

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાશિદ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૬૪૩ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ પ્રૃથ્વીરાજ સૌરાષ્ટ્ર

વિષય ૫ - ૩

સર્વોપયોગી પુસ્તકો.

પુરાણ:—

કિંમત રૂ. આ. પૈ.

શ્રીમદ્ભાગવત—ગુજરાતી ભાષાન્તર (શ્રી જોવર્દન નાયણની રંગવાળી છબી અને ખીજાં ૧૪ ઉત્તમ ચિત્રો સહિત વાલ્મીકિ અદ્ભુત રામાયણ. ગુજરાતી ભાષાન્તર	૪—૦—૦
સપ્તશતી [ચંડીપાઠ] મૂળસહિત ગુજરાતી ભાષાન્તર	૦—૮—૦
એકાદશી મહાત્મ્ય ગુજરાતી ભાષાન્તર	૦—૧૨—૦
ભાગવત દ્વિતીય [પ્રેમસાગર] ગુજરાતી ભાષાન્તર	૦—૮—૦
ભાગવત દ્વિતીય [પ્રેમસાગર] ગુજરાતી ભાષાન્તર	૧—૦—૦

પુરાણ પદ્યબંધ:—

કૃષ્ણચરિત્ર, જોકુલલીલા, મથુરાલીલા, અને દ્વારકાલીલા રામાયણ ગિરિધર કૃત મોટા અક્ષરે	૧—૮—૦
મહાભારત વ્યાસ વલ્લભરામ મુરારીરામ કૃત	૨—૦—૦
શિવપુરાણ દુર્ગાચંદર કૃત	૨—૮—૦
શિવપુરાણ દુર્ગાચંદર કૃત	૧—૮—૦

શાસ્ત્ર:—

મહિરત્નમાલા મૂળસહિત ગુજરાતી ભાષાન્તર	૧—૮—૦
ભગવદ્ગીતા મૂળસહિત ગુજરાતી ભાષાન્તર	૦—૮—૦
પંચરત્નગીતા મૂળસહિત ગુજરાતી ભાષાન્તર	૧—૦—૦
શિવગીતા મૂળસહિત ગુજરાતી ભાષાન્તર	૦—૮—૦
પુરુષકર્તવ્ય અથવા મોક્ષમાર્ગ ગુજરાતી ભાષાન્તર	૦—૧૦—૦
વેદગર્ભસિદ્ધિ પૈરાય અને મુમુક્ષુ પ્રકરણ ગુજરાતી ભાષાન્તર	૧—૦—૦
સ્વાધ્યાય અથવા આર્યવિદ્યાક્રમ, વિચાર અને પરિક્ષા	૧—૦—૦

યોગનાં:—

પાતાંજલ યોગદર્શન મૂળસહિત ગુજરાતી ભાષાન્તર	૦—૧૨—૦
રાજયોગ [સ્વામી વિવેકાનંદ કૃત]	૦—૧૨—૦
કર્મયોગ [" "]	૦—૧૦—૦
અગ્નિયોગ [એસ.એમ.શ્રીકૃષ્ણ]	૦—૨—૦
શિવસ્વરોદય [શિવ પાર્વતી સંવાદ] મૂળસહિત ગુજરાતી ભાષાન્તર	૦—૮—૦

ગીતિ:—

વૃદ્ધાશુકલ રાજનીતિ મૂળસહિત ગુજરાતી ભાષાન્તર	૦—૮—૦
વિદુરનીતિ મૂળસહિત ગુજરાતી ભાષાન્તર	૦—૬—૦

વિવેક વિલાસ મૂળસહિત ગુજરાતી ભાષાન્તર ૨—૦—૦

નાનાલ પ્રસંગ [નાનાલકૃત ભક્તમાળ] ગુજરાતી ૧—૮—૦

અર્વાચિન આર્યો અને તેમના આચાર વિચાર ૦—૬—૦

વૈષ્ણવના બાવીશ મંથ મૂળસહિત ગુજરાતી ભાષાન્તર ૧—૪—૦

વૈષ્ણવ:—

ભસો બાવન વૈષ્ણવની વાર્તાઓ ૧—૮—૦

ચોર્યાશી વૈષ્ણવની વાર્તાઓ ૦—૮—૦

લેખ નિયમ તથા વરસોત્સવનાં કિર્તન ૧—૦—૦

વૈષ્ણવ:—

યોગચિન્તામણિ મૂળસહિત ગુજરાતી ભાષાન્તર ૧—૮—૦

અમૃતસાગર પ્રતાપસાગર ગુજરાતી ભાષાન્તર ૨—૮—૦

નાડીગ્રાન તરંગિણિ તથા અનુપાનતરંગિણિ મૂળસહિત ગુજરાતી ભાષાન્તર ૧—૦—૦

નૃપકાનંદમંદાર અથવા કામકુટૂહલ મૂળસહિત ગુજરાતી ભાષાન્તર ૦—૮—૦

” ” ભાગ ૨ જે મૂળસહિત ગુજરાતી ભાષાન્તર ૦—૮—૦

આયુર્વેદ સુધાકર મૂળસહિત ગુજરાતી ભાષાન્તર ૧—૦—૦

કુમર જીહ્વ:—

કુમરસાગર [૨૦૦૦ કુમરનો સંગ્રહ] ૧—૦—૦

હિંદની કાચી દોલત ૧—૦—૦

પૈસાં કમાવાનાં સાધન [અર્થસાધન આધારે] ૦—૨—૦

જાદુકપટ ભાગ ૧ લો [વ્યાસ ઇચ્છાશંકર કૃત] ૨—૮—૦

સૂચના—ઉપર લખેલાં પુસ્તકો દેશાવરના માહકોને માટે વેલ્યુપેએબલથી મોકલવામાં આવશે. અને તે ઉપર લખ્યા શિવાય બીજાં પુસ્તકો જેવાં કે વેદ, કર્મકાંડ, ધર્મસંબંધી, અનુષ્ઠાન, મંત્રશાસ્ત્ર, સ્તોત્રપાઠ, બ્યાકરણ, કોશ, કાવ્ય, છંદો, ન્યાય, અલંકાર, નાટક, ઇતિહાસ, પુરાણ, માહાત્મ્ય, પુરાણપદ્ય, પદ્યપુરાણ, વેદાન્ત, યોગ, નીતિ, વૈષ્ણવોપયોગી, જ્યોતિષ, શિલ્પ, શુકન, પંચાંગ, વૈદ્યક, કુમર, જાદુ, કાવ્ય, ભજન ગરબા, ઐતિહાસિક, નૌવેલ, વાર્તા, પ્રવાસ, વાર્તા પદ્યબંધ, સ્ત્રી તથા બાળકોપયોગી, જૈનધર્મનાં, કાવ્ય હિંદી, હિંદીભાષાના પુસ્તકો, સંગિત નાટકો, ગાયનો, વાજાંત્ર, નકશા, શાળોપયોગી, અંગ્રેજીડીક્ષનેરી, કાવ્ય, ગુજરાતી સંસ્કૃત અને હિન્દુસ્તાની પુસ્તકોનું “સૂચીપત્ર” યાને ક્યારેલોગ અર્થે આનાની ટીકીટ મોકલી મંગાવી લેવું. વિદ્વદ્જન કૃપાભિલાષી

મહાદેવ રામચંદ્ર જગુષ્ઠે.

ત્રણદરવાળે—અમદાવાદ.

ઐતિહાસિક નાવેલ.

પૃથિરાજ ચહુઆણ.

[આર્યાવર્તનો અંતિમ આર્યરાજ.]

લખનાર,

કલ્યાણજી રણછોડજી વ્યાસ.

શ્રીમદ્ ભાગવત, શ્રી પંચરત્ન ગીતા, તુલસી કૃત
અને અધ્યાત્મ રામાયણ, ચોરાસી અને બા-
વન વૈષ્ણવ, વૃદ્ધચાણક્ય, વિદુરનીતિ,
અને મણિરત્નમાલા, ઇત્યાદિ, ઇત્યા-
દિનો ભાષાન્તર કર્તા.

પ્રસિદ્ધ કરનાર,

મહાદેવ રામચન્દ્ર જગુષ્ઠે.

ત્રણ દરવાજે—અમદાવાદ.

પ્રથમાવૃત્તિ.

પ્રત ૧૨૦૦.

સપ્ત ૧૮૫૯.

સને ૧૯૦૩.

મૂલ્ય એક રૂપિયા.

૬૪૩

સર્વ હક પ્રસિદ્ધ કર્તાએ સ્થાપિત રાખ્યા છે.

અમદાવાદ.

શ્રી " જૈન " પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં

શા. જેઠાલાલ હલમુખજાનએ છાપ્યું.

श्रीमंत

सरकार सयार्जीराव गायकवाड माहाराज

[मंताग्वामखेल समशेर बद्धदर.]

बडोद.

અર્પણપત્ર.

અમર્યજન્મ પ્રોઢ પ્રતાપરાજેન્દ્ર મુકુન્દમણિ સામન્ત સીમાન્ત

શ્રીમત સરદાર મહારાજવિનાયક

નામદાર સર સયાજીરાવ ગાયકવાડ

સેનાપાસ ખેત ગમશેર બહાદુર. છ. સી. એમ. આદિ ઈલાદી

રાજવાની વંદોદરા.

મારતાપૈયા રાજાના મહાગુણો આપ જાણશે. મેં તો કોઈ
બરા અવકાશનો પ્રભુ હોઈને નથી જોયો. આપના ગુણો
ધોરખૂંતે કિતમ પ્રગટાવ્યો. આપના જગ્યાદાર આપના પુત્રા
કે જે પ્રજાનુ પાપદુ આપના નાણુ આપના મારે કાચર વચ્ચે
પિતા તુલ્ય નિમાયલા છે. આપના આજ્ઞાને કોઈવાજ નેમજો,
તે આપ નામદાર સાહેબ આહાદુરનાં ગુણો પ્રકાશથી જગડી
રહેલા જોવામાં આવેછે. તેમજ આપના આજ્ઞાને કોઈવાજ નેમજો,
તે આપના વિધિવિધો બહુ શોખ છે. તથા આપના ગુણો
તરફ આપની સામણી હમેશાં બેસાતી રહેછે. તેથી અરજાખ-
ન્ડના બૂધશુરપ જગદ વિખ્યાત વીર 'પૃથ્વીરાજ આદુઆણ' નું
પુસ્તક આપ નામદાર સાહેબને પ્રથમથી આજ્ઞા લેઈ, સમર્પણ
કરી કૃતાર્થ થાઈછું.

આપ મહારાજનો આગ્રાંકિત સેવક.

મહાદેવ રામચન્દ્ર જાગૃષ્ટ.

પ્રસ્તાવના.

આ પુસ્તકના જગદ વિખ્યાત નાયક વીર પૃથ્વિરાજ ચહુઆણના ગુણ-
નુંવાદ વાંચવા તથા સાંભળવા ભારતવર્ષના લોકો બહુજ ઉત્સાહ ધરાવે છે.
રત્નપૂતરયાન, કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતમાં તો, વૃદ્ધ અને તરુણ વિગેરે
સર્વ બહુજ પૂજ્યભાવથી પૃથ્વિરાજનું ચરિત્ર સાંભળે છે. જનસમુદાયને પૃથ્વિ-
રાજ પ્રત્યે કાંઈક અસૌકિંદ્ર સહભાવ છે, જેમ કહેવામાં જરાપણ અતિશ-
યોક્તિ નથી. જેઓએ ભરતખન્ડના પ્રાચીન ઇતિહાસ તથા પૃથ્વિરાજરાસાની
વાતો સાંભળી હશે, યા વાંચી હશે, તેઓ આ પુસ્તકમાં લખેલી કેટલીએક
વાર્તાઓ જાણીતા હશે. પૃથ્વિરાજ ચહુઆણ વિષે જેટલી હકીકત રાસા ઉપ-
રથી જણાય છે, તેમાં કેટલીક પ્રસંગોપાત્ત નરીન ઉમેરીને આ વાર્તાના
વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે. જે સમય વીર પૃથ્વિરાજથી દિલ્હીની ગાદી
જોબાનમાન હતી, તે સમય લોકોની રીતભાત કેવા પ્રકારની હતી, તેઓ
રાજ પ્રત્યે કેવા પૂજ્યભાવથી જોતા હતા, સ્વધર્મ તથા સ્વદેશ માટે તેઓની
કેવા પ્રકારની ઉત્તમ લાગણી હતી, તથા ભારતવર્ષના રાજ્યોની તથા ધોરીની
રાજ્યનીતિ કેવા પ્રકારની હતી, રત્નપૂતોમાં સ્ત્રી અને પુરુષોમાં કેટલું શરા-
તન હતું, તથા જાત, કુળ અને દેશ માટે કેટલું અભિમાન હતું. યવ-
નોમાં કેટલો જુસ્સો, ધર્મોપપણું તથા આયો ઉપર અને આયોના ધર્મ ઉપર
તેમનો કેટલો ખર્ચો હાથપાડે હતો. એ વિગેરે બીજી કેટલીએક નાના-
પ્રકારની વાતોનું જેમ અને તેમ વાસ્તવિક ચિત્ર આપવાનો આ પુસ્તકનો
આશય છે. એ હેતુ કેટલે અંશે પાર પડ્યો છે, તેનું પરિક્ષણ કરવાનું કામ
વાચકવર્ગને સોંપું છું.

આજકાલના વિશાળ સુધારાના સમયમાં વાચકવર્ગના વિચાર તથા
કૃતિમાં પણ ઘણો મોટો ફેરફાર થયો છે. આજકાલ ગૂજરાતી ભાષામાં
નવલ કથા, નાટક તથા વાર્તાના ઢગલે ઢગલા પ્રસિદ્ધ થયા છે, અને તે
પ્રસિદ્ધ કરનારાઓએ પોતપોતાનાં ભાગ્ય પ્રમાણે વતો ઓછો પણ સંપાદન
કરેલ છે. અથકારે પોતાની લેખિની ચલાવતી સમયે અવશ્ય કરી ત્રણ
પાખત ઉપર ધ્યાન આપવાની આવશ્યકતા છે. ભાવ, આશય અને
વિષય. એ ત્રણ પૈકી પ્રથમ ભાવ ઘણો મહાન તથા ગંભીર હોવો જોઈએ.
આશય હૃદય તથા શ્રેષ્ઠ હોવો જોઈએ, અને વિષય વિસ્તીર્ણ તથા ચિરસ્થાયી

હોવો જોઈએ. આ પ્રમાણે થયા પછી વસ્તુ સંકલ્પના રચવામાં અંશક-
રની બુદ્ધિનું પરિક્ષણ થાય છે. પુસ્તકનો સર્વાધાર લેખકના ઉપરજ રહેલો
હોય છે. સાહિત્યકારોએ વસ્તુ રચના પછીનું પ્રાધાન્યપદ વર્ણન કલ્પિતને આ-
પેક્ષું છે. પુસ્તક લખતાં પ્રસંગવસાત્ આવતાં નિરનિરાળાં સ્થળો, કાળ, અને
વિષય વિગેરેનું શુદ્ધ—સરળ ભાષામાં વર્ણન કરવું એજ અંશકારનું મુખ્ય
કર્તવ્યકર્મ છે, તેમજ પુસ્તકમાં આવતાં નાનાં મોટાં પાત્રજનોના સ્વભાવનું
પ્રશ્નકરણ કરવામાં લખનારનું ચાતુર્ય દ્રષ્ટિગોચર થઈ જાય છે. આવી
આવી અનેકાનેક અગત્યની બાબતો ઉપર લક્ષ ન રાખતાં કેટલાએક પુસ્તક
લખવાના ગઢન વિષયમાં ઝંપલાવે છે, અને અંશકારના પવિત્ર અને પૂજ્યના-
મને દૂષિત કરે છે. પુસ્તક લખવું, એટલે ખોટી સાચી નકામી વાતો લખીને
વાચકવર્ગને આનંદ આપવો એ કામ લખનારનું નથી. લખનારે વાચકને
જેમ અને તેમ આનંદની સાથે જ્ઞાન, આપવા તરફ લક્ષ રાખવાની જાગૃત્ત
જરૂર છે, અને તે બાબત ઉપર આ પુસ્તક લખતી વેળાએ ધટતું લક્ષ
રાખવામાં આવ્યું છે; છતાં આ પુસ્તકમાં દૃષ્ટિથી જે કાંઈ પણ જૂથ રહી
ગઈ હોય, તો તે પ્રત્યે વિદ્વાન વાચકવર્ગ દૃષ્ટિ ન કરતાં અને ક્ષમા કરશે;
કારણ કે સર્વે સર્વે જ જાનાતિ મારો લેખ એવો ઉત્તમ નથી કે, જે દ્વારા
હું વિદ્વાનોને પ્રસન્ન કરી શકું; પરંતુ આ ચરિત્ર એ વીરનું છે કે, જેનો
પ્રતાપ એક સમય દેશ દેશાન્તરમાં પણ પ્રચન્ડતાથી પ્રસરી રહેલો હતો. એ
કારણથીજ હું પણ આજ્ઞા રાખું છું કે, આ ચરિત્ર કદાચિત્ વાચકવર્ગને
પ્રસન્ન કરી, ક્ષણવાર નેત્રોના સમક્ષ પ્રાચીન ગૌરવના ઐતિહાસિક ચિત્રનું
અવલોકન કરાવશે. એજ આજ્ઞા, અને પ્રજ્ઞ પ્રત્યે પ્રાર્થના !

અમદાવાદ. વિક્રમર્ક ૧૯૫૬
ચૈત્રમાસ, રામજયન્તી.

} કલ્યાણુજી રણુછોડજી વ્યાસ.

અનુક્રમણિકા.

ક્રમ.

પૃષ્ઠ.

૧ ચક્રઆણુ વંશ...	૧
૨ ચૌવરાજ્ય...	૧૪
૩ ભીમને મોહિની...	૩૪
૪ ઇચ્છનકુમારી...	૪૩
૫ સૌમેશ્વરનું મરણ.	૫૪
૬ પૃથિરાજ અને શાહાબુદ્દીન.	૭૦
૭ સંકીર્ણ વૃત્તાંત...	૭૬
૮ પદ્માવતી.	૯૨
૯ અકર્તવ્યનું પરિણામ.	૧૦૫
૧૦ ચદ્દેશ ઉપર ચડાઈ.	૧૧૩
૧૧ પૃથિરાજ અને ભોજો ભીમ.	૧૩૪
૧૨ ગર્વ અને યશ...	૧૫૧
૧૩ રથાનેશ્વરનું યુદ્ધ.	૧૬૫
૧૪ કલ્યાણકી અને કૈમાસ.	૧૭૫
૧૫ હમનમાં વધન...	૧૮૬
૧૬ પ્રેમપ્રસંગ.	૨૦૬
૧૭ સંયુક્તા હરણ...	૨૩૧
૧૮ સુખ ભોગ.	૨૪૬
૧૯ મહાયુદ્ધ-દિલ્લીપતન.	૨૬૦
૨૦ ચંદ બારોડ.	૨૭૫
૨૧ પરિશિષ્ટ.	૨૮૫

પૃથિરાજ ચહુઆણ.

પ્રકરણ ૧ લું.

ચહુઆણ વંશ.

ભા

રતવર્ષના પૂર્વકાળના પ્રતાપી અને મહાન્ પરાક્રમી રાજ-
મહારાજઓનું જેવું જોધએ તેવું સમ્પૂર્ણ વૃત્તાન્ત ભરતમન્ડમાં
જીવન ચરિત્ર લખવાનો પ્રયા ન હોવાથી, આજપર્યન્ત કોઈ પણ
વિદ્વાનની ટસાયલી કલમથી લખાયેલું હોય, એમ કહી શકાતું
નથી. તોપણ કેટલીએક ઐતિહાસિક વાર્તાઓથી, તથા શ્રી-
મદ્ ભાગવત-આદિ ગ્રન્થો ઉપરથી જે જાણવામાં આવ્યું છે, તે પ્રમાણે
જોતાં તો ભારતવર્ષ લાંબા સમય પર્યન્ત સૂર્ય અને ચન્દ્રવંશી રાજ-
ઓના આધિપત્યપણા તળે હતો. સૂર્યવંશનો પહેલો રાજા મનુપુત્ર ઇક્ષ્વાકુ
અયોધ્યામાં રાજ્ય કરતો હતો. સૂર્યવંશમાં મહાસમર્થ રાજાઓ થઈ ગયાછે,
તે રાજાઓમાં સર્વનાં મુકુટમણિ ભગવાન શ્રી રામચન્દ્રજી ઇક્ષ્વાકુની સત્તાવ-
નમી પેઢીએ થયા, જેનું પરાક્રમી જગત વિખ્યાતછે. જયપૂર, જોધપુર અને
ઉદયપુરના મહારાજાઓ પોતાને સૂર્યવંશમાંથી થયેલા માને છે. સૂર્યવંશના
પહેલા રાજા ઇક્ષ્વાકુના બેનેવી બુધવંશજ ચન્દ્રવંશી રાજાઓ કહેવાયા. બુધના
પૌત્ર યયાતિના ઉર, પુર અને યદુ એ નામના ત્રણ પુત્ર હતા. યયાતિના વચ્ચલા
પુત્ર પુરની સલાવિશમી પેઢીએ હસ્તી રાજા થયો, તેણે દિલ્લીની પડોશમાં
હસ્તિનાપુર વસાવ્યું. પૂર્વકાલમાં ભારતવર્ષની રાજધાનીનું શહેર દિલ્લી હતું. જેણે જેણે
આ દેશ ઉપર ચડાઈ કરી, તેણે તેણે પ્રથમથી આ શહેરને જ તોડવાના પ્રયત્નો કરેલા
છે, અને જે જે પાદશાહો થયા તેઓએ જુનાં શહેર તોડી પોતાનાં નામોઝી
નવીન વસાવ્યાં હતાં. હાલ જે દિલ્લી છે તે અકબર પાદશાહના પૌત્ર શાહિ-
જહાને વસાવી પોતાના નામ ઉપરથી શાહજહાનાબાદ નામ રાખેલું છે; પરંતુ લોકો
તો 'દિલ્લી' એ નામથી જ ઓળખે છે. હસ્તિની ત્રેવીશમી પેઢીએ પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરે મ-

જા. ભારતજીતી કૌરવોનો સંહાર કરી ઈન્દ્રપ્રસ્થ વસાવી રાજધાની કરી. યયાતિના નાના પુત્ર યદુના વંશમાં એકાવન પેઢીએ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર અને બળરામ મહાન પ્રતાપી થયા. શ્રીકૃષ્ણ દ્વારકા વસાવી, યાદવો સહ્યાં રહેવા ગયા. જે સલ-મેરના ભટ્ટી, કચ્છના રાવ-મહેજ અને ચુડાસમાઓ પોતાને શ્રીકૃષ્ણના વંશજ માને છે. આ પ્રમાણે પૂર્વકાળમાં ભરતખંડમાં સૂર્ય અને ચન્દ્રવંશી રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. પૃથિરાજરાસામાં મહાકવિ ચન્દ્રભાટે લખેલું છે કે, -જ્યારે અર્ધુદાચલ-આબૂ પર્વતના ઉપર ઋષિ-મહર્ષિ રહેતા હતા, ત્યારે તેના આસ-પાસના પ્રદેશોમાં ધર્મ કર્મમાં વિદ્ન કરવાવાળા રાક્ષસોનો વાસ હતો. તે દુષ્ટ રાક્ષસો વારંવાર ઋષિઓના પવિત્ર આશ્રમમાં આવી આવીને, ઋષિઓના યજ્ઞદિક્ કર્મોમાં વિદ્ન કરતા હતા. રાક્ષસોના પુનઃ પુનઃ ઉપદ્રવથી ઋષિગણ અત્યંત કંટાળીને, એક સમય સૂર્યવંશના કુળગુરુ ભગવાન મહર્ષિ વસિષ્ઠજીના સમીપ ગયા, અને તેમની પાસે સવિનય પ્રાર્થના કરી કે, 'હે ભગવન! અમારા ધર્મ કાર્યમાં આબૂના જંગલોમાં રહેવાવાળા રાક્ષસો વારંવાર વિદ્ન કરે છે. અમારી હોમવાળી ગાયોનો વનમાં વધ કરે છે, અને કોઈ કોઈ વખત તો ધ્યાનસ્થ ઋષિઓના શરીર ઉપર પણ શસ્ત્ર પ્રહાર કરી નાખે છે.' ઋષિગણોનાં આવાંનત્ર વચનશ્રવણ કરી મહર્ષિ વસિષ્ઠજીએ આબૂના મ્હોટા યજ્ઞકુંડમાં વીર પુરૂષની ઉત્પત્તિને અર્થે યજ્ઞ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. સુમુહૂર્તમાં યજ્ઞારંભ કરવામાં આવ્યો. અને જેવી વીર આહુતીઓ દેવામાં આવી; તેવા જ યજ્ઞ ભગવાને પ્રસન્ન થઈ તેઓને સાક્ષાત્ દર્શન દઈ વરદાન માગવાનું કહ્યું. મુનિગણોએ યજ્ઞ ભગવાનની પ્રાર્થના કરી યજ્ઞના સંરક્ષણાર્થ, તેમની પાસે વીર-પુરૂષની યાચના કરી. યજ્ઞ ભગવાન 'તથાસ્તુ' કહી, અન્તર્ધ્યાન થઈ ગયા. ત્યાર પછી વેદિકામાંથી ચાર પુરૂષ ચલુઆણુ, પરિહાર, પરમાર અને સોલંકી ઉત્પન્ન થયા. એ ચારે વીર પુરૂષોએ મુનિઓના ચરણકમળમાં મસ્તક નમાવ્યાં. મુનિઓએ તેઓને આબૂની ચાર દિશાઓમાં સંરક્ષણાર્થ મોકલ્યા. ચલુઆણુ પુરૂષ તેજ દિવસથી ઉત્તર દિશાનું સંરક્ષણ કરતા આવે છે. એ યજ્ઞમાંથી પ્રકટ થયેલા આ દિવ્યચલુઆણુ પુરૂષને અનહલ નામનો એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. અનહલના પછી તેનો પુત્ર અન્યપાલ થયો, કે જે અન્યપાળે ચલુઆણુ-વંશની રાજધાની 'અજમેર' પ્રાચીન દ્રોણદુર્ગના ખંડેર ઉપર પર્વતની તલા-દીવાળા સુંદર પ્રદેશમાં વસાવી, પોતે પણ ત્યાં જઈને વાસ કરવા લાગ્યો.

ઉજ્જૈનના પરદુઃખભંજન અને પ્રતાપી મહારાજાધિરાજ વીર વિક્રમાદિ-ત્યના પછી, ભારતવર્ષના રાજાઓમાં પરસ્પર શત્રુતા થઈ ગઈ હતી. સંપ કોઈમાં ન હોવાથી તેઓ એકબીજા સાથે યુદ્ધ કરી કરીને નિર્બળ પડી

મળ્ય હતા. તે એટલે સુધી કે નાના નાના પ્રાંતના રાજાઓ પણ પોતાને પૂર્વે
વીરપતિ કહેવરાવતા હતા. અને તેઓ પોતાના બળના અભિમાનમાં અનેક પ્રદેશ
ઉપર રાજ્ય કરતા હતા; જે કે એ સમયે દેશમાં વિદેશીય મનુષ્યનો પણ
પેડો હતો, તો પણ રાજપૂતાના નિર્વીર થયું ન હતું. પરદેશીઓ સાથે યુદ્ધ
કરવા અર્થે તેઓ એકમત થઈ જતા હતા. પરદેશી મુસલમાનો વ્યાપારાર્થે
દેશમાં આવતા હતા, અને તેઓ પાછળથી નાની મોટી નધણીયાતી ઝગડોરો
પોતાના અધિકારમાં લઈ, ગરીબ પ્રજા ઉપર અન્યાય કરતા હતા. તેમજ ધર્મને
નામે મૂર્ખ મનુષ્યોને મિથ્યા ચમત્કાર દેખાડી દેખાડી, પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કરતા હતા.
બારમી સદીથી દેશી વિદેશી પ્રજાના વચમાં આ પ્રકારે વિક્ષેપનું બીજ રોપાયાર્થે
કલહ ચાલતો હતો; પરંતુ ભરતખન્ડમાં મુસલમાનોની પાદશાહતબની ન હતી.
અર્થાત્ ગાદીની સ્થાપના થઈ ન હતી, પણ અંતે કુસંપના અત્યન્ત જોરથી આ
ભારતવર્ષનો સમય બગડ્યો, તે પડતીનાં ચિહ્નો દ્રષ્ટિગોચર થવા લાગ્યાં. આ
પુસ્તકના શરૂની તથા સાહસિક નાયકથી લઈ ભારતવર્ષના રાજપૂત રાજાઓમાં
પરસ્પર એવો તો દ્રેષ થયો કે જેથી સ્વાર્થી મુસલમાનોને પોતાનું કાર્ય પૂર્ણ
કરવા માટે સમય પ્રાપ્ત થયો, તે દ્રેષનું અંતિમ ફળ એ આવ્યું કે, શાહજહાંની
ધોરીના એક શરવીર ગુલામ કુતબુદ્દીને ભારતવર્ષમાં મુસલમાની રાજ્યનો પાયો
નાખ્યો. આ ઉપર જેતાં તો ભારતવર્ષના રાજાઓએ પોતેજ કુસંપથી પોતાનું
ભવિષ્ય બગાડી મુસલમાનોનો હેતુ સફળ કરવાનો રસ્તો આપ્યો, એમ
કહેવામાં જરાપણ ખોટું નથી.

અન્યપાળ ચલુઆણ જે સ્થળ ઉપર અજમેર વસાવ્યું હતું, ત્યાં એક
પ્રાચીન કિલ્લો પડી ગયેલી સ્થિતિમાં હતો. તે માટે લોકવાયકા એ પ્રમાણ
છે કે,—ત્યાં પાન્ડવોના ગુરુ દ્રોણાચાર્ય રાજ્ય કરતા હતા. કૌરવોના કુરુક્ષેત્રમાં
કૌરવ પાન્ડવને થયેલા મહાભારતમાં સાત દિવસ પર્યન્ત તુમુલ-ધનધોર યુદ્ધ
કરીને દ્રોણાચાર્યજી વીરગતીને પ્રાપ્ત થયા. અને તે દ્રોણાચાર્યજીનો ચિર-
જીવી પુત્ર અશ્વત્થામા પોતાના મામા દ્રુપાચાર્યની સાથે વિન્ધ્યાચળમાં ચાલ્યો
ગયો, તે દિવસથી દ્રોણદુર્ગની દુર્દશા થઈ. અસ્તોદયની ઘટમાળના ચક્રના અ-
નેક આંટા ફરી જવા છતાં પણ પર્વતના શિખર ઉપર એ કિલ્લો બાંધેલો
જેમનો તેમ રહેલો હતો, ત્યાં આવીને અન્યપાળે અજમેર નગર વસાવ્યું
અને કિલ્લાને સુધરાવ્યો. પૃથિરાજરાસામાં મહાકવિ ચન્દ્રખાટે એ કિલ્લાનું ના-
મ તન્ત મનોહર વર્ણન કરેલું છે. આજકાલ પણ તે કિલ્લો બાંગી ટૂટી ફા-
લતમાં જેવામાં આવે છે. હુંગર ઉપરનો તારાગઢનો કિલ્લો નીચેની ખીણની
સપાટીથી એકહજાર અને સમુદ્રની સપાટીથી ત્રણહજાર ફીટ ઉંચો છે. ચંદ

કવિ તેને સાત કોશ ઉચો લખી પાછળથી પાંચ કોશ જમીનમાં પેસી ગયા હું લખે છે. આ વાર્તા નિઃસંશય અતિશયોકિત ભરેલી છે. અન્યપાલ ચહુઆણુ એ કિલ્લાના ખુરજે ઉપર સુવર્ણના કળશો નાંખાવ્યા હતા. તે કળશો દરથી તારા સદશ ચમકતા હતા; એ કારણથી એ ગદને લોકો 'તારાગઢ' કહેતા હતા. કવિ ચન્દ કથી ગયેલ છે કે, પૃથિરાજ તે કિલ્લા ઉપર મસાલો સળગાવતો હતો, તેથી તેનું નામ તારાગઢ પડ્યું; પરન્તુ પૃથિરાજરાસાનું લખ્યું ઇતિહાસમાં માનનીય નથી. અજમેર અને તારાગઢના કિલ્લાની પ્રતાપી પૃથિવી આજ પણ એની એજ છે; પરન્તુ દેશી રાજ્યોના વૈભવના અસ્તપણાને લીધે તેની શોભા નિસ્તેજ થઈ ગઈ છે.

અન્યપાળ ચહુઆણુનું વસાવેલું અજમેર રજપૂતાના રેલવેના માર્ગમાં અમદાવાદથી િલ્હી જતાં રસ્તામાં છે. તે પૃથિરાજની જન્મભૂમિ માટે વિખ્યાત છે; એટલુંજ નહિ, પણ તેમાં ખ્યાળ મુઠ્ઠનુદીન ચિસ્તીની તથા મીરાં-પીરની કબરો હોવાને લીધે હજારો મુસલમાનો ત્યાં જાય છે. પીરની દરગાહ ઉપર જે કમાડ અને નગારાં છે, તે મુસલમાનોએ ચિત્તોડ ગઢ લીધો તેનાં છે.

અન્યપાળ ચહુઆણુ પછી જે જે રાજ્યો થયા, તેઓનાં નામ મળતાં નથી; પરન્તુ ચહુઆણુ વંશમાં વંશ પ્રદીપના સમાન ખાલણના પુત્ર વિસલ ચહુઆણુથી વંશાવલીની શ્રેણી-સાંકળના કંઈક આંકડા મળે છે. રાસામાં ચન્દ ભાટે લખ્યું છે કે-‘અક્ષય તૃતીયાને દિવસે વિસલદેવ ગાદી ઉપર બેઠો હતો, અને રજપૂતસ્થાનના રાજ્યોએ અજમેરમાં આવી તેનો રાજ્યાભિષેક કર્યો હતો. જે સમય વિસલદેવનો રાજ્યાભિષેક થયો, તે સમયનું વર્ણન રાસામાં આ પ્રમાણે આપેલ છે:-

ન્યારે વિસલદેવના મરતક ઉપર રાજ્યછત્ર ધરાયું, ત્યારે બ્રાહ્મણોએ હોમકુંડની તૈયારી કરી તેમાં પાંચઆહૂતિ દીધી. ધૂમાડો નીકળ્યો. અગ્નિ પ્રજ્વલિત થતાં જ્યાળા ચાલી. બ્રાહ્મણોએ મંત્ર ભણીને આશીર્વાદ દીધો અને રાજ્યાભિષેક કર્યો. અને તે સમય સર્વ મનુષ્યોએ એક સ્વરથી કહ્યું કે, ‘નરનાથ વિસલ મહા યશશાળી થાઓ ! યશશાળી થાઓ’ !!

ઈન્દ્ર સદશ સુખ વિસલે ભોગવ્યું. વિસલ મહાયશસ્વી અને ન્યાયી ભાજી થયો. તેણે અજમેરમાં રહીને શત્રુઓનો પરાજય કરી નિર્વિધ્નપણે રાજ્ય કર્યું. તેણે મોટાં મોટાં નગરો જીતી લીધાં. તેના રાજ્યમાં ‘સકળ જગત’ એક છત્રના નીચે આવી ગયું હતું.

વિસલદેવનું અજમેર નગર વિશ્વકર્માનાં બનાવેલાં નગરના સદશ શોભાયમાન હતું. તેણે અધર્મને દૂર કરી ધર્મની સ્થાપના કરી હતી, તથા પાપનું

એક પણ કામ કર્યું ન હતું. તે પોતાની પ્રજા પાસેથી ઉચિત કર લેતો હતો. તેના અધિકારમાં ચારે વર્ણની પ્રજા હતી. છત્રીસે જાત તેની સેવામાં હતી. મહાધુરન્ધર વિસલદેવ મહારાજા પૃથિવી ઉપર દેવતાના સદૃશ પ્રતાપવાન થયો.

વિસલદેવ ચહુઆણના રાજપૂતાનામાં ગુણાનુવાદ ગવાતા હતા, પરંતુ જ્યાં ગુણ હોય છે ત્યાં દોષ પણ હોય છે, તે પ્રમાણે વિસલદેવમાં વિષયાશક્તિ-રૂપી મહાન દોષ હતો. પરમાર રાજાની કુંવરી તેની નાની અને રૂપવાન રાણી હતી. તેનાજ ઉપર તે કામાંધ થઈ ગયો હતો. વિસલદેવ ચહુઆણનું વર્ણન ચન્દ કવિએ એ પ્રમાણે લખ્યું છે કે,—કપૂર, ચન્દન, ચુવા, અગર, કેસર અને કસ્તૂરી વિગેરે સુગંધિત પદાર્થ નિરંતર તેના અન્તઃપુરમાં મધમધી રહેતા હતા. ગાવા તથા નાચવાવાળા આખી રાત્ર ગાયા તથા નાચ્યા કરતા હતા. વિસલદેવ ચહુઆણ વિષયમાંજ પોતાના રાજ્યનું સંરક્ષણ કરવું ભૂલી ગયો. તેને વિષ-યાંધ જોઈને મુસલમાનો તેની પ્રજા ઉપર અન્યાય કરવા લાગ્યા. પ્રજા અન્યાય સહન કરી શકી નહિ, તેથી પ્રજા મુખ્ય પ્રધાનને જોઈને કહેવા લાગી કે,— સ્ત્રી-પુરુષ બન્નેના ઉપર અન્યાય થાય છે; માટે અમે નગરનો ત્યાગ કરીને બાક્યા જઈશું, માટે આપ કૃપા કરીને રાજાને સમજાવો. આવાં પ્રજાનાં મચન શ્રવણ કરી મુખ્ય પ્રધાને તુરત કિરપાલ નામનો એક કાયસ્થ, કે જે રાજકુ-મારને શિક્ષણ દેવા માટે સામ્બરના કીલામાં રાજા તરફથી રહેતો હતો, તેને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. અને પ્રજાની સર્વ વાર્તા પ્રધાને કિરપાલને કહી દેખાડી. કિરપાલે પ્રજાની પ્રાર્થના રાજાને સંભળાવી. પ્રજાની વાર્તા કાને પડતાં જ વિસ-લદેવ ચહુઆણની વિષયવૃત્તિ વીરવૃત્તિમાં બદલાઈ ગઈ, અને તેણે તત્કાલ હાથમાં તલવાર લઈ ખંડિયા અને મિત્ર રાજાઓને પરદેશી મુસલમાનોને મારીને કાઢી મૂકવાને માટે બોલાવ્યા. પડિહાર, મંડોવરનો રાજા, રામગોર, તુંવર, પાવાનો અધીશ્વર, મેવાડનો રાજા મહેશ, દુનાપુરનો મોહિત, વાદવ, વાઘેલા, મોરી, મહાન, ગુજ્જર અન્તર્વેદનો કુરમ્મ, તચ્ચીપુરનો રાજા ચન્ડેલ, અને ટુંકામાં કહીને તો છેક મુઘલતાન સુધીના રાજાઓ પોતપોતાની સેના લઈને ચહુઆણની પતાકા નીચે એકત્ર થયા; પરંતુ ગુજરાતનો બીમદેવ સોલંકી ન આવ્યો, જેથી એકત્ર થયેલ રાજાઓએ અને આરણ્યોએ રાજાના કાન ભંભે-રતાં, વિસલદેવ ચહુઆણ એકદમ મુસલમાનોને કાઢી મૂકવાને માટે એકત્ર કરેલાં સૈન્યને લઈને ગુજરાતના રાજાનો ગર્વ દૂર કરવાને આદ્યો. વિસલદેવ ચહુઆણે પહેલી મજલ ઉપરાંત બીજી મજલમાં ભાગોડ લઈ ત્યાંનો કિલ્લો જમીનદોસ્ત કરી આજૂમાં આવ્યો. ત્યાં આવી વિસલદેવ ચહુઆણે શ્રી અ-ચળેશ્વરજીનાં દર્શન કર્યાં અને ત્યાંથી કચ્છ તથા સૌરાષ્ટ્ર તરફ દતારી પડી

સેના બળવાન રાજાને પણ વશ કર્યા. ચહુઆણુની સેના સમુદ્રના તરંગો સદૃશ સમસ્ત સૌરાષ્ટ્રમાં ફરી અને ત્યાંથી અણ્ણિલપુર પાટણ તરફ વળી. ગુર્જરેશ્વર ભામદેવનો સેનાધિપતિ બાલુકરાય ચાલુક્ય છત્રીસહજુર ઘોડેસ્વાર અને તેરસો હાથિઓની સેના લઈ, વિસલદેવ ચહુઆણુ સામે યુદ્ધ કરવાને માટે આવ્યો. ચહુઆણુ ગુર્જરેશ્વરના સેનાધિપતિને યુદ્ધાર્થ સન્મુખ આવતો શ્રવણ કરીને તેનાં શહેર અને ગામડાંઓને ઉઠડ કરવા માંડ્યાં. એટલે શ્રીકન્ઠ બારોડે ચહુઆણુના સમીપ આવીને કહ્યું કે,—‘આપને જે કંઈ કરવાનું હોય તે રાજાની સાથે કરો, અને અન્યાયનો ત્યાગ કરી યુદ્ધની તૈયારી કરો.’ હાલ જે સ્થળે વિસનગર છે. ત્યાં સોલંકી તથા ચહુઆણુ બેયની સેના વચ્ચે ત્રણ દિવસ મુઠ્ઠી મહાભારી યુદ્ધ થયું. એકત્ર થયેલા ચહુઆણુ સૈન્યને સોલંકી સૈન્ય પહોંચી શકે તેમ ન હોવાથી અંતે સોલંકીના ડાહ્યા અને વિચક્ષણ સેનાપતિ બાલુકરાયે સંધિ કરી. વિસલદેવ ચહુઆણુ પોતાના જયના સ્મરણાર્થ, જે સ્થળે યુદ્ધ થયું હતું, તેજ સ્થળે નગર વસાવવાની, કન્યા પરણવાની અને કરણને કેદ રાખવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. એક માસમાં નગરનો પાયો નાખીયા પછી પ્રતાપી ચહુઆણુ રાજા પોતાની રાજધાની તરફ પાછો વળ્યો.

રાજાની કીર્તિ વૃદ્ધિ પામે છે, તેનોજ અહંકાર વધે છે. વિસલદેવના સંબંધમાં પણ તેજ પ્રમાણે થયું. વિસલદેવને બળ, ધન અને કીર્તિનો અહંકાર થયો. અહંકારથી કામની વૃદ્ધિ થઈ અને અંતે કામેજ તેનો નાશ કર્યો. જે પ્રકારે વૃદ્ધિથી સુંદર માર્ગ ગુપ્ત થઈ જાય છે, તેજ પ્રમાણે ધન વૈભવના મધથી મનુષ્યનો સન્માર્ગ રોહાઈ જાય છે. રાજા વિસલદેવનો સન્માર્ગ ધીરે ધીરે અસ્ત થવા લાગ્યો. તેણે એક રાણી ઉપર બીજી રાણી કરી અને એ પ્રમાણે વિષયની વૃદ્ધિ કરી અન્તઃપુર રાણીઓથી ભરી દીધું. જે પ્રકારે કાષ્ઠથી અગ્નિ વૃદ્ધિ પામે છે, તેજ પ્રમાણે ભોગથી કામ વૃદ્ધિ પામે છે. એક દંત કથા છે કે—વિષય વૃત્તિ વૃદ્ધિ પામ્યા પછી રાજા વિસલદેવ કાશ્મીરથી એક નાગ સરદારની કન્યાને પરણી લાવ્યો હતો. એક તો કાશ્મીરની સ્ત્રીઓ અત્યંત સ્વરૂપવાન હોય છે, તેમાં ધન વૈભવ પરિપૂર્ણ નાના પ્રકારના વિલાસોથી શિશુ પણ પામેલી નાગકન્યાના રૂપ, હાવ, અને ભાવથી વિસલદેવ રાજા કામને વશ થઈ ગયો. નગરનાં સીમાડામાં એક સુંદર સરોવરના કિનારા ઉપર મહેલ બનાવ્યો. અને ત્યાં સદૈવ નાગકન્યા સાથે કામ સુખને ભોગવ્યા કરતો હતો. સપત્નીઓને નાગકન્યાના સુખનો દ્રેષ થયો, તેથી તેઓ નાના પ્રકારની યુક્તિઓથી તેનો સંગ છોડાવવા માટે અનેક પ્રયત્નો કરવા લાગી. સપત્નીઓનો દ્રેષ શું નધી કરી શકતો? અંતે અન્ય રાણીઓએ એ નાગ-

કન્યાને કોઈ સ્થળે મારી નખાવી. કામાંધ વિસલદેવ રાજા તે નાગકન્યાની વિરહથી વ્યાકુળ થઈ ગયો. વિસલદેવની રાણીઓએ સપત્નીઓનાં સુખનો નાશ કરી પોતાના સુખનો પણ નાશ કર્યો. નાગકન્યાની પાછળ વિસલદેવ રાજા વિરહથી એવો તો વ્યાકુળ થયો કે,—આરાવલી પર્વતની વનાવલીમાં ‘હે પ્યારી ! મને દર્શન દે’ હે પ્યારી મને દર્શન દે !! એ પ્રમાણે વિલાપ કરતો કરતો ભટકવા લાગ્યો.

પૂર્વકાળમાં ઉર્વશીના અદૃશ્ય થવાથી કામાંધ પુરુષના વનમાં ભટકીને પુનઃ ઉર્વશીને પ્રાપ્ત થઈ ચૈતન્યપણુને પામ્યો હતો. યયાતિ રાજા ધૃતાચ્ચી માટે કામાંધ થઈ ગન્ધમાદન વનમાં રખડીને પુનઃ વૈરાગ્ય પામ્યો હતો, પરંતુ ચહુઆણુ વંશના વીર રાજા વિસલદેવની તો એથી પણ વિશેષ દુર્દશા થઈ હતી. આ પુસ્તકના નાયકનો જન્મ સં. ૧૨૧૫ માં થયો. તે વિષેની એકદંત કથા એવી છે કે, વિસલદેવ જે નાગકન્યાને પરણ્યો હતો, તે નાગકન્યા ઉપર ચહુઆણુરાયનો અત્યંત પ્રેમ થતાં સપત્નીઓનો દેવ વિશેષ વૃદ્ધિ પામતાં નાગકન્યા પાસેનાં મણિના પ્રતાપથી વિસલદેવે શંકેરના મ્હોટા તળાવમાં જે ગુપ્ત મહેલ હતો, તેમાં નાગકન્યાસહ નિવાસ કર્યો. મણિ પ્રતાપે વિસલદેવ રાજા જળથી બહાર આવી દિવસે રાજપ્રકરણી કાર્ય કરી સાયંકાળે પુનઃ ગુપ્ત મહેલમાં જતો. આ વાર્તા સપત્નીઓની શ્રવણેન્દ્રિય ઉપર આવતાં, તેમણે લાગ સાધા રાજાની પાવડીમાંથી મણિ કાઢી લઈ આણી નાખ્યું. એ દિવસ સાયંકાળે જેવો વિસલદેવ પાણીમાં પેસવા બન્યો છે, તેવો તેને માર્યો ન મળતાં, તેણે પાવડી તપાસી તો મણિ હાથ આવ્યું નહિ. અને તે નાગકન્યા વેગર દીવાનોં બની ગયો. તે અરણ્યમાં ભટકવા લાગ્યો. વનમાં ફરતાં ફરતાં એક વાર તેણે કોઈ મહર્ષિની સ્વરૂપા કન્યા નિરખી તે ઉપર અભાવકાર કર્યો, જેથી ઋષિકન્યાએ મહા ક્રોધિત થઈ શાપ આપ્યો. એ ઋષિકન્યાના શાપથી વિસલદેવ મનુષ્ય બક્ષક રાક્ષસ થઈ વનમાં ભટકવા લાગ્યો. તે મનુષ્યોનું રૂધિર ચૂસવા લાગ્યો. કામાંધ થવાથી વિસલદેવને આવું અ-

* નાગકન્યા એટલે સાપની દોકરી એમ સામાન્ય કહેવત છે, પણ નાગકન્યા તે સાપની પુત્રી નહિ. રાજતરંગિણી નામના કાશ્મીરના પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપરથી સારી રીતે પુરવાર થાય છે કે, કાશ્મીરમાં ‘નાગ’ જ્વતના લોકો છે, જે કે કાશ્મીરની સ્ત્રીઓ અત્યંત સ્વરૂપવાન્ હોય છે. આજ પણ ત્યાં એવો કાવદો છે કે—અન્ય કોઈપણ વિદેશીથી કાશ્મીરની સ્ત્રી લઈ વગર મંત્રરૂઝે પરદેશમાં જઈ શકાયજ નહિ. પૂર્વકાળમાં બહુધા-ધણુ કરીને બાર વર્ષે રાજાઓ કાશ્મીરમાંથી નામકન્યાઓ પરણી લાવતા હતા.

નિંદા કરી મળ્યું. અને તેના ત્રાસથી આસપાસનાં ગામ ઉજ્જડ થઈ ગયાં, અને નગરમાંથી પણ લોકો નાશી જવા લાગ્યાં, તે અજમેર ઉજ્જડ થયું.

અન્ય વાર્તા આ પ્રમાણે પણ છે કે:-જ્યારે વિસલદેવ ચહુઆણુ ગુજરાતને જતી અજમેરમાં આવ્યો, ત્યારે તે પરમાર રાણીના અન્તઃપુરમાં કમાન્વ થઈને રહેવા લાગ્યો, અને અંતે તે વિષયને વશ થઈને અગ્નિના કીડાના સમાન દશાને પ્રાપ્ત થયો. કેટલાકનું એમ પણ માનવું છે કે,- વિસલદેવને પુષ્પમાં રહેલી નાગણુ કરડી, તેથી તે મરણ પામ્યો. અને પરમાર રાણી તે સાથે સતી થઈ. ચન્દ ભાટનો લેખ વળી એવો છે કે,-વિષયમાં ગરકાવ થયેલા રાજ્યથી નારાજ થઈ પ્રજાએ જળવો કરી તેને રાજ્યથી પદબ્રષ્ટ કરી દાઢી મૂક્યો. તેથી તે ગાંડો થઈ વનમાં ભટકવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે અનેક વાર્તા વિસલદેવ ચહુઆણુના સંબંધમાં છે. ગમે તેમ હો, પરંતુ એટલું તો નિર્વિવાદ છે કે,-વિષયને લીધેજ વિસલનો નાશ થયો.

વિસલદેવ ચહુઆણુની પરમાર રાણીને સારંગદેવ નામનો કુંવર થયો, મરંતુ ભોગમાં આસક્ત થયેલી રાણીએ પોતાના સ્વામીથી અનુરોધ કરી, વિદ્યાબ્યાસના બહાનાથી સારંગદેવને સાંભરના કિલ્લામાં, કિરપાળ કાયસ્થના અધિકારમાં મોકલ્યો હતો. જે સમય વિસલદેવ ચહુઆણુનો સ્વર્ગવાસ થયો, ત્યારે કાયસ્થ કિરપાળથી શિક્ષણ પામેલ સારંગદેવ નવતરણ હતો. કિરપાળ અને અન્ય રાજ્યદારી પુરૂષોએ વિસલદેવના મરણ પછી સારંગદેવના નામની દુવાઈ ફેરવી, અને અજમેરની રાજગાદી ઉપર સારંગદેવ ચહુઆણુનો રાજ્યાભિષેક થયો. સારંગદેવે દેવલાજ રાવળની કન્યા ગૌરીનું પાણીચહણ કર્યું હતું. ગૌરીના સ્વરૂપ સમ્પન્નમાં ચન્દ વરદાથી લખે છે કે,-ગૌરી રતિસમાન સ્વરૂપા હતી. જ્યારે ગૌરીના સ્વામી સારંગદેવનો રાજ્યાભિષેક થયો, તે સમય તે સગર્ભા હતી. સારંગદેવના રાજ્ય સમયમાં, ઐતિહાસિક નોંધને યોગ્ય હાંધપણ થયેલું હોય એમ જોવામાં આવતું નથી; પરંતુ એના સમયમાં મનુષ્યોમાં અત્યંત અજ્ઞાન વ્યાપી ગયું હતું. અજમેરમાં કોઈ મનુષ્યોને મારી નાંખતું હતું, તેથી મૂર્ખ, અને વહેમી લોકોનું એવું માનવું હતું કે-રાક્ષસ એનિને પામેલો અવગતિયો વિસલદેવ ચહુઆણુ નગરનો નાશ કરે છે. સારંગદેવે રાજ્ય ગાદીએ આવ્યા પછી તુરંતજ નગરને ઉજડ થતું જોઈ આ કહેવાતા વિસલદેવ રાક્ષસના મુખમાં જતી બચાવવા અને વંશવૃદ્ધિ માટે પોતાની સગર્ભા રાણી ગૌરીને તેણે રણથંભોરના કિલ્લામાં મોકલાવી દીધી. અને પોતે પ્રજાના સંરક્ષણાર્થ, રાક્ષસનો નાશ કરવાના કામમાં ગુંથાયો; પરંતુ રાક્ષસનો નાશ કરવા જતાં, તો તે બિચારો રાક્ષસનો ભોગ થઈ પડ્યો.

સારંગદેવના મરણ પછી ગૌરીનો પુત્ર આનો ચહુઆણું અજમેરની ગાદી ઉપર બેઠો. આ રાજા અત્યંત ધર્મ પરાયણ હતો. તે પોતાના દેશમાં ધર્મથી રાજ્ય કરતો હતો; એટલુંજ નહિ, પણ ગુજરાતના મહાપ્રતાપી મહારાજા સિદ્ધરાજજયસિંહદેવનું અનુસરણ કરી તેણે પોતાના દેશમાં નાના પ્રકારનાં જળાશયો, અને ધર્મશાળાઓ બનાવી હતી. પોતાની રાજધાની અજમેરની પશ્ચિમે પડોશમાં એક મહાભારી બંધ બંધાવી તળાવ બંધાવ્યું હતું, જેને તળાવ તેના નામ ઉપરથી 'આનાસાગર' કહેવાય છે. એ આનાસાગરમાં અનેક ઝરણાં આવીને પડે છે. એ તળાવની પાળોના બંધ ૯૦૦ ગજ લાંબા અને ૧૫૦ ગજ પોહોળા છે. વર્ષાઋતુમાં જ્યારે તે પાણીથી પરિપૂર્ણ થાય જાય છે, ત્યારે તેનો વ્યાસ છ માઈલનો થાય છે, અને શરદઋતુમાં તે સુંદર દર્પણ સમાન મનોહર અને સ્વચ્છ લાગે છે.

ચહુઆણું અને સોલંકી રાજાઓમાં ચાલતી આવતી શત્રુતાનો અંત આવ્યો ન હતો. આનો ચહુઆણું જ્યારે અજમેરની ગાદી ઉપર હતો, ત્યારે ગુજરાતમાં કુમારપાળ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. રાસમાળામાં કુમારપાળ અને આના ચહુઆણુંનાં યુદ્ધના પ્રસંગનું વર્ણન લખેલ છે; પરંતુ તેમાં એમ લખેલું છે કે, -કુમારપાળ સાથે યુદ્ધ કરનાર આનો ચહુઆણું નહિ, પણ નાગોરનો રાજા હતો. પ્રબન્ધ ચિંતામણિના કર્તા મેઝતુંગાચાર્યજી તો કુમારપાળ સાથે યુદ્ધ કરનાર વિસલદેવના પૌત્રને લખે છે. એ ઉપરથી એમ સંભવે છે કે, - કુમારપાળ સાથે યુદ્ધ કરનાર નાગોરનો આન રાજા નહિ પણ આનો ચહુઆણુંજ હશે. કુમારપાળના મંત્રીનો પુત્ર વાહદ આના ચહુઆણુંના પક્ષમાં જઈ રહેલો હતો. એ કારણથીજ કુમારપાળને અને આના ચહુઆણુંને યુદ્ધમાં ઉતરવું પડ્યું હતું. કુમારપાળનો અધિકાર ઘણો હતો, અને આનો ચહુઆણું નિર્બળ હતો. છતાં પણ યુદ્ધ પ્રસંગે ચહુઆણું વીરોએ અત્યંત પરાક્રમ કર્યું, પણ ગુર્જરરાજાનું અધિક બળ હોવાથી તેનો પરાજય થયો.

આનો ચહુઆણું અત્યંત પરાક્રમી હતો. તેણે પોતાની પ્રજાનું પુત્રવત પાલન કર્યું હતું. અજમેરમાં પેઢેલો રાક્ષસ, કે જેણે સારંગદેવનો ભોગ લીધો હતો, તેના વિરુદ્ધ ન થવાવાળી સામ નીતિનો આના ચહુઆણું અગિયાર કર્યો હતો. રાક્ષસ, આના ચહુઆણુંની નીતિથી પ્રસન્ન થયો. અને તેને વરદાન તથા અભયદાન આપી યમુનાજી તરફ ચાલ્યો ગયો, કેટલાકનું એમ પણ કહેવું છે કે, -તે રાક્ષસ યોનિમાંથી પતિત થઈ વરાહ યોનિને પ્રાપ્ત થયો હતો. અને અજમેરની આસપાસના વનમાં શરતો હતો. જ્યારે અજમેર ઉપદ્રવ રહિત થઈ ગયું, ત્યારે આના ચહુઆણું તેને આજ્ઞાદ કર્યું. પછી ઘણાં વર્ષ

પર્યંત રાજ સુખ ભોગવી આના ચલુઆણે સ્વર્ગવાસ કર્યો. ત્યાર પછી આનાનો પુત્ર જયસિંહ અને જયસિંહનો પુત્ર આનંદદેવ એ બે રાજાઓ આના પછી અનંતેરની ગાદી ઉપર બેઠા, પરંતુ તેના સમ્મતી કાંઈપણ વર્ણન કરવા યોગ્ય બાબત ઇતિહાસમાંથી કે રાસામાંથી મળી આવતી નથી. જ્યારે આનંદદેવ ચલુઆણનો પુત્ર સોમેશ્વર રાજગાદી ઉપર બેઠો, ત્યારે ગુજરાતમાં બોળો બીમદેવ સોલંકી રાજ્ય કરતો હતો. બે પેઢી સુધી મંદ પડી ગયેલી શત્રુતા, પુનઃ આ બે રાજાઓ વચ્ચે સજીવન થઈ અને સોમેશ્વરના પુત્ર અને આ પુસ્તકના પ્રખ્યાત નાયક જગદ્વિખ્યાત વીરે તે શત્રુતાને અને પોતાની વિષયાશક્તિને એવાં પરિણામમાં પહોંચાડ્યાં કે, સમસ્ત ભારતવર્ષ વિદેશીયોના હાથમાં જઈ પડ્યો.

આનંદદેવ ચલુઆણનો પુત્ર સોમેશ્વર બાલ્યાવસ્થાથીજ મહાતોષાની હતો. નાનપણથીજ તે એક બીજાને લગવતો અને પોતે રાજારૂપે રહી હારવાવાળાને શિક્ષા કરતો હતો. સોમેશ્વરના સંબંધમાં એક એવી દંતકથા છે કે—સોમેશ્વરથી શિક્ષા પામેલાં છોકરાં જ્યારે રોતાં રોતાં ઘેર જતાં, ત્યારે તે માળકોની માતાઓ કહેતી કે,—‘ પીટ્યા રાક્ષસના તે રાક્ષસજ થાય ’ સોમેશ્વરે એકવાર પોતાની માને આ બાબતનું સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત પુછ્યું હતું ત્યારે તેની માતાએ વિસલદેવને અંગતિ પ્રાપ્ત થયાની સકલ વાર્તા તેને કહી સમગતવી હતી. તે દિવસથીજ સોમેશ્વરને પોતાના પ્રિતામહના ઉદ્ધારની લાગણી થઈ હતી.

આનંદદેવના પછી ગાદીએ આવતાંજ સોમેશ્વરે પોતાના પરાક્રમથી રાજપૂતાનાના સમસ્ત રાજપૂતાને પોતાના વશમાં કરી લીધા. સોલંકી સાથેની શત્રુતાને તેણે વધારી દીધી. અને ગુજરાત તરફ પોતાની સીમાને પણ વધારી. સોમેશ્વર અન્યની લગ્નમાં પણ પોતાનું પરાક્રમ દર્શાવવાની વાટ જોતો હતો. એટલામાં તો દિલ્લીના તુલર અનંગપાળ રાજા અને કનોજના વિજયપાળ રાજા વચ્ચે યુદ્ધ થયું. યુદ્ધના સમાચાર શ્રવણેન્દ્રિય ઉપર આવતાંજ યુદ્ધના હોંસીલા સોમેશ્વરે કહ્યું કે,— આવે સમયે મારે શાન્ત થઈ બેસી રહેવું એ ક્ષિયત નથી. જેણે રણમાં પરાક્રમ દર્શાવી પોતાનો યશ વધાર્યો નથી, તેના ક્ષત્રિયના જીવનને ધિક્કાર છે ! આ પ્રમાણે વિચાર કરી તેણે પોતાના સામંતોને બોલાવ્યા તે સેનાની તૈયારી કરાવી. અને મહાભારી સેના લઈને અનંગપાળની પક્ષે ગયો. ચલુઆણને પોતાની પક્ષમાં આવતો જોઈ, અનંગપાળ પ્રસન્ન થયો, અને સોમેશ્વરને લેવાને માટે પોતાના પ્રધાનોને સામા મોકલ્યા. અનંગપાળ અને સોમેશ્વર ચલુઆણ યમુનાજીના કિનારા ઉપર પોતાના

ડેસ નાખી પડ્યા. તુંવર અને રોડોડો વચ્ચે યુદ્ધ થયું, પરંતુ સોમેશ્વરની સહાયતાથી અનંગપાળનું બળ વૃદ્ધિ પામતાં રોડોડ પરાજીત થઈને રણભૂમી-માંથી નાડે. વિજયશ્રી અનંગપાળને પ્રાપ્ત થઈ અને રણશ્રીએ સોમેશ્વરને યથા આપ્યો. તથા દિલ્હીમાં ધરોધર તેનું યશોગાન થયું. વગર તેડે પોતાની પક્ષે આવી વિજય અપાવનાર ચહુઆણું સોમેશ્વરના ઉપકારનો પ્રત્યુપકાર કરવાને અનંગપાળે પોતાની કમળાદેવી નામની પુત્રી સોમેશ્વરને પરણાવી. જ્ઞાત્રી, ઘોડા તથા અનેક દાસદાસી-આદિથી તેનો સત્કાર કરી અજમેર વિદાય કર્યો.

આ પ્રમાણે જ્યારે દિલ્હીની ગાદી ઉપર અનંગપાળ તુંવર રાજ કરતો હતો, તે સમયે અજમેરમાં સોમેશ્વર ચહુઆણું, જ્ઞેષ્ઠપુરની જુની ગાદી મંડોર ઉપર નાહરરાય, ચિત્તોડની ગાદીએ સમગસિંહ, જસલમીરની જુની ગાદી ઉદયપુર ઉપર ભોજદેવ, કનોજની ગાદીએ જયચન્દ્રનો પિતા વિજયપાળ, આણુ ઉપર જેતસી પરમાર અને અણુદિલપુરપાટણની ગાદી ઉપર ભોજો ભોજદેવ સોલંકી એ રીતે આર્ય રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. અનંગપાળને પુત્ર ન હતો. માત્ર એ પુત્રીઓજ હતી. તેમાંની એક કમળાદેવી અજમેરના રાજા સોમેશ્વર ચહુઆણુંને આપી. જેને ઉદરે જગદ્વિખ્યાત મહાપરાક્રમી નરસિંહ પ્રથિરાજનો જન્મ થયો. બીજી કનોજના રોડોડ જયચન્દ્રને દીધી હતી. અનંગપાળની ફાઇ વિજયપાળને દીધી હતી, જેને પેટે જયચન્દ્ર રોડોડનો જન્મ થયો હતો.

કમળાદેવી સોમેશ્વરને પરણી અજમેરમાં આવી અને રાજા રાણી વચ્ચે પ્રેમની સજ્જત ગાંઠ બંધાઈ. નાનાપ્રકારનાં સુખો ભોગવતાં ઘણો સમય વ્યતીત થઈ ગયો, પણ કંઈ સંતતિ થઈ નહિ. અંતે કાકતાલીય ન્યાય પ્રમાણે પ્રસંગ બન્યો. અને રાણી કમળાદેવીને ગર્ભ રહ્યો. એ દંતકથા એવા પ્રકારની છે કે,—એક બ્રાહ્મણને પૈસાની લોભી કુલટા સ્ત્રી મળી હતી, તે કુલટા રણવા માટે બ્રાહ્મણને નિરંતર ટોક્યા કરતી હતી. પોતાનામાં રણવાની સત્તા ન હોવાથી બાયડીથી કંટાળેલા બ્રાહ્મણે આત્મઘાતનો વિચાર કર્યો, પણ આત્મઘાતને પાપનું કામ ગણી કુવો હવાડો ન કરતાં વનમાં પશુથી પોતાનો ઘાત કરાવવા ગયો. એટલામાં તો વનમાં ઘેલો થયેલો મનુષ્યઘાતી વિસલદેવ તેને મળ્યો. વિસલને જ્ઞેષ્ઠ સર્વ નાશી જતાં, પણ આ બ્રાહ્મણને જીવન ઉપર ખરેખરો કંટાળો આવેલો હોવાથી તે નાડો નહિ, તેથી રક્ષાસ થયેલાં વિસલે તે બ્રાહ્મણને પુછ્યું કે,— મારાથી તો લોકો નાશી જાય છે, અને તું કેમ ખુશીથી આવ્યો? બ્રાહ્મણે પોતાની સર્વ વાર્તા કહી સંભળાવી. જે ઉપરથી રક્ષાસે તેને નહિ મારતાં કેટલુંક દ્રવ્ય આપી તેને કહ્યું કે, આ દ્ર-

અથી તારી સ્ત્રીને સંતોષ પમાડજે, અને તેના બદલામાં મારું એટલું કામ કરજે કે, - મારા વંશમાં મારો પ્રપૌત્ર સોમેશ્વર અજમેરની ગાદી ઉપર રાજ કરે છે, તેને જન્મને કહેજે કે, મારો ઉદ્ધાર તારે હથિ છે. માટે મને મારી મારું માંસ બક્ષણુ કરજે. મારા આ પ્રત્યક્ષ શરીરનું માંસ તેનાથી બક્ષ થશે નહિ, જેથી હું ખોળીયું બદલી સૂવર થઈશ; માટે જે તે સૂવરને મારીને તેનું માંસ બક્ષણુ કરશે તો મારો ઉદ્ધાર થશે. અને માંસ ખાનારાઓને પ્રતાપી પુત્રોની પ્રાપ્તિ થશે. બ્રાહ્મણે એ સમાચાર સોમેશ્વરને જન્મને કહ્યા અને વિશેષ કહ્યું કે, - તમારા પ્રપિતા અધોગતિને પ્રાપ્ત થયા છે, તેથી તમને સંતાન થતાં નથી. પિતરોનો ઉદ્ધાર કરવામાં આવે તો સંતાન થાય. રાજ્યએ તે બ્રાહ્મણ દ્વારા પ્રપિતામહનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો અને તે બ્રાહ્મણના કહેવા અનુસાર વરહચોનિને પ્રાપ્ત થયેલા પ્રપિતામહનો વધ કરી સામંતો સહ તેનું માંસ ખાધું. જેથી રાજ્યને ત્યાં પ્રતાપી પૃથિરાજ જન્મ્યો. તેના જે સામંતોએ માંસ ખાધું તે બધાઓને પુત્રો થયા કે જે પૃથિરાજના સોળ સામંત અને સૂરમાઓ થયા. મહા કવિ ચન્દ માટે કહે છે કે: - તે વરહની જીહ્વા ચન્દના પિતાના ખાવામાં આવી હતી, તેથી તેને પેટ જગદંબાનો વરદાઈ ચન્દભાટ જન્મ્યો. જે ચન્દ મોટા થતાં પૃથિરાજનો માનીતો મિત્ર અને સરદાર થયો.

સોમેશ્વરે દ્વિતીયા આવી પોતાના રાજ્યને આબાદ કરવામાં અત્યંત પરિશ્રમ કર્યો. આસપાસના રાજ્યો સાથે સ્નેહ કરી સામંતોને જાગીરો આપી. તે સમય અજમેરની ગાદીને ઋષ્ટ્રીસે રજપૂતો માન આપતા હતા. અને

* રજપૂત સ્થાનમાં અજમેરની આસપાસ આ ઋષ્ટ્રીસે જતના રજપૂતો નાનાતાનાં રાજ્યોમાં રાજ્ય કરતા હતા. એ નિરનિરાણી શાખાઓનાં નામ પૃથિરાજ રાસામાં આ પ્રમાણે લખેલાં છે.

છપ્પય.

રવિ, શશિ ચાદવવંશ, કોકસ્થ, પરિમાર, સદાવર,

ચહુઆણ, ચાલુક્ય, ચંદ, સેલાર, અભિયર;

દોયમત, મકવાણ, ગરુઅગોહ, ગોહેલપત,

હાપોકટ, પરિહાર, રાવરાઠોડ સુરોસજુત;

દેવઢા, ટાંક, સિંધવ, અનંગ, પોતક, પઢિહાર, દધિલટ;

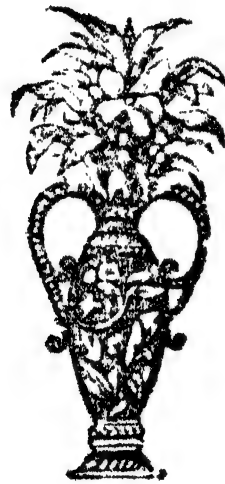
કારટપાલ, કટુપાલ, હન, હરિતક ગારે, કંમાંલ, મટ.

દુહો.

ધ્યાનપાલક, નિકુંભવર, રાજપાલ કવનીશ;

કાલચ્છર કે આદિદે વરને વંશ છતીસ.

સોમેશ્વર પણ તેઓનું યથાયોગ્ય માન જાળવતો હતો. દિલ્લી, કનેજ, પંજાબ અને ગુજરાત પર્યંત ચહુઆણ સમ્રાજ્યના યશ ગવાતા હતા, પણ ગુજરાતના સમ્રાજ્ય સાથે સોમેશ્વરે નવીન વૈર ઉત્પન્ન કરેલું હતું: જેથી તે પરસ્પર એક બીજાનો નાશ કરવાને સદૈવ તત્પર રહેતા હતા. ત્યારે આ પ્રકારે રજપૂતોમાં શત્રુતા અભિવૃદ્ધિ પામી રહી હતી, ત્યારે બળવાન શત્રુ આર્યસામ્રાજ્યોનાં રાજ્યો ઉપર તાકી રહેલા હતા. આ પ્રમાણે રજપૂતોમાં ગંભીર પ્રકારની શત્રુતા વૃદ્ધિ પામતાં તેઓએ પોતે પોતાને હાથેજ પોતાના પગ ઉપર ફૂલાડો મારવા જેવું કશું છે આપસઆપસમાં અસંતોષ થવાથી વિદેશીય લોકોનો માર્ગ ખુલ્લો કરી કાળને ઘર દર્શાવવાનું મહા ભવંકર નેપથ્ય આર્યસામ્રાજ્યોએ માથે ઉઠાવ્યું. એ તેઓની શત્રુતા ભરતખન્ડમાંથી રજપૂત રાજ્યની આખરની હતી, અને તેને ઉત્તરોત્તર ઉત્તેજનજ મળતું ગયું, અને તેનું અંતિમ ફળ એ આવ્યું કે-ભરતખન્ડ રજપૂત રાજ્યોના હાથમાંથી છૂટીને સદાને માટે વિદેશીઓના હાથમાં ગયો.

પ્રકરણ ૨ ભું.

યૌવરાજ્ય.

સાં

ભરેશ્વર સોમેશ્વરની પ્યારી રાણી અને દિલ્લીના તુંવર રાજા અનંગપાળની રાજકુમારી કમળાદેવીએ ત્યારે વિક્રમ સંવત ૧૨૧૫ એટલે ઈ. સ. ૧૧૫૮ માં આ વીર કથાના નાયકને પોતાના ગર્ભથી જન્મ આપ્યો, ત્યારે રજપૂતસ્થાનના છત્રી-સે રજપૂતોએ પોતપોતાના રાજ્યમાં આનન્દનાં નગારાં વગડાવ્યાં. અને દિલ્લીના અનંગપાળ તુંવરે પણ ભાણેજના જન્મની શુભ વધા-રણીઓથી દિલ્લીમાં મહાભારી ઉત્સવ કર્યો. અજમેરમાં પણ ધામધુમ થઈ. માગણ તથા ભાટ ચારણોને સુવર્ણનાં કાંડાં-આદિ શિરપાવમાં મળ્યાં, તથા જ્યોતિષી લોકોનાં અને અન્ય બ્રાહ્મણોના ભાગ્યનાં દ્વાર ઉઘડી ગયાં. દિલ્લીના અનંગપાળને પેટે પુત્ર ન હતો, માત્ર બે કન્યાઓ હતી. તે બે કન્યા પૈકી એક અજમેરના રાજા સોમેશ્વર ચલુઆણને મળી હતી, જેને પેટે પૃથિરાજ થયો. બીજી કન્યા કનોજના રાડોડ જયચન્દ્ર વેરે દીધી હતી. અનંગપાળની ક્ષત્રિયપાળને દીધી હતી. જેને પેટે જયચન્દ્ર જન્મ્યો હતો. પૃથિરાજના જન્મના શુભ સમાચાર શ્રવણેન્દ્રિક ઉપર આવતાં કનોજમાં જયચન્દ્ર અને સુજરાતમાં ભોળો ભીમ અપ્રસન્ન થયા. પૃથિરાજ રાસામાં પૃથિરાજનો જન્મ દિવસ અને કુડલી-આદી છે; પરંતુ ઐતિહાસિક અનુક્રમ પ્રમાણે તે નથી. છતાં માત્ર વાચકોની જાણ માટે અમે અત્રે તે લખી દર્શાવીએ છીએ.

દુહો.

एकादश से पंचदह, विक्रम सम्बत्साज;
तिही रिपुपुर जयहरन भयो राज पृथिराज.

પધરી.

सम्बत इकदश पंचअग, वैशाख तृतीया पक्ष कृष्ण लग्न ।
उषा प्रकाश इक धरियराति, पलतीस अंशत्रय बलजाति ॥
गुरु बुध शुक्र परितेसंथान, अष्टमेबार शनिफल विधान ॥

ભાટ લોકોનું કહેવું છે કે, અક્ષય તૃતીયાને દિવસે પૃથિરાજનો જન્મ

થયો હતો, એ કદાચ ખરું હશે; પણ તેના જન્મની જે સાક્ષ બાટ લેખે આપે છે, તે વાસ્તવિક હોય એમ કહી શકાય તેમ નથી. પૃથિરાજના જન્મ પછી કમળાદેવીને એ કુમારિકાઓ થઈ હતી, જેનું વર્ણન પ્રસંગવશાત આગળ કરવામાં આવશે.

પાછળથી જીવન ચરિત્ર લખવાનો પ્રયત્ન ન હોવાથી હિન્દના વીર પુરુષોનાં, મનથી ઉપગતી કાદેલાં જીવન ચરિત્ર વિશ્વાસનીય નથી; જે કે પૃથિરાજ-રાસામાં પૃથિરાજના સખધમાં ઘણું વર્ણન લખેલું છે, પરંતુ પૃથિરાજની બા-લ્યકાળનું કાંઈ પણ વર્ણન રાસામાં નથી. બાટ ચારણોમાં પ્રચલીત થયેલી વાતો, અને રાસામાંથી જે કાંઈ પણ મળ્યું છે, તે સર્વ એકત્ર કરી આ સ્થળે લખવામાં આવ્યું છે.

વીર પુરુષોની બાલ્યાવસ્થા પણ ચમત્કૃતિ ભરેલી હોય છે. જે પ્રમાણે સોમેશ્વર બાલ્યાવસ્થામાં હારજીતની રમત રમતો હતો, તદનુસાર તેના પ્રતાપી પુત્ર પૃથિરાજ પણ પિતાના સામંતોના બાળકોમાં રાજ્ય થઈ નવા નવા દેશ જીતવાની રમત રમ્યા કરતો હતો. પૃથિરાજે વિદ્યાનું પણ ઉત્તમશિક્ષણ લીધું હતું. એ સમયમાં રજપૂતોનાં બાળકો થોડું ઘણું શીખીને ત્રિશુલ કમાન લઈને નિકળતા હતા. એ સમય રજપૂતસ્થાનમાં બ્રાહ્મણોનો વાસ ન હોવાથી કોઈ વિદ્યા શીખતું નહિ. પ્રગ્નતા ગૃહસ્થ આયુષમાં જઈને ઋષિ-મહર્ષિનું સેવન કરીને કાંઈ થોડી ઘણી વિદ્યા શીખી આવતા હતા. અને દુર્ગિઓના નાના નાના છોકરાઓ પોતાની હિમ્મતાનુસાર શિકાર ખેલવા જતા હતા, અને ત્યાં નિશાન મારવાનું શીખતા હતા. એ સમયે દુર્ગોળાનો અધિક વ્યવહાર નહોતો. તેથી કરીને મોટાં મોટાં યુદ્ધો પણ ધનુષ, બાણ, બાલાં, ખરશી અને તલવારોથી થતાં હતાં. દૂરથી નિશાન પાડવામાં અને તલવારોથી પટ્ટા રમવામાં પૃથિરાજ બાલ્યાવસ્થાથીજ અદ્વિતીય હતો. નિશાન પાડવામાં તે તે એવો તો ચતુર હતો કે, શબ્દ સાંભળતાંજ તેના આધાર પર તે તીર નાગી શકતો હતો, અર્થાત્ તે શબ્દવેધી હતો. સામંત અને સરદારોનાં જે બાળકો તેની સાથે રમતાં તે તેની આલાકીથી અત્યંત પ્રસન્ન થતાં હતાં. મિત્રોમાં એવો તો પ્રેમ હતો કે એક ખીન્નથી કદિ પણ નિરાધાર થઈ શકતા નહતા. જે સમય પૃથિરાજ બાલ્યાવસ્થાથી પોતાના મોસાળમાં વિદ્યા જતો, ત્યારે તેઓ પણ તેની સાથે જતા હતા. પૃથિરાજનાં પરાક્રમથી ચીંતિત થયેલ અને બાલ્ય પ્રેમમાં ગુંથાયેલા તેના સરદારો તેના ખીન્ન બાળ સમય હતા, જે બાલ્યશાલી હોય છે, તેને એવાજ પ્રિય અને સ્થાનિભક્ત સરદારો મળે છે.

પૃથિરાજ જેમ જેમ મોટો થતો ગયો, તેમ તેમ તેનું પરાક્રમ રજપૂત-

સ્થાનમાં ફેલાતું ગયું. આબૂના જંગલોમાં ચિકર માટે જઈ કોઈ કોઈ વાર તો પરમારની રાજધાની પર્યન્ત જઈ આવતો. ગુજરાતનો ભોળો ભીમદેવ તેનાં પરાક્રમને શ્રવણ કરીને બળતો હતો; એટલુંજ નહિ, પણ તેણે પોતાની સીમામાં મનુષ્યોને એટલા માટે રાખેલા હતા કે જો કદાચ પૃથિરાજ આવે તો તેને પકડી લેવો. રજપૂતો પૃથિરાજનાં પરાક્રમથી પ્રસન્ન હતા, અને તેના દેશમાં વ્યાપારાર્થે આવતા મુસલમાનો તે ઉદય થતા ચહુઆણુ રૂપી સૂર્યના તાપને સહન કરી શકતા ન હતા. પૃથિરાજ માટે જેવો પ્રેમ રજપૂતસ્થાનમાં હતો, તેવોજ પ્રેમ દિલ્લી તરફ પણ હતો; કારણ કે દિલ્લીમાં અને અજમેરમાં એમ બેયસ્થળે પૃથિરાજ થોડું થોડું રહેતો હતો અને જ્યાં તે રહેતો ત્યાંના મનુષ્યોને તે પોતાનાં મહદ્ પરાક્રમથી છક કરી નાંખતો. પોતાના પરાક્રમી દોહિત્ર ઉપર વૃદ્ધ અનંગપાળની પણ અત્યંત પ્રીતિ હતી.

પૃથિરાજ જ્યારે દશ બાર વર્ષની ઉમરનો થયો, ત્યારે સોમેશ્વરના વૃદ્ધ સામન્તોએ, સોમેશ્વર ચહુઆણુને, તેનો યુવરાજ પદ ઉપર અભિષેક કરવાની સન્મતિ આપી. યુવરાજ પદ પ્રાપ્ત થયા પછી રાજ્યના કુંવરને કાંઈક ચૈતન્યતા આતે છે, અને રાજરીતિનું પણ જ્ઞાન થાય છે. સોમેશ્વર ચહુઆણુને સામન્તોનો વિચાર રૂચવાથી તેને મુહૂર્તે જોવરાવ્યાં અને મુખ્યવંશ શાખા તથા ઉપશાખાના રજપૂતો કે જે રજપૂતસ્થાનમાં હતા તેમને આમંત્રણ મોકલ્યાં. અજમેરમાં મહોત્સવનો આરંભ થયો. આબૂ પર્વતમાંથી વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા, અને યુવરાજ પદાભિષેકની ક્રિયા થવા લાગી. શાસ્ત્રાનુસાર અવભૃથસ્નાન, દાન અને પૂજન-આદિ કરવા પછી એક નવીન સુંદર સિંહાસન લાવીને પૃથિરાજને તે ઉપર બેસાડવામાં આવ્યો. પૃથિરાજનું સિંહાસન ઉપર બેસતું થતાંની સાથેજ શત્રુઓની સ્ત્રીઓના ગર્ભ ગળી જાય એવા મોટા જોરથી શંખધ્વનીઓના અભિનંદક અવાજ થયા. નાના પ્રકારનાં વાજા વાજવા માંડ્યાં. બ્રાહ્મણોએ શુભાશીર્વાદ આપ્યા, અને ખંડિયા રાજાઓએ યુવરાજનો મનિ-પાણિકા-આદિ ભેટ દઈ, તેમના ચરણમાં પોતાનાં મસ્તક નમાવ્યાં. મહારાજાઓની રીત્યાનુસાર, મંડોર, ચિત્તોડ, લુદ્રવા, કનોજ અને ચન્દ્રાવતી-આદિ મહોટા મહોટા રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓએ યુવરાજને ભેટ આપી. સામન્તોના બાળકોને રત્ન જડિત તલવારો અંધાવવામાં આવી, અને ભાટ ચારણોને પંચાભૂષણ આપવામાં આવ્યાં. યુવરાજ પદાભિષેકના સમયે રજપૂતસ્થાનના રજપૂતોની રીત્યાનુસાર ચન્દ્રાવતીના પરમાર રાજા જેતસીના પ્રતિનિધિએ ઉડીને પૃથિરાજને ઇચ્છનકુમારીનું નાળીએર આપ્યું. રાજ્યાભિષેકના સમય પ્રથમ નાળીયેરવાળી કન્યા મહિષીની પક્ષીને પામે છે. જેતસી પરમારની પુત્રીને પટરાણીની પક્ષી દેવા-

માં આવી. ચારણો ગુણાનુવાદ ગાવા લાગ્યા. એટલામાં પૃથિરાજના મિત્ર દેમાસે ઉભા થઇને બીજું નાળીએર પોતાની બહેન દાહિમાતું આપ્યું. બેય નાળીએર દરબારમાંથી રણવાસમાં ગયાં. દાસી રણવાસમાંથી શકુન લાવી સભામાં ઉત્સવ થવા લાગ્યો. માગણો જયજયકાર શબ્દ કરી મનવાંચિત પદાર્થ માગવા લાગ્યા. કુમાર પૃથિરાજને યુવરાજ પદ ઉપર અભિષેક કરી સોમેશ્વર ચઢુઆણુ અત્યાનંદ પામ્યો, અને રાજ્યમાં પણ તે દીવસથી નવીન બળનો સંચય થયો.

પૃથિરાજ યુવરાજ પદપર અભિષિક્ત થયા પછી સામંતોના બાળકો પણ પોતાના યુવરાજને આનંદ આપી અનેક અધિકારને ભોગવવા લાગ્યા. કુંવરની કચેરી થાય, રાજ્ય રીત્યાનુસાર મોટાં મોટાં કામ પણ તેમના હાથથી કરાવવા માંડ્યાં. એ પ્રમાણે રાજ્યકાર્ય થવાથી જાણે અજમેરમાં બે રાજા રાજ્ય કરતા હોય એમ જણાતું હતું. કુંવર અને સામંતોનાં રાજ્યકાર્યને નિરખીને અનેક નગર નિવાસી લોકો પ્રસન્ન થતાં હતાં. એક એવી દંત કથા છે કે, એક સમય બાલરાજ પૃથિરાજે પોતાના મિત્ર સરદારો સાથે વિચાર કર્યો કે—આપણાં રાજ્યમાં ચન્દ્રમાની ક્ષય વૃદ્ધિ ન થવી જોઈએ. સમંતોએ પોતપોતાનો વિચાર રાજને જણાવ્યો; પરંતુ રાજને કાંઈના વિચાર પસંદ પડ્યો નહિ, અને રાજએ કહ્યું કે—આપણાં રાજ્યમાં ચન્દ્રની કળા, ક્ષયવૃદ્ધિ થાય છે, તેથી રાત્રે કેટલોક સમય અંધારું રહે છે, તે અંધારું નરહે તે માટે તારાગઢ ઉપર રોત્રિએ મસાલો સળગાવવી. ચન્દ્ર અસ્ત થયા પછી અને કૃષ્ણ પક્ષમાં એ મસાલોનું અજવાળું ચંદ્રનીના સમાન દેખાશે. એ નિશ્ચયાનુસાર મસાલો સળગાવવાનું કાર્ય થવા લાગ્યું, અને પ્રતિદિન તારાગઢ ઉપર મસાલો થવા માંડી. એ મસાલોનું અજવાળું ઘણે દૂર સુધી દેખાતું હતું. પૃથિરાજ રાસામાં મહાકવિ ચન્દ વરદાસએ તારાગઢ અને તે ઉપર થતી મસાલોની રોશનીનું વર્ણન કરેલું છે, તે પૈકી એક દુહો વાચકની જાણ અર્થે અત્રે ટાંકી દર્શાવીએ છીએ:—

દુહો.

સાત કોશકો દુર્ગ હૈ તાપર જાત મસાલ ।

સો દેલી સીરાં તહાં અરુ ઝરઝઠી જ્વાલ ॥

તારાગઢ ઉપર સળગાવવામાં આવતી મસાલોની વાત દેશ દેશાન્તરમાં ફેલાઈ ગઈ. શત્રુઓના મનમાં પૃથિરાજના વૈભવે વૈરનું બીજ રોપ્યું. એ રોશની સરહદ ઉપરના મક્કાના મીરાં સાહેબના જોવામાં આવતાં અજમેરના વૈભવની ખાતરી કરવાની વિચારણા થઈ, તેથી તેણે જોવા માટે પોતાના

એક બંધિય રોશનઅક્ષીને અજમેર મોકલ્યો. મીરાંની આગ્રાથી પવન ગોટકો લઈને રોશનઅક્ષી ઉડીને ચાર કલાકમાં અજમેર આવી પોહોચ્યો. તેણે ચહુઆણુના રાજ્યનો વૈભવ જોયો. અને તે રોશની પૃથ્વિરાજ ચહુઆણુ સર્જનાવે છે, એમ નિશ્ચય કરી પાછા વળતી સમય તેણે વિચાર કર્યો કે—અહિંથી જવા પહેલાં અજમેરના લોકોને મારો કંઈપણ ચમત્કાર બતાવું તો ઠીક. એવો વિચાર કરી ‘આનાસાગર’ તળાવ તરફના મોટા દરવાજાના દારમાં ધુણી ધખાવી, આસન નાંખી હાથમાં તસ્વીર લઈ મુખથી કલ્પમાંનો ઉચ્ચાર કરતો જાણે હમણાંજ આકાશથી ઉતરીને આવેલો ન હોય, એવા મસ્ત ફકીરના દર્શનમાંથી બેઠો. પ્રાતઃકાળ થતાં જોવો દરવાજા દરવાજો ઉઘાડે છે તેવો તે તેની ધુણીના તાપ આગળ ઊભો શક્યો નહિ. આ વાર્તા સકળ શહેરમાં પ્રસરી ગઈ. શહેરમાંથી એ દરવાજોથી કોઈ પણ માણસ બહાર નિકળી શકે નહિ. રસ્તો લોકોથી ભરાઈ ગયો. ઘણા લોકોએ છોટે ઉભા રહીને ફકીરને ઉઠી જવા માટે આજીજ કરી, પણ મસ્ત ફકીર ધ્યાનમાં મસ્ત બની ગયેલ હોવાથી તે કોઈનું વચન સાંભળતોજ ન હતો. આ વાતથી આખા અજમેરમાં હાહાકાર થઈ ગયો. લોકો ધ્રુવગ્રા લાગ્યાં. તે સમય પૃથ્વિરાજના એક સામંતને લોકોએ આવતો જોયો. તે સામંત સ્નાન કરી પત્રિત વસ્ત્ર પહેરી હાથમાં તલવાર લઈને આવતો હતો. તે સામંત પાછળ તેનો અનુચર હતો. તેના હાથમાં પુન્નનો સામાન હતો. આ સામંત તે પૃથ્વિરાજ ચહુઆણુનો નાનો સાળો ચામુંડરાય હતો. ચામુંડરાયને એવો નિયમ હતો કે, પ્રતિદિન આનાસાગરમાં સ્નાન કરી દુર્ગાના મંદિરમાં જઈ નિલકર્મ કરી તથા પડાંગ ચાંડિનો પાઠ કરી દેવીને એક પાટો બળિદાન આપવું. આ ચામુંડરાયના બળ વિષે મહાકવિ ચન્દ કથે છે કે—

છપ્પય.

પિમે દૂધ મળ પંચ, શેરપેંતીશ સ સવ્કર;
 અન નવ તાકડી રાય, વઢી એક મોટો વવ્કર;
 કાઠ કૂર ત્રયશરે, સવામળ ઘૃત્તસુ પોષન;
 કસ્તૂરી ફકરોર, શેર દો કેશર ચોષન;
 મળચાર દહીં મહીષો તરન, મોગરાજ મટકી મરે;
 સવાજ્હોર રિંન ચઢતહીં, સીરામળીં ચામુંડકરે ॥ ૧ ॥

ચામુંડરાય મહાસમર્થ વીર હોવાથી તે કોઈ અન્ય લોકોના સમાન ફકીરની ધુણીના તાપથી લવલેશ ડરે કે ઉભો રહે તેમ નહતો. તે પોતે ધુણી

પાસેથી ધારત તો નિકળી જત, પણ તેને તો માર્ગ ખુલ્લો કરવો હતો, જેથી તેણે રોશનઅલીના ઢોંગને જોઈ તેને ધમકાવ્યો, પણ મસ્ત ફકીર ગણ્યકારેજ નહિ. કોણ જાણે કોને કહે છે. તેથી ચામુંડરાયે ફકીર પાસે જઈને કહ્યું કે—અરે મ્હેન્ટ ! તું કોણ છે ? ક્યાંથી આવ્યો છે ? અને આ રસ્તો શા ઉદ્દેશથી રોકી બેઠો છે ?

રોશનઅલીએ કહ્યું કે—તું પ્રશ્ન પુછવાવાળો કોણ છો ? તારાથી અહિંથી જઈ શકાય તેમ હોય તો મુંગે મુંગે નિકળી જ, અને જો ન નિકળાય તેમ હોય તો અન્ય રસ્તેથી ચાલ્યો જ. આવાં રોશનઅલીનાં ઉદ્ધત વચનથી ચામુંડરાયે પુનઃ કહ્યું કે—અરે સાંઈ ! તું તારી કરામત ઉપર એટલો બધો મસ્ત બની ગયો છે કે, તું મને અન્ય માર્ગે જવા કહે છે, પણ હું કોણ છું ! તે તું જાણતો નથી. જો જાણતો હોત તો આવાં વચન બોલત જ નહિ.

રોશનઅલીએ કહ્યું કે—તું કોણ છે તે મારે જાણવાની અગત્ય નથી. હું ધ્યાન કરું છું તેમાં તું અડચણ ન કરતાં ચુપચાપ ચાલ્યો જ. ચામુંડરાયે કહ્યું કે—મારા પ્રશ્નથી તારા ધ્યાનમાં વ્યત્કાય થાય છે, અને હું રજાપૂત તારા જેવા સાંઈથી ડરી અન્ય રસ્તે જઈ, તોતો મને કશુંક લાગે; માટે હું અન્ય રસ્તેથી જન્યાર જ નથી, જઈશ તો અહિંથી જ જઈશ.

રોશનઅલીએ કહ્યું કે—એ કાફર ! તું ટાપલું મુકી દે. મારી સાથે લાંબી પોહોળી નકામી વાતો કરી મારી બંદગીમાં વ્યત્કાય ન કર્ય.

કાફર શબ્દ શ્રવણેન્દ્રિય ઉપર આવતાંની સાથેજ વીર ચામુંડરાયની આકૃતિ બદલા ગઈ, અને મહા ભયંકર જણાવા લાગી. નેત્ર લાલચોળ થઈ ગયાં. અને તેણે એકદમ આવેશમાં તલવાર ખેંચી. રોશનઅલીએ ચામુંડરાયની તલવારમાં જગદન્યાનો વાસો નિરખી, પોતાનું એ પાસે જરાપણ ચાલશે નહિ એમ સમજી તુરત પોતાની પછેડીમાં સવગ્ન અગ્નિને લઈ રસ્તે પડી ગયો. પછેડીમાં બધા અગ્નિને લઈ ગયો, એ નિરખીને લોકો આશ્ચર્ય પામી ગયાં. ને મહા વિચારમાં પ્રવ્રત પડી ગઈ. રસ્તો ખુલ્લો થઈ ગયો અને સર્વે પ્રવ્રત એક અવાજે ચામુંડરાયનાં વખાણ કરવા લાગી. બીજે ક્ષિપ્રે પુનઃ એજ ફકીરે બજારમાં ઢોંગ મચાવ્યો. આ સમય ચારસો ગુજરીયો પોતાના મસ્તક ઉપર દધિ-દહીંની માટલીયો લઈને જતી હતી. તે ગુજરીયો પૈકી એકને મસ્તફકીરે પુછ્યું કે—આ માટલીમાં શું છે ? ગુજરીએ કહ્યું કે—સાંઈ ! આપ એમાં શું સમજો ? ગુજરીનાં આવા પ્રત્યુત્તરથી ફકીરે કહ્યું કે—કેમ હું માણસ નથી ? કે હું ન સમજું. ફકીરના આવા જવાબથી ગુજરીએ કહ્યું કે—એ માટલા-

ઝોમાં દહીં છે, તે ચલુઆણુરાયના દરબારમાં લઈ જઈએ છીએ, તે રાજા અને તેના સરદારો આરોગશે.

ફકીરે પુછ્યું કે—આ દહીં લઈ તમે રાજાને આપવા જાઓ છો, તેના બદલામાં તમને કાંઈ મળશે કે નહિ ? ગુજરીએ કહ્યું હે—હા, અમને દરેકને એક મહોર મળશે. ફકીરે કહ્યું કે, જો દરબારમાંથી તમને એક મટકીની એક મહોર મળે છે, તો હું તમને બે મહોર આપું ને મને માત્ર એકજ મટકી દહીંની આપો. ગુજરીએ કહ્યું કે—જો તારી પાસે મહોરોજ હોય તો તારે ફકીર થવાનું કારણ જ શું ? જોહું તો ખરી કે તારી પાસે મહોર છે. કાઢતો ખરો. જો મહોર હશે, તો તને આપશું. ફકીરે કહ્યું કે—જુઓ તમે વચનથી મહોર લઈને દહીંની મટકી આપવાને બંધાયેલ છો, એમ કહી પોતાની પાસે જે ધુણી ધખતી હતી, તેમાં ચિપિયો નાંખી તુરત બે મહોર ટાઠી આપતાં વચનથી બંધાયેલ ગુજરીએ તુરત દહીંની મટકી ફકીર આગળ મુકી. ફકીરે મટકીમાં આંગલી ખોળી જીલ્લા ઉપર મુકીને કહ્યું કે, અરે થુ થુ ! તમારો રાજા અને તેના સામંતો આવું જ દહીં ખાય છે ? આતો આત્યંત ખાડું છે મને તો આ પંસદે નથી, પણ વચનથી બે મહોર આપવાનું કહી ચૂક્યો છું માટે હ્યો આ બે મહોર, એમ કહીને બે મહોર આપી. ગુજરીએ તે ફકીરના આ શબ્દો સાંભળતાંની સાથે નિસ્તેજ થઈ ગઈ અને મુંઝે મુંઝે રસ્તે પડી. પાછળથી ફકીરે કાંઈક યવન મંત્ર બોલીને પ્રયોગ કરતાં ચારસો ગુજરીઓનો પોશાક નિચે પડી જતાં તે માતાએ જન્મ આપતાં સમયની સ્થિતિમાં આવી પડતાં તે લાજથી જેવી જમીન ઉપર બેસવા જાય છે, તેટલામાં તો ઉપરથી દહીંનાં ગોરસ એકદમ ધબધબ નિચે પડવા લાગ્યાં અને બજારમાં તો દહીંની રેલમ છેલ થઈ ગઈ. અજમેરમાં પુનઃ હાહાકાર મચી રહ્યો, અને રાજાને તથા સામંતોને શિરામણી સમય દહીં પોહોંચી શક્યું નહિ. જેથી યુવરાજ પૃથિરાજે રામરાયગુજ્જર તથા ધીરપુત્રીર નામના બે સામંતોને આ વાતની તપાસાર્થ મોકલ્યા. તો તેમને તપાસ કરતાં જણાયું કે,—ગઈ કાલે આનાસાગરને દરવાજેથી જે મસ્ત ફકીરને આ મુંડરાયે ઉઠાડી મૂક્યો હતો, તે જ ફકીરે બજારમાં ઢોંગ મચાવી, પૃથિરાજ માટે જતું દહીં અભગ્ન્યું અને ગુજરીઓની લાજ લીધી. આ વાર્તા સાંભળી સામંતો રોયનઅલીને પકડી શાંધીને દરબારમાં લાવતા હવા, ત્યાં માર્ગમાં ક્ય-માપ કે જે પૃથિરાજનો સાજો, અને આમુંડરાયનો વડિલ બ્રાતા તથા પ્રધાન હતો તે મળતાં તેણે સામંતોના મુખથી સર્વ સમાચાર શ્રવણ કરી, આજ્ઞા કરી કે તેણે જે આંગળીથી આપણું દહીં અભગ્ન્યું, તો તેની તે આંગળી કાપી

નાખીને તેને સરહદ પાર પહોંચાડી આવો. આ ઉપરથી એક સરહદે રોશનઅલીની આંગળી કાપી નાંખી તેને મારીને કાઢી મૂક્યો. આંગળી કાપતી વખતે રોશનઅલી બોલ્યો કે.—

‘કાદત મેરી અંગુલી, તુદત તેરી બીદુલી’ ‘ખુદા કરશે અને ખુદાનો રસુલ કરશે તો મારા વચન સત્ય કરીને માનજો, પણ રોશનઅલીનાં તે વચન તરફ કોઈએ લક્ષ ન આપતાં તુરત તેની આંગળી કાપી નાંખી.

એમ કહેવાય છે કે,—લોકોના દેખતાં રોશનઅલીની કાપેલી આંગળી ઉડીને મક્કામાં મીરાં સાહેબ જ્યાં દરવાજા ભરીને એકા હતા ત્યાં જઈને પડી. અને અપમાન પામેલો રોશનઅલી પણ પવન ગુટકો લઈ મક્કે ગયો. મીરાં-સાહેબે રોશનઅલીની આંગળી જોતાંવેંત સભાના સામંતોને કહ્યું કે—રોશનઅલી દારાજ આ પનાવને જન્મ મળ્યો છે. આ પ્રમાણે જ્યાં દરવાજામાં વાતચિત ચાલે છે તેટલામાં તો રોશનઅલીએ આવીને પોકાર કર્યો, અને પોતે અજમેરમાં કરેલી પ્રતિજ્ઞા કહી સંભળાવતાં કહ્યું કે—મારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવી તેમાંજ તમારી મહત્તા છે.

રજપૂતો જેમ બ્રાહ્મણ, ગાય અને ભાટનું અપમાન થતાં તે ષોળાનું અપમાન થયેલું માને છે, તેમ મુસલમાનો પણ કપરીતા સંબંધમાં એમજ માને છે, તેથી મીરાં સાહેબને પણ રોશનઅલીનાં અપમાનથી પગથી માથા પર્યંત ઝાળ ચડી. મીરાં પાસે લશ્કર ન હતું, તેથી તેણે ખાજીપીરની બંદગી કરી અને સર્વ ઓલીયાઓને લગ્નની તૈયારી કરવાની આજ્ઞા કરી. અને રાત્રે સ્મશાન જગાવી ખુદાની સહાયતા માગી, તો તેમને એક બેંગ જાતનો ઘોડા, તલવાર અને કટાર ગેબમાંથી મળતાં હુકમ થયો કે, જનઓ તમારો વિજય છે, પણ યાદ રાખજો કે—કપટ જરા કરશો નહિ. હું કપટનો બેલી નથી. જ્યાં ફૂડ થાય છે ત્યાં ધૂળ છે.

આ સમય મીરાં સાહેબનાં લક્ષ્મી દીવસ સમીપમાં હતો. તેને માટે તેનો મામા ખવાજીપીર મોશાળું લઈને આવેલ હતો. પોતાના મામાને મીરાં-સાહેબે પુછ્યું કે—મામા મોશાળું દુનિયાનું ભરશે કે દીનનું ભરશે ? મીરાં-સાહેબના મામા ખવાજીપીરે કહ્યું કે એ મોશાળાં ભરવા હું સમર્થ છું. મામાનાં આવાં વચનથી મીરાં સાહેબે કહ્યું કે—હાલ તો દુનિયાનું મોશાળું ભરજો પણ અમે દીન માટે લડવા જઈએ છીએ, જે સાં વિજય કરીને આવીએ તે પછી દુનિયાનું મોશાળું ભરજો, કરશે પાક પરવરદીગાર રસુલહા તો તે!

૧ અજમેરનો કિલ્લો સીના સ્તનના આકારનો હોવાથી તેને બિદૂલી પણ કહેતા હતા.

વિજય કરીનેજ આવીશું, પણ જો કદાચ તેમ ન થતાં ત્યાં કામ આવી જ-
 મ્યે તો પાછળથી દીનતું બરવા આવવુંજ પડશે. ખ્વાજાએ પોતાના ભાણે-
 નતું વચન માન્ય રાખ્યું અને મીરાં સાહેબે બંદગી કરતાં કબરમાંથી મુસલમાન
 વીર પુરો ઉઠ્યા. આ પ્રમાણે મીરાં સાહેબ એકલાખ અને એંશીહજાર પીરો-
 ને લઈને દરિયા કિનારે આવ્યા. ખીજા પીરોએ વડાણો તૈયાર કરવાનું કહેતાં
 મીરાં સાહેબે આજ્ઞા કરી કે—નહિ સર્વ પોતપોતાના નિમાજના મુસદ્દા પાથરી
 તે ઉપર ઘોડા સહ લેવા રહીને નિમાજ પઢો, જે પોતાની દીનતી ક્રિયામાં
 કુશળ હશે, તેજ તરીને પાર થઈ લડાઈમાં પણ વિજય મેળવશે, અને જે
 અહિંજ રહી જશે તેની મારે પણ અગત્ય નથી. સર્વ વીરો મુસદ્દા પાથરી
 ઘોડાઓ સહ નિમાજ પઢતાં તુરત તેઓ ઉઠીને બધા હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા.
 હિંદની ભૂમિમાં પગ મુકીને મીરાં સાહેબે પોતાના મંત્રીઓ સાથે યુદ્ધના સં-
 બંધમાં વિચાર કર્યો. ત્યારે રોશનઅલીએ કહ્યું કે, લશકર લઈને લડવા જતા હો
 તો તેમ તો જવાશેજ નહિ, કારણ કે હિંદુઓ મહાબળવાન છે, માટે ઘોડાના
 પેદનાર સોદાગર થઈને આવે, કારણ કે લશકરી વેશથી જતાં તો દુશ્મનો
 સૌવચેત થઈ યુદ્ધ કરવા તત્પર રહેશે; માટે હાલ તો સોદાગર બની અજ-
 મેર પાસે જઈ છાવણી નાખીને પછી સમય લાથ આવતાં એકદમ લડાઈ
 કરવી. બધાએ એ વાતને અનુમોદન આપ્યું, અને તેઓ સોદાગરના વેશથી
 અજમેરથી થોડે દૂર તંબુ તાણીને રહ્યા.

યુવરાજ પૃથિરાજને ખબર થયા કે—સોદાગરો આવેલા છે, અને તે-
 ઝાની પાસે અરબી ઘોડા ઘણા સરસ છે, આ ઉપરથી યુવરાજે પોતાના
 પ્રધાન કયમાપને ઘોડા ખરીદવા મોકલ્યો. કયમાપ સોદાગરની છાવણીમાં આ-
 વીને જુએ છે તો, મખમલના ચાંદી અને સુવર્ણના સ્તંભવાળા તંબુઓ
 જોયા, અને મુખ્ય મીરાં સાહેબનો તંબુ તો રત્ન જડીત સ્તંભવાળો હતો,
 એટલુંજ નહિ પરંતુ ઘોડાઓનું તંબુખાતું પણ મખમલનુંજ હતું. ઘોડાઓને
 શરીરે કેશર ચર્ચિત કરેલું હતું. ઘોડાઓને પાણી પીવાની ડાલો પણ ચાંદી-
 ની હતી અને પ્રત્યેક ઘોડાને માંખ્યો ઉડાવવાને માટે નિરનિરાળા અનુચરો
 હતા. આવો મીરાં સાહેબનો ભપકો જોતાં પૃથિરાજનો કયમાપ પ્રધાન તો
 હિંમતુદ બની ગયો. ચિત્રમાં આળખેલા જેવો બની ગયો અને મીરાં સાહેબના
 વૈભવ પાસે તેને પૃથિરાજનો વૈભવ તુચ્છ જણાયો. કયમાપે મીરાં સાહેબને
 ખબર પહોંચાવતાં મીરાં સાહેબે કયમાપને લેવા પોતાનું માણસ મોકલ્યું તે
 માણસે કયમાપ સાથે છાવણીમાં ફરી કેટલાક ઘોડા બતાવ્યા. ઘોડા નિરબી
 કયમાપ અત્યાનંદ પામ્યો, અને મનમાં એમ થયું કે જો આવા એક હજાર

ધોડા પૃથિરાજ પાસે હોય તો તે ભારતવર્ષનો અદ્યત્ત રાજા થઈ શકે. તે ધોડાની કિમ્મત ક્યમાપે પુછી ત્યારે સોદાગરે લાખ રૂપિયા પ્રત્યેક ધોડાના કહ્યા. આ કિમ્મત સાંભળી ક્યમાપ વિચારમાં નિમગ્ન થઈ ગયો અને તેનું હૃદય ભાર ઝીલી શક્યું નહિ, તોપણ પોતાના યુવરાજની પ્રતિષ્ઠા ખાતર ધોડા વાણી ધોડા તો ખરીદવાજ નેમ્યો, એવો જ્યાં યન સાથે વિચાર કરે છે, એટલાનાં તો મીરાં સાહેબવાળા તંબુમાં ' ખેંગ ' નામનો ધોડો બાંધેલો હતો. તેની લપડણાટી ક્યમાપની શ્રવણેન્દ્રિય ઉપર આવતાં તેણે પોતાની સાથે જે ધોડા દેખાડવા માટે મીરાં સાહેબનું માણસ હતું તેને કહ્યું કે,—મને એ ધોડો બતાવો. મીરાં સાહેબના માણસે કહ્યું કે—એ ધોડો તો મીરાં સાહેબને પોતાને ચડવાનો છે, તેમ તે તમે ખરીદી શકશો પણ નહિ, માટે ના-કે નેવાથી શું ફાયદો છે ? આવાં મીરાં સાહેબનાં માણસનાં વચન શ્રવણ કરીને ક્યમાપે કહ્યું કે—સોદાગર લોકોને પોતાને ચડવાનો ધોડો ન વેચવો એવું અભિમાન હોતુંજ નથી. માટે તે ધોડો મને બતાવો, જે તે ધોડા ઉપર મારી નજર કરીને માંડે મન માન્યું તો તે ધોડાના મુખે માગ્યા રૂપિયા આપીશ. આવાં ક્યમાપનાં વચન શ્રવણ કરી મીરાં સાહેબનો અનુચર તેને મીરાં સાહેબવાળા તંબુમાં લઈ ગયો, અને ત્યાં જઈને જ્યાં ક્યમાપ ખેંગ ધોડાને નિરખે છે તો શરીર ઉપર લપેટ કીનખાખની ઝૂલ, સુવર્ણની સાંકળથી બાંધેલો, પગમાં રત્ન જડીત આભૂષણો, પાણી પીવાનાં પાત્રો પણ સુવર્ણનાં, આજોટવાને રથને મખમલનાં ગાદલાં અને પિશાબાર્થ ચાંદીનાં વાસણો હતાં. આ ધોડાના વૈભવને નિરખી ક્યમાપ વિચારમાં પડી ગયો, અને પછી ક્યમાપે તે ધોડાને શાલિહોત્રિક નિયમાનુસાર તપાસતાં તો તેને જણાયું કે,— ' ન મૃતો ન મવિવ્યતિ ' એવો જણાતાં તે ધોડો ખરીદવા ક્યમાપનું મન આકર્ષાયું, અને મુખે માગ્યા રૂપિયા આપવાનું કહી એ ધોડો લીધો. મોઢે માગી કિમ્મત આપવામાં ક્યમાપને બંધાએલો જાણીને મીરાં સાહેબે મનમાં વિચાર કર્યો કે—પ્રથમ તો રાજ્યને પૈસાથી પાયમાલ કરવું નેમ્યો, જે પૈસાથી નિર્ભય સ્થિતિમાં રાજ આવી જાય, તો પછી બધી રીતે તેને પહોંચી શકાય. આવો વિચાર કરી મીરાં સાહેબે તે ધોડાની કિમ્મત છત્રીસ કરોડ રૂપિયાની કરતાં ક્યમાપ તો સ્તબ્ધ બની ગયો, તેણે એમ નહોતું જાણ્યું કે,—આવી રાક્ષસી રકમ કિમ્મત કરશે. આ સર્વ વાર્તા ક્યમાપે જઈને યુવરાજ પૃથિરાજને જાણ કરતાં, પૃથિરાજે પોતાના પ્રધાનને દિલાસો આપીને કહ્યું કે,—'કશી ચિંતા નથી. રાજાઓની હાર જીતનો આધાર પ્રધાનોના હાથમાં છે. પ્રધાન જે કામ કરાવી આપે છે તે જો રાજા લે છે તો પછી જે નુકશાન થાય તે

પણ રાજને વેડુંજ પડે. માટે ચિંતા ન કરતાં ખમ્મનો ખોલી જે રોકડ નિકળે
આપો, ને જે બાંધી ખૂટે તેના બદલામાં સુવર્ણ અને ચાંદી લાવીને ઘોડા
લાવો. યુવરાજ પૃથિરાજની આજ્ઞા શિરોધાર્યે કરી કૃપમાણે જેમ તેમ દ્રવ્ય
પુરું કરીને ઘોડા લાવી અશ્વશાળામાં બાંધ્યો. પણ હાય! અદ્વિશોસ!! એ ઘોડા
પૃથિરાજનું શ્રેય કરનાર ન હતો, પણ યુવરાજ પૃથિરાજનું સત્યાનાશ કહા-
ડવા માટે ગેબમાંથી નિકળ્યો હતો. તેથી તે ઘોડાએ અશ્વશાળામાં પગ મૂ-
કતાંની સાથેજ હણુહણાટી કરી પગ જમીન ઉપર પછાડ્યા કે, પૃથિવી કાં-
પવા લાગી અને તુરતજ અશ્વશાળાના છત્રીસ હજાર ઘોડાઓનાં આંતરડાં
નિકળી પડ્યાં અને તારાગઢ પણ પાંચ કોશ જમીનમાં ઉતરી ગયો અને
શહેરમાં પણ અત્યંત નુકશાન થયું. આથી રાજ્યમંદિરમાં અને શહેરમાં
સર્વત્ર હાહાકાર થઈ રહ્યો, અને દેવી કોપ વગર આવી ઘટના ન બને એમ
સહુ કોઈ વાતો કરવા લાગ્યાં. પ્રભાત થતાં તો સોદાગર બનેલા મીરાંસાહેબે
જાહેર ક્યું કે—અમે તો યુદ્ધ કરીશું. અને રોશનઅલી પણ રોશ્નમાં
આવી દાઢી ઉપર હાથ ફેરવતો તથા પોતાની કપાયલી આંગલી બતાવીને
કહે ॥ લાગ્યો કે,—મારી આંગલી કાપી નાખી તેનું ફળ આપવા આવેલો છું.
સર્વ વિચારમાં રૂખી ગયું, શું કરવું તે સુઝે નહિ. ગાત્રશિથિજ થઈ ગયાં,
છતાં પણ રજપૂતો કાંઈ અદ્વિશોસ કરી લમણે હાથ દબને એસી રહે તેવા
ન હતા, જેથી યુવરાજ પૃથિરાજે પોતાનાં મુડીભર માણસો લઈને મીરાં-
સાહેબ ઉપર તુટી પડીને તેના સેન્યના ચોથા ભાગનો ઘાણુ કાઢી નાખ્યો.
મીરાં સાહેબને પોતાનાં બળ, સિદ્ધિ અને ગેબનાં વચન ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ
હતો, અને તે વિશ્વાસને બળે તે તારાગઢને તોડવો તે એક નાનું સહજ
કામ સમજતા હતા, પણ રજપૂતોના સપાટાથી તેની આંખો ઉઘડી, અને
વિચાર કરતાં રજપૂતોને જીતવાનું કામ ઘણુંજ અશક્ય જણાતાં પોતાના સ-
લાહકારો સાથે મળી વિચાર કરી પૃથિરાજ સાથે સંધિ કરવાનું કહેવરાવીને
કહ્યું કે—અમે એકાની લડાઈ કરવા ખુશી છીએ, જો અમારો એકકો હારે
તો અમે અમારો સર્વ સામાન મૂકીને અહિંથી ચાલ્યા જઈએ અને જો તમારો
એકકો હારે તો તમારો તારાગઢ તુરત અમને સોંપી દેવો. આવા સમાચાર
મીરાં સાહેબ તરફથી આવતાં પૃથિરાજે તુરત પોતાની સભામાં પાત્રનું બીડું
મૂકી પોતાના સામંતોની પીઠ ઠોકી, પણ બીડું ઉપાડ્યા પહેલાં મીરાં સાહે-
બનો એકકો દેટલા બળવાળો છે તે નિહાળવાની સર્વને આકાંક્ષા થઈ;
કારણ કે એ લોકો વિદેશીય હોવાથી તેનું બળ જાણ્યા વગર બીડું શી રીતે
ઉઠાડી શકાય! કારણ કે એકાનું બીડું ઉપાડ્યાથી કાંઈને કાંઈ મળતી નથી;

પરંતુ એ ખીડું ઉપાડીને તો વિજયજ કરવો એકયે, બે વિજય સંપાદન નું કરી શકે તો તે એકના પરાજયથી રાજનું સમગ્ર રાજ્ય બચ, અને તેના નામાભિધાન ઉપર જીવનપર્યંત શ્યામ ડાઘ લાગે, એ માટે ખીડું ઉપાડ્યા કરતાં ન ઉપાડવું એજ ઉત્તમ છે; એમ ધારી સર્વ મૌન થાવું બેસી રહ્યા. આ ઉપરથી યુવરાજ પ્રતાપિ પૃથિરાજે મીરાંના એકાનું બળ બાણેરા ચન્દને આજ્ઞા કરી કહ્યું કે, તું જગદંબાનો વરદાઈ છે, તારા વગર અન્ય મીરાંના એકાના બળનું વર્ણન કરી શકે તેમ નથી. આ પ્રમાણે પૃથિરાજની આજ્ઞા થતાં કવિ-ચન્દે જગદંબાનું ધ્યાન કરી તેનું બળ બાણી લીધું. મહા કવિચન્દે પૃથિરાજ-રાસામાં તેના બળનું વર્ણન કરેલ છે કે:—

છંદ પધરી.

સુજ શેષ જાત ઉજવક નામ, મીરાં પ્રધાન પુનિ હુદ્ધ ધામ;
ચાલીસ દૂન જિન પીઠ ઢાલ, ચાલીસ દૂન ઊર કંઠનાલ.
પચ્ચાસ દૂન પેહેરે કવચ્ચ, પચ્ચીશ દૂન શિર ટોપ રચ્ચ;
ચકમાર પંચ મળકો ઉદાર, હજ્જાર તીર જિહિ માથ માર.
કઢ્ઢાન પકર ઉજવક પીર, દોળ કોશપેન ચૂકંત તીર;
દોણ કોશ પેંડ પુનિ તીર માર, સફલગત્ત બાન પાપાન ફાર;
ષ્ટ મોગ જોગ મહિષા અહાર, સુનિ પરાક્રમ અરિ ગર્વ ગાર.

જ્યારે ચન્દે આ પ્રમાણે મીરાંસાહેબના એકાના બળનું વર્ણન કર્યું, ત્યારે પ્રતાપિ પૃથિરાજ ચહુઆણે પોતાના સરદારોની સભા બરી મીરાંના એક સામે યુદ્ધ કરવા જનારને માટે સભામાં ખીડું ફેરવ્યું. સભામાં બેવાર ખીડું ફેરવવામાં આવ્યું, પણ છ છ પાડ ખાઈ જાય, અને જળપરદરત કવચો તથા હથિઆરો ઉપાડી જે જે કોસ પર્યંત ઘાથી પથ્થરને વીંધી નાંખે, એવા વીર સામે યુદ્ધ કરવાનું ખીડું લેવાની કોઈની પણ હિમ્મત ચાલી નહિ. ત્યારે પૃથિરાજે સર્વ સભાસદોને કઠોર વચનોનો પ્રહાર કર્યો, અને કચેરી બરખાસ્ત થઈ. કચેરીમાંથી ઘેર આવી ચામુંડરાયે દેવીના મંદિરમાં ગઈ ચંડીપાઠ કર્યો. ચામુંડરાય જ્યારે જ્યારે હવન કરી બળિદાન આપે, ત્યારે ત્યારે સિંહવાહિની દેવી પ્રત્યક્ષ દર્શન આપી સ્વહસ્તે બળિદાન લેતાં હતાં. તે પ્રમાણે આજ પણ બળિદાન લેશે, ત્યારે દેવી પાસેથી વરદાન લઈને એક સાથેના યુદ્ધ માટેનું ખીડું લઈશ—એવી આશાથી જે ચામુંડરાય પૂજન કરતો હતો, તેની તે આશા કળીભૂત થઈ નહિ; કારણ કે બળિદાન આપ્યા છતાં દેવીએ દર્શન આપ્યાં નહિ, જેથી ચામુંડરાય નિરાશ થઈ નાનાપ્રકારે દેવીની આશંકા કરવા લાગ્યો કે—હે જગજગનની ! લડતોના બચને હરનારી! આ તારા બળ

ઉપર તારો અત્યંત પ્રેમ છતાં આજે તું કેમ દર્શન દેતી નથી? આ બાળને હમેશાં દર્શન દઈ કૃતકૃતાર્થ કરી, મનના મનોરથ પૂર્ણ કરતી, તેજ તું આજ આ બાળ પ્રત્યે કેમ નિર્દય બની ગઈ? તું જો મારા પ્રત્યે નિર્દય થઈ તો પછી માફ જીવન નકામું છે, માટે હવે તને બળિદાનમાં માફ મસ્તક છેવટે આપું છું. એમ કહી પોતાના મસ્તક ઉપર ત્રણવાર જેવો ચામુંડરાય ખેંચવા જાય છે, કે તુરતજ સિંહાસન ધર્મ જગદમ્બાએ પ્રસક્ત દર્શન દઈ પોતાના ભક્ત ચામુંડરાયનો હાથ પકડીને કહ્યું કે-‘હે વત્સ’ મેં દર્શન દેવામાં વાર લગાડી તેનું સખાળ કારણ માત્ર એટલુંજ છે કે,-હવે ભરતખંડમાં મ્હેં જોયું રાજ્ય મને નજરે આવે છે. તમારો જય થવો નથી. આવાં દેવીનાં વચનો શ્રવણેન્દ્રિય ઉપર અથડાતાં ચામુંડરાય સ્તબ્ધ બની જઈ રહેવા લાગ્યો કે-હે માતા! આજ પર્યંત મેં જે તમારું પૂજન કરી માફ જીવન ગાળ્યું, તે તમારા પૂજનનું ફળ આવા પ્રકારનું મળ્યું.!! માતાએ કહ્યું કે-ભાવી બળવાન છે. તેમાં કોઈનું ડાહ્યાપણ ચાલતું નથી; છતાં પણ તું મારો અનન્ય ભક્ત હોવાથી અને તેં મારી અપરિમીત સેવા કર્યાથી માત્ર તારા માટે એટલુંજ કહું કે,-તું ખુશીથી બીડું ઉપાડજે, લગાઈ સમય હું તારા ઉપર મારી અદારે ભુજાઓથી તારું સંરક્ષણ કરીશ. આ પ્રમાણે દેવી તરફથી બળ મળતાં ચામુંડરાય પ્રસન્ન થઈને જેવો દેવીને પગે પડવા ગયો કે તુરત દેવી અંતર્ધાન થઈ ગયાં અને ચામુંડરાય રાજસભામાં આવ્યો. ત્રીજવારની સભામાં બીમ સમાન બળવાન પૃથિરાજના સાળા દેવીભક્ત ચામુંડરાયે મીરાંસાહેબના એકા સાથે યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. અને ત્રીજવાર જેવું બીડું સભામાં ફેરવવામાં આવ્યું કે તુરત ચામુંડરાયે તે બીડું લીધું. સર્વ સભાસદોએ ચામુંડરાયને ધન્યવાદ આપ્યો. પૃથિરાજનો મુખ્ય પ્રધાન કયંભાવ જેવો મહા બુદ્ધિવાન અને રાજ્યનીતિમાં ચતુર હતો, તેવોજ તેનો નાનો ભાઈ ચામુંડરાય યુદ્ધ નીતિમાં અને યુદ્ધના, હલ્લયુદ્ધના તથા એકાના યુદ્ધના દાવપેચમાં અત્યંત કુશળ હતો. તે બ્રહ્મચર્ય યુક્ત અને કસરતી હતો. ચામુંડરાયના બળ વિષે પ્રથમ લખી જવામાં આવેલું હોવાથી અત્ર પુનઃ । માટે લખવામાં આવ્યું નથી. ચામુંડરાયે જેવું બીડું ઉપાડ્યું કે તરત પૃથિરાજે મીરાંસાહેબને કહેણ મોકલ્યું કે, મારો એકકો લડવાને તૈયાર છે. બીજે દિવસે એકાના યુદ્ધ ૧૧ તૈયારી થતાં મીરાંસાહેબ અને પ્રતાપિ પૃથિરાજ ચહુઆણુ પોત પોતાનાં સૈન્યસહ યુદ્ધના મેદાનમાં એકાનું યુદ્ધ નિહાળવા સામસામા બેઠા. પૃથિરાજ તરફથી દેવીભક્ત ચામુંડરાય અને મીરાંસાહેબ તરફથી ઉજ્જવલપીરે કવચો પહેર્યાં. અને હથિયાર સજ્જ અથ ઉપર ચડી યુદ્ધના મેદાનમાં બંને

વીર સૌર્યોત્તેજક શબ્દોની સાથે આવ્યા. યુદ્ધ ભૂમિમાં આવતાંની સાથે ચામુંડા
 સાથે કહ્યું કે, - સાહબાસ ઉજળકપીર ! સાહબાસ છે તને ! ધન્ય છે તારી જ-
 નેતાને કે તું આજે મીરાંસાહેબનું નિમકહલાલ કરવા તારો જીવ જોખમમાં
 નાંખે છે. હવે વિલમ્બ ન કરતાં મારા ઉપર તું પહેલો ધા કર્ય. પછી હું
 તને મારા હાથનો સ્વાદ ચખાડું. ” ચામુંડરાયનાં આવાં વચનથી ઉજળકે
 કહ્યું કે, - રંગ છે ચામુંડરાય તને પણ કે મારા જેવા વીર સાથે યુદ્ધમાં ઉ-
 તરવાની હિમ્મત જે તેં ચલાવી છે તે કાંઈ નાની સુની વાત નથી. પ્રથમ
 તું ધા કરી લે, પછી તને ધા કરવાનો સમય નહિ આવે, તેમજ અમે વિના
 અપરાધે તમારા ઉપર ચડી આવેલા હોવાથી તારેજ પ્રથમ ધા કરવો ઉચિત
 છે ! ચામુંડરાયે કહ્યું કે, - તેમ કદિ બને નહિ. અમે ક્ષત્રિય છીએ. અમારો
 ધર્મ છે કે ક્ષત્રિયની પાસે કોઈ યુદ્ધની માગણી કરવા આવે, તો તેને દાન
 આપવું જોઈએ, માટે તું ધા કરી લે. આવાં ચામુંડરાયનાં વચનથી ઉજળકે
 પ્રથમ ધા કરવાની ના કહી, કેટલાંક અભિમાનનાં વચન કથતાં ચામુંડરાયને
 ક્રોધ ચડતાં તેણે ક્રોધાવેશમાં તુરત તેના ઉપર ગદાનો પ્રહાર કર્યો. ચામુંડ-
 રાયની ગદાના પ્રહારથી ઉજળક ઘોડાસહ છત્રીસ કદમ દૂર હટી ગયો, પણ
 તુરત આવીને તેણે ગુણજનો એવો તો પ્રહાર ચામુંડરાયના ઉપર કર્યો કે - ચામુંડ-
 રાયજા ભૂકા નિકળી જતા, પણ આ સમય જગદંબાએ પોતાની અદારે ભુ-
 જાએ ચામુંડરાય ઉપર ધરી હતી, તેથી ઉજળકની ગુણજ જગદંબાની ભુ-
 જાએ ઉપર વાગી, અને ચામુંડરાય માત્ર આઠ કદમ પાછો હટી ગયો. ચા-
 મુંડરાયે તલવાર ખેંચીને એવો તો જોરથી ઉજળકના ઉપર પ્રહાર કર્યો કે -
 જેમ કુંભાર ચાક ઉપરથી પીંડો ઉતારે, એ પ્રમાણે ઉજળકનું શિર ધડ ઉ-
 પરથી ધબ નિચે પડી ગયું, પણ ઉજળકના ધડે તલવાર લઈને ચામુંડરાય
 ઉપર પ્રહાર કરતાં ચામુંડરાય દશ કદમ ખસી ગયો. અને અંતે ઉજળકપીર
 પડતાં, આકાશને શડી નાખે એવા શબ્દોથી હિંદુઓએ પોતાનો જયજયકાર
 બોલાવી ચામુંડરાયનાં ઘણાં વખાણ કર્યાં. અને મીરાંસાહેબનું લશકર નિ-
 સ્તેજ થઈ ગયું. મુસલમાનો ઝંખવાણા પડી ગયા. એટલામાં મીરાંએ આ-
 વીને કહ્યું કે, - ‘ તમારા એકાએ જીવતાં બે ધા ફીધા અને અમારે એકે
 એક ધા ફીધો, માટે એ યુદ્ધ અમે માન્ય રાખતા નથી. ’ આવા અન્યાય
 ભરેલાં મીરાંના વચનો શ્રવણ કરી પૃથિરાજે કહ્યું કે, - ‘ તમારા એકાના કુ-
 ધએ હાથ બાંધી રાખ્યા ન હતા, તેણે એક તો શું પણ સો ધા જો કર્યા
 હોત તો પણ તેને છૂટ હતી. માટે હવે જે કહેવું તે નદામું છે. ’ પૃથિરા-
 જના આવા શબ્દો ઉપર મીરાંએ લક્ષ આપ્યું નહિ; કારણ કે તેમને તો

અન્યાએજ વિચરવું હતું, માટે પૃથિરાજનું ખોતવું માન્ય ન સખતાં મીરાંએ પોતાના માણસોને કતલ કરવાનો હુકમ આપતાં બન્ને સામ સામા કાપા કાપી ઉપર આવ્યા. અંતે ધર્મનો જય છે. તે પ્રમાણે પૃથિરાજનો જય થયો, અને મીરાંસાહેબને અત્યંત નુકશાનમાં ઉતરવું પડ્યું. આટલું થયા છતાં પણ મીરાં સાહેબને સંતોષ ન થતાં, 'વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ' તે પ્રમાણે બંને દિવસે મુસલમાનોએ ગોવધ કરી આનાસાગરમાં તેનું રૂધિર છાંટ્યું. આ વાર્તાથી તો હિંદુઓ અત્યંત આવેશમાં આવી ગયા. છંછેડાયલા સિંહના સમાન તેઓ દેખાવા લાગ્યા અને તેઓ ક્રોધાવેશથી એકદમ મીરાંની છાવણી ઉપર ત્રુટી પડ્યા ને જેમ ખેતરમાં અનાજ પાકતાં ખેડુત હજારો મનુષ્યો સાથે કાપણી કરે છે તેમ મીરાંની છાવણીના દરેક મુસલમાનને અને અંતે મીરાંને પણ કાપી નાખી જમીન દોસ્ત કર્યા કે જે પૈકી સમાચાર પોહોચાડવા વાળો પણ પાછળ કોઈ રહ્યો નહિ. આ યુદ્ધથી રૂધીરની નદી વહેવા લાગી. મુઝદાંજીના ઢગલા થયા. ગીધ, ગરજણ, કાગડા અને સમળીઓને તો ઉજળી થઈ. શિયાળ-આદિ જનાવરો મનુષ્યોનાં અંતરડાં ખેંચવા લાગ્યાં. જોગણીઓ તૂટ થઈ. આ પ્રમાણે દારણ યુદ્ધ થયું.

વગેરે સમયે રૂધિરથી ખરડાયલા વસ્ત્ર તથા શસ્ત્રવાળા વીર રજપૂતો વિજય કરી અજમેરમાં આવ્યા. સાયંકાળે સભા કરી તેમાં પૃથિરાજે શત્રુઓના બળની પ્રશંસા કરીને શોક પણ કર્યો. અને પોતાના વિજય માટે ઇશ્વરનો આભાર માન્યો. યુવરાજ અને તેના સરદારોની શરતાથી પ્રજા બહુજ પ્રસન્ન થઈ, તથા સોમેશ્વર ચહુઆણ પણ પોતાના પુત્રના પરાક્રમથી અત્યંત આનંદ પામ્યો. યુવરાજ પૃથિરાજ ત્યાર પછી પોતાના મોશાળમાં ગયો. દિલ્લીનો પદ્મ અનંગપાળ તુંવર પોતાના પરાક્રમી દોહિત્રને નિરખી પ્રસન્ન થયો, અને ત્યારથી તેના મનમાંથી જયચન્દ્ર વિશેષ દૂર થતો ગયો.

ત્યારપછી પૃથિરાજે નિશ્ચિંત થઈ મનમાં વિચાર કર્યો કે-મુસલમાનોને મારી જમીનના ભોગ અર્થેજ ઇશ્વરે અત્રે મોકલ્યા હતા. આટલા બધા યોદ્ધાઓના રૂધિરથી મારી જમીન તૂટ થઈ ગઈ છે તેથી આવતી સાલ સારો પાક ઉતરશે. આવું સમજવામાં પૃથિરાજની મહાત્મ જૂલ હતી; કેમકે એ રૂધિર કાંઈ જેવા તેવા માણસનું કે સામાન્ય લડવૈયાનું ન હતું, પણ એ તો પીરોતું રૂધિર હતું. એ પીરોતે ગેબમાંથી ખેંગ ઘોડો, કટાર અને તલવાર વિજયાર્થ પ્રાપ્ત થયાં હતાં, અને તે પ્રાપ્ત થતાંની સાથે ચોકસ કહેવામાં આવ્યું હતું કે, તમારે દુજો કરવો નહિ. ન્યાયથી વર્તશો તો તમારો જય છે; પરંતુ ભાવી ખાવાન છે. બનવાકાળ મિથ્યા થતું નથી. ત્યાં મનુષ્યનું કલ્યા-

પણ ચાલતું નથી. તે પ્રમાણે પીરોએ પ્રારંભથીજ પ્રપંચનું પગલું બંધું. ભારતવર્ષમાં વિજયની આકાંક્ષાએ આવીને પગ મૂકતાંજ યુદ્ધાગ્રોના સ્વરૂપનો ત્યાગ કરી, સોદાગર બન્યા; અને સોદાગર બની પ્રપંચથી પૃથિરાજનું દ્રવ્ય હરણુ કર્યું. ખેંગ ઘોડો હાથથી ખોયો, એકાના યુદ્ધમાં ઠરાવ પ્રમાણે યુદ્ધ થતાં ઉજળક પીર મરાતાં તેમાં પણ કપટ કરી પોતાનું વચન ભંગ કરી પાછળથી યુદ્ધ કર્યું. આ પ્રમાણે તેમણે જે કપટ કર્યું તેનું વાસ્તવિક ફળ તેઓને તો પ્રાપ્ત થયું; પરંતુ તેથી પૃથિરાજ શાન્ત થઇ બેસી નિરાંતે નિદ્રા કરે તેમ ન હતું.

મીરાં સાહેબ જે સમય ભરતખન્ડ ઉપર સ્થાયી કરવા તૈયાર થયા, ત્યારે તેના મામા ખ્વાજા પીરે મીરાં સાહેબને દીનનું તથા દુનિયાનું મોશાળું પુરવા જે વચન આપ્યું હતું. જે પ્રથમ લખાઇ ગયું છે તે વાર્તા વચક વર્ગના સ્મરણ બહાર નહિજ હોય. તે અનુસાર ખ્વાજા પીરને દીનનું મોશાળું ભરવા સમય પ્રાપ્ત થતાં, ખ્વાજા પીર મફકથી ઉઠી અજમેર આવી દરવેશનું વેશથી આનાસાગર તળાવ ઉપર દ્રદાસનથી બેઠો. આનાસાગરમાં પાણી ભરવા આવતી પનિહારીઓએ તેને દીડો, અને તેઓને પ્રથમની રોશનઅલીની વાત હાનુ હૃદયમાંથી ગઇ ન હતી; મારણ કે રોશનઅલીએ પ્રથમ આવી એ પ્રમાણે બેસીને પાછળથી ઘણાક ચમત્કારો દર્શાવી અંતે આ મહાદાદર યુદ્ધનો પ્રસંગ આપ્યો હતો. તેથી આ દરવેશને નિરખી પનિહારીઓદ્વારા આખા શહેરમાં ગલી કુંચીએ તેની વાર્તા પ્રસરી ગઇ. આ વાર્તા પૃથિરાજના સામન્ત રામરાય ગુજ્જરની શ્રવણેન્દ્રિય ઉપર આવતાં તેમણે આનાસાગર ઉપર જઈને કહ્યું કે—અરે સાંઘ ! અહિંથી જા, અહિં તારું કાંઈ વળવાનું નથી. પિના કારણે દુઃખી થઈશ. તારા આવા ઢોંગ કરી તું બીજે સ્થળે તારું પેટ ભરી ખા. બાકી અહિં તારું દહાડો વળે તેમ નથી. તારી સિદ્ધિથી કંઈ શેઠ ખાય તેમ નથી. વ્યર્થ શા માટે કાળક્ષેપ કરે છે ? આજથી થોડા દિવસ ઉપર તારા જેવોજ એક ઢોંગી આવેલો હતો, તેના જુરા હાલ થયા હતા તેથી તેનું ઉપરાણું લઈને તારા જેવા એક લાખ ને એસી હજાર આવેલા હતા તે બધા અહિં ધૂળ શકતા થઈ ગયા તો તારું શું ગળું છે ? તારો કાળ આવ્યો છે કે શું ? તારું કલ્યાણ ઇચ્છી મુઝે મોઢે અહિંથી ચાલ્યો જા. વ્યર્થ શા માટે દુઃખ વહન કરે છે ? આ પ્રમાણે રામરાયે અન્યેક રીતે તેને સમજાવ્યો, પરંતુ ખ્વાજાએ તો કશો પણ પ્રત્યુત્તર આપ્યો નહિ. જેથી રામરાયે તુરત તેના ઉપર ધૂળ નાંખતાં ખ્વાજાની ઘણીની જાણ વધી અને રામરાય ગુજ્જર પોતાના ઘોડાસહ અહિંથી વિદાય ગયો, તે વેળા

રહ મુંઝાઈ ગયો, તેણે આગથી બચવા માટે ઘોડાને ચામુક મારી જોરથી હાંકવા માંડ્યો, પણ તે જ્યાં જાય ત્યાં આગ આગળની આગળ તેથી તે અતે અત્યંત ધબરાઈ ગયો, તેને શરીરનું જ્ઞાન રૂઝું નહિ. અને મનમાં વિચાર થયો કે—આ ક્યાં પેટ ચોળીને શળ ઉપજવ્યું. આ પ્રમાણે વિચાર કરીને ભાગતાં ભાગતાં દેવીનું એક મંદિર આવતાં તેમાં તે તુરત પેશી ગયો. દેવીના પ્રતાપે અગ્નિની જ્વાળા મંદિરમાં પ્રવેશ કરી શકી નહિ, પણ મંદિર ॥ ચારે તરફ વિટળાઈ ગઈ. આનાસાગર ઉપર ખ્વાજાપીર ત્યાં દ્રક્ષસન લગાવી ધૂણી ધખાવી બેઠેલ છે ત્યાંથી તે જે મંદિરમાં તે આગના બચથી રામરાય ગુજ્જર ભરાઈ રહેલ છે ત્યાં સુધીના બધા રસ્તામાં અગ્નિની જ્વાળા પ્રસરી રહી હતી. આ સમાચાર રાજદરબારમાં થતાં એ ફકીરને ઉઠાડી મૂકવાનો ઠરાવ થતાં, એ નિશ્ચય ઉપર આવ્યા કે, રોશનઅલીને સજ્જ આપતાં ધણું વેહું પડ્યું છે, તે ધા તબુ રૂઝાયો નથી. જેમનો તેમ તાલે છે; માટે ક્યાંક બકરી કાઢતાં જીટ ન પેસે તે બાબતનો પ્રથમથી પૂરું વિચાર કરી પછી તે સંબંધમાં પગલું ભરાય તો તે વધારે ઉચિત છે; કારણ કે તે વીર છે, માટે તે સામે કોઈ દેવને મૂકીએ અને તેને ઉઠાડીએ તો તે વિશેષ અનુકૂળ થઈ પડશે. આ ઠરાવ સર્વોત્તમતે પસાર થતાં ક્ષેત્રપાળનું આવાહન કરવામાં આવ્યું અને તેથી શ્વેત તથા શ્યામ એમ બે ક્ષેત્રપાળ હાજર બધા તેમાં પ્રથમ શ્વેતને ખ્વાજાપીર પાસે મોકલતાં તે તો ખ્વાજાની પગચાળી કરવા બેસી ગયો. જેથી પાછળથી શ્યામને સમજાવીને મોકલતાં તે પણ બીજો પગ ખ્વાજાનો લઈને પ્રેમથી ચાંપવા મંડી પડ્યો. આમ થતાં કચેરી મંડળમાં ધબરાઈ પ્રસરી ગયો, કોઈને કોઈ વિચાર સૂઝે નહિ—હવે તે કરવું શું? આતો ઉપરાચારી બહા ચાલી આવે છે? દેવે શું ધાર્યું છે? અને તે શું કરવા બેઠો છે? આમ બધા વિચારમાં નિમગ્ન થઈ ગયા તે સમય પૃથિરાજના ત્રિવક્ષણુ પ્રધાન ક્યમાપે સમંતિ આપી કે એ જો સિદ્ધિવાળો છે, તો તેની સિદ્ધિમાં ખલેલ પોહોચાડ્યા પેહેલાં આપણે કશું પણ કરી શકીશું નહિ; માટે તે સાથે પ્રયત્ન કરી તેની સિદ્ધિમાં ખલેલ પોહોચાડવાની અત્યાવશ્યકતા છે. સ્ત્રીઓનાં છળથી મોટા મોટા ઋષિ-મહર્ષિઓનાં તપનું ખંડન થઈ ગયેલ છે, તો આ ગિયારો શો વિશાળમાં છે? માટે રાજાની ધારની પુત્રી ગુજ્જરી કે જે અત્યંત સ્વરૂપવાન છે, તેને ત્યાં પાકવી તેનું તપ ખંડન કરવું. આ વાર્તા પૃથિરાજને રૂચી નહિ; કારણ કે પેતાની ધારની પુત્રી તે પોતાની બેહેન અણાય, તેથી તે દ્વારા ખ્વાજાની સિદ્ધિમાં અત્યવશ્યકતા પૃથિરાજે ચોખ્ખી ના પાડતાં સમચર પ્રોહિત અને અહ માટે

કહ્યું કે, પૃથિવીનાં સંરક્ષણાર્થે ક્ષત્રિઓને કાંઈપણ જાતનું કાર્ય કરવામાં વાંચી
ધીજ નથી. માટે ગુજ્જરીને મોકલવામાં કાંઈ હરકત નથી. અંતે તે બધાના
દુરાચરથી પૃથિરાજે કાંઈક શ્રદ્ધા અને કાંઈક જ્વેરાવરી એ પ્રમાણે હા કહી
ગુજ્જરીને સોળ શણગાર સળગીને ખ્વાજા પીરની સિદ્ધિમાં ખલેલ કરવા
આનાસાગર ઉપર મોકલતાં, ખ્વાજાએ તુરત કહ્યું કે—આવ બેટા આવ ! આ
ક્ષણભંગુર દુનિઆથી તરીને પાર થવા ઇચ્છા રાખતી છે તો તો આ બ-
ધી જંગળ ને ખટપટનો ત્યાગ કરી મારે શરણ થઈ મારી મુરીદ બનીજા.
વિલંબ ન કર્ય ! આ પ્રમાણે ખ્વાજાનું બોલવું થતાં તો ગુજ્જરી મુંઝે મોઢે
કાંઈપણ બોલ્યા વાલ્યા વગર ખ્વાજાના પગ ઘાળવા બેસી ગઈ અને તેની સાથે
ની તેની સાહેલીઓ વીલે મોઢે પાછી ગઈ અને તેણે સર્વ વાત રાજ સ-
ભામાં નિવેદન કરી. આ વાર્તાથી રાજસભાના ધભરાટનો પાર રહ્યો નહિ.
તેઓ બધા વિચારમાં ડુબી ગયા કે હવે તે શું કરવું ? કે આ આકૃત દુરથાય.
એ ફકીરનો શો હેતુ છે ? તે બણવાની સર્વને જીત્યા થઈ, પણ તેનો હેતુ
બણવા માટે ત્યાં કેણુ જાય ? એ સવાલ ઉઠતાં અંતે સર્વાનુમતે ચન્દને ત્યાં
મોકલવો યોગ્ય બણી, રાજા પૃથિરાજે યોગ્ય બલામણુ આપી તેને ત્યાં જઈ
ફકીરનો હેતુ બણી આવવા માટે આજ્ઞા કરી. ચન્દ ખ્વાજાના પંજામાં ન સ-
પ્રવવાના સંબંધમાં નિશ્ચિંત રહેવાનું વચન આપી ત્યાં ગયો. એક તો ભાટ,
વળી જગદંબાનો વરદાઈ ચન્દ એટલે તો પછી પુછવું જ શું ? તેને કાંઈ
ગમે તેવો માણસ હોય પણ તેને રાજ કરી કામ કહાડી લેવું જરા પણ અ-
શક્ય નહોતું. તેણે તો જતાંવેંત કહ્યું કે—

સ્વાજા હું દૂજી સુદાઈ, જુગ જીવો સ્વાજા સાંઈ,

આ પ્રમાણે જ્યાં તેણે ખ્વાજાને છાપરે ચડાવ્યા એટલે તો પછી
પુછવું જ શું ? ખુશામત કોને વહાલી નથી. ખુશામતથી શું શું કાર્ય થતું
નથી. આપણામાં કહેવત છે કે, ખુશામત ખુદને પણ પ્યારી છે. ખુશામ-
તથી આજ કાલના કાચા કાનના અમલદારો પાસે કેટલાક લે ભાગુઓ જઈ,
અમલદારોની ખુશામતો કરી તાગડધીન્ના કરે છે. ખુશામતની કરામતને કોઈ
પોહોયે તેમ નથી. તદ્દનુસાર ચન્દનાં મુખથી પોતાની પ્રશંસા સાંભળી ખ્વાજા
તો અત્યંત પામી ગયો. અને શાન્ત થઈ તેણે ચન્દનું સન્માન કર્યું અને
તેને બેસાડીને પુછ્યું બેટા ચન્દ ! ખુશી તો છે ?

ચન્દે કહ્યું કે—આપની કૃપાથી ખુશી તો હું પણ આપે શા માટે આ-
ટલી બધી કરામત કરી રાજા અને રૈયતને ધભરાવી નાખ્યાં છે, તે બણવા-
ની મને જીત્યા છે.

પ્રવાળએ કહ્યું કે—મેટા ચન્દ! આ જમીન હવે તારા રાજની નથી, પણ પીરોની છે; કારણ કે પીરોના રૂઢિચરણે આ જમીન તમ થઈ છે. પીરોનો આ જમીન ઉપર હક્ક છે, માટે પૃથિરાજે જરા પણ ડહાપણ ન કરતાં બનતી તાકીદે પોતાનાં શ્રેયાર્થે આ શહેરનો પરિત્યાગ કરવો પડે છે અને તેમાં જ તેનું હિત સમાયલું છે. હું આ ખરેખર કહું છું.

ચન્દે કહ્યું કે—હે સાંઈ! આ આપ શું કહો છો? આતો ગજબની વાત કહેવાય, એમ તે શી રીતે બને! તમે ફકીર થયા તે માગી ખાઓને મસીદે સ્થપન કરો તો ચાલે, પણ પૃથિરાજ રાજને ત્યાં અવતાર ધારણ કરી, મહા પરાક્રમી થઈ હવે મજબૂરી કરવા જાય કે બીજા માને કે સંન્યાસ લઈ કાશીમાં જઈ ગંગા તટે શ્રી સદાશિવજીનું આરાધન કરી એસી રહે કે તે કરે શું? તે કહો.

પ્રવાળએ કહ્યું કે—હે ચન્દ! જો મારા કહેવા બોલ ઉપર વિશ્વાસ રાખી પૃથિરાજ બનતી તાકીદે અજમેરનો પરિત્યાગ કરશે તો જ તેમાં તેનું બૂપણ છે. અને મેં તેને માટે અજમેર લખને દિલ્હી આપવાનો નિશ્ચય કરી રાખ્યો છે; માટે તેણે પોતાના અનુચરો સહ પહેરે લુગડે ને આબૂપણે ચાલ્યા જવું, બીજાં કાંઈ પણ લેવું નહિ.

ચન્દે કહ્યું કે—સાંઈનાથ! આ તે આપ શું વચન કયો છો? દિલ્હી આપવી તો એક બાબત રહી, પણ આતો પેહેરે લુગડે તમે કાઢો છો. એતે શી રીતે બને? દિલ્હીમાં પૃથિરાજનો નાનો અનંગપાળ તુવર રાજ્ય કરે છે, તે શી રીતે પૃથિરાજને દિલ્હી આપે, અને ત્યાં સુધી પોતાના અનુચરો સહ વગર ખરચે શી રીતે પોહોચી શકાય, આ બધી આપની વાતો ન માનવા એમ છે. આપની એક પણ વાત હદય માન્ય કરી શકતું નથી.

પ્રવાળએ કહ્યું કે—ચન્દ! તું જરા ન ગભરા મેં બધી યોજના કરી રાખી છે. ખરચ વગર દિલ્હી સુધી ન પોહોચાય તે તારું કહેવું યથાર્થ છે. પણ તે માટે એમ છે કે, અજમેરથી બાર કેસ બ્યાં પૃથિરાજ જશે ત્યાં એક સ્થળે એક શાહુકાર બાર કરોડ દ્રવ્ય એકત્ર કરી ધર્મમાં એક પાઈ પણ બચ ન કરતાં દ્રવ્ય દ્રવ્ય કરીને મરણ પામ્યો છે, તે પ્રેત થયો છે. તેનું દ્રવ્ય તમને મળશે. દિલ્હી ઉપર તમારે ચડાઈ કરવાની અમલ નથી; કારણ કે પૃથિરાજનો નાનો અનંગપાળ તુવર જુદા છે, તેને પુત્ર નથી. તેનું નન સંસાર ઉપરથી ઉડી ગયું છે, તે વાનપ્રસ્થ આશ્રમ લોગવાઈ ધવ્ધે છે નેથી તે પૃથિરાજને દત્ત લઈ દિલ્હીની ગાદી સોંપી પોતે વનમાં ચાલી નિકળશે.

ચન્દે કહ્યું કે—આપનું બોલવું વાસ્તવિક છે પણ મારાથી આ વાતો એ-

કદમ રાજાને કાને તે શી રીતે નાખી શકાય. મારાં વચન ઉપર તેને વિશ્વાસ શી રીતે આવે, હું આપના કહેવા પ્રમાણે કહું, તો તો બધા સભાસદો મારી મજકરીજ કરે; માટે વિશ્વાસ મારાં વચન ઉપર બેસે તેમ કાંઈ પણ થવાની જરૂર છે.

પ્રવાળએ કહ્યું કે-ચન્દ્ર! તારું કહેવું યથાર્થ છે. જા તને કહું છું કે-આજથી ત્રણ દિવસ પછી દિલીથી અનંગપાળ તુંવરનો પત્ર અજમેરમાં પૃથિરાજ ઉપર આવશે. અને તે સમય તમને મારાં વચનો ખરાં કે ખોટાં તેની પ્રતીતિ થયા વગર રહેશે નહિ. જો મારું બોલવું અક્ષરે અક્ષર ખરું પડે તો મારા કહેવા પ્રમાણે કરજો, અને મારા વચનમાં હું જુડો પડું તો પછી તમે તમારું ધાર્યું કરજો. પછી તમને શું દરકત છે? હું તો બધું તમારા શ્રેયનું જ બોલ્યો છું.

આવાં પ્રવાળનાં સ્પષ્ટ નિસ્વાર્થ વચન શ્રવણ કરી ચન્દ્ર પગે લાગી રાજસભામાં આવ્યો ને સર્વ વાર્તા કહેતાં ચન્દ્રે પૃથિરાજને કહ્યું કે-હે રાજા! તમે પોતે પણ પ્રવાળને જઈ પગે પડો. ચન્દ્ર પોતાનો મિત્ર, માનીતો, વિશ્વાસુ અને જગદંબાનો વરદાઈ ભાટ હોવાથી તેના કહેવા પ્રમાણે પૃથિરાજ ચહુઆણ રાજસભામાંથી ઉડી આનાસાગર ઉપર આવી નેવો પ્રવાળને પગે પડે છે તેવું જ તુરત પ્રવાળ પીરે કહ્યું કે. આવો દિલ્લેશ! તે સમય ચન્દ્રે પ્રવાળના સમક્ષ તેની કથેલી સર્વ વાર્તા પૃથિરાજને કહી સંભળાવી. અને ત્યાર પછી કેટલીક વાતચિત્ત થયા પછી પૃથિરાજ પુનઃ પ્રવાળને પગે પડી દરબારમાં આવ્યો.

પ્રકરણ ૩ નું.

ભીમ અને ભોળાની.

અ

જયપાળનો નાનો ભાઈ, બીજો ભીમદેવ, અથવા તો બીજો સિદ્ધરાજ જયસિંહ, કે જેને મનુષ્યો સાક્ષાત્ નારાયણનો જ અવતાર કહેતા હતા, તેનાથી આ સમય ગુજરાતની માદી શોભાપમાન થઈ રહી હતી. બાળમૂળરાજના પછી તેણે જ એટલે ભોળાભીમદેવે જ રાજ્ય કાર્યભાર ચલાવવાનો પ્રારંભ

કર્યો હતો. રાજ્ય કાર્યભાર ચલાવવો શરૂ કરી, પાછળથી મહામદ ગિજનવીની પેઠે ગુજરાત ઉપર ચડી આવનારા શાહાબુદ્દીન ધોરી સાથે તેને ધોર યુદ્ધ થયું. તેમાં શાહાબુદ્દીનને પરાસ્ત કરી, અર્થાત્ હરાવી જંગલમાં પોતાનું અદ્ભુત પરાક્રમ પ્રકાશ કરી, તેણે ગુજરાતની રાજધાની અણહિલપુર પ્રાચીની સ્વતંત્ર લગામ પોતાના હાથમાં લીધી. તેની પાસે અજીત ચતુરંગી સેના હતી, તથા ઘણાક દુર્ગપતિઓ એની સેવા ઉઠાવતા હતા. આ પ્રસાણે ગુજરાતમાં અણહિલપુરનો શૃંગાર ભોળાભીમ રાજ્ય કરતો હતો. અમરવેશનો કર્તા અમરસિંહ સેવડો કે જેણે અમાવાસ્થાને દિવસે ચન્દ્ર દેખાડ્યો હતો, તે પણ ભોળાભીમની સેવામાં હતો. અમરસિંહ પોતાના મંત્ર બળવડે સ્ત્રી, પુરૂષ અને દેવને પોતાના વંશ રાખતો હતો. ગુજરાતના ઇતિહાસોમાં ભોળાભીમદેવનું કાંઈ વિશેષ વર્ણન કરેલું હોય એમ જણાતું નથી; પરંતુ મુસલમાન ઇતિહાસકોએ ભીમદેવ ભોળાના પરાક્રમનું ઘણું જ વર્ણન કરેલું છે. પૃથિરાજ રાસામાં પણ મહાકવિ ચન્દે ભોળાભીમ દેવને નારાયણનો અવતાર કહીને મહા સમર્થ વીર પુરૂષની ઉપમા આપી છે. દિક્ષીતો અનંગપાળ તુંવર, મંડોરનો નરહરણ, ચિત્તોડનો રાણો, હુદ્રવાનો ભોળદેવ, કનોજનો પ્રખ્યાત જયચન્દ્ર રાઠોડ, ચન્દ્રાવતીનો જેતસી પરમાર અને માળવાનો સાહદેવ—આદિ રાજાઓમાં ભોળાભીમનો સારો દબ્બલો હતો. માળવાના સાહદેવને તેણે ગુજરાત ઉપર ચડી આવતાં અટકાવ્યો હતો. અને સિંધના રાજાને હરાવી, સુરત અને કચ્છ પર્યન્ત પોતાનો અધિકાર કરી લીધો હતો. ભોળાભીમના અધિકારમાં મોટા મોટા કિલ્લા, અને મોટા મોટા સામન્ત રાજાઓ હતા. કવિઓએ ભીમદેવ ભોળાનું વર્ણન કરતાં તેને ત્રિલોક પતિની ઉપમા આપી છે.

તેના સમયમાં ગુજરાતના રાજ્યનો મહાભારે વિસ્તાર હતો. સર્વત્ર જૈનધર્મની વિજયપતાકા ફરકી રહી હતી. અને દેશ પણ એટલો બધો દ્રવ્યવાન હતો, કે શત્રુઓ ગુજરાતની સમૃદ્ધિના ભણુકારા શ્રવણેન્દ્રિયે સાંભળી મનમાં ને મનમાં બળ્યા કરતા હતા. આટલું પરાક્રમ, અને કીર્તિ હતી, છતાં પણ ભોજોભીમ વાસ્તવિક્ રીતે ભોજોજ હતો. તેના મનમાં જે વાર્તા આવતી, તે વાત કર્યા વગર તે રહેતો ન હતો.

ભીમદેવ ભોજો જે કે ગુણવાન હતો, તોપણ ભોજો અર્થાત્ તરંગી હતો, તેને કોઈ પણ વાતનો આવેશ આવતાં વાર લાગતી ન હતી. ભીમદેવના સમયમાં આખૂ ઉપર જેતસીપરમાર રાજ્ય કરતો હતો. તે જેતસીપરમારને એક સલાખ નામે કુંવર અને ઈચ્છનકુમારી નામે એક કન્યા હતી. આ કન્યા અત્યંત સ્વરૂપવાન હતી. જેથી તેની કીર્તિ દિગંત પર્યંત પ્રસરી રહેલી હતી. ઈચ્છનકુમારીનાં રૂપ અને ગુણનાં વખાણ તેની શ્રવણેન્દ્રિયે આવતાંજ તે તેના ઉપર મોહિત થઈ ગયો. તેને અહર્નિશ ઈચ્છનકુમારીનુંજ ધ્યાન હતું. ભીમદેવે બ્યારથી ઈચ્છનકુમારીની કીર્તિ સાંભળી ભારથી તેણે પોતાની રાણીઓ પાસે પણ બેસવું છોડી દીધું હતું. તે રાત દિવસ તેના જ વિચારમાં નિમગ્ન રહેતો હતો. આ પ્રમાણે ઈચ્છનકુમારીની લગ્નનીમી જેનું મન લાગી રહેલું છે તેવામાં બળતાં ઉપરધીની આહુતી આપવા સમાન તીર્થાટણ કરતા કરતા ભાટ અણહિલપુર પાટણમાં આવી ભીમદેવની સલામે આવ્યા. ભાટ જેવા સલામાં આવે છે, તેવા જ ભીમે તેને કાંઈ પણ અન્ય સમાચાર ન પૂછતાં ચન્દ્રાવતીના સમ્પ્રચાર પૂછ્યા. ભારે રાજના મનની વાર્તા જાણવામાં કુશલ એવા ભાટે રાજને કહ્યું કે—‘અહો ! ચન્દ્રાવતીનું રાજ્ય તો કાંઈ પણ ગણત્રીમાં નથી,’ આવાં ભાટનાં વચન શ્રવણ કરી આતુર બનેલા ભીમદેવ ભોજોએ અધિક આગ્રહ કરી, ભાટને ચન્દ્રાવતીના જેતસી પરમારની કુંવરીના સમ્બન્ધમાં પૂછ્યું. ભાટ લોકોએ રાજને અત્યંત આતુર થયેલો જોઈ, જેતસીની પુત્રી ઈચ્છનકુમારીના સંબંધમાં તેઓએ નિચે પ્રમાણે કહ્યું.

હાલ.

યાત્રા કરતે ફિરતે ફિરતે આપ્ આબૂ દેશ,
અરુપરાજ ચન્દ્રાવતિકા પરવૈભશ મોહ વિશેષ;
કરે રજપરમાર જૈતસી સોહત નગરિ અપાર,
ઈચ્છન હોકર હરરમાને લિયા જહાં અવતાર.

દાવભાવકી સ્થાન ઔર ગુનવાન સુન્દરી વાલ,

વયસ ચતુર્દશ સે હૈનીચી ચલત હંસ ગતિ ચાલ;
 મહુત સુન્દરી દેહી પર હમ લલોન એસાં રુપ,
 મનહુ સુગન્ધી મિશ્ર હેમમેં શોભા પરમ બનૂપ.

પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં ધીની આહુતિ આપવાથી જેમ તે બપડી ઉડે છે, તેમ ભાટ લોકોનાં મુખથી ઇચ્છનકુમારીમાં રૂપ અને ગુણુ અવણુ કરી, બીમ પણ બપડી ઉઠયો, તેને ક્યાંય પણ એન પડે નહિ, કોઈ વાત રૂએ નહિ. પોતાના જ્ઞાનખાનાની રાણીયો પણ તેને દીડી મમતી ન હતી, રાજ્ય-કરમાર તરફ તેનું મન થાય નહિ. અને તેનો આહર્નિશ ઇચ્છનકુમારીની માળા ફેરવ્યા કરતો હતો. ભાટ લોકોના મુખથી ઇચ્છનકુમારીની પ્રશંસા અવણુ કર્યા પછી તો ભોળાભીમદેવનો ઇચ્છનકુમારી પ્રત્યે અંટલો બધો અનુરાગ વૃદ્ધિ પામ્યો હતો કે, કાંઈ કાંઈવાર તો વાતોલાપ કરતાં પણ વચમાં ભીમદેવથી ઇચ્છનકુમારીનું નામ લેવાઈ જતું હતું. આવી રાજની સ્થિતિ જોઈ અમરસિંહ સેવકાયે ઇચ્છનકુમારીનું માગું કરવાનું અનુમોદન આપ્યું, ભીમદેવ અમરસિંહની આ સંમતિથી અત્યંત પ્રસન્ન થયો, અને તે માગું કરવાનું ઠામ પણ ભીમદેવે અમરસિંહનેજ સોંપ્યું.

અમરસિંહ પોતાના જૈનધર્મની અભિવૃદ્ધિ કરવાને માટે નિરંતર યત્ન કર્યાજ કરતો હતો. તેણે સમસ્ત યાદવરાજ્યમાં નાનાથી મોટા સુધી બધાંત્રાધરમાં જૈનધર્મ પ્રવર્તાવ્યો હતો. માત્ર ચન્દ્રાવતીના જેતસી પરમારપાસે તેનું યતકિંચિત્ પણ ચાલ્યું નહોતું. તેથી તેણે આ અવસરને પોતાનું કાર્ય પૂર્ણ કરવાને માટે અત્યંત ઉત્તમ માન્યો. તે ભીમદેવની આજ્ઞા લઈ આપ્તમાં આવ્યો. અને જેતસીપરમારને અને તેના કુંવર સલખને તે મળ્યો. પરમારરાય જેતસીએ માનપૂર્વક તેનો સન્દેશો અવણુ કર્યો. અને આજ્ઞાથી પાંચમે દિવસે તેનો પ્રત્યુત્તર આપવાનું કહી તેને માનપૂર્વક નગરમાં રાખ્યો. સાર પછી જેતસીપરમારે તથા તેના કુંવર સલખે વિચાર કરીને છેલ્લે દિવસે અમરસિંહને જોલાવીને કહ્યું કે,—જે કે ગુજરાતના રાજાને કન્યા આપવામાં અમારી શોભા વધે છે; પરંતુ સોમેશ્વર ચહુઆણના રાજકુમાર પ્રથિરાજને યૌવરાજ પદ મલવા સમય મેં એને નારીએલ આપેલું હોવાથી હું નિરૂપાય છું. અમરસિંહ તો આ પ્રત્યુત્તર સાંભળી નિરાશ થઈ ગયો, અને પછી ક્રોધથી રાતો પીળા થઈ ગયો, અને કહેવા લાગ્યો કે—હું આપુના રાજા! કાંઈક વિચાર કરીને જાત કરો. ભીમદેવ તમારી કન્યાનું રૂપ અવણુ કરી મોતિ થઈ ગયેલો છે. રાત દિવસ તે તેનું જ નામ રટયા કરે છે. રાત્રિમાં સ્વપ્ન પણ તેનાંજ આવે છે, તે તેને અંક ક્ષણ પણ વિસારતો નથી. તેના વગર તે ગાંડોબની ગયો

છે. જેથી ગુજરાતનો ધણી જ્યારે તમારો આ પ્રત્યુત્તર સાંભળશે, ત્યારે તે શું કરશે? તેનો જરા પ્રથમ તમે વિચાર કરો. તે આવીને તમારો આ જોયો કિસ્સો એક ક્ષણમાં જમીનદોસ્ત કરી નાખશે. તેના ઘોડાજ તમારાં ચન્દ્રાવતીનાં રાજ્યને ઉજ્જ કરી નાખશે, અને તમારા દેખતાંજ તમારી પુત્રી ઇન્દુનકુમારીને લઈ જશે. ત્યારે તમારી ધી શોભા રહેશે? માટે હવે સમજો, વિચારો એક બે દિવસની મહેતલ આપું છું તેટલામાં વિચાર કરો. હું ઉતાવળો નથી તમારે શ્રેય કરવા ધારું છું; માટે હું તો તમારા કલ્યાણાર્થે કહું છું. તેથી મારું કહેવું માન્ય રાખો.

અમરસિંહનાં આ વચનો જોતસી પરમારને વજ્રસમાન લાગ્યાં, તે સમય જોતસીનો પુત્ર સહજ કે જે પોતાના પીતાની પાસે ખેડો હતો, તે હાથમાં તલવાર લઈને ઉભો થયો અને અમરસિંહને કહેવા લાગ્યો કે, -જો કદાચ ભીમદેવે અમારું રાજ્ય માગ્યું હોત, તો અમે તે આપવાનાં જરા પણ આનાકાની કરત નહિ, પણ જો તે પરમારોની પ્રતિજ્ઞા માગતો હોય તો તેતો અમે આપી શકવાના નથી જ. ભીમદેવ શૈવ મટી જૈન થઈ ગયો છે. સ્ત્રીઓને વશીકરણ કરે છે. અને કેવળ મંત્રતંત્રના બળવડેજ મનુષ્યોને વશમાં રાખે છે. ભીમદેવ રજપૂતોના વાસ્તવિક ધર્મને સમજતો જ નથી. અમારો રજપૂતોનો તો એ ધર્મ છે કે-હાથમાં તલવાર લઈ ગાય અને બ્રાહ્મણોનું સંરક્ષણ કરવું. તે પ્રમાણે અમે તો અમારા રજપૂત ધર્મને જાળવીએ છીએ. તમારો ભીમદેવ તો અમને સોરઠ અને સિંધના રાજાના સદશ જાણતો હશે, પણ તે હવે આપૂના પરમારોના સન્મુખ જ્યાં સુધી આવ્યો નથી, ત્યાં સુધી તેને પરમારોના હાર્થના પરાક્રમની શી ખબર પડે? જોતસી પરમારે પોતાના પુત્રને બોલતો બંધ કરીને કહ્યું કે અમરસિંહ તમે જરા ખોટું લખાડશો નહિ. અણહિલવાડ જઈ તમારા રાજાને સ્પષ્ટ કહેજો કે-વિવાહિત થયેલી રજપૂતની કન્યા આપને શી રીતે દઈ જ શકાય? મને આશ્ચર્ય છે કે, -મારાં આ વચનથી તમારો રાજા પોતાના ક્ષત્રિય ધર્મને વિચારી તુરત સમજી જશે; છતાં પ્રણુ જો તે રજપૂત ધર્મને ન સમજતાં જો કદાચ મારા ઉપર ચડીનેજ આવશે, તો હું કાંઈ ચુડીઓ પહેરીને ખેડો નથી. મારી પૃથિવીમાં પણ નવ લાખ યોદ્ધા વસે છે. આ આખૂગઢને તાબેજ અદાર આદીઓ અને ખીજા અનેક સામંત રાજાઓ છે, અને તે વગર મારું સંરક્ષણ કરવાને માટે હવે મારી તલવાર અમસર્થ થઈ ગઈ નથી, હવે સતેજ છે; માટે આપ અહિંથી પધારી પ્રસન્નતા પૂર્વક તમારા રાજાને જઈને કહો કે, તમારું જે કહ્યું હોય તે ખુશીથી કરી દ્યો, ઓછા ઉતરશો નહિ. અમરસિંહ, જોતસી અને તેના

કુંવરનાં વજ્રવત વચન શ્રવણ કરી કાંઈ પણ બોલ્યો જ નહિ, અને અત્યંત ક્રોધ યુક્ત થઈ ગયો, અને તે ત્યાંથી તુરત ઉઠીને અણહિલપુરને રસ્તે પડ્યો.

અમરસિંહના ગના પછી જોતસીપરમાર તથા તેના કુંવર સલખે ભોળા-ભીમ સાથે યુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરવા માંડી. પ્રથમ તો તેમણે વિચાર કરી નિચે પ્રમાણે સોમેશ્વર ચહુઆણુને પત્ર લખ્યો.

“ ચહુઆણુ કુવમણિ સોમેશ્વરનાં ચરણ કમળને વંદન કરી ચન્દ્રાવતીથી જોતસીપરમાર લખે છે કે—મારી કન્યા ઇચ્છનકુમારીનું નાળાએર આપના કુંવરને આપેલું છે; તેમ છતાં પણ ગુજરાતનો ભોળો ભીમદેવ કન્યાનું માગું કરે છે. અને તેણે અમને કહેવરાવ્યું છે કે,—ગમે તો આપને ઉજડ કરવા દો, વા ઇચ્છનકુમારીનાં લગ્ન મારી સાથે કરી તેને અણહિલપુર મોકલો.’ મારા દેશ ઉપર ગુજરાતનું દળ ચડી આવશે. માટે તમે મારી અને આપની પ્રતિષ્ઠા પ્રમાણે જે યોગ્ય લાગે તે કરવું; કારણ કે સિંહનો ભક્ષ શિયાળ લઈ જવા ધારે છે. વિશેષ વાર્તા સલખ કુમાર આપને રૂપરૂપાં કહેશે.’

જોતસી પરમારે એ પત્ર પ્રધાન—આદિને વંચાવી તેઓનું અનુમોદન લઈ સલખ કુમારને પત્ર આપી અજમેર મોકલવાનો નિશ્ચય કર્યો. સલખ અજમેર જવાને તૈયાર થયો. અને જોતસી તથા અમાત્ય મંડલે મળીને લડાઈ માટે સામંતોપર આજ્ઞા પત્ર મોકલ્યાં.

આ તરફ અમરસિંહ સેવડાએ અણહિલપુર પાટણમાં આવી, ભોળા-ભીમદેવને આપૂના જોતસી પરમારનો સંદેશો કહ્યો. ભીમદેવ તે સંદેશો સાંભળતાંની સાથે જ ક્રોધથી કંપી ઉઠ્યો. અને તેણે ગાદી ઉપર જ સિંહ સદૃશ ગર્જના કરી આજ્ઞા પત્ર લખાવ્યાં કે, કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર—સોરઠ અને નર્મદા કીનારાના સમસ્ત સામંતો પોતપોતાનું સૈન્ય લઈને તુરત પાટણમાં આવે, અને પાટણના સૈનાધિપતિને પાટણની ચતુરંગિણી સેના તૈયાર કરવાની આજ્ઞા કરી. ગુર્જરેશ્વરનાં આજ્ઞા પત્ર પોહોચતાંની સાથે જ ખંડિયા રાજાઓએ પોતપોતાનાં લશ્કરને અણહિલપુર પાટણ તરફ મોકલવા માંડ્યાં. સેનાના પગોની ધૂળથી ગૂજરાતની દિશાઓ મલીન થઈ ગઈ. પાટણમાં નવાં આયુધો ઘડવાનું કામ ધમધોકાર ચાલવા માંડ્યું. અને રાતદિવસ સરાણીઆ શસ્ત્રને સતેજ કરવા લાગ્યા. ગીરનારનો અધિશ્વર, કનારીનો ધણી, વીરધવલ વાઘેલો, સારંગ દેવ, ડાભી ગંગ અને કચ્છના રાવ—આદિ રાજાઓ પોતપોતાની મોટી સેના લઈ, આપૂને ઉજડ કરવા માટે અણહિલપુર પાટણમાં ભીમની આજ્ઞાથી આવ્યા. આ પ્રમાણે સમસ્ત સેના અને રાજાઓના આવ્યા પછી ભોળાભીમે એકત્ર થયેલ સેનાની સહસ્રલિંગના મેદાનમાં ક્વાયત કરાવી. અને સેનાપતિ,

અનીકપતિ, વ્યૂહપતિ તથા સેનાની વિગેરે સેનાધિકારની નિમણૂક કરી શુભ ચોઘડીયામાં, આજમાં આવેલી જેતસીપરમારની રાજધાની ચન્દ્રાવતીને ઉજડ કરવાને માટે ભીમની ચતુરંગિણી સેનાએ પ્રયાણ કર્યું.

જેતસીનો પત્ર લઈ સલખ કુમાર અજમેરમાં આવ્યો કે તે પછી તુરત જ અજમેરમાં સમાચાર થયા કે,—‘ભીમદેવ મોટી સેના લઈને ચન્દ્રાવતીની સીમા ઉપર ચઢ્યો આવેછે. અને પરમારરાય જેતસીને વાસ્તવિક રીતે મહાયતાની જરૂર છે.’ એ સમયે પંજાબમાંથી પણ એવા સમાચાર મળ્યા કે—શહાબુદ્દીન ગૌરી મહાબળવાન સેના લઈ ભારતવર્ષ પર આક્રમણ કરવાને માટે ખેબર ઘાટના માર્ગથી નિચે ઉતરી રહેલો છે.’ આવા વિષમ મામલામાં ચહુઆણરાયને બે બાબતુ જાળવવાની હતી. જેથી ચહુઆણરાય સોમેશ્વરમહા વિચારમાં નિમગ્ન થઈ ગયો કે હવે તે કરવું શું? તેના મનમાં વિચાર થયા હાજ્યા કે—ભારતવર્ષનું સંરક્ષણ કરવા જાઉં કે, પુત્ર વધૂનું સંરક્ષણ કરવા જાઉં? આ પ્રમાણે મનમાં વિચાર ઘોળાયા પછી છેવટે તેણે ચોક્કસ વિચાર કર્યો કે—કુલની મર્યાદા અને રજપૂતોનું માન જાળવવા પુત્ર વધૂનું સંરક્ષણ કરવામાં જ મારી શોભા છે. આ સમયે સોમેશ્વરને કુલની પ્રતિષ્ઠા અને જાત્યાભિમાને સ્વદેશ સેવાથી વિમુખ રાખ્યો. અને સોમેશ્વર શાહાબુદ્દીન સાથે યુદ્ધ કરવાને માટે એકત્ર કરેલ સેનામાંથી થોડી સેનાને અજમેરમાં રાખી બાકીનું બીજું સૈન્ય લઈ જેતસીપરમારની સહાયતાએ ગયો.

આ સમય પ્રતાપી પૃથિરાજ ચહુઆણ પોતાના મોશાળમાં દિલ્હી હતો. ‘સોમેશ્વર જેતસી પરમારની સહાયતા માટે ચન્દ્રાવતી તરફ ગયેલ છે, એવા સમાચાર શ્રવણ થતાં તે પોતાના મિત્રોની સાથે વિચાર કરી રહેલો હતો. એટલામાં તો એક મારવાડી બ્રાહ્મણે આવીને એક પત્ર પૃથિરાજને આપ્યો. પૃથિરાજે તે પત્ર વાંચીને પછી પોતાના પરમપ્રેમી અને વિશ્વાસુ ચંદ્ર ભાટને તે પત્ર વાંચવા માટે આપ્યો. અને બ્રાહ્મણને પ્રતિહારી સાથે ઉતારા ઉપર મોકલ્યો. ચંદ્ર ભાટે તે પત્ર વાંચી મિત્રોને કહ્યું કે—‘મિત્રો! આપણા યુવરાજની સ્થિતિ કેવી છે? તે પ્રકટ કરવાને માટે મારે તમને સફળ વાત્તા, સ્પષ્ટ રીતે કહેવાની ફરજ પડી છે. મહારાજાપ્રિરાજ સોમેશ્વર જેતસીપરમારના ઉપર ચડી આવેલા ભોળા ભીમદેવ સાથે યુદ્ધ કરવાને માટે આજુ ગએલા છે. અજમેર શત્રુ પડ્યું છે. અને ઉત્તર તરફથી શાહાબુદ્દીન ગૌરી રજપૂતસ્તાન તરફ આવતો જાય છે. પિતાજીની આજ્ઞા અજમેરનું સંરક્ષણ કરવાની છે. આવા વિષમ વખતમાં આ હમણાં આવેલો પત્ર વળી બીજા એક નવીન શું-ચલાવને જન્મ આપે છે. જેતસીપરમારની પુત્રી અને આપણી ભવિષ્યમાં

થનાર મહારાણી લખે છે કે-‘ગુજરાતનો ભોળો ભીમ મહાન સેના લખને ચડી આવે છે. તે પ્રલય કાળના દાવાગ્નિના સમાન ગામડાં અને વનને ઉગડ કરતો કરતો આગળ વધતો જ આવે છે. મનુષ્યો બચતે લીધે ગુજરાત અને મારવાઠના તરફ નાશી જાય છે. મને એવું જણાય છે કે:-મારા પિતાનું સૈન્ય ભીમદેવના સૈન્ય સામે ટકી શકે તેમ નથી. હજી સુધી સસરાજીનું સૈન્ય પણ આવી પોહોચ્યું નથી. જેથી જો કદાચ સસરાજીના આવ્યા પહેલાં ભોળો ભીમદેવ ચન્દ્રાવતીનું રાજ્ય લેશે, તો મારું મરણ થશે, માટે હું કમળાવતીના પુત્ર ! જે પ્રકારે રક્ષિણીનો પત્ર વાંચતાંની સાથે, શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર જેમ શિશુપાળ ઉપર ચડી આવીને રક્ષિણીનું હરણ કરી ગયા હતા; તેમજ આ પત્ર વાંચીને તુરત આપ પણ અચલગઢમાં પધારો. અને આપની આ દીનદાસીને દુઃખથી મુક્ત કરી પ્રછી પાણી પીજો.’

‘આ સમય વિશેષ વિચાર કરવાનો વખત નથી. રાણી ઇચ્છનકુમારી અત્યંત દુઃખી થઈ રહેલાં હશે; માટે બનતી તાકીદે તેને દુઃખથી મુક્ત કરવાની તૈયારી કરવી જોઈએ. મહારાજ અને તેમની સાથે બે ચાર બીજા જણે અંતર્ગમઢ જવું જોઈએ, અને આપણે બીજા બધા અજમેર જઈએ.’ આ પ્રમાણે કહી ચંદ બોલતો બંધ થઈ બેસી ગયો. એટલામાં તો પૃથિરાજે કહ્યું કે-‘શરવીર બન્ધુઓ ! મને ચન્દ્રને અને રામરાય ગુજર્જરને અચળગઢ જવાની જરૂર છે, અને તમે અજમેર જઈ ભાસ્ત વર્ષ ઉપર ચડી આવતા મ્લેચ્છોને શિક્ષા દેવાને માટે, જોઈએ તેટલી સેનાની તૈયારી કરો. હું પણ અચલગઢથી કાર્ય કરી બનતી તાકીદે આવીને મ્લેચ્છોને પંજાબમાં જઈને રોકીશ. આ વિચાર પૃથિરાજનો સર્વને રચીકર થતાં સર્વેએ અનુમોદન આપ્યું કે, આપ કાલ પ્રભાત થતાં અચલગઢ તરફ પધારો અને અમે બધા અજમેર જઈશું. આ પ્રમાણે સંવાનુમતે વાત નિશ્ચય કરી તુંવર રાજના મહાપરાક્રમી ભાણેજ પોતાની ખાનગી સભા વિસર્જન કરી.

પરમારરાય જેતસી મોઢી સેના લઈ, સોલંકી ભોળા ભીમદેવની સાથે યુદ્ધ કરવાને માટે ચન્દ્રાવતીની સરહદ ઉપર આવ્યો. જેતસીએ પ્રથમથી જ પોતાની કુંવરી ઇચ્છનકુમારી કે જેને માટે જ આ યુદ્ધ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો હતો, તેને પ્રચન્ડ અને અજયદુર્ગ અચળગઢમાં મોકલી દીધી હતી. અને વખતે જો કદાચ પરાબલ થાય તો કેમ કરવું ? તેનો પણ બંદોબસ્ત કર્યો હતો. ભીમદેવ સાથે યુદ્ધ કરવાને માટે જેતસી પરમાર તૈયાર હતો; પરંતુ વર્ષા ઋતુ તુરંતજ ગયેલી હોવાથી ચાલુક્યરાયની સેના ત્વરાથી આબૂગઢ પોહોચી શકી નહિ. ભીમદેવને ઇચ્છનકુમારીનું એવું તો રટણ થઈ રહ્યું હતું કે-તે ત્વરાથી

ધમ્મનકુમારીને સેવા માટે લશ્કરને મળવાપર મળવા કરાવતો હતો. બિચારું સિપાઈયો થાકીને લોટ જેવા થઈ ગયા હતા. અને પડાવનો સામાન ચોમાસે બંધ રહેલા માર્ગને લીધે સમયસર પોહોચી શક્યો નહિ. આવી વિટંબણા લશ્કરને વેઠવી પડતી હતી, પણ સ્વાર્થાધ તથા કામાંધને જેમ કાંઈ સુજતું નથી, તેમ ભીમદેવને તે સમય કામાંધ હોવાથી કાંઈપણ સુજતું નહોતું, તેને તો ઈ-ધ્મનકુમારીજ મનમાં રમી રહેલી હતી. તેથી તે સેનાના લોકોના દુઃખને ન બેતાં પ્રયાણનીજ આરા કરવા કરતો હતો. જેમ જેમ સૈન્ય આગળ વધતું ગયું અને ચંદ્રાવતીના રાજ્યની સીમા સમીપ આવતી ગઈ, તેમ તેમ ભીમદેવ વિશેષ વિશેષ ધમ્મનકુમારીના વિરહથી શિથિલ થતો ગયો.

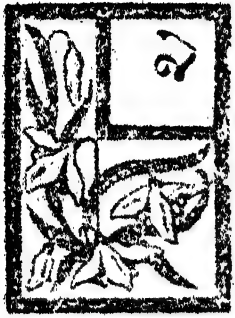
દેશી રાજાઓમાં વૃદ્ધિ પામેલા કુસંપે, ભારતવર્ષના વૈભવથી લોભા-યલા ઉત્તર તરફના બળવાન મનુષ્યોનું ધ્યાન હિંદ તરફ ખેંચી લીધું હતું. અફઘાનીસ્તાનના મુસલમાન રાજાઓને ભારતવર્ષપર અધિકાર કરવાનો આ વગર ખીજો અવસર હાથ લાગતજ નહિ. ચહુઆણ અને સોલંકીને વૈર હતું. સોલંકી અને માલવ રાજાને વૈર હતું; તેમજ કનોજના રાહોડ અને અજમે-રના ચહુઆણ રાજાને પણ વૈર હતું; અર્થાત્ એ સમય જેટલા રાજાઓ આર્યભૂમીનું સંરક્ષણ કરનારા હતા, તે બધા આપસ આપસમાં દ્વેષથી બળી રહેલા હતા. અફઘાનિસ્તાનના પાદશાહ આમુદીન ધોરીના શરવીર ભાઈ શા-હમુદીન ધોરી પ્રત્યેક અવસરને જોવાજ કરતો હતો અને હિંદ શી રીતે હાથ લાગે તે માટે તે અહર્નિશ યુક્તિઓ યોજાજ કરતો હતો. અને સ-મય પ્રાપ્ત થતાં તે ચડાઈ કરવા ચૂકતો ન હતો. શાહામુદીન ધોરીએ જાજ મૂ-ળરાજના સમયમાં ગુંજરાત ઉપર ચડાઈ કરી હતી, તે સમય ભોળા ભીમ-દેવે તેની સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું. અને નાયકીદેવીના ઉત્તેજનથી યુદ્ધ ભૂમીમાં અપરિમીત વીરતા દર્શાવી ગુંજરાતની શોભામાં ભીમે તથા રો કર્યો હતો. બાજ મૂ-ળરાજની માતા નાયકીદેવી એવી તો ચતુર હતી કે, સમસ્ત મુંજરાતના સ-ન્યનો કારભાર તે પોતે જાતે ચલાવતી હતી. ભીમદેવ પણ તેનાંજ અનુ-મોદનથી સર્વ રાજ્ય કાર્ય કરતો હતો. બ્યારે શાહામુદીન ધોરી ગુંજરાતના ઉ-પર ચંડી આવ્યો, ત્યારે ભોળો ભીમ તે સાથે યુદ્ધ કરવાને માટે ગયો હતો. જો કે ભોળો ભીમદેવ મહા રણધીર હતો, યુદ્ધમાં પ્રાણાંતે પાછી પાની કરે તેવો ન હતો, શત્રુઓના હૃદયમાં ભોળા ભીમનો ઓછો ત્રાસ ન હતો, તે પણ નાયકીદેવીને ધીરજ ન રહેતાં તે પણ પાછળથી લગ્નમાં ગઈ હતી. જે સમય દ્વરણ યુદ્ધ થવા લાગ્યું, તે સમય તે નાયકીદેવી જાજ રાજાને જો-ણમાં લઈને એક જગ્યા ટેકરી ઉપર બેસીને ભીમદેવને તથા પોતાના ગોદા-

એને યુદ્ધ માટે ઉશ્કેરતી હતી. જે કે આ યુદ્ધમાં રાણીનાં બુદ્ધી કૌશલ્યથી અને ભીમદેવનાં પરાક્રમથી અંતે ગુજરાતની સેનાના સખ્ત મારથી શાહાબુદ્દીન ઘેરી હારીને પાછો ગયો; પરંતુ એ છતની અસર ભીમદેવ ઉપર ખરાબ થઇ. ભીમદેવે બળવાન શત્રુને વિશેષ દબાવી દેવાનું યત્ન ન કર્યું અને વિજયના અભિમાનમાં મત્ત થઈ રહ્યો. એ અભિમાનનું પરિણામ પણ અત્યંત હાનિકારક થયું. એ અભિમાનથી તેને પોતાના યથાર્થ બળનો પણ વિચાર ન થયો, અને શાહાબુદ્દીન ઘેરીના ચઢી આવવાના સમાચાર મળતાં છતાં પણ, અભિમાન અને કામચી આંધળા બનેલા ભીમદેવે ઈચ્છનકુમારીને સ્વભૂમી કરતાં પણ વિશેષ અધિક જાણી. પોતાની કુળ વધૂના સંરક્ષણાર્થ અજમેરનો સોમેશ્વર ચલુઆણ પણ પોતાના રાજ્યનો બંદોસ્ત કર્યા વગર, બળવાન શત્રુને સૂતો મૂકી પોતાનું સૈન્ય લઈ આગળ તરફ આગ્યો. અને ભીમદેવનાં કામચીપણાના કારણથી યુદ્ધ કરવાને આમંત્રણ કરવામાં આવેલા ગુજરાત, કચ્છ અને કાઠિયાવાડના રાજાઓ પણ શાહાબુદ્દીન જેવા બળવાન શત્રુનો તથા પોતાના દેશનો કાંઈ પણ વિચાર ન કરતાં પરમારરાય જેતરી અને ચલુઆણરાય સોમેશ્વર સાથે યુદ્ધ કરવા માટે રણભૂમીમાં એકત્ર થયા.

આ વૃત્તાંત વાંચવાથી પ્રિયપાઠકગણના સમજવામાં એ વાર્તા આવશે કે, એ સમય રજપૂતો એક બીજા સાથે કેટલું બધું વૈર રાખતા હતા. તેઓના તેજ દેવથી શત્રુઓને ભારતવર્ષ લઈ લેવાનો સમય હાથ લાગ્યો. જે રજપૂતોમાં કુસંપનો પગ પેસારો ન હોત, તે ભારતવર્ષ વિદેશીયોના હાથમાં જે સદાને માટે ગયો તે ઠીક પામત નહિ, પણ ભાવી બળવાન છે, ત્યાં કાઠનું ડહાપણ ચાલતું નથી. બનવા કાળ બનેજ નય છે. તેથી જ આર્ય રાજાઓમાં આપસ આપસમાં એટલો બધો દ્વેષ ઉત્પન્ન થઈ ગયો, કે જેનું વર્ણન કરવું અશક છે, અને તે દ્વેષનું અંતિમ ફળ એ આવ્યું કે, સદાને માટે આર્યભૂમી! અરે! માતૃભૂમી! વિદેશીયોના હાથમાં ગઈ. પૃથિરાજ ચલુઆણ જેવાં વીરરત્ન પણ પોતાની આર્યભૂમીનું સ્વાતંત્ર્ય જાળવતાં માર્યા ગયાં અને લાચાર થયેલ આર્યભૂમી પરદેશીઓથી આક્રાન્ત થઈ નિર્ધન, નિર્વીર, અને નિરંદાર થઈ ગઈ. પ્રિય પાઠકગણ! આ વાર્તાનો વિચાર કરતાં હૃદય દ્રવીભૂત થાયછે. મનમાં હજારો તર્ક વિતર્ક થાય છે, પણ લાચાર હરિઈચ્છ બળવાન છે. એ પ્રમાણે વિચાર કરી મનનું સમાધાન કર્યા વગર છુટકો નથી. હવે આપણે આ વાર્તાથી મનને ખેંચીને અચળગદના કિલ્લામાં શરવીર પૃથિરાજ ચલુઆણની રીઠ જોતી ઈચ્છનકુમારીના તરફ દ્રષ્ટિ કરીએ.

પ્રકરણ ૪ થું.

હચ્છનકુમારી.

તસી પરમારની કુંવરી અને પરાક્રમી પૃથિરાજની ભવિષ્યની
થનારી પાટરાણી હચ્છનકુમારી આપૂ ઉપરના અચળગદના અ-
જીત કિલામાં લમણે હાથ દઈ વિચાર સાગરમાં નિમગ્ન થઈ
ગયેલી અનેકાનેક તર્ક વિતર્ક કરી હતી. તે મનમાં વિચાર
કરેછે કે, -હવે તે કરવું શું ! ક્યાં જવું? ઝેર ખાઈ મરું, કે આ
ઝખામાંથી પડવું મુકું? કારણ કે આજ આત્મજીને જ્ઞાનગી પત્ર આપી પૃથિ-
રાજ પાસે પાઠવ્યાને લગભગ એક મહિનો થયો, અને મારી જન્મભૂમી ચન્દ્રા-
વતીને છોડે પંદર દિવસ થયા; પરંતુ કાંઈ પણ સમાચાર ન આવ્યા, તેવું તે
કારણ શું ? પ્રતાપી અને મહાપરાક્રમી પ્રાણુનાથ પૃથિરાજ આવ્યા વગર તે
ન જ રહે, એ ખાતરી છે, પણ હવે વખત થોડો રહ્યો હાથવેતમાં ખાણ આવી
ગઈ છે; કારણ કે દુષ્ટ ભોળાભીમદેવ હાહાકાર મચાવતો એકદમ ચન્દ્રાવતી
તરફ ધસ્યો આવે છે. મારા પિતાજીના સરદારો સીમાડાપર કામ આવેલા જાય
છે, અર્થાત્ યુદ્ધમાં પોતાનું અનહદ પરાક્રમ દર્શાવી, ભીમની અગણીત સેના
પાસે, પોતાનું પ્રજ્વળ ન ચાલવાથી મરણને શરણ થતા જાય છે. તેમજ મારા
સસરાજી સોમેશ્વર ચહુગાણુ તરફથી સહાયભાર્ય સેન્ય 'આ આવે છે
ઓ આવે છે' એમ સર્વ કાંઈ દ્રષ્ટિ ખેંચી રાહ જુએ છે, પરંતુ તે માંડે
હજી કશું પણ જણાતું નથી. ત્યાંથી તો કાંઈ આવતુંએ નથી અને જતુંએ નથી.
આમ હોવાથી મને અનહદ ચિંતા થાય છે. મારા ભવિષ્યમાં તે વિધાતાએ
શું લખ્યું હશે ? અરે ! જો કદાચ દૈવયોગે મારા પિતાનો પરાજય થયો, કે
સસરાજીની સહાયતા ન આવી પોહોચી, અને તેમજ પ્રાણુનાથ પૃથિરાજ પણ
જો ન આવી પોહોચ્યા તો તો મારો મરવા વગર છુટકોજ નથી, હું મારો
દેહ પાડી નાખીશ, પણ જીવતે જીવ ભીમના હાથમાં તો જવાનીજ નથી. અરેરે !
શું થશે ? હાય !' મને મહાભારી ભય રહેછે; કારણ કે ભોળાભીમદેવ મહાવજવાન
રાજા છે. તેણે અફગાનિસ્તાનના પાટશાહને પણ મારીને કાઢ્યો હતો, તો તેવા વજવાન
ભોળાભીમસાથે ચન્દ્રાવતીની સેના તે સી વિશાતમાંછે? મારા નશીબમાં એક ભવમાં
મે ભવ લખ્યા હશે કે શું ? કારણ કે પૃથિરાજને આપ્યા છતાં દુષ્ટ ભોળા
ભીમ મારી આશા નિરર્થક રાખે છે. મારા કર્મમાં એક નહિ પણ શું એ

પતિ લખ્યા છે ? અરેરે !! હવે શું કંઈ ? ક્યાં જાણી ? કાંઈ ગમ પડતી નથી. જીવને એન પડતું નથી. અરેરે ! પાંખો હોય તો તો ઉડીને પ્રિય પ્રાણનાથ પૃથિરાજને મળું. અને માંડે હૃદય શાન્ત કરે. પણ તે નથી. હવે તો મરણને શરણ થયા વગર છુટકો નથી. હે વિશ્વંભર ! મારી લાજ રાખજે. હું પૃથિરાજ વગર પ્રાણાંતે પણ અન્યને વરનારજ નથી. પૃથિરાજ વગર અન્ય મને ભાઈ અને બાપ સમાન છે. ભીમદેવ વિનાકારણે ખોટી મારી આશામાં ને આશામાં પોતાના અને મારા પિતાના સરદારોની જીંદગી જોખમમાં નાખે છે. અરેરે ! ચહુઆણુનો શો ભરોશો ? અરે ! રાજના કુંવરોને કાંઈ કન્યાની ખોટ છે ? તેમાં પણ પૃથિરાજને તો શાની ખોટ હોય ! માંડે નશીબજ મંદ છે. જરા વિચાર કરીને પણ નાના, વિવાહની પ્રથમ વાત થતાંજ એ મારા અને હું એની કહેવાઈજ ચૂકી છું. અને તે મહા શરવીર છે. જેનું પરાક્રમ બાલ્યાવસ્થાથીજ જગદ્ વિખ્યાત છે. એથી મને પૂર્ણ પ્રતીતિ છે કે—મારા પ્રત્યે તેમની પ્રીતિ અવશ્ય હશેજ. આખું જગત ચહુઆણુ યૌવરાજના યશ ગાઈ રહેલ છે, તેમજ તેના મિત્રો પણ શરવીર, ગુણવાન અને બુદ્ધિમાન છે, તો શું તે મારી સહાયતા નહિજ કરે ! અવશ્ય કરશેજ ! અરે હૃદય ! તું મિથ્યા તક વિતર્ક કરી શંકાયુક્ત બનીશામાટે ભ્રમિત થાય છે ? પ્રેમીતું હૃદયજ અનિષ્ટને જન્મ આપી ભય પામે છે. ગમે તો તેનો મારાપર પ્રેમ નહીંજ હોય; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તો મારો તો તેનાપર અપરીમિત પ્રેમ છે. તેનું અનહદ પરાક્રમ અને બુદ્ધિ કૌશલ્ય જે ને તો મારા પિતાજીએ તેમનો સ્વીકાર કરેલ છે. અને જે સમય યુવરાજપદ ઉપર તેનો અભિષેક થયો, તે સમય પ્રથમથીજ તેમના સમીપ વિવાહનું નાળીએર મોકલી સંબંધ નક્કી કરી લીધેલ છે, અને ત્યારથી હું એમની અને એ મારા કહેવાઈ ચૂકેલ છે, અને પત્ર મોકલ્યા પછી તો ઉડતાં, બેસતાં, ખાતાં, પીતાં, સૂતાં અને ફરતાં અહર્નિશ મને તેનુંજ સ્મરણ થયા કરે છે. અને આ આવ્યા એમ બહુકારા વાગે છે. માંડે મન એમનાજ તરફ ખેંચાયા કરે છે. અને આંખો મીચતાં તો ચારે તરફ તેમનેજ નિરખું છું. સ્વપ્ન પણ તેનાંજ આવે છે. રાત્રિએ પિંજરામાં બેઠેલો પોપટ જ્યારે પોતાની પાંખો ફડફડાવે છે, ત્યારે મને પ્રિય પ્રાણનાથ જાણે પધારતા હોય એમ જણાય છે. અને ભર નિદ્રામાંથી જાગી જાણી છું. સૌથે શયન કરવાવાળી મારી સાહેલીઓ પણ પ્રાતઃકાળે મારા અને તેના સંબંધનાં સ્વપ્ન અને વાતચિત્તની મશકરીઓ કરે છે ! સખીઓ માંડે મન પ્રસન્ન કરવાને સાટે નાના પ્રકારની એણાઓ પણ કરે છે; પરંતુ તે મને કાંઈ રસતું નથી. મારે જીવ તો પ્રાણનાથનાં કોમળ ચરણકમળમાંજ લાગી રહેલ

છે, કે ક્યારે તે ચરણુ નિરખવાને ભાગ્યશાળી બનું અને જીવન સફળ કરે. માંડે મન અન્ય કોઈ વાર્તામાં લાગતુંજ નથી. બાધ્યાવસ્થાથીજ સાથે રહેનારી સાહેલીઓનો સમાગમ પણ મને ગમતો નથી. હવે તો એવું મનમાં થાય છે કે,—અહિથી છોડે કોઈ એકાંત સ્થાનમાં જઈને બેસું. મારી એવી તો શાચનીય સ્થિતિ પડી છે કે, મારી દશા મનેજ દયા ઉપજાવે છે. મને કાંઈપણ રચતું નથી. હુંતો જ્યારે એમને મળીશ ત્યારેજ માંડે ચિત્ત સ્થિર થશે. જોઈને મારા પિતાજીએ તો મારા સંરક્ષણાર્થે મોટા મોટા બળવાનને પાસામાં રાખ્યા છે. અને મહાબળવાન સાથે મારા સંરક્ષણાર્થે બાથ પણ ભીડી છે; તોપણ શાણ બળે શું થશે? તે પ્રથમથી ચોક્કસ કહી શકાયજ નહિ. મારા નિમિત્ત હજારો જીવ પોતાનાં અમૂલ્ય પ્રાણુ આપવાને માટે તૈયાર છે; તો પણ જે સમાચાર ચન્દ્રાવતીથી આવે છે તેથી ધિરજ રહેતી નથી. મારા મનમાં તો હવે એમજ આવે છે કે,—પ્રિય પ્રાણુનાથને મળવા માટે એકલીજ ઘોડાપર ચડીને અજમેર ચાલી જાઉં, પણ કુળની મર્યાદા મને તેમ કરવા ના પાડે છે. વિચાર કરી કરી મન થાકી જાય છે, પણ કાંઈ ઉપાય સ્ફુટતો નથી. અરે! હાય! ક્યાં જાઉં? અને ટોની પાસે જઈ મારાં દુઃખની વાત કરી મારા મનનો ભાર હલકો કરું. અરે! આ વખત મારી વાત સાંભળી માંડે દુઃખ દૂર કરે તેવું કોઈ નથી. સખીઓ પાસે તો વાત કરતાં મને લાજ આવે છે. પૃથિરાજ! પ્યારા પૃથિરાજ!! એક આપજ આ હૃદયને ધિરજ દેવાવાળા છો. બીજું કોઈ નથી. આ હૃદયના દુઃખને આપ વગર બીજું દૂર કરનાર કોઈ નથી. હે નાથ! માટે હવે દુઃખી ન કરો. મારાથી આ દુઃખ સહન થતું નથી. હું આપ વગર અધીરી બની ગઈ છું. પતિ! હવે બહુ થઈ, ખૂબ કસોટી કરી. હવે વિશેષ ન સતાવો. મારો પત્ર આપને પોહોચ્યો છે કે નથી પોહોચ્યો? જો મારો પત્ર આપને પોહોચ્યો હોય, અને તે મારા પત્રે આપનો મારા ઉપર પ્રેમ ઉત્પન્ન ન કર્યો હોય, તો તેની કાંઈ ચિન્તા નહિ, પણ એક દીન દુઃખી અબળા વિચારી માંડે સંરક્ષણ આપને કરવુંજ જોઈતું હતું. અરે! શું રજપૂતોનો ધર્મ આપને ઉત્તેજિત ન કરી શક્યો? જો રજપૂતનો શરણાગતવત્સલ ધર્મ આપને ઉત્તેજિત ન કરી શક્યો હોય તો તેમાં આપનો દોષ નથી. મારાં મંદભાગ્યનો દોષ છે. બીજો દોષ કોનો છે. કળીમાં રજપૂતોમાંથી આજથીજ શરણાગતવત્સલ ધર્મ સદાને માટે નાશ પામ્યો એમ સમજી મનનું સમાધાન કરીશ. પણ ના ના, તે આપ જેવા જગદ વિખ્યાત નરના સંબંધમાં બનેજ નહિ. આપ આપના શરણાગતવત્સલ ધર્મનો પ્રાણાંતે પણ ત્યાગ કરો તેવા નથી. આ પ્રકારે દુઃખનાં વચનો કહેતી

અને વચમાં વચમાં મહા ગરમ નિશ્વાસ નાખતી તથા વિચારમાં નિમગ્ન થતી જેતસી પરમારની કન્યા ઇચ્છનકુમારી અચળગદના સુંદર મહેલમાં બેઠી હતી. તે વખત સાંજ પડવા આવી હતી. દિવસના પરિશ્રમથી આરકત થઈ, ભગવાન સૂર્ય નારાયણ પણ ધીરે ધીરે પશ્ચિમ દિશા તરફ અસ્તાચળ પ્રત્યે ગમન કરતા હતા. નાનાપ્રકારનાં રંગ બેરંગી વાદળ આકાશમાં દૃષ્ટિગોચર થતાં હતાં. ચારે ચણી ચણીને પક્ષીઓ પોત પોતાના માળમાં વિશ્રામ લેતાં હતાં. તળાવમાં પ્રકૃષ્ટિત થયેલી કમલિની બંધ થઈ ગઈ હતી. વાયુ કેતકી તથા કેવડાથી સુગંધિત થઈ દિશાઓને મહેકાવી રહેલો હતો. તળાવમાં સુંદર તરંગો થઈ રહેલા હતા. છેટે છેટેથી ઉડીને આવતાં સારસ પક્ષીનાં જોડાં જળાશય ઉપર આવીને બેસતાં હતાં. નાના પ્રકારનાં અસંખ્ય જંગલી પુષ્પો પ્રકૃષ્ટિત થઈ રહેલાં હતાં. લીલાં પીળાં પુષ્પો ઋષ્યશૃંગ અને કનકશૃંગની શોભાને તિરસ્કાર કરી રહેલાં હતાં અને ચન્દ્રમાની રાહ જોતાં ચક્રાર પક્ષીઓ વારંવાર ઉડી ઉડીને પૂર્વ દિશાને નિરખી રહેલાં હતાં.

આ પ્રમાણે પરમારરાય જેતસીની પ્યારી પુત્રી ઇચ્છનકુમારી રાજમહેલનાં ઝરખામાં બેસીને, વનની અવર્ણનીય શોભાને નિરખી નિરખી વિશેષ નિશ્વાસ નાંખી મુઝાતી હતી. તેજ સમય આપૂના મોટા અમ્મિકુન્ડના માર્ગે ત્રણ ઘોડેસ્વાર અચળગદ તરફ જતા હતા, તે તેના જોવામાં આવ્યા. એ ત્રણ પ્રવાસી તરણ હતા. મૂંછના દોરા તેમને નિહાળી રહેલા હતા. એ ત્રણેનાં શરીર સુંદર, સુઘાટ, કઠાવર અને પ્રકૃષ્ટિત હતાં એઓનાં ભવ્ય કપાળમાં યુવાવસ્થાનું શોર્ય અને ઉત્સાહ ખમકી રહેલ હતાં. એ ત્રણ અસ્વારો પૈકી એકનો ઘોડો, તેની ભવ્ય મુખાકૃતિ અને તેનાં ઉત્તમ વસ્ત્રોપરથી સહજમાં સમજાતું હતું કે, એ અચળગદ જનારા ત્રણ સ્વારોમાં તે મુખ્ય હતો; એટલે કે તે તેઓનો ઉપરી હતો. તે ત્રણે હથિયાર બંધ હતા. તેઓના ઘોડા ચંચળ અને છટાદાર ચાલથી પર્વતના પ્રદેશમાં ચાલ્યા જતા હતા. ભીલ તથા અન્ય જંગલી મનુષ્યો તો આ ત્રણ સ્વારને નિરખી તેનાથી ડરીને ત્યાંથી નાશી જતા હતા; જો કે તેઓ ઘણે દૂરથી આવતા હતા, પરંતુ પૃથિવીના ઉપર પ્રસરેલી લીલી વનસ્પતિ અથાત્ કુદરતી લીલી શેતરંજના ઉપર વિનાશને ઘોડાને ખેલવતા જતા હતા. તેઓ ધ્રુવ અને ધ્રુવોના ભારથી નમી ગયેલી ડાળીઓવાળાં વૃક્ષોપર બેસીને હલોલ કરતાં પક્ષીઓના મધુર અવાજને શ્રવણ કરતા કરતા, અમરવેલિથી આચ્છાદન થયેલ આંખોના વૃક્ષોપર બેસીને શબ્દ કરતાં કુરર પક્ષીના શબ્દથી પ્રતિધ્વનિત થતી દિશાઓમાં થઈને આગળ વધી રહેલા હતા. એ આપૂના જંગલનાં વૃક્ષ એકબીજા સાથે અંથન થઈ રહેલાં હતાં. આંખા વચમાં લીંબડાની ડાળ અને લીં-

બાળના વચમાં અશોકની ડાળ શોભાવમાન થઈ રહી હતી. એ બુદ્ધેલી ડાળીઓની છાયા અત્યંત શીતલ હતી. જેને એકજવાર પુષ્પ આવે છે, એવાં વૃક્ષ ચંપાનાં પુષ્પોદ્ધાર સુગંધિત થયેલ વાયુથી ઘ્રાણેન્દ્રિયને તૃપ્તિ થતી ન હતી. પહાડોમાંથી ઝરતાં ઠંડાં અને મીઠાં જળવાળાં નાના નાનાં ઝરણાઓથી પ્રવાસીઓનો માર્ગ શ્રમ દૂર થતો હતો. લક્ષ્મણોદ પક્ષી જવાનીના જોરથી ઉન્મત્ત થઈ શીશમની ડાળ ઉપર બેસી પોતાની ચાંચથી, ડાળ ઉપર આધાર કરી રહેલાં હતાં, અને તેથી ત્રાંચાના રણકા જેવો ઠન ઠન શબ્દ થતો હતો, જેથી ધોડાઓ ચમકતા હતા. ઢોળાવ ઉપરથી નિચે તરફ અને નિચેથી ઉપર તરફ જોવામાં અત્યંત અવર્ણનીય રમણિકતા જોવામાં આવતી હતી. સોપા-રીનાં વૃક્ષોની ઝુડી રહેલી ડાળીઓ બાજુ બુનાં પવિત્ર દેવાલયો ઉપર ચમર કરતી હોય નહિ તેમ જણાતી હતી. તે અત્યંત ઘાટા અન્ધકારયુક્ત વન, સુંદર ખેતરો, અને અત્યંત સુંદર રેતવાળી મોટી મોટી નદીઓના વચમાંથી પ્રવાસ કરતાં જરા પણ થાક લાગતો ન હતો. તે ત્રણે પ્રવાસી વનની આવી અનુપમ શોભાને જોતા જોતા ઉત્સાહસહ આગળ વધતા ચાલ્યા જતા હતા. એટલામાં તો તેઓની દ્રષ્ટિએ અચલગઢના મિનારા પડ્યા. જરા આગળ વધતાં તો અત્યંત વૃદ્ધિ પડવાથી કાળા થએલા, વિદ્યુત પડવાથી ફાટી ગયેલા અને નાનાં નાનાં ઘાસથી વિચીત્ર જણાતા, પ્રાચીન દેવાલયનું શિખર દ્રષ્ટિએ પડ્યું. કેવળ ચન્દ્રમાના અમૃતથીજ વૃદ્ધિને પામેલ હોય, એવા ઋત્યશંગના ઉપરનાં ખગ્ગૂરનાં વૃક્ષોની ઘટા તેઓએ નિરખી. તે સમય ભગવાન સૂર્યનારાયણ અસ્તાચલમાં પધાર્યા હતા. અને જે પ્રકારે બંધ તુટવાથી મોટી નદીનું પાણી સકલ પ્રદેશમાં ફેલાઈ જાય છે તેમ સૂર્યનારાયણનું અસ્ત થવું થતાં સમસ્ત દિશાઓમાં અન્ધકાર ફેલાઈ ગયો હતો.

પવન પડી ગયો. ધોડાઓના પગના ડાળલાના શબ્દ શ્રવણેન્દ્રિય ઉપર આવતા હતા. પક્ષીઓનો કોલાહલ શાન્ત થયો. અને ક્ષિતિજનાં રંગ ખેરંગી વાદળ પણ જણાતાં બંધ થયાં. સંધ્યાકાળ થઈ ગયો; છતાં પણ તે ત્રણે સ્વારે મુકામ ન કરતાં ધોડાઓને હિતાવળા ચલાવી આગળ વધવા માંડ્યું. અને કિલ્લાના સમીપ જઈ પોહોંચ્યા. એટલામાં તો કૃષ્ણ પક્ષની પંચમીના ચન્દ્રનો ઉદય થયો. ચક્રવાક પક્ષીના કલકલાટે ચક્રોરની કિસ્મતતાએ, દિક્ સુંદરીનાં હસતાં વદને અને તિમીર બેદી સ્વચ્છ કિરણોએ પ્રવાસીઓનાં ચિત્તને પ્રસન્ન કરી દીધાં. આકાશ ગંગાની ઝલક નિસ્તેજ થઈ ગઈ. ઉજ્જવલ વરણનાં વાદળ દૂર થઈ ગયાં, જરાજરા શીતળ, અને મંદ વાયુ વાવા લાગ્યો. અને બાજુ દિગ્ સુંદરીના લલાટમાં તિલક કરેલ હોય તેવું ચન્દ્રનું બિંબ ક્ષિ-

તિજમાંથી ઊંચું આવતું જણાયું. ઉદય થતા ચન્દ્રને નિરખી એ ત્રણ સ્વારો પૈકી એકે કહ્યું કે- 'યુવરાજ' ચન્દ્ર ઉદય થયો. અને આપ પરમારશયના પ્રાચીન મેહેલના આંગણમાં આવી પોહોચ્યા. આ હાંખા માર્ગનો શ્રમ સફળ થયો. અને નિર્વિઘ્નના પૂર્વક અહિં આપણે આવી પોહોચ્યા. તે માટે તેઓ ઇશ્વરનો આભાર માનતા અને વાતો કરતા કરતા તેઓ દોળાવ ઉપર ચડી મીનારાઓ વાળા ચોગાનમાં આવીને ઉભા રહ્યા.

જે મનુષ્યો યુવરાજ પૃથિરાજ આવવાની વાટ જોતા હતા, તે મનુષ્યો દ્વારા પૃથિરાજના આવવાના શુભ સમાચાર ઇચ્છનકુમારીને મળ્યા. ઇચ્છનકુમારીએ પ્રથમથીજ દાસદાસીઓને તેનો આદરસત્કાર કરવાની આજ્ઞા આપી હતી. પૃથિરાજના આવવાથી મહેલનાં સર્વ માણસોને આનંદ થયો હતો. ચહુઆણુનો ઘોડો જેવા ચોગાનમાં આવી ઉભો રહ્યો, કે તુરત એક અનુચર ઘોડાની લગામ પકડી, અને દાસદાસીઓના નમનનો સ્વીકાર કરી પૃથિરાજ ઘોડા ઉપરથી નીચે ઉતરી પડ્યો. જે પ્રમાણે ખજૂરનાં વૃક્ષ ઉપર ખેડેલ ચક્રે પક્ષી ચન્દ્રમાને નિરખે છે, તે પ્રમાણેજ મહેલમાં ખેડેલી ઇચ્છનકુમારીએ ઝરોખામાંથી પૃથિરાજના મુખચન્દ્રનાં દર્શન કર્યાં. બન્નેના મનમાં આનંદ સાગરના તરંગો ઉઠવા લાગ્યા. યુવરાજ પૃથિરાજ, ચન્દ્ર અને રા રાય ગુર્જર સેવકોના બતાવેલા માર્ગે અન્દર ગયા. અને એક મોટા સભામંડપવાળા ઓરડામાં કેટલોક વખત વિશ્રાંતિ લઈ, કપડાં ઉતારી સ્નાન કર્યું. ઇચ્છનકુમારી હજુ સુધી બહાર આવી ન હતી. તેતો યુવરાજ પૃથિરાજના નામની માળા ફેરવી રહી હતી. તેનું મનતો તેનાં ચરણ કમળમાં તક્ષીન થઈ ગયું હતું. સપ્તિઓ પાસે મનના ઉમંગ દર્શાવતી, અને ક્યા પ્રકારે તેના વિશાળ હૃદયની ખેટ કરી, મારાં વ્યથિત મનને શાન્ત કરે, એ બાબતનો વિચાર કરતી પોતાના ધ્યાનમાં નિમગ્ન થઈ બેઠી હતી. કુશીન કન્યાઓનું હૃદય લલ્લમયુક્ત હોય છે. જે પ્રકારે વરને જોતાં નવલવધૂ લલ્લમશીલ થઈ જાય છે, તે પ્રકારેજ ઇચ્છનકુમારીને પણ લલ્લમ એ ઘેરી લીધી.

આ તરફ ભોજન કરવાનો સમય થયો;—સર્વ ભોજન કરવા ગયાં. વિશ્રાંત થયા છતાં પણ પૃથિરાજનું હૃદય ક્ષણે ક્ષણે અધિર થતું જતું હતું. હજુ સુધી ઇચ્છનકુમારીનો સન્દેશો પણ આવ્યો ન હતો. તેથી તેનું હૃદય અનિદ્રની શંકાને જન્મ આપતું હતું; એટલામાં તો ઇચ્છનકુમારીની એ સાહેલીઓએ અન્દરથી આવી ચન્દ્ર બારોટને અને રામરાય ગુર્જરને પાનનાં ખીડાં આપ્યાં અને 'યુવરાજનાં પાનનું ખીડું અમને ઇચ્છનકુમારીએ આપ્યું નથી' એ પ્રમાણે ચન્દ્રના તરફ મુખ કરી, યુવરાજને ઇશારો કરીને કહ્યું. ઇચ્છન-

કુમાંરીને મળવાને આતુર પૃથ્વિરાજ વગર જોશે ત્યાં 'દારીઆના પાણી' પી-
 લ્યે અન્તઃપુરમાં ગાળ્યો ગયો.

અમચળમહેડા રાજમહેડા જંત કે અલંત શોવાયમાન ન હતો, પરંતુ અલંત બિંચો, અને શત્રુઓને અગમ્ય હતો. આપણના ગમયમાં અમે રાજ-
કુળાણીઓએ મહેડાના આશ્રય લઈને રહેતા હતા. ડિલ્લાના મુખ્ય કારણ તર-
ફથી જ ગઢવા ઉપર ચડાવેલા માગ હતો. મહેડાના પાછલા ભાગમાં રાજાના
અને તેના તરફ બિંચા દોળાવનાં પહાડી ગિર પર આરાધનાં પાત્રો કરાવેલાં.
રાજકુળાણીઓએ ધર્મની રક્ષાના નિમિત્ત બનેલું મહેડાને મહેડાને ત્યાં ત્યાં
પરંતો દારૂ મોકલ કરી જીવેલ હોય એમ હતું. તે કિસ્સે ત્યાં મહેડા મુખ્ય
પક્ષ ભાંગી પડી હાલમાં પ્રાચીન ગોળવનું અમલું કરવાનાં આજ તા ઉપર
વિદ્યમાન છે. જેલમાં અપનારની પુત્રી મહેડાને મહેડાને ત્યાં ત્યાં
એક ઘરમાં બેઠી બેઠી પૃથિરાજના આવવાની સાથે જોઈને મહેડાને ત્યાં
તે રાહલીઓ પાત આપવા શરૂ હતી, તે મુખ્ય બેઠેલાં મહેડાને ત્યાં ત્યાં
એટલે મહેડાને મહેડાને સુવર્ણ મોકલ પાત્ર પડેલાં મહેડાને ત્યાં ત્યાં
પ્રણામ કર્યા, અને પુણ્યચન્દ્રને લગ્ન કરવાવાળા પૃથિરાજનાં વધારેલાં ત્યાં ત્યાં
અલંત પ્રસન્ન થઈ. કન્યા તારૂલ દા. કન્યા ભાવથી લગ્ન કરવા મહેડાને
જઈ બેઠી રહી; એટલે તેની સાહેલીઓએ કહ્યું કે, 'રાજકુમારી' મહેડાને
કુમારના નિમિત્ત તમે વ્યથિત થઈ રહેલાં છો, તેને પાત્રો લેવા મહેડાને ત્યાં ત્યાં
જોઈને કોણ છો? આવો, મહેડા. અને ધોળું દૂરથી આવેલાં અલંતનાં ત્યાં ત્યાં
સમાચાર પૂછો, અને જે વિચાર લાય તે તેમને વિદા કરો. હવે તેમનાં
લગ્નચુકત થવાની જરૂર નથી' 'તમે સર્વ વ્યત બનેલાં છો, અને એ પાત્ર
સર્વ પાત્ર બળવાન હશે' એમ કરીને મહેડાને મહેડાને ત્યાં ત્યાં
જરા આગળ આપીને એક આસન ઉપર બેઠી. ત્યાર પછી તેની મહેડાને ત્યાં ત્યાં
કહ્યું કે, 'મહેડાને ત્યાં ત્યાં રાજકુમારીની હાજર તો અમે શું વર્ણન કરીને
અમને તેના સમ્બન્ધમાં વિશેષ કહેવાની શું આવશ્યકતા છે? ત્યાં ત્યાં ત્યાં
જાવતીના સાગ કર્યો છે, સાચી તેનું દેવાન આપણે ત્યાં ત્યાં ત્યાં
અમારા મહેડાને અધિ રહેવાનાં પ્રમથ કરી આવ્યો છો. અને મહેડાને ત્યાં ત્યાં
પ્રતિભિન સમાચાર પણ આવે છે, તો પણ અમે મહેડાને ત્યાં ત્યાં ત્યાં
આજ અમે નિશ્ચિન્ન થયાં. હવે તો અમારી ચિન્તાના ત્યાં ત્યાં ત્યાં
માટે હવે આપને જે યોગ્ય સાગે તે કરો.' તમે ચિન્તા ન કરો. હવે કંઈ
પાત્ર વિશેષ કહેવાની આવશ્યકતા નથી; કેમકે તમારી રાજકુમારીના મુખનો
આજ સર્વ કાંઈ કહી આવે છે. પૃથિરાજનાં આવાં વચનનું આજ ત્યાં ત્યાં

ઈચ્છનકુમારીનાં નવીન ગુલાબનાં સદૃશ લાવણ્યયુક્ત કપોળમાં મંદહાસ્યથી ખાસ પડી ગયા. તેનાં નેત્રામાંથી પ્રેમાશ્રુ વહેવા લાગ્યાં અને હૃદયમાં ઉમંગ થવાથી કુચોના ભારને સહેવાવાળી હૃદયના ઉપર, પડી રહેલી મોતીઓની માળાએ ઉછળીને પ્રેમની સાક્ષી આપી. ચરવધૂના નેત્ર એક બીજાની દક્ષિને સ્થિર થવા દેતાં ન હતાં, તોપણ સાહેલીઓ ત્યાં હાજર હોવાનાં કારણને લીધે એક બીજાનો પ્રેમ પ્રકટ ન થઈ શક્યો. રાજદ્વારમાં રહીને અનુરાગિયોના હૃદયનો અભ્યાસ કરીને ચતુર થયેલી ઈચ્છનકુમારીની સાહેલીઓ પણ ઉઠીને ઉભી થઈ ગઈ. અને 'મહારાજ ! આજ અમારી સાહેલીને અત્યંત સુખ થયું, અમે તે આપને સોંપીએ છીએ. પછી પ્રભાતે જે યોગ્ય લાગશે તે પ્રમાણે કહીશું' એ પ્રમાણે કહીને ઈચ્છનકુમારીની ચતુર સાહેલીઓ અંતઃપુરમાં ચાલી ગઈ.

મહેલમાં દીવા ઝંધારે પ્રજ્વલિત થઈ રહ્યા હતા. સુંદર મન્દ મન્દ શીતળ વાયુ ચાલી રહેલો હતો. ચન્દ્રમાનો પ્રકાશ સર્વત્ર પ્રસરી રહ્યો હતો. યુવરાજ અને ઈચ્છનકુમારી બન્ને એક બીજાના સન્મુખ હતાં, પરંતુ બેમાંથી એકે બોલતું નહતું. આંખો હસતી અને શરમાતી હતી. અંતે યુવરાજ પુરૂષત્વની અધિરતાથી ઉઠીને ઉભા થયા અને ઈચ્છનકુમારીના સમીપમાં જઈને તેનો સત્કાર કરી ગંડસ્થળમાં પોતાનો હાથ નાખીને બોલ્યા કે— 'વાહ ! હવે કેમ બોલતાં નથી? પત્રમાં તો બહુજ લખ્યું હતું.' પુરૂષના કરતા સ્પર્શ થતાંની સાથેજ નવીન કદંબની કળિઓના સમાન સર્વોંગ પુલકિત થયેલી કન્યા ઉછળતા હૃદયને સ્થિર કરી છાતિ ઉપરથી પૃથિરાજના હાથને દૂર કરી, નિચું જોઈ પૃથિવીને પગના અંગૂઠાથી ખોતરતી ખોતરતી મહા-શ્રમથી બોલી કે,—હું શું કહું? આપ તો સર્વ વાત જાણો છો, હું શરમાઈ છું; કારણ કે જે મારા પિતાએ વિધિપૂર્વક વિવાહ કરેલ હોત અને સર્વ સમ્બન્ધી વર્ગ વિવાહ સમય એકત્ર થયેલ હોત, તો તો પછી મારા મનની લાજ દૂર થઈ હોત; મને સર્વ સમ્બન્ધીના સમક્ષ આપને સોંપી હોત અને આપની પટરાણી થઈ હોત; પરંતુ પરમેશ્વરને તેમ કરવું રૂચ્યું નહિ હોય, અને તેને પર્વતના શિખરોપર એકાંત મહેલમાં આપ સાથે મને મેળવી કે જ્યાં સત્કાર કરનાર પણ માત્ર આપનુંજ અંગ છે, હવે હું શું વિશેષ કહું. ઈચ્છનકુમારી એટલું કહી ખિન્ન ચિત્તથી મૌન્ય ધારણ કરીને ઉભી રહી. તેનાં નેત્રામાં પ્રેમાશ્રુ આવી ગયાં. પૃથિરાજે પોતાના રમાલથી ઈચ્છનકુમારીનાં નેત્રામાંથી વહેતી અશ્રુધારા લુછી, તેને હૃદય સાથે લગાવી, ધિરજ આપી, હાથથી તેનું મુખ ઊંચું કરીને કહ્યું કે. 'હે દેવી ! વિધિવગરજ

અમે વિધિવત્ વિવાહ કરી લીધેલ છે. પટરાણીનું પદ તમને જ ઉચિત છે. સુવરાજે આ પ્રમાણે કહી પ્રેમના પ્રથમ માર્ગરૂપ મુખનું ચુમ્બન કર્યું. ધ્વજનકુમારીનું હૃદય શાન્ત થયું. તેણે આલિંગન સમય લગ્નનો ત્યાગ કર્યો. અને એક ક્ષણમાં જ ઘણા કાળના પરિચયના સદૃશ તેમનાં મને મન અને પ્રાણિપ્રાણ એક થયાં. રાજકન્યાનો સંતાપ અને રાજપુતનો પરિશ્રમ જતો રહ્યો, અને અમૃતથી ભરેલાં અંતઃપુરમાં દુઃખનો નાશ થઈ સર્વત્ર અભેદ પ્રેમરસ પ્રસરી રહ્યો. એ ઉભય દંપતિ-વર-વધૂ પલંગ ઉપર જઈને એક બીજાએ હૃદય ખોલી ખોલીને બાનો કરી. બન્ને ઉભરાઈ જતા રૂતિ-રસમાં લીન થયાં. ધ્વજનકુમારીએ શકુન્તલા અને દુષ્યન્તના ગંધર્વ વિવાહનું દૃષ્ટાંત મહણું કરીને તૃપ્ત હૃદયને શાન્ત કર્યું, અને ઘણા કાળથી તલસી રહેલાં મન શાન્ત થવાથી તે બન્ને નિશ્ચિન્ત થઈ નિદ્રાવશ થયાં. અચળગ-દના ઉપર આનંદ થયો. જેને માટે દારણુ યુદ્ધ થતું હતું, તે રજપૂત કન્યા પોતાના પતિને મળી, અને ભોળાભીમદેવનો શ્રમ વ્યર્થ ગયો. પ્રાતઃકાળે સુખનો સૂર્ય ઉદય થયો. -પૃથિરાજે ચન્દ્ર અને રામરાય ગુર્જરને મળી ચન્દ્રાવતીનું વૃત્તાંત પુછ્યું; એટલામાં તે રાજના નિયમાનુસાર ચન્દ્રાવતીથી દૂત આવ્યો. એ દૂતે યુદ્ધના સર્વ સમાચાર તથા સોમેશ્વરની સહાયતા આવી પોહાવવાના ખબર પૃથિરાજને સંભળાવ્યા. વળી તેણે કહ્યું કે:-પ્રથમ ગુર્જરાત અને ચન્દ્રાવતીના સીમાડાપર અમારા મહારાજ અને ભીમદેવ વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ થયું હતું-શત્રુની સેના અત્યંત અધિક હતી, એ કારણથી પ્રથમ તો અમારો જ પરાજય થયો હતો; પરંતુ પૃથિવીને રૂધિરથી તૃપ્ત કરવા પછી પરમારોએ સોલંકીને માર્ગ આપ્યો. સેના છિન્નભિન્ન થઈને નાશી ગઈ હતી. તેને એકત્ર કરવાની કાશિપ થઈ રહી હતી. એટલામાં મહારાજની સોમેશ્વરદેવ આવી પોહોઝ્યા. એટલે સલખકુમારે તેમની માથે રહીને નવી કિલ્લે બાંધી કરી છે. હવે જે થવાનું હશે તે થશે; પરંતુ ગુર્જરાતની સેના ટીકાના દહના સમાન અનન્ત અને અગણનીય છે.

પરમાર રજપૂતોની સ્તુતિ કરતાં રામરાય ગુર્જરે કહ્યું કે:- હારજીત થવી એતો પરમેશ્વરને આધીન છે ' પરંતુ કવિયોએ જે પરમારોના સંબંધમાં કહ્યું છે તે જરા ખોટું નથી. તે ખરેખર છે:-

દુહો.

ધ્રુવ ચલે મેરુ ઢગો, ગમ મરહે ગિરનાર;

રણમાંથી પગ વ્યમ ધરે, પગ પાછો પરમાર,

અન્દલાટે રામરાય ગુર્જરના દોહાને અનુભોદન આપ્યું અને પોતાના

રાજાનું વર્ણન સાંભળીને પ્રસન્ન થયેલ હૃત ઇન્દ્રનકુમારીની પાસે ગયો. ઇન્દ્રનકુમારીએ પોતાની કુશળ તેને કહી. અને આ પ્રમાણેનો સંદેશો પોતાની માતાને કહેવારાવી મકયો કે:-‘હું પૃથિરાજની સાથે અજમેર જઈશ, માટે કોઈ પણ પ્રકારની ચિંતા કરશો માં.’ હૃતના ગયા પછી બધાએ ચાલવાની તૈયારી કરી.

ઘોડાઓ ઉપર સાજ નાખાયા. અને સવારોએ ઉઠીને અત્યશક્તિ બાંધીને પોતપોતાની કમ્બર કસી. ઇન્દ્રનકુમારી અને તેની બે દાસીઓ પણ તૈયાર થઈ. વગર ધામધૂમે સાસરે જવામાં ઇન્દ્રનકુમારીને સાફ લાગતું ન હતું; પરંતુ લાચારીથી, સમયને માન આપી, વખત વચારી, સોરઠી ઘોડાઓના ઉપર સવાર થઈ. ત્રણે પુરૂષ અને ત્રણે સ્ત્રીઓએ મોટા પુરજવાળા પરમાર રાજાના પ્રાચીન મહેલના આંગણમાં પ્રસન્ન મનથી અંતિમ પ્રણામ કરી, ઘોડાઓને ચલાવ્યા. રસ્તા ઘણાજ રમણિક હતો, ઘોડો વખત સુધી તો એક નાના નાળાની ઢોરે ઢોરે તેઓ ચાલ્યા. આકાશમાં એકપણ વાદળ ન હતું. અમરાઈમાંથી ઢોરેલો ટલકા કરતી હતી. બીજા જંગલનાં પક્ષી વાંસની ઝાડીમાંથી સાદ કરતાં હતાં અને તિતરનાં ટોળે ટોળાં ઝાડો ઉપર બેસીને હોલાઓની સાથે આનંદથી સંવાદ ચલાવતાં હતાં. લક્કડખોદ ઝાડોનાં ઘરું ઉપર તેઓની કાણુ ચાંચ ઠોકતા હતા, તેથી આખું વન ગાજી રહ્યું હતું. ત્યાં નાના પ્રકારનાં પુષ્પ તથા સ્વાદિષ્ટ મેવા નજરે પડતા હતા. ઝાડો ઉપર ચડતા વેલાનાં ઘોળાં તથા પીળાં પુષ્પોમાંથી મધગાખીઓ મધ કાઢતી હતી. ત્યાં કોઈ માણસની વસ્તી ન હતી. માત્ર કોઈ તળાવની પાસે વણુન્તરાઓ યુગ્મ નાખીને ગળદ છુટા મૂકીને પડેલા હતા. તે નજરે આવતા હતા. આગળ ચાલતાં મેકર સમગ્ર બીણુ આવી તે રેતાલ હતી, પણ તેમાં સ્થળે સ્થળે ખેડાણુ હતું. અને અનાજના ખેતર આવતાં, અને વખતે વખતે નાના ગામો દેખાતાં અને દૂરના પહાડોમાંથી નિરખેલી નદીઓ વહેતી નજરે પડતી હતી. અને તેના પ્રવાહથી શ્રવણેન્દ્રિયને ઘણો આનંદ થતો હતો. રસ્તામાં ઘણાં જ સુગંધીદાર પુષ્પો ઉગેલાં હતાં, તેમાં કેવડાથી તમામ જગ્યા બેહેક બેહેક ઘર્મ રહી હતી. આ પ્રમાણે સૃષ્ટિ સૌંદર્ય નિરખતાં નિરખતાં તેઓએ બપોર થતાં તો અગ્નિ કુંડ ઉપર આવીને વિશ્રામ કર્યો. વરકન્યાએ કુંડરસક

* અત્યલેશ્વરનાં દેવળ સમીપ અગ્નિકુંડ છે, જે નક્કર પરશુરમાંથી કારી કાઢેલો નવસો ફીટ લાંબો ને બસો ચાલીસ ફૂટ પોહોળો છે. કુંડના મધ્ય ભાગમાં દેવીની મૂર્તિ છે. અને પૂર્વ તરફ પરમાર વંશની સ્થાપના કરવાવાળા પરમારના મુખ મુરખના મહેલનાં ખંડેર છે. મહિમાસુરને મારવાવાળા દેવીની મૂર્તિ અત્યંત વિશાળ છે; પરંતુ આજ કાલ તો તે જર્ણ થઈ ગઈ છે. કુંડના મધ્યમાં ઉપર પાંચ ખંડોનાં પાંચ દેહેરાં હતાં.

દેવ તથા પરમારના પૂર્વજને પ્રણામ કર્યા. અને ત્યાર પછી પાછા તે પંચેલી પ્રદેશમાં ધોણાઓને ચલાવવા લાગ્યા. તે વખતે જમીન ઉપર લીલો દરશખી-જાવેલો હોય, એમ લીલી હરિયાલી જેવી જમીન આવતી હતી, કમેરૈ પક્ષી કે જે ખીજે સ્થળે ક્વચિતજ માલમ પડે છે, તેનો ત્યાં મધુર સાદ સંજ-જાતો હતો. અને એક ઝાડીમાં નિર્મળ નદી વેહેતી હતી, તેમાંથી કાપલોનો તીણો પણુ મધુર તથા સ્પષ્ટ શબ્દ શ્રવણેન્દ્રિયને આનંદ આપતો હતો. સ-ધળાં ખેતરોનાં અનાજ વાવેલું હતું. ખેતરોની વાડ થોરની હતી. તે ઉપર શ્વેત પુષ્પ શોભી રહેલાં હતાં અને માંહેમાંહે તો શ્રી સદાશિવજીને વાહાલાં સેવતીનાં પુષ્પો પણ હતાં. એક શ્યામ પત્થરની ટેકરી ઉપર પુષ્કળ દાહમડી હતી, અંજીરીઓની પણ ઠાંઈ ખોટ ન હતી. દ્રાક્ષના વેલા પણ ઠાંઈ સ્થળે દક્ષિગોચર થતા હતા. અને એક ઊંડી ખીણમાં મીઠાં લીંબુના ઝાડ ઉગેલાં હતાં આંખાનાં તો વનેવન હતાં તેનાં લટકેલાં આસમાની તથા સફેદ પુષ્પ ધણું જ શોભાયમાન દેખાતાં હતાં. આંખાને વિંટલાએલા વેલાને પલાડી લોચ આંખાત્રી કહેતા હતા. તે તેઓને ઘણું જ ગમતા હોય એમ લાગતું હતું. કેમકે જ્યાં જ્યાં તેઓ પોહોંચાય એટલા ઊંચા તેઓ ઉગતા હતા, ત્યાંત્યાંથી તેઓને તોડી લેઈને ચોટલામાં ગુંથતા અથવા પાથડીમાં ખોસતા હતા. ઝાડોમાં ઘણી બિનાશ હતી, તેથી તેઓ સેવાલ અને વેલાથી તમામ ઠંકાઈ ગયલાં હતાં. પુષ્પોનાં ઝાડો તો પુષ્કળ ઉગેલાં હતાં તેઓમાં ઘણું ચંગેલી તથા તેનાં જેવાં ખીજાં પુષ્પોનાં હતાં. સોનેરી ચાંપાના ઝાડ કે જે પુષ્પનાં સઘળાં ઝાડોમાં ઊંચામાં ઊંચા ગણાય છે, અને જે મેદાન ઉપર ક્વચિતજ જોવામાં આવે છે, અને જેને અગરનાં ઝાડની પેઠે સો ચર્પમાં એકજ વાર ફૂલ આવે છે, એવું લોકો કહે છે, તે ઝાડ થોડે થોડે છોટ મોરોથી ભરેલાં ઉગેલાં હતાં અને તેથી તમામ હવામાં ખુશબો પથરાઈ રહી હતી. નદીઓ અને પલાડો મેવાનાં ઝાડો, ટેકરીઓ, ઝાડી, અનાજના ખેતર અને દ્રાક્ષના વેલાથી માર્ગ ધણો જ રળિયામણો લાગતો હતો, આવા રળિયામણા માર્ગે થઈને પૃથિવજ પોતાની ખાટરાણી ધનુષ્યકુમારીને લઈને ચાલ્યો આવતો હતો, તેઓને સ્નાનો થાક જરા પણ લાગ્યા ન હતા, એમ ચાલતાં ચાલતાં તેઓને સંધ્યાદાન થતાં થતાં તો દોળવનો પલાડી પ્રદેશ પૂરું થયો. અને રજપૂતરાજાનાં ધોણાઓ ચાલવા લાગ્યા. બીમદેવ જે માટે ઉન્મરા થઈને દારૂનું મુઠ્ઠા કરી રહેલો હતો, તે ધનુષ્યકુમારી તો પોતાના પ્રાણનાથની સાથે પિતાની સીમા ઉલ્લંઘન ગઈ, અને અહિ રજપૂતો અર્થે તલવારો રગડવા લાગ્યા. અને રૂઢિસ્તી ભયંકર નદીઓ વહેવડાવવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૫ મું.

સોમેશ્વરનું મરણ.

અછનકુમારી માટે દારણ યુદ્ધનો સમય પ્રાપ્ત થયો, ગુજરાતનો શૃંગાર ભોળો ભીમદેવ અજીત ચતુરંગી સેના લઈ જેતસી પરમારને પાયમાલ કરી નાખવાને પુરસ્કેસથી આપૂના તાબાનાં ગામડાંઓને ઉજડ કરતો, ઇચ્છીને વરવાની ઉમેદથી ધસ્યો આવે છે. તેથી આસપાસનાં ગામડાંઓમાં ત્રાસ વર્તી રહ્યો, ભોકો નાસવા લાગ્યા, અને ચારેકોર હાહાકાર વર્તી રહ્યો. આ તરફ સાંભતો અને મંત્રિયોના અનુમોદનથી જેતસી પરમાર ચન્દ્રાવતીની સીમા ઉપર વ્યૂહ રચના કરી, ભોળાભીમનો સત્કાર કરવાને સજ્જ થઈને જ રહ્યો હતો. આ સમય વર્ષાઋતુ હોવાથી પહાડોમાંથી વહેતા જળ પ્રવાહોથી એક મહાનદી જતી હોય એમ જણાતું હતું. ચન્દ્રાવતીની દક્ષિણ તરફ એક ઊંચા ટેકરા ઉપર પરમારોની સેના મોચો માંડીને લગાઈ કરવાને તૈયાર થઈને બેઠી હતી. ભીમદેવ પણ ત્વરાથી થોડેક દિવસે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. અને નદીનો ઢોળાવવાળો કિનારો કે જે ગુજરાત તરફ હતો, ત્યાં પોતાની છાવણી નાખી ચન્દ્રાવતીની સેનાના સન્મુખ ભીમદેવ પણ પડ્યો. તે ત્રણ દિવસ સુધી વિશ્રાંતિ લેવા પડ્યો રહ્યો. ચોથે દિવસ પ્રભાત થતાં જ લગ્ન કરવાના એક બીજને સમાચાર આપવામાં આવ્યા. બન્ને છાવણીઓમાં આખી રાત મહાભારતનાં ભીષ્મપર્વની મહા ભયંકર લડાઈની કથા ગાજી રહી હતી. અને તેથી બહાર રજપૂતો યુદ્ધાવેશમાં આવી રહેલા હતા. પ્રભાત થતાં તો બન્ને તરફથી રણદુંદુભી બાગવા માંડ્યાં. સૈનિકોકમ્મર કસી તથા બખ્તર પેહેરી પેહેરી તૈયાર થવા લાગ્યા. ઉભય સેનાના મધ્યભાગનાં રેતીવાળાં મેદાનમાં યુદ્ધ ક્ષેત્ર બનાવવામાં આવ્યું. જેતસી પરમારનો એ વિચાર હતો કે, શત્રુની સેનાને આગળ વધવાજ નહિ આપું. એ ઉદ્દેશથી તેમણે પોતાની સીમાવળા ઊંચ પ્રદેશમાં સેનાને શ્રેણીબદ્ધ કરી રાખી હતી; અર્થાત્ ઘણીજ ઉત્તમ વ્યૂહ રચના કહી રાખી હતી. શત્રુની સેનાને મારવાને માટે પથરની મોટી મોટી શિલાઓ ફેંકવાને માટે યંત્ર પ્રથમથીજ પહાડોની ઊંચી ટેકરીયો ઉપર ગોઠવી મુકાવ્યાં હતાં. જેતસી પરમારના સેનાધિપતિએ સૈન્યની ગોઠવણ કરી. બાલાવાળા ઘોડેસવારોને આગળ

રાખી તેમની વચ્ચે વચ્ચે ધનુષ્ધારીઓને રાખ્યા. અને તેઓ પાછળ તલવારોવાળા સિપાઈઓની હાર કરી, અને ત્યાર પછી સેનાને યુદ્ધભૂમીમાં ચાલવાની આજ્ઞા કરી. ગુજરાતની સેનાની ગોઠવણ આથી નિરાળાજ પ્રકારની હતી. જેનાં તીર મહોન્મત્ત પાડાઓને ફાડીને ચારપાર ચાલ્યાં જાય એવા બળવાન બિદોની સેનાને આગળ રાખી હતી. અને તેના વચ્ચે તલવારોવાળા સિપાઈઓને તથા તેની પાછળ ધનુષ્ધારી ઘોડેસ્વારોને અને તેના પાછળ ભાલાવાળા ઘોડેસ્વારોને રાખ્યા હતા. મોટી મોટી ગાડીઓના ઉપર ચોળા તથા પથ્થર ફેંકવાનાં યંત્રો અને પાકોસથી ગોઠણો મારવાવાળા કોળીઓની સેનાને બન્ને બાજુ ઉપર રાખી હતી. સેનાની આવી હત્તમ યોજનાથીજ ભોળાબીમે, શાહાબુદ્દીન ધોરીનો પરાજય કર્યો હતો.

આ પ્રમાણે સેનાની યોજના થયા પછી યુદ્ધભૂમીમાં ચાલવાની આજ્ઞા આપવામાં આવી. સમસ્ત સેના જયજયકારના શબ્દો કરતી યુદ્ધ ભૂમિમાં આવી. એ સમય રણદુંડુબીના શૌર્યોત્તેજક શબ્દો આકાશને ગગનવીરલા હતા. એક બીજાને હુંકારના શબ્દથી ઉત્સાહ આપી અને લલકારીને શબ્દથી શત્રુના કોધને બમણો કરી એક બીજાના સામા અસ્ત્ર તથા શસ્ત્રના પ્રયોગો કરવા લાગ્યા. જેતસી પરમારની સેના ઘણા દિવસોથી લડાઈના નિમિત્ત આંતર યૌરહેલી હતી. તેથી તેણે પ્રારંભમાં અવર્ણનીય ઉત્સાહ દર્શાવ્યો હતો. યુદ્ધક્ષેત્રમાં પોહોચતાંની સાથેજ તેણે ગુજરાતની સેના ઉપર એવો તો રાખ્ત ધસારો કરીને મારો ચલાવ્યો કે, ચાલુક્ય સેનાધિપતિની પોતાનાં લશ્કરને સખ્ત હથકેરણી છતાં પણ કેટલોક સમય સુધી તેને આગળ વધવા દીધું નહિ. પહાડોનાં શિખર ઉપરનાં પથ્થર ફેંકવાનાં યંત્રોદ્ધારા પથ્થર ફેંકવાવાળાઓએ એવું તો પૂરજોસથી સપાટાબંધ પથ્થર ફેંકવાનું કામ ચલાવ્યું કે તેથી ગુજરાતનું પાયદળ રેતાળ મેદાનમાં આવતાં આવતાં તો ત્રાસ પામી ગયું. જે પ્રકારે જવાળામુખીનું મુખ ઉઘડતાં તેમાંથી જેમ પથ્થરની દારૂ જ્વળિ થાય છે, તેમ જેતસી પરમાર તરફના ચાલાક યંત્રવાળાઓએ પથ્થર ફેંકવા માંડ્યા. અને તેથી ગુજરાતની સેના અત્યંત બયભીત થઈ ગઈ. જ્યારે પથ્થર ફેંકવામાં થઈ સુસવાટ કરતા આકાશ માર્ગે સેનાપર આવવા લાગ્યા, ત્યારે ગુજરાતના ધનુષ્ધારીયો નિશાન પણ માંડી શક્યા નહિ. એટલુંજ નહિ પણ તે પથ્થરના ભયંકર મારાથી બયભીત થયેલા ઘોડાઓને કાબૂમાં રાખીને ઘોડેસ્વાર પલટણ પણ પોતાના શસ્ત્રોનો પ્રયોગ કરી શકી નહિ. કેટલોક સમય બતીત થયા પછી જેતસી પરમારના ચાલાક યંત્રો ચલાવનારાઓ મારે પથ્થરો ખૂટ્યા. અને આ તરફ પોતાના સૈન્યનો પરજય થતો જોઈ,

ત્રણા વ્યુદ્ધભંગ થતો. જોઈને બોલો ભીમદેવ પોતે એક મોટા મહોન્મત્ત હાથી ઉપર બેસી સેનાને મોખરે આવ્યો. અને તેણે મોખરે આવતાંની સાથે જ ધનુષધારીઓને એવા ઉત્સાહિત કર્યા કે, -તે દોષને મારે બળી ઉઠ્યા, અને આવેશમાં આવી પરમારની સેના ઉપર બળ પૂર્વક બાણની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. રણના મોખરે ભીમદેવના હાથીને જોઈ, જોતસીને બહાદુર કુંવર સલબ પણ પોતાની સેનાને મોખરે આવી પોતાના સૈનિકોને ઉત્સાહ આપવા લાગ્યો. બન્ને સેનાને તે વખતે ધોર તુમુલ યુદ્ધ ચાલતું હતું. નવી ઉતારેલી તલવારો સૂર્યના કિરણો સદૃશ ચમકતી હતી. બાલાવાળા ઘોડેસ્વારોની ધ્વજ હવામાં ફરકવા લાગી. અને એવું તો આવેશથી દારણ યુદ્ધ થયું કે, જોતા જોતામાં હ્રાય સેના યુદ્ધભૂમિમાં એકલી થઈ ગઈ. ઘોડાઓનો હણહણાટ, હાથિયોની ચીસો, અને ભાટ લોકોના શૌર્યોત્તેજક શબ્દોથી દિશાઓ પરિપૂર્ણ થઈ ગઈ. શરવીર રજપૂત પ્રત્યેક ક્ષણમાં પૃથિવીનું આલિંગન કરવા લાગ્યા. અને અસ્ત્ર, શસ્ત્ર, બાણ, બરછી, બાલા, કટાર અને તલવારો તેના ઉપર ફૂર કર્મ કરવા લાગી. ગંડસ્થળના ઉપર લાગેલાં બાલાઓના આઘાતથી હાથિયોનાં મસ્તકમાંથી રૂધિરની ધારા નિકળવા લાગી. શત્રુઓની તલવારોથી કપાલનાં ઘોડાઓનાં અંગથી નિર્કળતાં ઉપણ રૂધિરથી સમસ્ત રણભૂમી તૃપ્ત થઈ ગઈ. યંત્રથી ફેંકવામાં આવતી શિલાદ્વારા પ્યાદોનાં અંગોમાં સખ્ત ધાવ થઈ ગયા અને તે ધાવો-માંથી નિકળતી રૂધિરની પિચકારીયોથી યોદ્ધાઓનાં વસ્ત્ર રંગાઈ ગયાં, દુઃખી મનુષ્યોને દુર્લભ જણાય એવું મૃત્યુ સુલભ થઈ પડ્યું. એ સમય અસ્ત્ર શસ્ત્રના ભયથી સૈનિકોએ ભય, પ્રીતિ, માયા મોહ અને કામનો ત્યાગ કર્યો હતો, અર્થાત્ ભય, પ્રીતિ માયા, મોહ અને કામે મનુષ્યનો ત્યાગ કર્યો હતો. તે સમીપમાંજ આવતાં નહતાં, એવું ભયંકર યુદ્ધ ચાલી રહેલું હતું. જગતમાં અપ્રિયમાં પણ અતિ અપ્રિય ગણાતું મરણ યુદ્ધ સમયે યશ નિમિત્ત પ્રિય ગણાતું હતું. એ સમય વીર પુરૂષ આસરાઓ સાથે પિવાહ કરવા માટે ઉત્ક્રાંતિ થઈ આગળ વધી વધીને યુદ્ધ ભૂમિમાં પ્રાણ ત્યાગતા હતા. તે વીર પુરૂષો પોતાનું પરાક્રમ પ્રકાશ કરી શત્રુના મુખથીજ પોતાના યશ ગવરાવી સ્વદેશ સંરક્ષણ માટે દેહનો ન્યોછાવર કરી રહેલા હતા.

આ પ્રમાણે યુદ્ધભૂમિમાં આવેશથી બને સેના એકત્ર થઈ જતાં એવું તો દારણ યુદ્ધ થયું કે, યોદ્ધાઓને પોતાના કે પારકાનું જાન રહ્યું નહિ. મારો, કાપો એ શબ્દો થવા લાગ્યા. અને યુદ્ધભૂમિમાં યુદ્ધ કરતાં કરતાં સૈનિકોના પૈગ તમે રૂધિરનો કાદવ થઈ ગયો. શરવીર સૈનિકોની આંખોમાંથી દોષને લીધે ચિણ્ણગારીયો નિકળવા માંડી. સેનાપતિયો પોતપોતાની સેનામાં ફરી ફરીને

હડી રહેલા હતા કે, -વીરગણ ! પોતાના ધર્મને તથા નામને શોભા આપવાને શુભ પ્રસંગ આ પ્રાપ્ત થયો છે. માટે બહાદુરથી હડી શત્રુનો પરાજય કરી. જાત્યાભિમાનના મદથી મત્ત થયેલા વીર પુરુષો પોતાના સ્વભાવને બૂલીવાસ કાપવાના સમાન સ્વજનહિના ઉપર તલવારો ચઢાવવા લાગ્યા. અને મનુષ્યોના અભિમાનથી ઉત્પન્ન થયેલ મહાસંહારકારક સંગ્રામમાં મનુષ્યોના સંગ દોષથી સંગ્રામ ન કરતા એવાં મુંગા પ્રાણીઓનાં નિર્દોષપ્રાણ પણુ જવા લાગ્યાં. રેતવાળી પૃથિવીમાં રૂધિરની દારણુ નદી વહેવા લાગી. સૂર્યનારાયણુ રાયે આવતાં આવતાં તેા હજારો મનુષ્યો કપાઇ ગયાં અને અને ગુજરાતની સેનાના પ્રખળ ધસારાથી પરમારની સેનાનો વ્યૂહ ટૂટવાની સાથેજ સમગ્ર સેનામાં ભંગાણુ પડી ગયું. ગુજરાતનાં સૈન્યે, ભયથી ત્રાસ પામેલાં પન્માર સૈન્યને પાછું હટાવી દીધું. ધાયત્ર થયેલાં અને આંધળાં ખચ્ચર, ઘોડા તથા બીજાં સૈનિક પશુઓએ લાતો મારી મારી, શબ્દ કરીને સેનામાં મહાભારી કોલાહલ મચાવી દીધો. આ પ્રમાણે પોતાના સૈન્યમાં ભંગાણુ પડતાં અને મહાદુર્દશા સૈન્યની થતાં જેતસી પરમારે તથા સલખ કુમારે સૈન્યને ઉભું રાખવાને માટે ઘણા યત્નો કર્યો, પણ તે બધાં વ્યર્થ. અને વિખરાઈ ગયલું. તથા બાગી છુટતું સૈન્ય રોકાયું નહિ, અને બીમના દુરાચલથી ગુજરાતના પ્રખળ સેનાધિપતિઓએ થાકેલાં તથા તાપથી ખિન્ન થયેલા સૈનિકોને પરમારોની છવીણી પોતાના અધિકારમાં આવતાં પર્યન્ત નિવૃત્ત થવા દીધા નહિ.

પરમારોની સેના ગુજરાતની સેનાના સખળ સપાટાથી અને સખન્ત મા-રથી ભય પામી ચારે દિશામાં બાગી રહી હતી. જેમ જેની મરણમાં આવે તેમ સર્વ નાસવા લાગ્યા. એટલામાં સૈનિક પ્રાણી ઉછળતાં અને બૃકતાં છાવણીમાં આવ્યાં તેને કૂદતાં બૃકતાં અને ભડકતાં આવતાં જેઈ ત્યાં જે આંધિલાં પ્રાણી હતાં તે પણ ભડક્યાં અને તેપણુ બન્ધન તોડાવી તોડાવીને જેમ દ્રવે તેમ નાસવા લાગ્યાં અને સેનાની સરખરા કરનારાઓ પણ આ ઉપરથી પોતાના સ્વામીનો પરાજય થયો એમ જાણી ભયથી તેઓ પણ નાથ બાગ કરવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે સેનાના માલતું સંરક્ષણ કરનારાઓ સેનાના સામાનને મૂકીને નાસવા લાગ્યા તેઓ ભડકેલાં પશુઓના પગ નિચે કચરાઈને મરણ પામ્યા. આ પ્રમાણે બધી રીતે પરમારોની સેનાની દુર્દશા થઈ.

યુદ્ધ સમય ધમરાટથી જેટલું તુકશાન થાય છે, તેટલું તુકશાન યુદ્ધ સેવમાં થતું નથી. જેતસી પરમારની આવી શોચનીય સિથિતિ થઈ ગઈ. જે દશા કરવીર યુદ્ધ જૂગિયાં શત્રુના હાથથી મારવા ગયા ન હતા, તેથી વિ-

શેષ તેા ભાગવાદી અને ઘભરાટથી મરણને શરણ થઈ ગયા. વ્યૂહનું ઉપરનું યંત્ર અને છાવણીનું અનાજ, પાણી, શસ્ત્ર, અસ્ત્ર, તથા અન્ય ઉપયોગી સામાન ગુજર્જર સેનાના હાથમાં આવ્યો. તેથી ગુજરાતના સૈન્યના બળમાં વધારો થયો. જેતસી પરમારનું સૈન્ય હિત્ર ભિત્ર થઈ નાસી ગયું. અને ગુજરાતનો ભોળો ભીમ ચન્દ્રાવતીની સીમાથી આગળ વધ્યો. ગુજર્જર સૈનિકો વિજય પ્રાપ્ત થતાં અત્યંત ઉત્સાહિ થયા; એટલુંજ નહિ પણ પરમારોના સન્મુખ લડીને અમરકીર્તિ મેળવવાને આતુર બની રહેલા હતા. સંધ્યાકાળ થતાં શત્રુની પાછળ પડેલા સૈનિકો છાવણીમાં પાછા ફરી આવ્યા. ભીમદેવે પોતાના વિજયાથે સૈનિકોને ધન્યવાદ તથા ઇનામો આપ્યાં અને ચન્દ્રાવતીના સીમાગ્ર ઉપર નાંખેલા નવા પડાવમાં બે દિવસ પર્યંત વિશ્રામ લેવાની આજ્ઞા કરી.

આ તરફ પરાજયથી જેતસી પરમારનું મુખ નિસ્તેજ થઈ ગયું. પ્રારંભમાં જ તેનો પરાજય થવાથી તેની સર્વ આશાઓ ધૂળમાં મળી ગઈ. તેની સેનામાં ની બારતી કરવાનો અર્થાત્ નવાં મનુષ્યો રાખવાનો સમય આવ્યો. સંજ્ઞ કુમાર પણ પોતાના પિતાજીના સમાન ગુજર્જરોનાં અનહદ પરાક્રમથી ત્રાસ પામી ગયો. અને સં.મેશ્વર ચહુઆણુની સલાયતાના ઉપર આંખ નાખી ભવિષ્યનાં વિજયની કલ્પના કરવા લાગ્યો. સેનાધિપતિએ પોતાના રાજા તથા કુમારને હિમ્મત આપી સેનાની બરતિ કરવાની સમ્મતિ આપી. અને ચ દ્રાવતીથી થોડે જ છેટે વિશેષ સંગીન પાયા ઉપર ગુજરાતની સેનાને અટકાવવાનો આકસ નિશ્ચય કર્યો. અને સામતો તથા ઉપરી અધિકારીઓને બોલાવી પોતાના રાજાનો અભિપ્રાય જણાવી તેઓને ધિરજ આપી, પરમારોની કીર્તિને પ્રાણ જતાં સુધી સંરક્ષણ કરવા માટે તેઓને ઉત્તેજિત કર્યા. અને પોતે સકળ સૈન્યને એકત્ર કરવાનું તેને ઉત્સાહ આપવાનું અને તેઓને યોગ્ય શિક્ષણ આપવાનું કામ પોતાને માથે લીધું.

ગુજર્જર સેનામાં ઉમંગ અને ઉતાવળ સાથે આનન્દનો અનુભવ થવા લાગ્યો. પરમારોએ પણ મહાબળવાન શત્રુઓ સાથે દારણુ યુદ્ધ કરવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી, મરવું તથા મારવું એ નિશ્ચય ઉપર આવી ગયા. તેઓ પૃથક્ પૃથક્ માર્ગેથી ભાગેલા સૈનિકોને એકત્ર કરવા લાગ્યા. અને આબૂના જંગમી મનુષ્યોને લાવી તેઓને યુદ્ધની ક્ષાયત આપવાનો પ્રારંભ કર્યો. અને છાવણીના સમીપ નદીઓનું પાણી લાવી ખાઈઓ ભરવા લાગ્યા. માટીના કોટ બનાવ્યા, પથરના મોટા મોટા ઢગલા કર્યા. અને નવાં તીરોને માટે સરકટનાં વન કપાવા માંડ્યાં. સૈનિકો નવીન તૈયારીથી ઉત્સાહમાં આવી મુખ

હતા; એટલામાં સોમેશ્વર ચઢુઆણની સહાયતા આવવાના સમાચાર મળ્યા. સોમેશ્વર આવવાના સમાચાર મળતાં પરમારોની સેનામાં અધિક બળ આવ્યું. જેતસી પરમારને પોતાના વિજયની આશા બંધાઈ, આ તરફ સોમેશ્વરનું આવવું થયું અને અહિં સલખ કુંભારે પણ પોતાનાં સર્વ સૈનની તૈયારી કરી લીધી. યુદ્ધરાતનાં સૈન્યમાં પણ અજમેરથી સોમેશ્વર ચઢુઆણ આવવાના સમાચાર થયા. સર્વ સેના આતંકોત્સવનો ત્યાગ કરી અસ્ત્ર શસ્ત્ર સજ્જવવા લાગી. કવાયત શરૂ થઈ, અને નવીન યુક્તિઓમાં પ્રવૃત્ત રહેવા લાગી. જેતસી પરમારે જે સ્થાનપર ભીમદેવને અટકાવવા છાવણી નાખી હતી, તે નજીક ન હતી. પણ ભીમની છાવણીથી ત્યાં પોહોચવાનો રસ્તો બે દિવસનો હતો. સોમેશ્વર જેતસીની સહાયતાએ આવેલ છે, એ સમાચાર સાંભળી ભોજો ભીમદેવ ક્રોધ અને વૈરથી બળી ઉઠ્યો. અને તેણે એકદમ આગળ વધવાની કિતાવળ ન કરતાં પોતાના સૈનિકોને યુદ્ધ શિક્ષણ આપવાપર ધ્યાન આપ્યું. ભીમદેવ જાતે જ સંઘાકાળે અંતે પ્રભાતે સૈનિક વસ્ત્ર ધારણ કરી સિપાઈઓની છાવણીના મેદાનમાં આવી સેનાનું પરિક્ષણ લેવા લાગ્યો. અને સેનાધિપતિ-આદિના ઉપરી સત્તાધીશો ભીમદેવની હાજરીથી વિશેષ સાવધાન રહેવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે ઇચ્છનકુમારીને માટે દારણ યુદ્ધ થઈ રહેલું હતું અને તેનો ક્યારનીયે પોતાના પ્રિય પ્રાણેશની પાસે જઈ બેઠી હતી. અને નાહક અહિં ક્ષત્રિઓ પોતાના પ્રાણની હાનિ કરી, દેશની દુર્દશા કરી, વિદેશીયોને રસ્તો ખુલ્લો કરી આપતા હતા. આપણા જ રાજા-મહારાજાઓનાં વિષયાંધપણથી જ ભારતવર્ષ સદાને માટે નિદેશીઓના હાથમાં ગયો છે. એ કાંઈ ભારતવર્ષના રાજા-મહારાજાઓને જોહો લગ્નસ્પદ પ્રકાર અમે તો સમજતા નથી. આ પ્રમાણે ભરતખંડમાં રજપૂત રાજાઓમાં કુસંપે કરેલાં ધરથીજ શાહાબુદ્દીન ઘેરી અને કાવ્યોને આર્ય રાજાઓ સદાને માટે આર્ય ભૂમી અરે! માતૃભૂમી હાથથી ગુમાવી બેઠા. ભીમદેવ અને પૃથ્વિરાજથી દરવખત શહાબુદ્દીન હાર ખાધા છતાં, આર્ય રાજાઓના કુસંપને લીધે, ભરતખંડપર ચઢાઈ કરવાના નિત્યક્રમમાં પછાત પડ્યો જ નહિ અને તેનું અંતિમ ફળ એ આવ્યું કે, -અને ભારતવર્ષ તેના હાથમાં આવ્યો. શહાબુદ્દીન જેવા પ્રબળ અને સાહસિક દુશ્મન પોતાને માથે છતાં, વિષયાંધપણાએ અને કુસંપે આર્ય રાજાઓને જંગમ થવા દીધા નહિ. અને તેઓ કુસંપથી આપસ આપસમાં લડી નિર્બળ થઈ ગયા, અને માતૃભૂમીને ચવનોના હાથમાં દીધી. પોતાની માતાનું જ નાતક પોતાને હાથે જ આર્યરાજાઓએ કર્યું એમ કહેવામાં જરા પણ ખાટું નથી. અફસોસ!

આ તરફ સોમેશ્વર ચઢુઆણના મનમાં ભોજો ભીમ અને ભોજા ભીમ-

દેવના મનમાં સોમેશ્વર કંટકના સદસ સાતવા લાગ્યા. જોળાભીમને ચન્દ્રાર-
તીના જેવસી પરમારનાં લશ્કરને છિન્ન ત્રિજ કરી નાખી પોતાની આજ્ઞા
પાર પાડવાની જે સ્વમવત્ આજ્ઞા હતી, તે આજ્ઞામાં સોમેશ્વર આવતાં સખ્ત
વિદ્ય થયું જાણી ભીમને અત્યંત ક્રોધ ચડ્યો હતો. સોમેશ્વર અને ભીમનાં
બંધેનાં મનમાં પોતપોતાનું પૂર્વ વૈર ઉભું થતાં તે બંને એક બીજાને પ્રસ-
જીત કરવાને માટે ભગીચ્છ યત્ન કરવા લાગ્યા. બંને બળવાન રાજા હતા.
તેથી તે બંને રાજાઓ પોતપોતાના બળના ગર્વમાં આવી શાહાપુત્રીન જેવા
સંનર્થ શત્રુને બૂલી જઈને સ્વગ્નતિના સંહારાર્થ મહાધનથી લગ્ન કરીને તેથી
કરવા લાગ્યા. સોમેશ્વર ચહુઆણું કુળ મર્યાદાનાં સંરક્ષણને વિશેષ માનીને
વિદેશી શત્રુઓના સામે જવાનું કામ પોતાના મહાપરાક્રમી મુખરાજ પૃથિ-
રાજને સોંપ્યું અને પોતે ભીમદેવ સામે આવ્યો હતો, પણ કામાંધ જોળા
ભીમદેવે તો તેની ઉપેક્ષાજ કરી, તે સ્સમું જોયું નહિ. તેના ઉદયમાં આ
વખતે ઇચ્છનકુમારી સમી રહેલી જોળાના તે શાહાપુત્રીને તેજ પ્રિયરીજ
ગયો હતો. આથી ઉત્તર તરફના દેવ રાજાઓના ભીમદેવની અપદ્ધર્તિ થઈ;
તોપણ જેસલમેરના ભાટીને યુગ્મસતતા બળવાન રાજાને ફરી એકવાર યાદ
દેવગવવાનો યત્ન કર્યો, પણ તે તેનો યત્ન વ્યર્થ ગયો. ભીમ તો ઇચ્છનકુમા-
રીને માટે ગાંડોજળની ગયો હતો. તે વખતે તેને ઇચ્છન વગર અન્ય કશું
પણ પ્રિય ન હતું. દેશનું ગમે તે થાઓ, સ્વરાજ્યનું ગમે તે થાઓ, પોતાના
બાહાદુર સિપાઈઓ અને યોદ્ધાઓ બંને મરણને શરણ થાઓ, તે કદાચીતેને
કશી પણ દરકાર ન હતી, તેને તો માત્ર એક ઇચ્છનનીજ દરકાર હતી.
અને ઇચ્છનજ સ્વર્ગ દાર ખુલ્લું રખાજશે એમ તે સમજતો હતો. જેથી
તેણે ભાટી રાજાની યાદ તરફ લક્ષ આપ્યું નહિ. 'સોમેશ્વર ચહુઆણું અને
જોળા ભીમ લગ્નમાં ઉતર્યા છે એવા સમાચાર જાણીનેજ લાગ તાકતો
શાહાપુત્રીન ઘેરી ચડઈ કરીને આવ્યો હતો. એટલે જેસલમેરના ભાટી
રાજાએ માતૃભૂમિના સંરક્ષણાર્થ ભીમદેવની આપ્ત્યે ઉદ્ધાડવાનો જે યત્ન કર્યો
હતો, તે વાસ્તવિકજ હતું, પણ આર્યભૂમિનાં કમનશીયને લીધે, ભીમદેવના
મનમાં ભાટીરાજાના સંદેશાની વાત્તા પ્રવેશ કરવાજ પામી નહિ.

હવે સાયંકાળની કવાયતલક્ષ યુગ્મજેશ્વર ભીમદેવ બ્યારે પોતાના સા-
મંતો સાથે કિનખાખના છુદ્દાર તમ્બુમાં સભા ભરીને બેઠો હતો, ત્યારે
દરવાને આવીને નમન કરીને ભાટીરાજાનો હૂત આવ્યાના સમાચાર કહ્યા.
રાજાએ હૂતને અંદર બોલાવ્યો. પ્રધાને હૂતના હાથમાંથી ભાટીરાજાનો આવેશો
પત્ર લઈને રાજાને આપ્યો. ભીમદેવ પત્ર વાંચી મૂઠમાં હર્યો, અને તે પત્ર

પ્રધાનના હાથમાં આપીને કહ્યું કે—‘પ્રસંગની બલિહારી છે. અને હવે, આ સમય શાહાપુદીન કહે છે તે પણ ખરું છે. અને એ પણ સત્ય છે કે—‘આ પૃથિવી આર્ષ કે મ્હેન્ન કોઈની પણ નથી, પણ જે તત્ત્વવારથી રાખે તેની જ છે.’ પ્રધાને પત્ર વાંચી બીજું પણ સર્વ વૃત્તાંત દૂતને પુછ્યું. તે દૂત બાતનો બાટ હોવાથી તેણે શાહાપુદીનની ચડાઈનું વૃત્તાંત એવું તો સભામાં વર્ણવ્યું કે, સર્વ સભાસદોનાં ફેવાડાં ઉભાં થઈ ગયાં. એ સમય સકળ સેના પીર રસમય થઈ ગઈ હતી, અને પ્રત્યેક મનુષ્યના મનમાં એવી ઇચ્છા હતી કે—આર્યભૂમીનું સંરક્ષણ થાય તો હીર. ગોહિલ સામંતે કહ્યું કે—‘આ યુદ્ધ બંધ કરવું જોઈએ, પરમારે કાંઈ પણ અપરાધ કર્યો નથી. તે તો આદિવાસી છે. જા પાંચે હડી ગયો છે.’ વાઘેલ સામંતે અમરસિંહને કહ્યું કે—‘શાહાપુદ સાથે આપણે મળીને એ મ્હેન્ન શાહાપુદીન સાથે આપણે યુદ્ધ કરવું જોઈએ. યુદ્ધમાં શાહાપુદીનનો પરજીય થવાથી આપણા હાથમાં ઘણા દેશ આવશે. અને સંસારમાં પણ આપણી કીર્તિ વધશે, અને આપણા ગુણાનુવાદ આરે ફેર ગવાશે, અને માનુષ્યો મ્હેન્નના હાથનાં નહિ બન્યાં. સામંતોનાં આવાં વચનો શ્રવણ કરી સર્વ સભાસદોએ તો તે વાતનો નિશ્ચય કર્યો, અને મસ્તક હલાવી હા પાડી, પણ બીમદેવે તે વાત રચિ લેવા એમ તેની આકૃતિપરથી જણાયું નહિ. અમરસિંહ વાઘેલ સામંતના કાનમાં કહ્યું કે—‘તમે કહો છે તે વાત તો સર્વ સાચી છે, તમારું કહેવું જરા પણ ખોટું નથી, હું તમારા મતને મળતો છું. તમારા બધા અક્ષરો સુવર્ણના છે. તારી વાત મનન કરવા યોગ્ય છે; પરંતુ રાજાને તે વાત રચતી જ નથી એમ તેની આકૃતિ કહી આપે છે. માટે આપણે તો મૌન્ય રહેવામાં જ લાભ છે. અમરસિંહ આ પ્રમાણે વાત કરતો હતો, એટલામાં રાજાની ઇચ્છા બળવા માટે રણિંગજાલાએ કહ્યું કે—‘સર્વ વાત ખરી છે, પરંતુ યુદ્ધ સમયે તો યુદ્ધની જ વાત કરવી જોઈએ. બીજી વાતો શું કામની છે? આપણે તો માત્ર એટલી જ સાવધાની રાખવાની અત્યાવશ્યકતા છે કે—શાહાપુદીન સાથે શત્રુતા આપણે ન થાય. સભામાં આ પ્રમાણે મુદ્દો મતબેઠા જણાયો. રાજા અને સામંતો ચુપ થઈ ગયા. સર્વત્ર ગંભીરતા પ્રસરી ગઈ. બોળાબીમદેવની આ સભામાં જો કે અત્યંત બુદ્ધિમાન અને સ્વદેશાભિમાની પુરો હતા; પણ બીમદેવ પોતાનો દુરાચર પ્રાણાંતે છોડનાર નથી અને કોઈનું માનનાર નથી, તો પછી તેવા હડીલા અને દુરાચરોને જે કાંઈ કહેવું તે કેવળ નકામું છે, એ જાણીને સર્વ ચુપ રહ્યા. જો કે ગુજરાતના બુદ્ધિમાન, દીર્ઘદર્શી અને વિદ્વાન મનુષ્ય આ સમય વિરહતા છતાં પણ માનુષ્યોનાં સંરક્ષણાર્થ રાજાના

મનને અપ્રિય લાગવાવાળી સુખકારક સંમતિ આપવાનું સાહસ કરત, તો તે બધા ભીમદેવની ધમ્મજાને ફેરવી નાંખત અને આપણી આર્યભૂમિ ભ્રેષ્ઠોના હાથમાં નબળત; પરંતુ 'તાદશી જાયતે બુદ્ધિ યાદશી મવતબ્યતા' આ પ્રાચીન મહર્ષિનાં વાક્યે અહિં પોતાની યથાર્થતા દર્શાવી. સમગ્રવાવાળા મનમાં તે મનમાં સમજી મન મારીને મુંઝે મોઢે બેસી રહ્યા. અને દૃઢનિશ્ચયવાળા રાજાએ કહ્યું કે, 'શાહાબુદ્દીન તો શું?' પણ જો કદાચ આર્ય પ્રજાનો કાળ પણ આવે તો તેની સામે પણ હું નહિ જાઉં. જે મનુષ્ય એકવાર અપમાન સહન કરે છે, તે વારંવાર અપમાન પામે છે. અને જે રજપૂત રણમાં ચડીને પાછો ફરી જાય છે, તેને નરકની પ્રાપ્તિ થાય છે. રજપૂતોના ભાગ્યમાં તો જન્મ મરણનો ફેરો પોતાની લલવારથી જ ટાળવાનું લાખ્યું છે, હિન્દુઓમાં ચહુઆણુ અને પરમાર એ બન્ને મોટા રાજા ગણાય છે, માટે એ ચહુઆણુ અને પરમાર એ બેમનું અભિમાન દૂર કરીશ, ત્યાર પછી જ ધોરીના સામે ચડીશ. તે પહેલાં કોઈની સામે ચડનારજ નથી.' બોળાભીમદેવે પોતાનો આવો દૃઢ વિચાર પ્રકટ કરી સર્વ સમાના મધ્યમાં ભોગન ખાધા. માતૃભૂમિને માટે ત્યારે કરવાવાળા સભાસદો પણ મન મારીને બેઠા રહ્યા, અને સભા ત્યારપછી બરખાસ્ત થતાં હુકમ થયો કે—પ્રભાતે જ છાવણી અધિધી હાવાડવી. અને રજપૂત સાંમનો ધોરીવાળી વાર્તાને ત્યાં જ મૂકી, 'પરણે તેનાં' ગીત ગાવાં' તે પ્રમાણે ચાલતા પ્રસંગમાં પ્રવૃત્ત થવાને ઉત્સાહપૂર્વક પોતપોતાના તંબમાં ગયા. સર્વ કોઈ ભાવિને દોષ આપવા લાગ્યા. બનવા કાળ મિથ્યા થતું નથી, એમ સમજી મનનું સમાધાન કરી સર્વ પોતપોતાને કામે લાગ્યા.

ચહુઆણુ વેદ ધર્મને માનવાવાળા, અને શિવ, વિષ્ણુ તથા શક્તિની પૂજા કરવાવાળા હતા. પરમાર અમ્મા ભવાનીના ભક્ત હતા, અને ગુજરાતના રાજા બહુધા જૈન મતને માન આપનારા હોવા છતાં પણ વૈષ્ણવજ હતા. સિદ્ધરાજના રાજ્ય અમલના પાછલા ભાગથી ગુજરાતમાં જૈનોનું પ્રબલ અધિક વૃદ્ધિ પામ્યું હતું, અને સિદ્ધરાજ પછી કુમારપાળ રાજાને તો જૈનોના આશ્રયથી જ રાજ્ય પ્રાપ્તિ થઈ હતી, એ કારણથી જૈનમત તેના રાજ્યનો રાજ્યધર્મ રૂપ થઈ રહ્યો હતો. બોળાભીમદેવ જૈન મતનો તો નહોતો; પરંતુ તેના અમાત્ય મંડળમાં જૈન મતવાળાઓનું વિશેષ પ્રબળ હતું. તેના મંત્રી, અમરસિંહ સેવડો કે જે યૂસ્ત જૈન હતો, તેણે ચન્દ્રાવતીમાં જૈનમત ફેલાવવા માટે જ આ લડાઈથી હેતુ રાખ્યો હતો; અથવા જેનસીના દેખે તેને હરકેરેલો પણ હતો. બોળાભીમને અમરસિંહ સેવડાએ એટલો તો પાતો ચલાવેલો હતો કે,—તેથી તેને એટલે બોળાભીમને શાહાબુદ્દીનના તરફનું કાંઈ પણ

જ્ઞાન ન રહ્યું. અને ચન્દ્રાવતીને ધૂળધાણી કરી જેતસી પરમારનો પરાજય કરી તેની રત્નરૂપ કન્યા ઈન્દ્રનકુમારીને લેઈ જવી એ જ વાર્તા ભોળાભીમના મગજમાં ધૂમી રહી હતી. અને એ જ વાતના આવેશમાં તેણે શાહબુદ્દીનની લવલેશ દરકારન કરતાં હુકમ આપી, ગુજરાતનાં સૈન્યને આગળ વધવાનું ફરમાન કર્યું. આજ્ઞા થતાંની સાથે સેના આગળ વધવા માંડી. આ તરફ સોમેશ્વર ચહુઆણુ પણ પોતાની તીખી સમશેરવડે ગુર્જરેશ્વરનો સત્કાર કરવાને તૈયાર હતો, અને તેથી તેણે પણ સર્વ પ્રકારની તૈયારી કરી રાખી હતી. ગુજરાતનું સૈન્ય અનેક કંઠા સહન કરીને ત્રીજે દિવસે સાયંકાળે શત્રુના સન્મુખ આવી પોહોચ્યું. સોમેશ્વરે તેઓને વિશ્રામ લેવાનો સમય ન આપ્યો, અને રાત્રિયે જ યુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરી. ગુર્જરેશ્વર ભીમની સેના આવતાંની સાથે જ સોમેશ્વર ચહુઆણુ યુદ્ધના બાજાં વગાડીને કિલ્લેખંધીથી આગળ વધીને યુદ્ધનો પ્રારંભ કર્યો. પ્રથમ તો લડાઈ દમવગરની રહી, કાંઈ જોસજણાયો નહિ, પરંતુ પાછળથી ભીમદેવને શત્રુ ઉપર દ્વેષ થઈ આવતાં તે પોતે જાતે હાથીના ઉપર ચડીને લડવા તૈયાર થયો. આ તરફ સોમેશ્વરના સામંતોએ પણ પાડોચોને શિંગડે મશાલો બાંધી પોતપોતાનાં બખ્તરો પહેર્યાં. ચહુઆણુના રાજ બાટે સેનાના બાર પોતાના શિર ઉપર લઈ ગુજરાતની સેના ઉપર આક્રમણ કર્યું; અર્થાત્ સખ્ત હુમલો કર્યો. ભીમદેવે હાથીઓને આગળ રાખેલા હતા, એ કારણથી ચહુઆણુ સેના એકદમ ગુજરાતી સેનામાં પ્રવેશ કરી શકી નહિ. જાલા રજપૂતો ઘોડાઓ ઉપર ચડીને ભીમના હાથીની આસપાસ વિંટાઈ વળ્યા હતા. અને શત્રુઓના હથ્થા સામે હાથીઓ અને ઘોડેસવાર બાલાઓ કોઠની માફક ઉભા રહ્યા હતા. ભીમદેવના લશ્કરમાં અજવાળું નહોતું, એ કારણથી સામેનું અજવાળું તેની સેનાને ઝંખવાવી નાંખતું હતું. આ ઉપરથી જાલા ઘોડેસવારોએ પ્રથમ એ યત્ન કર્યું કે, —શત્રુ સેનાની મશાલો ઓલવી નાખી. મશાલો ઓલવી નાખતાંની સાથે અજવાળાનો નાશ થયો, અને અજવાળાનો નાશ થતાંની સાથે ઉભય સેના એકત્ર થઈ ગઈ. પોતાના તથા પારકાનું જ્ઞાન કોઈને રહ્યું નહિ. અને શરના આવેશમાં આવેલા બહાદુર રજપૂતો પારકા અને પોતાના એમ ઉભય પક્ષના માણસો ઉપર શસ્ત્ર ફેરવવા લાગ્યા. ગુજરાતની સેનાનો ઘણો ભાગ કપાઈ ગયો છતાં પણ તેણે પોતાના સાહસનો પરિત્યાગ ન કર્યો. અને તેઓ પોતાના સૈન્યનો ઘાણ નિકળી ગયેલો જોઈ વિશેષ આવેશમાં આવીને યુદ્ધ કરવા લાગ્યા; પણ તેઓનું કાંઈ વળ્યું નહિ, અને ઘણાં માણસો ધારાતીર્થમાં સ્નાન કરી પરસોટમાં ગયાં. આવાં અધ્ધારનાં દારૂં યુદ્ધની કાપાકાપીમાં ભીમદેવનો હાથી મર્યો; એટલે તે પ્યાદલ

રહ્યો; પણ તેને કોઈયે ઝાળખ્યો નહિ. તે પોતાની તલવાર કાઢીને શત્રુની સેનામાં ધુમ્મસ લાગ્યો. તેણે ઘણા યોદ્ધાઓનો સંહાર કર્યો; પરંતુ અતે એક સૈનિકની ગદના પ્રહારે તેની તલવાર ભાગી ગઈ, એટલે ભીમદેવે તલવારના કટકાને ફેંકી દીધો ને તુરત કેડે હાથ નાખી કટાર ખેંચી, શત્રુઓના પ્રાણ લેવા માંડ્યા. ભીમદેવે એકલે જ યુદ્ધ કરી સર્વને બચાવી કરી દીધા, અને ભીમના આ બચાવે પરાક્રમથી શત્રુ સેનામાં ત્રાસ વરતી રહ્યો; પરંતુ આખરે ભીમ નિરાશ થઈ પાછો ફર્યો. અંધારામાં અસંખ્ય મનુષ્યો માર્યા ગયા અને ગુજરાતની સેના પંથ કરવાથી થાકી ગઈ હતી. પંથ કરીને આવી અને જરા વિશ્રાંતિ ન મળતાં સોમેશ્વર સાથે તુરત યુદ્ધમાં ઉતરવું પડ્યું, તેથી ગુજરાતની સેના થાકીને લોટ થઈ ગઈ હતી, તેથી તે ચલુઆણીની સેના સામે ટકી શકી નહિ. ગુજરાતની થાકેલી સેનાનો પરાજય કરી અથવા ત્રાસ પોકરાવી ચલુઆણી પાછા ફર્યા, અને ભીમદેવનું સૈન્ય પણ થોડું પાછળ હટી છાવણી નાખી પડ્યું. થાકેલા અને લડાઈમાં પરાજય પામેલાં મનુષ્યો અજપાણી ન લેતાં વિશ્રાંતિને વશ થયા, અને ચલુઆણીની છાવણીમાં તો આખી રાત બિજમનાં વાજાં વાગી રહ્યાં.

ભીમદેવ આ બનાવથી અત્યંત ક્રોધાતુર થયો, અને તેણે સવારેજ સામંતોદ્ધારા ચતુરંગિણી સેના તૈયાર કરાવી, અને તે ક્રોધનું વમન કરતો હોય તેન શરવીરના સન્મુખ જઈને બોલ્યો કે,—‘જ્યારે શત્રુઓનો પરાજય કરશે, ત્યારેજ હું ભોજન કરીશ. ત્યાર પછી તેણે રણિંગઝાલાને કહ્યું કે:—‘મહોન્મત્ત હાથી જેમ વૃક્ષને ઉખેડી નાખે છે, તેમ તમે શત્રુના સરદારોને સંસાર-રૂપી ક્ષેત્રમાંથી ઉખેડી નાખો અને આજના પર્વતમાં વાસ કરવાવાળા, અભિમાનથી ભ્રમ થયેલા નેત્રથી પરમારૂપ જિંદગને પ્રત્યેક ગુફામાંથી શોધીને અણુહિલવાડનાં લોહપિંજરમાં કેદ કરો. ગુજરાતના બિલ્લ, અને કાઠિયાવાડના કાઠી રણસંઘ્રામમાં અત્યંત શરવીર છે, માટે તેઓમાં વીર રસ ઉત્પન્ન કરો, અને તેઓને પ્રાચીન કવિઓનાં કવિત શ્રવણ કરાવી તેને આવેશમાં લાવો. હું વીર સરદારો!’ આવો અલબ્ધલાભ પુનઃ પ્રાપ્ત નહિ થાય—યુદ્ધમાં થતો હુકાર શબ્દ મારા હૃદયને આનંદ આપે છે. રણનાં વાજાં મારી શ્રવણેન્દ્રિયમાં વીરરસની ધાર નાખે છે, અને જ્યારે વિદ્યુતના સમાન ચમકવા વાળી તલવારોનું પ્રતિબિમ્બ મારા મસ્તક ઉપર પડે છે, ત્યારે મને એવું જણાય છે કે,—તલવારની ચમક જોવાવાળા ક્ષત્રિયોનાં નેત્રજ સાર્થક છે, ખીજનાં નેત્ર ક્રેવળ નકામાં છે. હું વીર પુરુષો! તમે જરા હૃદયમાં વિચાર કરો કે,—દેહને કદ આપી મહા હસ તપ કરવાવાળા તપસ્વિયોને પણ જે વિમાનથી મળતું

તે વિમાન તમે યુદ્ધભૂમિમાં પડીને મેળવવાને ભાગ્યશાળી બનેા છો, એ હું તમારાં આજ્ઞાં ભાગ્ય છે ? જ્યારે મહાભારતમાં અર્જુને સંગ્રામ કરવાથી હઠ કરેલો હતો; અર્થાત્ પોતાના ઠાકા, ભાઈ ભત્રીજા અને આસ મંડળને જોઈ અર્જુને રણસંગ્રામ કરવા ઇચ્છા દર્શાવી ન હતી, ત્યારે વસુદેવજીના પુત્ર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણએ અર્જુનને કહ્યું હતું કે:— ' સુભિનઃ ક્ષત્રિયા પર્થ લભંતે યુદ્ધ મીદક્ષમ્ ' માટે હે વીરો ! સોમેશ્વર સાથે યુદ્ધ કરવાનો તમને આ અતિ ઉત્તમ અવસર પ્રાપ્ત થયો છે તેને સાર્થક કરો આવો ઉત્તમ સન્યસી હસીને હાથ લાગનાર નથી. જે પ્રકારે મેઘની ગર્જના શ્રવણ કરીને સિંહ ગુફામાંથી બાહાર નિકળી ગર્જના કરે છે, એ પ્રકારે શત્રુનાં હુંડુબી લાંબળો હુંકાર શબ્દ કરી આપણા તંત્રુમાંથી બાહાર નિકળે, અને જે પ્રકારે રાહુ ચન્દ્રમાને ઘસી લે છે તે પ્રમાણે તમે પણ શત્રુને ઘસી લો: અર્થાત્ પકડી લો. જેને પોતાનો જીવ પ્યારો હોય, તે અહિજ હથિયારોનો ત્યાગ કરી ભગવાં પેહેરી લો અને જેનો ક્ષત્રિયાણીના ઉદરથી પ્રસવ થયો હોય, તમા જે પોતાની માતાની કુખને શોભાવવાની ઇચ્છા રાખતા હોય તે શસ્ત્ર ઠાકા મારી સાથે રણમાં ચડો. હું આ હુદ્ર દેહની માયાનો ત્યાગ કરી સોમેશ્વરના સન્મુખ રણભૂમિમાં જઈશું, માટે તમે પણ સાવધાન થઈ રણમાં ચડો. યુગ-ગતની ભૂમિને યશ આપે અને તમારા ભોગવટાની જગીરને અચળ રખા. જે કામળાંગી સ્ત્રી પતિવ્રતા છે, તે જે પ્રકારે નિશંક થઈ પતિની સાથે અગ્નિમાં સહગમન કરે છે, તે પ્રકારે તમે પણ નિશંક થઈ શત્રુનાં દલેજ કાપવાવાળાં અસ્ત્રો તથા શસ્ત્રોને લઈ રણમાં, આગળ વધો, અને અમર નામ રાખો. આ દેહ કાશુભંગુર છે. ગમે ત્યારે પણ પડવાનો છે, એ નો નક્કીજ છે, તો ક્ષત્રિયોને માટે આથી ઉત્તમ સાધન બીજું એકે નથી. માટે માયા મમતાનો ત્યાગ કરી નિશંક થઈ રણભૂમિમાં પોતાનું પરાક્રમ દર્શાવી, શત્રુઓના પ્રાણ લઈ પોતાપોતાનાં નામ અમર કરી કીર્તિ સંપાદન કરો. તમને તો બેય હાથમાં મોદક છે. મરવાથી સ્વર્ગમાં અપ્સરાઓ વરમાળા લાગે તમારી રાહ જોઈને ઉભી હશે, તેથી મુદ્ધમાં જે કામ આવ્યા તો સ્વર્ગમાં અપ્સરાઓ સાથે અક્ષય સુખ ભોગવશોને જે પરાક્રમ દર્શાવી જીત મેળવી જીવતા રહ્યા, તો તમારી જયવત્માં શોભા છે, માટે મુદ્ધમાં સર્વ પોતપોતાનું પરાક્રમ દર્શાવો !

બીમદેવનાં રવાંડાં ઉભાં કરી નાખે એવાં શૌર્યોત્તેજક બાપવડાં વીર સૈનિક પોતપોતાના જીવનના મોદનો ત્યાગ કરી સોમેશ્વરના સામા મુદ્ધમાં રણમાં ચડ્યા. જે પ્રકારે આપાક મહિનાનાં ઠાળાં ઠાળાં વાદળ અપ્સરાઓ

મેરી લે છે, તે પ્રકારે કાળા રંગવાળા બીલોની સેનાએ વ્યૂહ રચના કરીને રણભૂમિને ઘેરી લીધી. જે પ્રકારે કાળાં વાદળોથી વિજળી ચમકે છે અને ગર્જના થાય છે, તે પ્રકારે મદોન્મત્ત હાથિયોના ઉપરનાં બાલાનાં ફળો ચમકવા લાગ્યાં. શત્રુઓને ભોલાવતા વીર પુરુષોના શબ્દથી, પદ્ધતિની રચના કરીને ધસર થયેલા વાતાવરણમાં ગર્જના થવા લાગી. હાથિઓની ચીસો અને ઘોડાઓની હણહણારીથી સમસ્ત વન ગાજી ઉઠ્યું. અને ત્રાસ પામેલા મનુષ્યોના કેકારવના અનુકરણે કરીને, ભીમદેવની સેનાનો ભય આપ્યુંના આ પ્રાંતથી પેલાં પ્રાંત સુધી પ્રસરી ગયો. ધંટાના અને સાંકળોના ખણખણાટથી પોતાના આવવાની સૂચના કરતા હાથીઓ પૃથિવીને દબાવતા રણભૂમિમાં આવવા લાગ્યા, અને જે પ્રકારે કાદમ્બરીની પાસે સારસપંક્તિ શોભાયમાન લાગે તે પ્રકારે તેનાં દાંતોની પંક્તિ શોભવા લાગી. પ્યાદલ, ઘોડેસ્વરો, અને જીંદાની સેનાથી જાણે મહાસાગર ક્ષોભ પામ્યો હોય એવું જણાવા લાગ્યું. મોટા મોટા રથો રથમાં બેસીને રણમાં આવ્યા. એ મહાવીરોના મધ્યમાં હાથીના ઉપર બેઠેલા અને મસ્તકના ઉપર સુવર્ણનું છત્ર ધારણ કરેલા ગુરુરાતનો રાજા ભોળોભીમદેવ જાણે સોમેશ્વર ચલુઆણુને મારવા માટે સાક્ષાત્ કાળ ઉતરી આવ્યો હોય, તેમ સેનાના મધ્ય ભાગમાં ભીમ ભયંકર મૂર્તિથી દેખાવા માંડ્યો.

પરમાર અને ચલુઆણુ પણ સામી બાજુએ તેવીજ ધામધૂમથી યુદ્ધની તૈયારી કરી. અને કન્હચલુઆણુને સેનાધિપતિ બનાવી હાથી ઉપર ચડાવ્યો. મેરી, મદંગ અને પ્રણવના શબ્દ થવા લાગ્યા. કન્હચલુઆણુ પણ રણમાં આવી સિંહનાદ કરી લડાઈ પ્રકટ કરી, જે પ્રમાણે નવીન મેઘમાળામાંથી જળની વૃષ્ટિ થાય છે, તે પ્રમાણે બેય સેનામાંથી અગણીત બાણોની વૃષ્ટિ થવા લાગી. અને હાથીનાં મસ્તકની રક્ષા કરનારાઓએ વૃદ્ધ ગેંડનાં ચામડાંની દાલોનું પરિકાણ લેવા માંડ્યું. કાળની જીમના સમાન ભય ઉત્પન્ન કરનારી તલવારો શત્રુનાં રથિયો ભીંજાઈ ગઈ. બાલાંની લાકડીઓ રથિયુક્ત થઈ ગઈ, અને મહા ભયંકર યુદ્ધ ચાલવા લાગ્યું. લડાઈ મહાદારૂણ ચાલવા લાગી. લાકડી, તલવાર, ખંજર, બાલાં, કટાર અને બાણ જે જે હથિયાર શરણે પાસે હતાં તે તે વડે તુમુલ્લ યુદ્ધ થવા લાગ્યું. કન્હચલુઆણુ ત્રણ પ્રકાર સુધી મહા પરાક્રમથી પોતાની તલવાર ચલાવી, એટલુંજ નહિ પણ તેણે ગુજરાતની સેનામાં ત્રાસ વર્તાવી મૂક્યો. કન્હનાં અપરિમીત પરાક્રમથી ગુજરાતની સેના ભયભીત થઈ ગઈ, અને યુદ્ધ કરનારાઓ જરા નરમ પણ પડી ગયા. એટલામાં તો તીરોના, બાલાનાં અને તલવારોના ઘાવ લાગવાથી

ગર્જરિત થઇ ગયેલા પોતાના ભાઈને દૂર કરી સોમેશ્વર ચઢુઆણ પોતે સામે આવ્યો. તેણે આવતાં વેંતળ ગુજરાતી સેના ઉપર કઠોર આક્રમણ કર્યું, અર્થાત્ નરમ પડેલી ગુજરાતી સેના ઉપર સખ્ત હુમલો કર્યો; પરંતુ તે વખતે ગુજર્જેશ્વર ભીમદેવ દૂર નહોતો. હાથીનાં પગેમાં સાંકળ નાંખાવી ભીમદેવ દૃઢ થઈને ઉભો હતો. તેની દૃઢતા જોઈને જાણાઓનો પણ ઉત્સાહ વૃદ્ધિ પામ્યો. તે આગળના થાકેલા અને શસ્ત્રોથી ધાયલ થયેલા સૈનિકોને દૂર કરી બિંદુ સેનાની સાથે તેઓ આગળ આવ્યા. ભીમદેવે પણ ગર્જના કરી તેઓને વિશેષ ઉત્તેજિત કર્યા. સોમેશ્વરે પણ નિઃશંક થઈ, ભીમની ગર્જનાને જરાપણ ન ગણીકારતાં, ખેડુત જેમ ખેતરમાં કણસલાં કાપે, તેમ ભીમના સૈન્યને કાપવા માંડ્યું. તલવારો વીંજળીના સમાન ચળકવા લાગી. સૈનિકો મરણ પામેલા સિંધાઈઓનાં શબ્દોપર ચડી ચડીને શત્રુઓને મારવા લાગ્યા. સ્વાર સ્વારની સાથે, પ્યાદલ પ્યાદલની સાથે મળીને બચંકર યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. સોમેશ્વર અને ભીમદેવ સન્મુખ આવ્યા, તે બન્નેએ તો દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો હતો કે મારવું યા મરવું એમ તેની મુખામુદિ પરથી જણાતું હતું. શત્રુનો પીછો ન છોડવાની બન્નેએ દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. પ્રધિરાજ તાસામાં મહાકવિચન્દ્રે આ યુદ્ધનું ઘણુંજ સરસ વર્ણન કરેલું છે. અને મિ. ફારબસ સાહેબે પણ તેના આધારે સોમેશ્વર અને ભીમના યુદ્ધ ને આ પ્રકારે લખ્યું છે કે:-

સોમેશ્વર ચઢુઆણ અને ભોળા ભીમે બચંકર યુદ્ધ મચાવ્યું. સકળ પૃથિવી ત્રાસ પામી ગઈ. જે પ્રકારે બે પર્વત પરસ્પર લડતા હોય, તે પ્રકારે બીરો યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. શળપર શળ પડવા લાગ્યાં. સોહીની નદીએ બહેવા માંડી. વર્ષાઋણમાં જે પ્રકારે સમસ્ત પૃથિવીપર કાદવ થઈ જાય તે પ્રકારેજ રણભૂમિ સોહીથી થઈ ગઈ. યુદ્ધના મદદથી ઉત્તેજિત થયેલ યોદ્ધા મોટાં મોટાં તીક્ષ્ણ અસ્ત્રોથી લડવા લાગ્યા. પ્રાણની સાથે પ્રાણ મળી ગયાં. એક પણ અપ્સરા વર વગરની ન રહી. હિમય તરફના અસંખ્ય સૈનિકો ધાયલ થયા; પરંતુ કોઈએ પણ રણભૂમિનો પરિત્યાગ કર્યો નહિ, અને પીઠ પણ દેખાડી નહિ. જનમ યાદવ સકળ પૃથિવીનો જાણે નાશ હમણાં કરી નાખશે, એ પ્રભાણે ગર્જના કરતો પોતાના મિત્રની ઝખી તરફ જઈને ઉભો રહ્યો. તેના સામે યુદ્ધ કરવાને ખેંગાર આવી પોહાવ્યો. બન્ને યોદ્ધાઓ જંગમાં તથા પ્રતિજ્ઞામાં સમાન હતા. જે પ્રકારે બે મહોન્મત સાંઠ લડતા હોય તે પ્રકારે તે બે યોદ્ધાઓ બચંકર યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. તેઓના ધક્કાથી મેઘા મેઘા મત્તવાળા હાથીઓ પણ રણભૂમિનો ત્યાગ કરીને નાસવા લાગ્યા. બન્ને વીરોનાં શરીરથી રૂધિરની ધારા એવા પ્રકારે નિકળી રહી હતી કે, જાણે

છાજા પર્વતમાંથી લોહીનાં ઝરણાં ઝરતાં હોય એમ જણાતું હતું. દેવ દેવ તથા પાનાલના સર્પ એ બંને યોદ્ધાઓનાં દારણુ યુદ્ધને નિરખી નિરખી આનંદ પામ્યા, અને આકાશમાંથી પુષ્પની વૃષ્ટિ થવા લાગી.

સોમેશ્વર ચક્રવર્તીની જમણી બાજુએ ધોળા ધોડા ઉપર ચઢીને બળ-ભદ્ર આવીને શત્રુ સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. રણ દુંદુભી વગડાવતો સોમેશ્વર આગળ વધ્યો. અને જે પ્રકારે મુચકુન્દ નિદ્રામાંથી ઉઠ્યો હતો, અને તે સમયે તેની જેવી આંખો થઈ ગઈ હતી તેવીજ આંખો આ સમયે સોમેશ્વરને ભેળેને ભોળા ભીમદેવની પણ થઈ ગઈ હતી. જે પ્રકારે બૃહસ્પતિજી, શુકની લડાઈમાં મત્રોથી કાર્ય કરતા હતા, તે પ્રકારેજ તે એ રાજાઓના વચમાં બાણોના પ્રયોગ થવા લાગ્યા. બંને રાજા દેશના રક્ષક હતા. બંને ઇન્દ્રપતી હતા. બંનેએ ઠબચ ધારણ કરેલાં હતાં. બંનેની પાસે ડોકો વાગતો હતો. બંને અત્યંત પ્રતિષ્ઠિત હતા. બંને હિન્દુઓની સીમારૂપ હતા. અને બંને જણા ક્ષત્રિય પુત્ર હતા. એક ખીજનથી કોઈ ઉતરે તેવો ન હતો. બંને સમાન હતા. રણ દુંદુભીના શબ્દ શ્રવણ કરી શ્રી મહાદેવજી પોતાના ધ્યાનથી જાગી ઉઠ્યા. અને નાચતા દૃઢતા મહાઆનંદથી પોતાની મુંડમાલમાં મસ્તક પરિવવાને તૈયાર થયા. આ યુદ્ધ પ્રસંગ નિરખી દેવર્ષિ બ્રહ્માના પુત્ર નારદજી પણ આનંદિત થયા. અપ્સરાઓ પણ વિમાનમાં બેસી આકાશમાં એક ખીજ સાથે તકરાર કરવા લાગી. યક્ષ અને ગન્ધર્વ પણ આ ચમત્કારિક બનાવને નિરખીને ધબરાઈ ગયા, તેઓએ જાણ્યું કે હવે તો સૃષ્ટિનો લય થવાનો સમય આવી ચૂક્યો એવું દારણુ યુદ્ધ થવા માંડ્યું. જે યોદ્ધાઓ આ રણભૂમિમાં માર્યા ગયા તે વૈકુન્ઠ ધામમાં ગયા. આ પ્રકારે દારણુ યુદ્ધ ચાલતાં ચાલતાં અતે સોમેશ્વર ચક્રવર્તી કે જે યથાર્થ યોદ્ધા હતો, તે રણભૂમિમાં માર્યો ગયો; પરંતુ તેના મરણના સમાચાર તેના વીર સામંતોને મળ્યા ન હતા, તેઓ તો એમજ સમજતા હતા કે, સોમેશ્વર યુદ્ધ કરી રહેલ છે, તેથી તેઓ તો વિશેષ ઉત્સાહમાં આવીને યુદ્ધ કરતા હતા. સોમેશ્વરના મરણ પછી પણ ધણાક સૈનિકો યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં માર્યા ગયા. જે પ્રકારે ભારતવર્ષમાં કુરુક્ષેત્રનું યુદ્ધ થયું હતું તેવુંજ દારણુ યુદ્ધ ભીમ અને સોમેશ્વર વચ્ચેનું થયું હતું સોમેશ્વર સોમેશ્વરની સમીપ જઈ પોહોઝ્યો. અને તેનું શરીર જે લત્તોથી બનેલું હતું, તેમાં મળી ગયું. ભીમદેવે અસ્ત્ર ચલાવવાં બંધ કર્યાં. પૃથિવાના ઉપર જય જયકાર શબ્દ થવા લાગ્યો. દેવતા 'હાય ! હાય ! !' પોકારવા લાગ્યા; કેમકે સોમેશ્વરે તેઓના સ્વર્ગ સુખમાં વિદ્ય કર્યું. આ પ્રમાણે હજારો વીરોનાં પ્રાણની આહુતિ અપાયા પછી એ યુદ્ધનો અંત આવ્યો.

બીમદેવ જ્ય પામ્યો, અને પરમારો શાન્ત પડી ગયા. જેાસી પરમાર અને તેનો યુવરાજ સલખકુમાર રણભૂમિ છોડીને ભાગી ગયા. સેનિકોનો ઘાણુ નિકળી ગયો. અને બાકી અવશેષ રહેલી સેના ત્રાસ પામી ચન્દ્રાવતીના તરફ ભાગી ગઈ. નગરમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. દ્રવ્યવાન સોડા પોતાનાં દ્રવ્યની ફિકરમાં પડ્યા. અને જેટલું લઈ શકાય તેટલું ધન લઈને પાસેનાં ગામમાં-ઓમાં ભાગી ગયા, પણ જેઓનાં સગાંબહાલાં તથા મિત્રો રણસામમાં માર્યા ગયા તેઓના દુઃખની તો કાંઈ સીમા ન હતી. કેટલીક ઘરડી ડોસીઓ તથા ડોસાઓ પુત્ર રહિત તથા નિરાધાર થઈ બેઠા; કેટલાંક નાનાં છોકરાં બાપ વિનાનાં થવાથી નિરાશ્રિત થઈ ગયાં, કેટલીક તરણ સ્ત્રીઓને વિધવા અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ. કેટલીક તરણીઓના ભત્તાર દેવ લોકમાં અસરાઓને વર્મા; અને કેટલાંક સ્ત્રી પુરુષના ભાઈ તથા મિત્રોએ આ જગતના અર્થનય સંબંધ તોડી નાખ્યો. ચન્દ્રાવતીમાં સઘળે રડારડ થઈ રહી. મોટા મોટા મેહેલ કે નીચાં નીચાં ઝુપડાં સઘળામાં દુઃખ તથા શોકના શબ્દ સંભળાવા લાગ્યા. બદમાસ તથા ચાર સોડાએ શહેરમાં લૂટમાર મચાવી દીધી. રાજા રાજ્યમેહેલનો ત્યાગ કરી માળવાના તરફ નાશી ગયો. અને વધ્યા ઘટયા બહુ-આણુ પણ અજમેરના તરફ નાશી ગયા. જે ચન્દ્રાવતી નગરી ધન ધાન્યથી પરિવૃષ્ટ હતી. તે સત્રુઓના આવવા પહેલાંજ નિર્ધન થઈ ગઈ હતી. બીમદેવ વિજય પામ્યા પછી તુરત ચન્દ્રાવતીમાં આવ્યો. અને તેણે નગર નિવાસીઓને અભય વચન આપી સકળ પરગણામાં જે અગ્રાજ્ય આલી રહેલું હતું તેનો બંદોબસ્ત કર્યો. બીમદેવ જે આશાથી આ દારણુ યુદ્ધ કરી અસખ્ય મનુષ્યોના પ્રાણુ લઈ રૂબિરની નદી બહેવરાવી હતી, તે આશ તેની કળી-જૂત થઈ નહિ. બીમદેવે જેવો ચન્દ્રાવતીમાં પગ મૂક્યો કે તેને સમાચાર આવ્યા કે, -ધમ્મનકુમારીને આ યુદ્ધ પ્રસંગથી અચળગતના અજીત ક્ષિપ્રામા રાખી હતી ત્યાંથી તેને પૃથિરાજ ચલુઆણુ અજમેર લઈ ગયો. આ સમાચાર મળતાં બીમ નિસ્તેજ થયો, તેના ખેદનો પાર રહ્યો નહિ તેની આશા ધૂળમાં ગઈ, તેનું સર્વ યત્ન નકામું ગયું. અને ચન્દ્રાવતી નગરીનો મિથ્યાજ્ઞ નાશ થયો, આ લડાઈમાં જે બાહાદુરીથી કામ બીમે લીધું, તેટલું કામ જે સ્ત્રીહાણુદીન સાથે જેસલમેરના બાટી રાજાનો પત્ર આવતાં કર્યું હોત, તો ભારતવર્ષની દુર્દશાનો સમય આવતજ નહિ. પણ અફસોસ! માનુષ્યમિત્રાં મંદભાગ્યથી એ રૂડો વિચાર બોળાને તરંગી મનના બીમદેવના મનમાં આવ્યોજ નહિ.

પ્રકરણ ૬ કું.

પૃથિરાજ અને શાહાબુદ્દીન.

પૃથિરાજ અચળગદના અજીત દિશ્વામાંથી પોતાની પાટરાણી
અચળકુમારીને અજમેરમાં લાવી, પિતાની આજ્ઞાનુસાર ઉત્તર
તરફના રજપૂત રાજાઓને જઈ મળ્યો, અને પંજાબની
સીમા ઉપર એકત્ર થઈ શાહાબુદ્દીન ઘેરીને રોકવાનો મત
કર્યો. ચંદ્રઆણુ અને સોલંકાને યુદ્ધ થઈ રહેલું છે, તેથી
અજમેર શૂન્ય પડી રહેલું હશે, તેથી ત્યાં જતાં મને કાંઈ અડચણ
પડશે નહિ, અને અજમેર લાથ કરી લઈશ, એ આકાંક્ષા શાહાબુદ્દીનના હૃદય
મન્દિરમાં હતી, પણ તે તેની આકાંક્ષા સ્વપ્નવત્ હતી; તે તો એકદમ હિંદ
ઉપર ધસ્યો આવતો હતો; તેટલામાં તો તેના ખાતમીદારોદારા તેને સમા-
ચાર આપ્યા કે, -સિંધુના કિનારા ઉપર સેના લઈને તેને આવતો અટકાવવાને
તથા તેને યોગ્ય સત્કાર આપવાને માટે પડેલા રાજાઓની ખબર પડતાં તેણે
પોતાનો માર્ગ બદલ્યો. આર્થ રાજાઓના ખાતમીદારોએ આવીને રાજાઓને
કહ્યું કે શાહાબુદ્દીન બલુચિસ્તાન તરફથી સિંધના પહાડી દેશોમાં થઈને રજ-
પૂતસ્થાનની તરફ આવે છે. આ સમાચાર થતાં રાજાઓએ પોતપોતાની
સેનાના પૃથક્ પૃથક્ ભાગ કરી પ્રત્યેક માર્ગ રોકવાનો વિચાર કર્યો. શાહા-
બુદ્દીનને આવવા માટે એક પણ રસ્તો ખુલ્લો ન રાખવાના ચોક્કસ વિચાર
ઉપર આર્ય રાજાઓ આવી ગયા. અને એક મહાબારી સેનાને તે દેકાણે રાખી
બાકીના યુવરાજાને તેનો સેનાપતિ બનાવ્યો. અને બીજા ભાગની સેનાની
સાથે પૃથિરાજને શાહાબુદ્દીનને રોકવા માટે મોકલવામાં આવ્યો. વીર પૃથિ-
રાજચંદ્રઆણુ પોતાની સેનાને પોતાની સાથે રાખી વાયવ્ય ખૂણની તરફથી
ઘેરીના આવવાના સમાચારનો પતો લગાડતો તે સમયની રજપૂતસ્થાનની
સીમા ઉપર રહેતો રહ્યો. શાહાબુદ્દીન ઘેરી પણ કાંઈ કામ્યો નહતો, તે મહા
યુક્તિવાન અને સાહસી હતો, તેથી તે અનેક ચક્કર મારતો રજપૂતસ્થાનની
તરફ આવ્યો. અને વીરચંદ્રઆણુ યૌવરાજની સાથે યુદ્ધ કરવાની તૈયારી
કરવા લાગ્યો.

પૃથિરાજ, શાહાબુદ્દીન ઘેરીની ચાલાકીથી જરા પણ અચ્છાત ન હતો, તે
મુસલમાનોની યુદ્ધની રીતભાવને સારી પેઠે જાણતો હતો, અને પોતપોતાના

અભિમાનમાં મગ્ન હતા; તો પણ મહુઆણુને એ સદેહ હતો કે, - મુસલમાન કપટથી જ આપણા ઉપર આક્રમણ-હલ્લો કરશે. એ ધારણથી તે સત્રિનો સાવધાન રહેતો હતો. મહુઆણુના સૈનિકો અત્ય ખાંધીનેજ સૂતા હતા. એ ચાર દિવસ સુધી તો થોડી થોડીવાર ઝપાઝપી થાય અને પછી પાછી ઉભય સેના રણભૂમિમાં વિખરાઈ જાય એમ ચાલ્યું. આ પ્રમાણે થોડી થોડી વાર ઝપાઝપી કરવામાં શાહાપુદીનનો એ હેતુ હતો કે આ પ્રકારે થોડી થોડી ઝપાઝપીથી રજપૂતોને જૂલાવામાં નાખું; પણ વીર પૃથિરાજે તેની તે અંશા ફળીભૂત થવા દીધી નહિ. અંતે તેનું કપટ ખુલ્લું થઈ ગયું; અર્થાત્ એક દિવસ નિત્યના નિયમાનુસાર રજપૂતો યુદ્ધ કરીને પોતાની છાવણી તરફ પાછા વળીને આવતા હતા, તે સમય મુસલમાનોની એક મહાભારી સેનાએ તેઓના ઉપર ધસારો કર્યો. વીર પૃથિરાજ પણ સાવધાન હતો, તે તેઓને પોતાની તલવારથી યોગ્ય સત્કાર આપવાને ઉત્સુક થઈ રહ્યોજ હતો. તેથી શત્રુની ચાલાકી જરાપણ કામ ન આવી. પૃથિરાજે તેના ધસારાનું એવું તો પ્રતિક્રિયા આપ્યું કે; શાહાપુદીન ધોરી અત્યંત તુકશાની સહન કરીને મુંઝે મોઢે પાછો વળી ગયો.

આ દગલખાણથી રજપૂતોનું લોહી ઉકળી આવ્યું. અને અંતે તેઓ ઘોર યુદ્ધ કરવાના ચોક્કસ નિશ્ચય ઉપર આવી ગયા. તેઓએ તો પ્રભાત થતાંજ રણદુનું વગડાવ્યાં અને મુસલમાનો સામે ચડાઈ કરી શાહાપુદીનનું સૈન્ય પણ તૈયાર થઈ સન્મુખ આવ્યું. તે વખતે પૃથિરાજે પોતાના સૈનિકો પાસે આ પ્રમાણે બોલણ કર્યું. આજે દાનવો તથા માનવોની વચ્ચે યુદ્ધ થવાનો ઉત્તમ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે; તેમાં દાનવો બગવાન દેખાય છે. તેઓની સંખ્યા વધારે છે, છતાં પણ એ દુષ્ટ લોકોને બગવાન સદાય કરશે, એવું તમારે સ્વપ્ને પણ કદિ ધારવું નહિ. જગતમાં સત્ય છે તેજ હથ્થર છે. અને અંતે સત્યનોજ જય થાય છે. એ સ્નેહ તુરકડા લોકોના આયુષ્યની દોરી તુટવાનો સમય આવ્યો હશે, ત્યારેજ તેઓ ન્યાયાન્યાયનો વિચાર કર્યા વગર પારકા દેશને ઉલટ કરવાને માટે મોટું લશ્કર લેઈને આવ્યા છે; પણ પરમેશ્વરની કૃપાથી તેઓમાંનો એક પણ તેઓના સોબતીઓના સમાચાર કહેવાને પાછો પોતાને દેશ જનાર નથી. સત્ય આપણી તરફ છે. તેથી ધૈર્ય પણ આપણાજ પક્ષમાં છે એમ જાણવું. રણસં-ગ્રામમાં કેમ લડવું. એ રજપૂતોને કહેવાની જરૂર નથી. આપણે સર્વ દક્ષી વંશના છીએ, આપણા વંદોએ મોટાં મોટાં ઘાણ યુદ્ધો કરેલાં છે કુરુક્ષેત્રમાં લડાઈમાં પાંડવો અને કૌરવો અદ્ધાર દિવસ સુધી લડ્યા છે, તેઓનાં શત્રુ-તનની કીર્તિ આજા જગતમાં ગયા છે. તે રજપૂતો પોતાના આપદાદનાં

“હામ બેળી આ રાની સિપાહઓથી બીહીરે, એવો જરા પણ સંભવ નથી. આપણે આ સમયે આપણા વાહાલા દેશને માટે લડીએ છીએ, આપણી જાતને માટે, આપણાં ઘરને માટે, આપણાં હઠઆં છોકરાંને માટે, આપણી સ્ત્રીઓનાં પતિવ્રતપણાના સંરક્ષણને માટે, આપણા અનાદિ ધર્મના સંરક્ષણ માટે, આપણને જે જગતમાં વહાલામાં વહાલું છે, તેને માટે મુદ્દ કરીએ છીએ, એ વાત લડતી વખતે સર્વ મનમાં રાખજો. મરવું તો એકવાર છેજ. એમાં ફેર પડતો નથી. માટે રણસયામમાં શા માટે ક્ષત્રીએ મોતથી બીહીરું ? હું આકાશ તરફ દષ્ટિ કરુંછું ત્યારે આસરાઓ શરા રજપૂતોને વરવાને માટે પુષ્પની વરમાળા હાથમાં લઈ તેવાર થયલી મારી નજરે પડે છે. ખોપરીઓનો હાર કરવાને ત્રીસદસિવજી પોતે પધારેલા છે. તથા તેના અગણિત ગણો, ભૂત, પ્રેત અને પિશાચ વિગરે મોટી ઉન્નણી કરવાને આવેલા છે. જંગલીઓ લોહી પીવાને ઉભી રહેલી છે. દેવતાઓ લગ્નનું પરિણામ નિરખવાને તત્પર થઈ રહેલા છે. એ સર્વના સમક્ષ આપણને લડવાનું છે. તેઓની આંખ આપણી ઉપર છે. માટે હે શરા રજપૂતો ! તમારા ક્ષત્રી નામનું આજ સાર્થક કરો. અને ધૈર્ય ધરીને આજ એ મંડળ શત્રુઓના કાપી કડકે કડકા કરો. અને ભરતખંડના બપોરે સદાને માટે દૂર કરો.

આનું પૃથિરાજનું શૌર્યોત્ક્રાંતિ બાપણુ થવણુ કરી આખું સૈન્ય આ-
 ખેશમાં આવી ગયું. અને તેના પ્રત્યુત્તરમાં એક મોટો પોકાર કરી આખી
 રણભૂમી ગળતી મૂકી. તે સાંભળી ધોરીની સકળ સેના થરથર ધ્રુજવા
 લાગી. આ જોઈ ધોરી આગળ આવ્યો ને બોલ્યો કે—‘હે પાકદીનના
 સિપાહઓ ! તમે સર્વ પોતાનાં ઘર તથા કુટુંબીઓ મૂકીને દૂર દેશ આવ્યા
 છો, તેમ કરવાની મુખ્ય મતલબ એ છે. પેહેલી અને અગત્યની ફરજતો એ
 છે કે,—કાફર લોકોને ખરાદીનમાં લાવવા. તેઓનાં દેહેરાં તોડી ત્યાં મસ્જિદો
 બાંધવી. તેઓની મૂર્તિ ભાંગી નાખવી અને ‘લાઈલાહાઈલ લલાહ મદમ્મુદર
 સ્મુલ અલાહ’ નો કલામ સર્વત્ર પથરાવવો. બીજી મતલબ એ છે કે,—આપણું
 રાજ્ય વધારવું. આપણી કીર્તિ ફેલાવવી. આપણા પાદશાહની આખર વધા-
 રવી. તથા આપણા દ્રવ્યમાં વધારો કરવો. એ બે હેતુ જો પાર ન પડે અને
 જો અલાહતાલાના હુકમથી આપણી હાર થાય, તો નાસવાની કાંઈ પણ
 જગા નથી એમ તમારે નક્કી જાણવું. આ સ્થળે જીવવું કે મરવું, પણ ના
 સવું નહિ નાસવાનો કાંઈ સાગ નથી. અને નાસવું પણ શા માટે ? શું આ-
 પણા સિપાહઓનો કોઈપણ સ્થળે પાન્ય થયો છે ? ના આંધ પણ થયો નથી
 તો પછી આ સમય શા માટે બીહીરું ? શું કુતરાના ભસવાથી વાધ કરે છે ?

કહી પહોં. માટે કે બહાર સિપાઈઓ ! આ મુઠ્ઠાં જેવા સિપાઈઓ તમારા સમુદાય આવ્યા છે, તેઓને ભાતના છાલાંના સમાન ઉપરી હો, અને તમોનો દેશ સર કરી તેઓની અગણિત હોલત તમારે માટે લઈ લો. જો બે સિપાઈઓ ! ઉપરથી અક્ષાતાલા તથા હજાર પેગંબર સાહેબ તમારી લડાઈ જોય છે. સધળા દિસ્તાઓ આપણને મદદ કરવાને માટે આવ્યા છે; માટે તેઓને એમ લાગે એવું કામ જો આજે કરશો, તો ક્યામતો દિવસે તમારા ધણાજ પુરા હાલ થશે.

આ બાપજીની મુસલમાનોનો ધર્મ સંબંધી જુસ્સો બહાર કાઢવા આવ્યો. તેથી તેઓ અક્ષા અકબર ! એવી મોટી બાંધકર ચીસ પાડી ઉઠ્યા. તે સમય વીર પૃથ્વિરાજ મોટા અવેશથી બહાર મેદાનમાં આવ્યો. તે શાહાપુત્રીન ધોરીના તરફ મુખ કરીને બોલ્યો કે,—જ્યારે હારી લાખો લડે છે, ત્યારે નાનાં નાનાં જાડોનો વગર ઠારણે હાથ થાય છે. તમારે બાતનરવે લેવો છે, અને મારે તે રાખવો છે. પરિણામ જે નિષ્પત્તિ તેમાં વિવાદ સિપાઈઓને તો કંઈકિયુ લાભ મળવાનો નથી. માટે તેઓ શા માટે મરણને સરણ થાય ? માટે તમારામાંથી જે કોઈની મરણે શેર સડ આપી હોય તે બંધે મેદાનમાં પડો. હું અને તે એ એકલા યુદ્ધ કરીશું, જે હું છું તો તમારે તુરત દેશ છોડી મુઠે મોઢે ચાલ્યા જવું. અને હું જો મરું તો મારું લશ્કર પણ નેમજ કરશે. પૃથ્વિરાજનાં આ બાપજીનો પ્રત્યુત્તર મુસલમાન લશ્કરમાંથી કોઈએ આપ્યો નહિ. તેથી રત્નપૂત્ર સિપાઈઓએ હર્ષની જુગ પાડી. તે સાંભળી શાહાપુત્રીન બોલ્યો કે—જેવી એ કહ્યું મોતની છાંયોને લગાડી ગણે છે, તેવી આપણે ગણતા નથી. આપણને તો આ જરૂરનાં મોટાં મોટાં કામો કરવાને માટે જુગએ મોકલ્યા છે. તે કામ બાર પાડ્યા વગર આપણે આપણી છાંયી વિના પ્રયોગને ફેંદી દેવી જોઈતી નથી. વળી રાગ મરાયા પછી તેનું લશ્કર લડશે નહિ તેનો શો બંધો ? માટે આપણે તો લડવું જ પછી જે થાય તે ખરું ! આ પ્રમાણે કરી સામા લશ્કરને તેની જગોએથી ખસેડાવતા તેણે તેનાં માણસોને હુકમ આપ્યો.

‘અક્ષા અકબર’ ની ચીસ પાડી મુસલમાન સિપાઈઓએ આગળ વસારો કર્યો કે,—‘હરહર મહાદેવ’ ની ચીસ પાડી હિન્દુએ સમન વસારો કર્યો. અને હિન્દુ તથા મુસલમાન બંને અસ્ત્ર શસ્ત્ર ચલાવતા લાગ્યા. મુસલમાનોએ રત્નપૂત્રને તેની જગાએથી ખસેડાવે ઘણા ઘણા વન કર્યા પણ તે બધી બંધ. રત્નપૂત્ર તો પર્વત સદૃશ જડ થઈને ઉભા રહ્યા. લગાઈ પછી મારે આવી. ચોમાસામાં પવનના જોસથી વાદળો સામ સામા જેમ અપડાય છે

તેમ બન્ને લશ્કરો અથડાયાં. તલવારોના ખડખડટથી કાન બહેર મારી ગયા. તેના વિજળીના સમાન ચળકાટથી આંખો ઝંખવાઈ ગઇ. તીરે તેા આકાશમાં એટલાં બધાં હડી રહ્યાં હતાં કે-તેમાંથી કાંઈ પણ પક્ષી જવા પામતું નહિ. અને વરસાદની પેઠે તેઓ નિચે પડતાં હતાં. જમીન ઉપર રૂચિની નદી ચાલવા લાગી. યોદ્ધાઓની કારમી ચીસથી ત્યાં કાંઈ પણ શબ્દ સાંભળવામાં આવતો ન હતો. એ બધા ગડખટાડની સાથે ધાયલ સિપાઇઓ ધૂળમાં રગદોળાતા હતા. તથા તેઓને ધારી દરદ થતું હતું તે સધળાના ક-ટથી તેઓ ખુમાખુમ પાડી રહ્યા હતા. બન્ને તરફનાં સેંકડો માણસ મરાયાં પણ રજપૂત સિપાઇઓએ પોતાના નિયમ પ્રમાણે તથા પોતાના ધર્મ પ્રમાણે પીઠ ફેરવી નહિ. પૃથ્વિરાજમાં તે સમયે જાણે જૂત ભરાયું હોય તેમ જણાતું હતું. તેની આંખો ખુનથી ભરેલી લાલચોળ થઈ ગઈ હતી. તે પોતાની તેજસ્વી તલવારવડે ચારેકાર ફરી વળ્યો. અને તેના સપાટામાં જે આવ્યું તેના એ કટકા કર્યા વગર રહ્યા નહિ. રાગની આવી બદાહરીથી તેના સા-મંતો પણ તેવીજ લિમ્મતથી લડ્યા. અને સામાન્ય સિપાઇઓ પણ મરખી-આડી પેડે મોતનો જરાપણ ડર ન રાખતાં પોતાનાં શસ્ત્રો નિર્દયપણે ચલાવ્યા લાગ્યા. પૃથ્વિરાજના સરદારોએ એવું તેા ધનધોર યુદ્ધ કર્યું કે, બપોર થતાં થતાંમાં તેા મુસલમાનોની અર્ધથી અધિક સેના કપાઈ ગઈ. મુસલમાન લશ્કરનાં માણસો થાક્યાં તેઓમાંના ઘણાંએકે ધુળ ચાટી. ઘણાક જખમી થયા પણ રજપૂતો ઉપર જરાપણ અસર થઈ નહી. તેથી ધોરી પોતાની સેનાની આવી દૃઢશા જેમ્મને રણભૂમિનો તાગ કરી ભાગી ગયો. ચન્દ બા-લાંવાળાં ઘોડેચારોને સાથે લઈને મુસલમાનોની પાછળ પડ્યો અને ભાગતી વગન સેનામાંથી ઘણાંએકને મારી નાખ્યા. જે પ્રકારે રેતીમાં પડેલાં મધરી નાં ઘોડામાંથી થોડાંક બચીને સમુદ્રના જળમાં જવા પામે છે, તે પ્રમાણેજ યુદ્ધભૂમિમાંથી ભાગેલા સૈનિકોમાંથી થોડાની સાથેજ શાહપુદીન ચન્દનાં આ કમાણુમાંથી બચવા પામ્યો. બંન્નાં સુધી ધોરીના કાપુડ પાંહોચવાના પક્ષા સ-માચાર ન મળ્યા ત્યાં સુધી મહાવીર, અપરિમીત પરાક્રમી અને લડાઈનો હોંશીલો પ્રતાપી પૃથ્વિરાજ સીમાના ઉપરજ પડ્યો રહ્યો. બાટીનો યુવરાજ અને નાકાદાર સેનાપતિઓના તરફથી વિજ્યાભિનન્દક ધન્યવાદ આપ્યા પછી તે મહાહર્ષથી અજમેર તરફ વળ્યો.

શાહપુદીન ધોરીનો પરાજય કરવાથી વીર પૃથ્વિરાજનું માન વળ્યું. અને તેના સરદારો વીરસેના પતિયોની ગણનામાં તે દિવસથી માણવા લાગ્યા. પૃથ્વિ-રાજના મનમાં પોતાના વિજયનો અને જયવન્ત થઈ ઇચ્છનકુમારીને મળવાનો

આનંદ બાપી રહેલો હતો, પણ એટલામાં તો તેને શોકના સમાચાર મળ્યા. પોતાના પિતા સોમેશ્વર ચઢુઆણુના મરણના સમાચાર મળતાંની સાથે જ તેનો સર્વ આનંદ જતો રહ્યો. અને તેને જોડેલો પિતાના મરણનો શોક થયો નહિ તેથી, વધારે શોક ભીમના વિજયનો થયો. પિતાના સ્વર્ગવાસથી તેના અવિધ્યના ઉત્સાહ મંદ પડી ગયા, અને તેનું મન વેર અને શોકથી અત્યંત વ્યાકુલ થઈ ગયું. તે ઘણી જ ઉતાવળથી અજમેરમાં આવ્યો. અને પોતાના પિતાને અર્થે દીપદાન અને ગોદાન-આદિ આખ્યાં અને નગરવાસીઓએ શોક પાળ્યો. અને નવા રાજની આણુ નગરમાં ફેરવી, આર દિવસ પર્યંત પૃથિરાજે પૃથિવીના ઉપર શયન કરવું. શોકથી ખિન્ન થયેલા પૃથિરાજને નવ વિવાહિતા ઇચ્છનકુમારીનું પણ સ્મરણ ન રહ્યું. તે વારંવાર ક્રોધથી ઉન્મત્ત થઈ દાંત કચરડી, સરદારો પાસે ન છતાં પણ સરદારોને સંબોધીને આ પ્રમાણે કહેતો કે, - 'માઈ ખડગ તો આપો, હું એકલો જ રુજ-સતને ઉજડ કરીશ. અને ભીમદેવનાં આંતરડાંમાંથી મારા પિતા સોમેશ્વરને ખેંચી કહાડીશ.' તેને દશ દિવસ પર્યંતતો આવો જ શોક રહ્યો. પછી સરદારોએ સોમેશ્વરની ઉત્તર ક્રિયા કરાવી મનને ધીરજ આપી. તેણે સુવર્ણનાં શિંગડાંવાળી અને જરીયલ ઝુલોવાળી ગાયો બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપી. નિર્ભી-નેને ભોજન કરાવ્યું. હજારો મનુષ્યોને દાન આપ્યાં અને નાના પ્રકારનાં લોહપયોગી કામો કરવાં તથા ભોળાભીમદેવથી વૈરનો બદલો લેવા મુખી મ-સ્તક ઉપર પાઘડી બાંધવાની બાધા રાખી.

કહેવત છે કે, - 'દુઃખનું ઓસડ દહાડા' એ નિયમાનુસાર પ્રતિદિવસ અને પ્રતિરાત્રિ વિતવા લાગી. પૃથિરાજનો શોક પણ દિવસે દિવસે ઉત્તરોત્તર ઓછો થવા માંડ્યો. એટલે સરદારોએ તેના રાજ્યાભિષેકની તૈયારી કરી. રાજનો શોક તેના કુંવરના રાજ્યાભિષેક સમય સમાપ્ત થાય છે. તે પ્રમાણે અજમેરમાં થયું. મનુષ્યોએ સોમેશ્વરના શોકનો પરિત્યાગ કરી, નવીન રાજના રાજ્યાભિષેકની ધામધૂમનો પ્રારંભ કર્યો, જે સ્થાનપર પાંડુ કૂળ બૂપણ મહારાજ પૃથિવિરનો રાજ્યાભિષેક થયો હતો, તે જ પ્રતાપી સ્થાનમાં અર્થાત્ નિગમબોધમાં પૃથિરાજનો રાજ્યાભિષેક થયો. અભિષેક સમય આવ્યુંની ચન્દ્રાવતી નગરીના જેતસી પરમારની પુત્રી ઇચ્છનકુમારીને પાટરાણીનાં પદની પ્રાપ્તિ થઈ. તે પોતાના સ્વામીની સાથે રાજ્યાસનપર બેઠી. સાંભાગ્યવંતી અને આબૂપણુ પેહેરેલી નગરીની નારીઓએ આશીર્વાદ દીધો અને રાજા-રાણીમાં મંગલનાં વાળાં બાગવા માંડ્યાં. ગાયન થવા લાગ્યાં ભાટ અને ચારણુ 'જય જય મહારાજ પૃથિરાજ અને જય જય મહારાણી ઇચ્છનકુમારી' એ

પ્રમાણે જય જયકાર કરવા લાગ્યા. રાજ પુરોહિતે પૃથિરાજ અને ઇચ્છનકુમારીની ચુંદીની ગાંઠ બાંધી વિધિવત વિવાહ કરાવ્યો; અર્થાત્ તે સમયે પૃથિરાજે શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી ઇચ્છનકુમારીનું પાણીચઢણું કર્યું. વિવાહ અને રાજ્યાભિષેક થયા પછી વર-વધૂએ અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરીને રાણી કમળાદેવીનાં ચરણ કમળમાં મસ્તક નમાવ્યાં. ઇન્દ્ર ઇન્દ્રાણીના સદૃશ પુત્ર અને પુત્ર વધૂનું જોડું નિરખી માતાના મનમાં પરમાનંદ થયે. પૃથિરાજે મહેલમાં સભા એકત્ર કરી સેવકો, આશ્રિતો મને પુરોહિતો-આદિને પુષ્કળ ધન આપ્યું. સરદારો અને સામંતોએ પણ આવીને રાજ અને રાણીનાં ચરણોમાં હાથી ઘોડા, રથ, સુવર્ણ, માતી અને રત્નોની ભેટ કરી, અને કન્દચહુઆણે પોતાના બનીગ્ન પૃથિરાજના લલાટમાં રાજનિશક કર્યું.

રાજ્યકારોત્તર પ્રવેળ ચાલવા લાગ્યો. અને તરણ રાજ પૃથિરાજ ઇચ્છનકુમારી રાણીની સાથે મુખ ભોગવવા લાગ્યો. કન્દચહુઆણે રાજ્યનો બાર ઉપાડી લીધો, તે નિરંતર પોતાના બાહ્ય સોમેશ્વરને સંભારી શોક કરતો હતો, અને તેના હૃદયમાં બીમદેવ હમેશાં ખટગા કરતો હતો. પોતાના બાહુનું ગમે તે પ્રમાણે વૈર લેવું, એ વિચાર અદર્શિશ તેના હૃદયમંદિરમાં ઘોળાયા કરતો હતો. સામંત-આદિ સમયે સમયે ઉચિત કાર્ય કરવાને સમ્મતિ આપતા હતા. એમ કરતાં કરતાં કેટલાક દિવસ વ્યતીત થયા પછી શુક્લ-રંગના બીમદેવના કાકા સરગદેવના પ્રતાપસિંહ, અગ્નિસિંહ, ગોકુળાદેવ, ગોવિન્દ, હરિસિંહ, શ્યામ અને ભગવાન એ સાત છોકરા કે જેને બીમદેવે કાઢી મૂક્યા હતા, તે બીમદેવથી બારવટું કરી, તેના કરથી ભયભીત થઈ, પૃથિરાજને મળે આવ્યા હતા. પૃથિરાજે શત્રુના બાહ્યે મહાઆદર સત્કારથી પોતાના દરબારમાં રાણીને સરદારની પડી બાંધી હતી. પૃથિરાજે તે દ્વારા બીમદેવનાં રાજ્ય તથા તેની સેનાથી સમ્પન્ન રાખવાવાળી ધાર્મિક વાતો બતાવી લીધી. જે કે તે બીમનો નાશ કરવાની કોણીપમંજ હતી, એટલામાં તેનો શત્રુ તેને મળ્યો, અને પૃથિરાજ પણ બીમને મારવાનાં યત્ન માંડ હતો, એટલામાં તેને બીમના કાકાના છોકરાઓ મળ્યા. આમ પરસ્પર એક બીજાનું મળવું થતાં તે બન્નેમાં અત્યંત મિત્રતા થઈ.

કેટલેક દિવસે પાટરાણી ઇચ્છનકુમારીને ગર્ભ રહ્યો. અને પૃથિરાજ પદ્માભિષેકવાળી બીજી કન્યા, કૈમાસદાદિમાની બેન સાથે પરણ્યો. તરણ પૃથિરાજ અંતઃપુરમાં ભોગવિલાસમાં મગ્ન રહેતો હતો, અર્થાત્ તે સદૈવ અંતઃપુરમાં રહેતો હતો. અંતઃપુરમાં રહી, ભોગ વિલાસનાં સુખમાં એવો તો તે નિમગ્ન થઈ ગયો કે-બોળા બીમદેવનાં વૈરની વાતો તે પણ તે બિસરી મૂકી,

એવામાં વળી ખીલે બનાવ એબ-ચો ફુ-પ્રકરણ ખીજમાં કસા પ્રમાણે ઝીટશે ખ્યાળના કહેવા અનુસાર માહાબારતમાં પ્રસિદ્ધ થયલા હસ્તિનાપુરની પડો-સમાં જમના નદીને કિનારે દિલ્હી શહેર જે હમણાં છે ત્યાં પ્રથમ સ્થપૂત સંજ્ઞાઓ સંજ્ઞ કરતા હતા, છેલ્લા દિલ્હીના વૃદ્ધ તુવર અનંગપાળનું અર્થાત્ પ્રથિ-રાજના નાનાનું પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા થતાં દિલ્હી આ ક્ષણભંગુર જગતમાંથી હટી જતાં, તેણે વાનપ્રસ્થાશ્રમ ધારણ કરી બહિરાકાશ્રમમાં જઈ તપશ્વર્ષી કર-વાનો નિશ્ચય કર્યો, અને પોતાની દીકરી* કમળાદેવીના પુત્ર પ્રથિરાજને કતક ક્રેવા તે ઉપર નિચે મુજબ પત્ર લખ્યો.

સાદક.

સ્વસ્તિ શ્રી અજમેર દ્વોળ દુર્ગા^૧ રાજાધિપોરાજન
પુત્રી પુત્ર પવિત્ર પંથવ ધનો છત્રીસ વંશાવનં ।
મા વૃદ્ધાય સુવૃદ્ધ તસ સરણં વદ્મી નિશિત તનં
બા મૂર્ધ્ન્ય હયં ગયં ચ સકલં સંકલ્પિતા તર્પયં ॥*

ભાષાર્થ—સ્વસ્તિ શ્રી અજમેર અથવા દ્રોણ દુર્ગામાં વિજયમાન છ-ત્રીસ રાજકુળમાં પવિત્ર દોહિત તરફ-મારી વૃદ્ધાવસ્થા થવાથી મારે પૈટ્રિકા શ્રમમાં તપશ્વર્ષી કરવા જવું છે, મારી આ પ્રથિવી, ધોડા, હાત્રી-આદિ સ તમારા નામનો સંકલ્પ કરીને આપી દઉં છું.

આ પત્રથી ખ્યાળના ઉપર વિશ્વાસ આવ્યો. પ્રથિરાજે અજમેર છોડી દિલ્હી જવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને ખ્યાળના ચરણમાં અસ્તક નાનાની આશી-ર્વાદ માગ્યો. અને મુસલમાની રાજ્યમાં ત્યાર પછી ખ્યાળની ચાલતાવૃદ્ધિ પામી.

* અસલ રાસામાં છે કે-અનંગપાળે પોતાની ખીલ દીકરી મુદરી નામની કનોજના વિજયપાળ રાડોડને દીધી હતી.—

અનંગપાળ પુત્રીજી ત્રય દુક વોની વિજયાલ,
દુક વોની સોમેશકોં વીજ પવન કલિકાલ.

૧ દેશ અને પાંડવના સમયમાં અજમેર દ્રોણાચાર્યના ક્ષણમાં દોવાથી તેને દ્રોણ દુર્ગ પણ કહેતા હતા.

ખીલ પ્રતોમાં આ પ્રમાણે પણ પાઠ છે—

સ્વસ્તિ શ્રી અજમેર દેશ નૃપતે ગોવિન્દ પૂજાસતે ।

પુત્રી પુત્ર પવિત્ર પિત્ર ચરિત દાદીશ વિભ્રાજતે ॥

મસ્તોઽહં જાસા સોમેહિતરસા તથાં તપો મામ્બહુઃ ।

બા મૂર્મે પ્રથિતેન્દ્રપ્રસ્થનગરે પ્રાગ્યં હિ રાજ્યં કુરુ ॥૧૧

આજ પણ અજમેરમાં ખ્વાજા અને ઓલીયાપીરોની દરવાઓ છે, લાખો મુસલમાનો પ્રતિવર્ષ હજ્જ કરવાને આવે છે. પૃથિરાજે પોતાની જન્મભૂમિ પીરોને આધીન કરી, દિલ્હી જવાની તૈયારી કરી, અને ધન, દોલત, સેના તથા રાણીઓ—આદિને લઈ ખ્વાજા સાહેબનાં બતાવેલાં મુહૂર્તમાં પૃથિરાજે અજમેરનો પરિત્યાગ કર્યો. અજમેરથી દિલ્હી જતા પૃથિરાજને એ સ્થળેથી દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થઈ. એક સ્થળેથી તો આ પ્રમાણે ધન પ્રાપ્ત થયું કે,—માર્ગમાં નાગોર પાસે ખટ્ટપુર નામે ગામ પાસે જુના સમયનો એક ગુપ્ત ખજાનો હતો, તે ઉપર એક પિતળની પુતળી હતી તે પુતળીના મસ્તક ઉપર આ પ્રમાણે લખ્યું હતું.—

‘ શિરકટ્ટે ધન સંગ્રહે, શિર, સજે ધન જાય, ’

પૃથિરાજે આ વાંચી પોતાના વિચક્ષણ પ્રધાન ક્યમાષને પૂછ્યું કે,— આ વાક્યનો શું અર્થ થાય છે? ક્યમાષે કહ્યું કે,—? રાજાજી. આનો અર્થ ઘણોજ માર્મિક છે. આમાં એવું જણાય છે કે—જે કોઈ મનુષ્ય શિર આપીને કોઈપણ કામ કરે છે, તેને ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને જે પોતાની વિશેષ સંભાળ રાખે છે તે દ્રવ્યને ખુવે છે એટલામાં દેવીનો વરદાઈ ચન્દ બાટળેલો કે,—મહારાજ ક્યમાષે જે અર્થ કર્યો તે જો કે વાસ્તવિક છે, તો પણ આ લેખના બે અર્થ છે. અને મારી સમજમાં તો એમ આવે છે કે,—માથું વાઢે તે માલ કાઢે; અર્થાત જે મનુષ્ય આ પુતળીનું શીર કપી નાખશે, તેને આમાંથી દ્રવ્ય મળશે અને નહિ કાપે તો કાંઈ પણ નહિ મળે. ચન્દનાં આ વચન ઉપર પૃથિરાજને વિશ્વાસ આવતાં તત્ક્ષણ તેણે તે પુતળીનું માથું કપી નાખ્યું અને અંદર તપાસ કરાવ્યો તો, તેમાંથી સિત્તેર લાખ સોનામોહોરો મળી આવી. આગળ જતાં એક કૃષ્ણ મનુષ્ય કે જેણે કરોડો રૂપિયા એકઠા કરી રાખેલા હતા, તેનું ધન પણ પૃથિરાજનેજ મળ્યું. આ પ્રમાણે બે સ્થળેથી પ્રતાપી પૃથિરાજને અગણિત દ્રવ્ય મળ્યું. અને તે દિલ્હી આવ્યો. આ પ્રમાણે ખજાનો મળવાથી ચહુઆણુ મજબૂત થઈ જશે, એ અદેખાઈથી કતોજ અને પાટણના રાજાઓએ તે સામે દાવો ઉઠાવી ગિન્નીના શાહમુદ્દીન ધોરીને પોતાની મદદે બોલાવી કાળને ધર દેખાડવાનું બંધકર જોખમ માથે ઉઠાવ્યું. આ પ્રમાણે પૃથિરાજ ચહુઆણુને દિલ્હી સ્વતંત્ર મળવાથી ચહુઆણુ અને રોડોડ વચ્ચે કલહનું બીજ રોપાયું. એ બીજ તેઓ વચ્ચે કલહનું ન હતું, પણ ભારતવર્ષમાંથી રજપૂત રાજ્યની આખરનું હતું. તેને દિવસે દિવસે ઉત્તેજન મળતું જાયું, અને તેનું અંતિમ પરિણામ જે આવ્યું તે આગળ જાણવામાં આવશે.

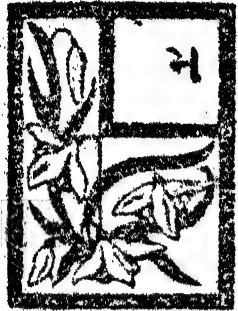
પ્રકરણ સાતમું.

સંકીર્ણ વૃત્તાંત.

છપ્પય.

અનંગપાલ ગઢ રાચિય, મત્ત જોસીસો ડકલ્હિય;
 હુવો તુંવર મતહીન, કરી કિહીતેં ઢિલ્હિય.
 કહે વ્યાસ જુગજોત, અગમ આગમ હું જાણું;
 તૌવર તે ચહુવાન, હોય પુનિ પુનિ તુરકાણું.
 તુરક અવટી મંઢવધરહ, એક રાય મહી ભોગવે;
 નવસત્ત અંત અંતે વરહ, એક ડગ્ર મહી ચહવે. ॥૧॥

(ચન્દ્રરાસ.)

હારાજ વીર વિક્રમાદિત્યના સમયથી ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં તુંવરરાજા રાજ્ય કરતા હતા. પૃથ્વિરાજનો નાનો અનંગપાળ તેની પેઢીમાં ઓગણીસમો રાજા હતો. ઇન્દ્રપ્રસ્થ પાંડવોના સગવડથી આર્ય રાજાઓની રાજધાની હતું. અનંગપાળને એક બેલો કિલ્લો બાંધી નવીન રાજધાનીનું નગર સ્થાપિત કરવાના ઉત્સાહ હતો; કેમકે તેને એક પણ પુત્ર નહતો, કે જે તેનું નામ રાખત. અનંગપાળનો વિચાર નવીન રાજધાનીનું નામ 'અનંગપાળવતી' રાખવાનો હતો, પરંતુ નવીન નગરી 'દિલ્હી' એ નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ. અને હાલ પણ તેનું તેજ નામ ચાલે છે.* દિલ્હી નામ રાખવાનું કારણ અને તેની સ્થાપનાના સંબંધે પૃથ્વિરાજ સસામાં લેખ છે કે, - ઇન્દ્રપ્રસ્થ નામ બદલી દિલ્હી પડ્યું તે વિષે કવિચંદ લખે છે કે, - અનંગપાળે ગઢ બાંધ્યો, ત્યારે તેને એક બ્રાહ્મણે મુહૂર્ત જોઈ આપ્યું હતું. તે મુજબ નવો ગઢ બાંધવાની જગ્યા પસંદ કરાવી શુભ મુહૂર્તમાં તેણે મોટી ધામધૂમ સાથે સ્થાપનની ખીલી ઠોકી. દરબારી મંડળમાં કેટલાક મશ્કરા પણ હોય છે તેમણે જોશી મહારાજનું ઉપહાસ્ય કરી કહ્યું કે, - 'મહારાજ. ! મુહૂર્તની ખીલી તમે ક્યાં ઠોકી' ? ત્યારે જોશીએ કહ્યું કે, - 'મેં શેખનાગની ફણ ઉપર ખીલી ઠોકી છે. અને તે એવાં પણ ચોધડીયામાં ઠોકાઈ છે કે, - તુંવરોના હાથમાં ઇન્દ્રપ્રસ્થનું રાજ્ય 'ચાવણ્દ'.

* આવી વાતો ઘણાં નગરોની સ્થાપનાના સંબંધમાં સાંભળવામાં આવે છે, એ પ્રમાણે આ પણ જણાય છે કે, દિલ્હીના સમ્બન્ધની આ વાત પણ જન પ્રચલિત હોવાને લીધે પાછળથી રાસામાં લખી લીધી છે. 'દિલ્હી' શબ્દ ઉપરથી અપભ્રંશ દિલ્હી અને એ બનવા જોગ છે.

વિદાકરો' રહેશે; અર્થાત્ તુંવર રાજાઓનું રાજ્ય પ્રથિવી ઉપર સરજા અં
અન્ન તપશે ત્યાં સુધી ચાલશે. આવાં બ્રાહ્મણનાં વચન થવણું કરી મશ્કરાઓને
તો એ વાતને મશ્કરીમાં ઉડાવી દીધી. અને બ્રાહ્મણની મશ્કરી કરીને કહ્યું
કે, - મહારાજ ! શેષનાગની ડણુ ક્યાં એમ રેલી પડી છે કે તેના ઉપર તમે
ખીલી ખોડશો. મહારાજા અનંગપાળને પણ શંકા થઈ કે, આટલી નાની
ખીલી શેષનાગની ડણુ ઉપર ક્યાંથી વાગે ? શંકાતું સમાધાન કરવા કોયે
ભરાયલ બ્રાહ્મણે કહ્યું કે, - ખરા ખોટાનું પારખું જોતું હોય તો, ખીલી ઉખેડી
જુઓ; જો તે રૂધિરથી ભરેલી નીકળે તો મારી વાત સાચી માનજો અને
જો કોરી નીકળે તો મારું વચન જૂઠું માનજો. અનંગપાળે પરિક્ષણ કરવા
ખિલી ઉખેડવાનું બ્રાહ્મણને કહેતાં કોયેથી લાઝચેળ બની ગયેલા બ્રાહ્મણે
ઠોકેલી ખીલી હલાવી બહાર ખેંચી કાઢી તો તેનું અણિયું રૂધિરથી ખરડામણું
હતું. આ અદ્ભુત ચમત્કારને જોઈ ખાત મુદ્દસના સમારંભમાં આવેલા
લોકો આશ્ચર્ય પામ્યા. અને અનંગપાળ રાજા જોશીના ચરણમાં પડ્યો. અને
ઘણી વિનયપના કરી એટલે બ્રાહ્મણે એજ ખીલી પાછી ઠોકી દીધી; પરંતુ
બ્રાહ્મણે કહ્યું કે, - તમે મારાં વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો નહિ, અને વળી,
શેષ નેડાયલી ખીલી ઉખેડાવીએ વળુંજ ખોટું કાઢ્યું. હવે તો તે શેષનાગની
ડણુ ઉપર છે. અને તમે ઠોકાયલી ખીલી 'ઢીલી' કરાવી તેથી આ નગરનું
નામ 'ઢીલી' પડશે, અને તેની ગાદી ઉપર આવતાં રાજાઓનાં રાજ્ય
તોફાની પવનમાં સપડાયલા વહાણની પેઠે ડમાડોળ રહ્યા કરશે.' આતું
ભવિષ્ય ભાખી કોયે ભરાયલો બ્રાહ્મણ દક્ષિણા લીધા વગર ચાલ્યો ગયો અને
અનંગપાળે 'ઢીલી' નગર વસાવ્યું. * ઉપરના છંપયનો ભાવાર્થ આ
પ્રમાણે છે કે :—

અનંગપાળે જોશીનાં અનુમોદનથી ગદરચ્યો, પણ તુંવરે મતિહીણ થઈ
ખીલી ઢીલી કરી, માટે જગજગ્યોતિ વ્યાસે કહ્યું કે, - હું અગમ આગમ સર્વ
જાણું છું. દિહીની ગાદી ઉપર તુંવર, તે પછી ચહુઆણુ અને તે પછી તુરક
થશે. તુરક સામે મંડોરવાળા થશે. પણ સોળસો વર્ષ પછી એક રાજા ચ-
કવે રાજ્ય કરશે.

વૃદ્ધ અનંગપાળ તુંવરને પેટ પુત્ર ન હતો, માત્ર બે કન્યાઓ હતી.
મોટી કન્યા કનોજના વિજયપાળ રહેઠાંને દીધી હતી, તેને પેડે જયચંદ્ર જ-
ન્મ્યો હતો. અને આ વખતે તે કનોજમાં રાજ્ય કરતો હતો. નાની અથવા

* મરી જાય દિહીને સાહજહાં પ્રાદશાહે પ્રાચીન દીહીના સમીપજ વસા
વેલ છે. સાહજહાંને તેને સાહજહાનાબાદ નામ રાખવાનો વિચાર રાખ્યો હતો.

ખીજી કન્યા કમળાદેવી અન્નમેરના સોમેશ્વર ચલુઆણને આપી હતી, જેને પેટે આ પુસ્તકનો પ્રખ્યાત વીર નાયક પૃથિરાજ જન્મ્યો હતો. તે વાંચનાર આગળ વાંચી ગયા છે. સોમેશ્વરના મરણના સમાચાર શ્રવણેન્દ્રિય ઉપર આવતાં વૃદ્ધ અનંગપાળ તુંબરને આ દુઃખમય સંસાર ઉપર વૈરાગ્ય આવ્યો, અને તેણે વિચાર કર્યો કે, અવશેષ રહેલા જીવનને હવે ચોથા અશ્રમમાં અતીત કરું. પૃથિરાજની માતા કમળાદેવી તેની નાની પુત્રી હતી, તેથી તે તેને અત્યંત વાહાણી હતી. અને દોહિત્રોમાં પણ તેને જ્યયન્દ્ર કરતાં પૃથિરાજ અત્યંત વાહાણો હતો. એ કારણથી વૃદ્ધ અનંગપાળ રાજ્યએ પોતાના પછી દિહીની ગાદી પૃથિરાજને આપવાનો વિચાર કર્યો, અને તેણે એક પત્ર લખી પૃથિરાજને દિક્ષી બોલાવ્યો, કે જેનું વર્ણન આપણે આગળના પ્રકરણમાં વાંચી ગયા છીએ. મોશાળ આવવા નિકળેલા પૃથિરાજને માર્ગમાં વિપુલ ખન પ્રાપ્ત થયું, તેને લઈને થોડા દિવસમાં દિક્ષી આવ્યો. એટલે અનંગપાળે પોતાનું રાજ્ય તેને આપ્યું. અનંગપાળ રાજ્યએ મહાધામધમથી દોહિત્રને ગાદીએ બેસાડ્યો અને પોતે બ્રહ્મશ્રમનો માર્ગ લીધો, અને પૃથિરાજ મોટી સમૃદ્ધિવાળી નાનાની ગાદી ભોગવવા લાગ્યો.

પૃથિરાજ અત્યંત આનંદી અને ભોગી રાજા હતો, ભરતખન્ડના રાજાઓમાં એના ગુણ, શોર્ય અને શોખનાં વખાણ થતાં હતાં. અને વણીક રજપૂત કન્યાઓ એના ઉપર પ્રાણ દેતી હતી. દેવગિરિના* રાજાની કન્યા શશિવ્રતા કનોજના રાજા જ્યયન્દ્ર રાંડોડને વાગ્દાનમાં અપાઈ હતી. તેણે એક પત્ર લખીને પૃથિરાજને પોતાનો અનુરાગ જણાવ્યો હતો, પરંતુ અનંગપાળનાં વાનપ્રસ્થ થતાં સુધી તે પત્ર જેમનો તેમ પડી રહ્યો હતો. શશિવ્રતાનો લખેલો પત્ર અત્યંત પ્રીતિથી ભરેલો હતો. અને પૃથિરાજ પણ તેની યથાર્થ પ્રીતિનો માતા હતો તેથી તેણે તે કન્યાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાનો વિચાર કર્યો. અને તે માટે પોતાના સામંતોનું અનુમોદન લેતાં તે બધાએ સમ્મતિ આપી. એટલે જે સરદારોને લઈને તે આપ્તના જેતરી પરમારની પુત્રી ઇચ્છનકુમારીને આણે ગયો હતો. તેજ સરદારોને લઈને તે દક્ષિણમાં ગયો. પૃથિરાજ દેવગીરી તરફ ગયો, એ સમાચાર કનોજના જ્યયન્દ્ર રાંડોડને મળતાં દ્રેપથી ભરેલા જ્યયન્દ્રે એક મોટી સેના પોતાના સામંતોની સાથે શશિવ્રતાને લાવવાને માટે મોકલી. જ્યયન્દ્રનું સૈન્ય હજુ દેવગિરિ પહોંચવા પણ

* હાલ જેને દોહિતાબાદ કહે છે. તે ઘણાજ મજબૂત દિલ્લો છે. જે અંકરવા લડેવાની રિવાજોત અંખ કરવા જિવાય ખીજે કોઈ રસ્તે છતાયતજ નદિ એના અણુ દિલ્લો છે.

પામ્યું ન હતું, એટલામાં તો વીર પૃથિરાજ શશિવ્રતાને લઇને વિન્ધ્યાચળના તરફ ફરી આવ્યો. જયચન્દ્રનાં સૈન્યે દેવગિરિને ઘેરો ઘાલ્યો, પરંતુ દેવગિરિનો દુર્ગ એવો તો દુર્લભ હતો કે તેનાથી કેટલાક મહિના સુધી અંદર પ્રવેશ કરી શકાયો જ નહિ જયચન્દ્રે ઘેરો નહિ ઉઘાવવા માટે સખ આગ્રા કરેલી હતી તેથી સેનાપતિએ નગરમાં જતું અનાજ પાણી રોકી દીધું. જેથી સમસ્ત નગર નિવાસીઓમાં કોલાહલ થઇ ગયો, દેવગિરિની પ્રજા મોંઘવારીથી હેરાન થવા લાગી. શહેરમાં અનાજની તાણુ પડી. અને દેવગિરિના નિવાસી અત્યંત દુઃખી થઇ હાહાકાર કરવા લાગ્યા પ્રજાનું ન જોઇ શકાય તેવું દારણુ દુઃખ નિરખીને દેવગિરિના રાજાએ એક દૂત મોકલી પોતાના જમાઈ પૃથિરાજની સહાયતા માગી. પૃથિરાજે દૂતને દિલ્લી મોકલી ચામુંડરાયને સદેશો કહેવરાવી મોકલ્યો કે તમે મોટી સેના લઇ દેવગિરિ જાઓ, અને તેને જીતીને મારી પાસે આવો. જ્યાં સુધી તમે નહિ આવો ત્યાં સુધી હું અહિંજ વિન્ધ્યાચળ વિના વનમાં રહીને વિહાર કરીશ.

દેવગિરિના રાજાની કુમારી શશિવ્રતા ચઢતી વયની નૃત્ય, ગાન અને ચિત્રકળામાં નિપુણ હતી. તે કામશાસ્ત્ર ભણેલી અને વન, ઉપવન, નગર પહાડ, તથા ઋતુ ઋતુના વિહાર કરવામાં ખુદ્ધિમાન હતી. તે પૃથિરાજ ઉપર આસક્ત હતી, તેથી તેના સમાગમથી તેની ઇચ્છા દ્વિગુણિત થઇ હતી. તેણે હાવ, ભાવ, કટાક્ષ, વિલાસ, પરિહાસના વચન અને સજીવ નિર્ભવ વિનીત પથુ પક્ષીની રમતો—આદિ સ્ત્રી ચાતુર્યથી થોડાજ દિવસોમાં પૃથિરાજને પોતાના વશ કરી લીધો હતો. પૃથિરાજ તેની ઇચ્છાથી વિન્ધ્યા ટ્રિભાં સુખ ભોગવવા રહેલો હતો. રાણી શશિવ્રતાની દાસીઓ અને સેવકો સુખોપભોગનાં સાધનો પ્રસ્તુત કરવામાં અત્યંત ચતુર હતાં, એ કારણથી રાજા રાણી પોતાના ઇચ્છિત વિહારમાં અનુકૂળ થઇ રહી આનંદમાં દીવસ નિર્ગમન કરતાં હતાં.

નદી, નાળાં અને વનસ્પતિથી પરિપૂર્ણ વિન્ધ્યાગિરિનાં મધ્યમાં આવેલા એક મનોહર પ્રદેશમાં તેઓએ પોતાનું નિવાસ સ્થાન બનાવ્યું હતું. તે સ્થાનની ઉત્તર અને દક્ષિણ તરફ વિન્ધ્યાચળનાં જંગલો શિખરો અને પૂર્વ પશ્ચિમ તરફ ઘાટો જંગલો આવી રહેલાં હતાં. મધ્ય પ્રદેશ અર્થાત્ એ મોટા પહાડોની વચ્ચેનો પ્રદેશ પણ ઉત્તર તરફ ઢોળાવવાળો, દક્ષિણ તરફ સપાટ અને પૂર્વ પશ્ચિમ તરફ મોટી મોટી નદીઓના જળથી ને માર્ગ આવતી વનસ્પતિઓથી પરિપૂર્ણ હતો. દિલ્લીના રાજા વીર પૃથિરાજે નર્મદા નદીના એ સુંદર તટથી થોડેજ છેટે કિનખાખના તમ્બૂ નાખી પોતાનું નિવાસ સ્થાન

ખનાવ્યું હતું. તેની આસપાસ હાથી ઘોડાઓનો રિસાલો પડેલો હતો. તે સ્થાન રાજ્યનગરથી પણ અત્યંત રમણિક જણાતું હતું. પૃથિરાજ ત્યાં નાના પ્રકારના ભોગ ભોગવી રહેલો હતો. તે શશિવૃતામાં એટલો તો આસક્ત થઈ ગયો હતો કે, -તેને ઇચ્છતકુમારી તથા રાજ્યના સર્વ કારોબારનું જ્ઞાન પણ રહ્યું નહિ. તે બધાંને તે વિસરી ગયો હતો. શિકાર ખેલવામાં, હાથી અને ઘોડાઓની દોડમાં, અને સેવકોને પુરસ્કર-ઈનામ આપવામાં તથા કામ ભોગમાંજ તેનો સર્વ સમય વ્યતીત થતો હતો. નાનાપ્રકારનાં વાનિજ્યોની સાથે થતી વૃત્યશાળાની મિજલસોમાં, સમય સમયનાં ગાનતાનમાં, શશિવૃતાની અતુર સખિયોની સાથે થતી સુંદર ગોષ્ટિમાં, યુદ્ધિબળનાં સુંદર સુંદર ચરિત્રોમાં, કોઈ સમય કીડાથી ખિન્ન થયેલી પ્રાણુપ્રિયાને પ્રસન્ન કરવામાં, કોઈ સમય કૃત્રિમ પ્રણય કાવતે શાન્ત કરવામાં, કોઈ સમય શિખવેલી સારિકાઓનાં ચિ-
ગવાથી કોપ પામેલી પ્યારીને મનાવવામાં, કોઈ સમય પુષ્પ સમ્યાપર શયન કરી વિરામ લેતી પ્યારીને જગાડીને, તેનો તિરસ્કાર સહન કરવામાં, કોઈ સમય કામે લોલુપ થઈ પ્યારીને જૂગાર સગવવામાં, કોઈ સમય મધ્યા-
હન કાળે, શીતળ એકાંત લતાગૃહોમાં પેસી કામ મંત્ર કરતાં કરતાં, ફાણ સંભોગનું સુખ લેવામાં, કોઈ સમય પ્યારીને સન્મુખ બેસાડી વીણા વગડા-
વતાં તથા કામને ઉદ્દીપન કરવાવાળાં રસિક ગાયન ગવરાવવામાં, કોઈ સમય સુરત શ્રમથી ખિન્ન થયેલી બેંગામાં મસ્તક નાખી સૂતેલી પ્યારીને વ્યજન કરવામાં, કોઈ સમય મોહન ગૃહમાં જઈને જળ વિહાર કરવામાં, કોઈ સ-
મય વાટિકાના વૃક્ષોમાં સંતાયલી પ્રિયાને શોધવામાં અને કોઈ સમય ખિલેલી ચાંદનીમાં રસ વિહાર કરવામાંજ તેનો સમય ક્ષણના સમાન વ્યતીત થતો હતો.

આ પ્રમાણે મોજલો વીર પૃથિરાજ બ્યારે બિન્દગિરિમાં વિહાર કરી રહેલો હતો, તે સમય કનોજ અને ગુજરાતના રાજા પરસ્પરમાં તેની વેતર-
ણના પત્ર વ્યવહાર ચલાવી રહેલા હતા. સમાન સગપણ છતાં પણ પોતાને દિલ્હીનું રાજ્ય ન મળવાથી જયચન્દ્ર, પૃથિરાજના ઉપર રોષે બરાચો હતો. તે દ-
લામાં પૃથિરાજને ધન પ્રાપ્તિ થવાના અને શશિવૃતા કે જે પોતાને વાગ્દા-
નમાં અપાઈ હતી, તેનું હરણ કર્યાના સમાચાર આવતાં તો જયચન્દ્રનો ધુંધભાઈ રહેલો દેપામિ પ્રજ્વલિત થયો. અને તેણે ગુજરાતના ભોળા ભામદે-
વને તથા શાહામુદ્દીન ઘેરીને પત્ર લખ્યા કે, જે તમે પૃથિરાજ ઉપર ચંડી આવો તો હું તમને સહાયતા આપીશ. ગુર્જરેશ્વર ભોળાભામદેવે અને સોમે-
શ્વર ચાહુઆણે પ્રથમ ઇચ્છતકુમારી માટે યુદ્ધ કરતી વેળાએ જે જૂલ કરી

હતી. તે કરતાં મોટી અને ભયંકર ભૂત આ સમય જયચન્દ્રે કરી. બે
કક્ષય એમ કેહવામાં આવે કે, -તેણે શાહાબુદ્દીનને પોતાની મદદે બોલાવી
કાળને પર દેખાડવાનું જોખમ માથે ઉગાડ્યું, તો તેમાં જરા પણ ખેટ
નથી. શાહબુદ્દીનને તો એટલું જ જોઈતું હતું. તે તો આવા સમયની રહ
જોઈને બેઠેલો હતો, તેણે તો જયચન્દ્રના ફત્તે પુષ્કળ ધનિમ આપ્યું. અને
તેના પત્નનો સ્વીકાર કર્યો. આ તરફ ભરતખંડની પડતી ચવાની અને ભર-
તખંડ સદાને માટે વિદેશીઓના હાથમાં જવાનો તે વિધ્યા ન થનાર હોવાથી
જયચન્દ્રના દેપને વૃદ્ધિ કરનાર એક ઘટના બીજી એ થઈ કે, દેવગિરિને ઘેરો
ધાલી પડેલો જયચન્દ્રનો સેનાધિપતિ; પૃથિરાજના મહામળવાન સરદાર ચામું-
ડરાયથી પરાજીત થઈ પાછો ર્યો. અને તેથી જયચન્દ્રની અગણિત સેનાને
તથા તેના અતુલ બળ તથા પરાક્રમને અત્યંત લાંછન લાગ્યું.

દેવગિરિના રાજાએ ચામુંડરાયનો સત્કાર કરી, પૃથિરાજને માટે મોટી
પહેરામણી આપી, ધામધૂમથી ચામુંડરાયને વિદાય કર્યો. દાસ, દાસી, ઘોડા,
હાથી, રત્ન અને નાના પ્રકારનાં દક્ષિણી વસ્ત્ર લઈ ચામુંડરાય વિન્ધ્યગિરિમાં
પૃથિરાજના વિહાર સ્થાનમાં આવ્યો. શશિવ્રતોને પોતાના પિતાની ઉદારતા
માટે ગર્વ અને પૃથિરાજને પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો. અને સેવક જન પણ ઉત્તમ
સત્કારથી પ્રસન્ન થઈ ગયા અને વિન્ધ્યગિરિમાં નગર વસી ગયું. અને સિદ્ધ
લોહા લખણીય થઈ તેની સેવા કરવા લાગ્યા. પૃથિરાજ વિજયની મહા ધૂમ-
ધામ કરી જંગલમાં મંગલ કરાવી શત્રુઓને વિશેષ ચિડવવા લાગ્યો. દિલ્હીથી
સરદાર, પટાવત્ અને રાણીઓ વિન્ધ્યગિરિમાં આવ્યાં અને ત્યાં પ્રતિદિન ઉ-
ત્સાહ થવા લાગ્યો. જે પ્રકારે વિન્ધ્યાટરીના હાથી નિઃશંક થઈ આનંદનો
અનુભવ લે છે, તે પ્રકારે પૃથિરાજ અને તેની રાણીઓ પણ આનંદ ભો-
ગવવા લાગ્યાં. એટલામાં જયચન્દ્રના આમંત્રણથી આવેલા ઘેરીયે દિલ્હીને
ખાલી જોઈ તેમજ આક્રમણ કરવાનો વિચાર કર્યો.

પંજાબની રાજધાની લાહોર રાવી નદીના તટ ઉપર વસેલું અત્યંત
પ્રાચીન શહેર છે. મહાન સિકંદર અથવા એલેક્ઝાન્ડરના સમય પહેલાંથીજ
તે પંજાબની રાજધાની છે, દિલ્હીના રાજા પંજાબને પૃથક્ રાજ્યના સમાન
નહિ પણ તેને એક અંગના સમાન સ્વતંત્ર રાખતા હતા. તેજ રીત પૃથિ-
રાજે પણ પ્રચલિત રખી હતી. આ સમય લાહોરની સમૃદ્ધિ સંપૂર્ણ
નાખના એક બળવાન રાજપૂતના હાથમાં હતી. દિલ્હીના તરફ ઘેરીના જવા-
ના સમાચાર મળતાંની સાથે તેણે વિન્ધ્યગિરિમાં એક ફત મોકલી પૃથિરાજને
ખબર આપી. જે સમય પૃથિરાજ હાથિયોના સિકંદરથી નિવૃત્ત થઈ સુલતાન

સામતેની સાથે બેઠેલો હતો, તે સમયે ચંદ્રપૂડીસ્તા દૂતે આવી ઘોડાની મ-
લાઈના સમાચાર આપ્યા. એ સમાચાર થતાંની સાથેજ વીર પૃથિરાજે શી-
લતા પૂરેક પંખજ જવાનો વિચાર કર્યો, અને સામતોએ પણ તેમ કરવા
અનુમોદન આપ્યું. પૃથિરાજ પ્રભાતેજ તમ્બૂ ઉપાડવાની આજ્ઞા આપી જો-
જન કરી અંતઃપુરમાં ગયો, તેટલામાં ચંદ્રપૂડીરનો બીજો દૂત આવ્યો, અને
તેણે કહ્યું કે, -હે મહારાજાધિરાજ! ઘેરી પાદશાહ ચિનાળ નદીના કિનારાથી
સાત કોશ ઉપર આ તરફ આવી પહોંચ્યો છે, અને આપના વીર રાજાએ
તેની સાથે યુદ્ધ કરવાનો પ્રારંભ પણ કરી દીધો છે; પરંતુ આપની સલા-
યતાની અત્યાશ્ચર્યકતા છે. પૃથિરાજ સૂતો નહિ, શરવીરને લડાઈની વાત અ-
વજોન્દ્રિય ઉપર આવ્યા પછી શાની ઊંઘ આવે? દૂતની વાર્તા સાંભળીને પૃ-
થિરાજે તત્કાળજ સેનાસહ વિન્ધ્યવનનો પરિભ્રમ કર્યો. ચંદ્રપૂડીરે ઘણી બા-
હાદૂરીથી શાહ સામે ટક્કર લીધી; તો પણ સૂઝાની શી વિશાત? અંતે તે
પરાજીત થયો. અને ઘેરી તેની સેનાને છિન્નભિન્ન કરી આગળ વધ્યો. પણ
લાહોરથી માત્ર પાંચ કોસ દક્ષિણ તરફ આવતાં આવતાં તો વીર પૃથિરાજ
તેની સામે તેનો સત્કાર કરવને આવીને ઉભો અને બેઠે સેના સામ સામે
આવી ઉભતાં યુદ્ધની તૈયારી થવા લાગી, અને બૂહો ગોઠવાયા.

• આ સમય વીર પૃથિરાજની સેનામાં બે બળવાન સેનાપતિ હતા. જેની
વિશેષ વાર્તા વાચકવંદને જણાવવાની અગત્ય છે. પહેલો બળવાન સેનાપતિ
પૃથિરાજનો બનેલી ચિત્તોડનો રાણો સમરસિંહ હતો, તેનું સમરસિંહ નામ
યોગ્યજ હતું તે સમર-યુદ્ધમાં સિંહ જેવો અપરિમીત પરાક્રમ દર્શાવનાર જ-
ગદ્ગદવિખ્યાત યોદ્ધો હતો.* રાસામાં ચંદ્રભાઈ કરેલા વર્ણનથી જાણવામાં આવે
છે કે, તે મહાદેવના ગણના સમાન પોતાનો ઠાક રાખતો હતો. માથા ઉપર
જટાણુટ અને અંગે રૂદ્રાક્ષનાં આભૂષણ રાખવા ઉપરાંત ત્રિશૂળ અને ભરમ
પણ ધારણ કરતો હતો. તે સમય રજપૂતાનાના સર્વ નિવાસીયો તેને જોગી-
ન્દ્રના નામથી બોલાવતા હતા. સોમેશ્વરના મરણ પછી વિધવા રાણી કમળા-
દેવીએ પોતાના જમાઈને અજમેર તેડાવ્યો હતો. અને જ્યારે પૃથિરાજ અ-
જમેર છોડી દિલ્લી ગયો હતો, તે સમય તેને પણ એટલે કે સમરસિંહને

* રાસામાં મહાકવિ ચન્દે ચિત્તોડના રાણા, જગદ્ગદ્ગદ વિખ્યાત યોદ્ધા સમર-
સિંહને પૃથિરાજનો બનેલી લખેલો છે; પરંતુ ચિત્તોડના શરવીર રાજાઓની વંશ-
વંશ પ્રમાણે તો સમરસિંહ પૃથિરાજ પછી સો વર્ષે થયો છે. ઇતિહાસની એ
જાણે તો આ વાર્તા ખોટી લાગે છે; તોપણ પ્રસંગે તેને ઉઠાવી દીધી નથી.

પણ સાથે લઇ ગયો હતો. દિલ્લી જતાં માર્ગમાં જે અખૂટ ખજાનો પૃથિરાજના હાથમાં આવ્યો, તે ખજાનાનું દ્રવ્ય પૃથિરાજે સમર્પિત કરીને આપવા માંડતાં તે તેણે લીધું નહિ. તે દિવસથી પૃથિરાજ તેને ખડગ આલવા લાગ્યો, અને ઉત્તરોત્તર પ્રીતિ વધી જતાં તેઓ અનન્ય મિત્ર થયા. વિન્યાસ-વિધી પંજાબ તરફ જતી વેળાએ પૃથિરાજ ચિત્તોડ જઈને તેને પોતાની સાથે લઇ ગયો હતો. ખીન્ને સૈનિક શાહપુદીનચેરીનો કાકા બાઈ હુસેનખાં કરીને હતો. એ હુસેનખાંના સંબંધમાં એવી વાર્તા છે કે, શાહપુદીન ચેરીના દરબારમાં ચિત્રરેખા નામે એક પ્રસિદ્ધ દક્ષિણી ગણિકા હતી. જે અતિ સ્વરૂપવાન અને ગાનકળા, તથા નૃત્યકળા ઇત્યાદિમાં ધણી કુશળ હતી. પાદશાહ તેના ઉપર આસક્ત હતો. અને પોતાની બેગમે કરતાં પણ વિશેષ પ્યાર તેના ઉપર રાખતો હતો. પણ રાંડ માખીની જાત કહી છે તે જરા ખોટું નથી. ગણિકાની ખુદ્દિ કામવશ હોવાથી અધમ અને અવિચારી હોય છે. જે કે શાહ ચિત્રરેખાનો વિશેષ આદરસત્કાર કરતો હતો, છતાં પણ તેણે શાહના પિત્રાઈ બાઈ હુસેનખાં સાથે પોતાની પ્રીતિ જોડી. આ વાર્તાની ખબર શાહપુદીનને થતાં તેણે હુસેનખાંને બોલાવી ખડુ ઠપકો આપ્યો, પણ તે ઠપકાની કાંઈ અસર ન થતાં કામાંધ થયેલો હુસેનખાં ચિત્રરેખાને લઈ લાંથી નાશીને વીર પૃથિરાજના આશ્રયે દિલ્લીમાં આવીને રહ્યો. ચિત્રરેખાને લઈને હુસેનખાં દિલ્લીમાં રહ્યો છે એ વાર્તાની શાહપુદીનને જાણ થતાં, તેણે પૃથિરાજને કહેવરાવ્યું કે, હુસેનખાંને અને ચિત્રરેખાને મારા તરફ મોકલી આપો, પણ આર્ય રાજાઓ શરણાગતને કેમ સોંપે ? એ કારણથી પૃથિરાજે શાહના કહેણ ઉપર લક્ષણ આપ્યું નહિ. અને સાફ કપાળમાં વાગે તેવી એખી ના પાડી એટલે શાહપુદીન પૃથિરાજ ઉપર અત્યંત કોપ પામ્યો, અને ચક્રાઈ કરી. હુસેનખાં પણ પોતાના ભાઈની સામે યુદ્ધ કરવાને પૃથિરાજની સેનાનો સેનાપતિ થયો હતો. ચિત્રરેખા પણ વિયોગના ભયથી એ સમયે તેની સાથેજ હતી.

યુદ્ધને આગલે દિવસે રાત્રે પૃથિરાજે સેનાપતિઓનું અનુમોદન લેવાને માટે સભા બોલાવી હતી. અને પૃથિરાજનો કાકા શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર આનન્દચન્દ્રનો અનન્યભક્ત કન્હયહુઆણુ, તેનો મોટો સાળો અને મુખ્ય દિવાન કે-માસ, નાનો સાળો દેવીભક્ત બળવાન આમુંડાય, રામરાય ગુર્જર, ધીરમુંડીર, લાડોરનો સુખો ચન્દ્રપુંડીર, જોતપંવાર, રામકાદી, જામજાદવ, બળભદ્ર, કુરે-ભદેવ, આતતાધિહુઆણુ, લંગરીરાય, ગોત્રિંદરય મહેલોન, હાહુવીરાય, સુ-ઓને કપાવનારો હમીર, સારંગદેવ, દિલ્લીનો કોટવાલ, અને જમીનદાર પ-

દાડજી ટુંવર, સોરઠવાળો આબનખાહુ, સિદ્ધ પરમાર, નિડુરરાય, કનકચક્રાચાર્ય
સંજયસય, અને પ્રથિરાજનો માનીતો રાજકવિ ચંદ તથા ચિત્તોડના બળવાન
રાણા સમરસિંહ—આદિ સરદાર તથા રાજા અને સામંત સાં ઉપસ્થિત—હા-
જર થયા હતા. સભા બંસાયા પછી મહા કવિ ચંદ ઉભો થયો, અને ચિત્તોડના
રાજા સમરસિંહના પૂર્વજોનું વર્ણન કર્યા પછી વીર પ્રથિરાજને કહેવા
લાગ્યો કે:—

છુપ્પય.

પ્રથમ ભંગ વલ હોઈ, દ્વિતે અભ્યાસ શસ્ત્રકો, ।
તૃતીયે સર્વ ભોગ સદા, ચતુર્થ મદહરન શત્રુકો;
પંચમે સર્વહલ જાનૈ । સ્વટકો ભોજન મૂલે,
સસ સંધિ વિગ્રહ કામ, અષ્ટમે ન ચિત્ત ચૂકે;
નવે નિહર ચલજાય સીત, ધામ સમકર મમેં.
કાવિ ચંદ કહત પાંચરાજ, યહિ ગુણ ક્ષત્રિય ધર્મ મેં. ।

સત્તાગુ રાણાચાર્યપદ્મજી 'સનમ' શોભા તર્મિછ: 'શિષ્યાજીના ભુવનચા' ને મને છે
રૂપી વનને સ્વચ્છ કરવામાં સમર્થ છે, માટે આપ રાણાજીને સનાધિપતિ
પણાના પદ ઉપર નિમી શત્રુઓના ગર્વને દૂર કરો. પ્રથિરાજના કાકા કનક-
ચક્રાચાર્ય પણ ચંદની વાર્તાને અનુમોદન આપ્યું અને સકળ સભાએ પ્રમત્ત
ચિત્તથી રાણાજીનો જયજયકાર બોલાવ્યો. ભાટો, કવિયો અને શરવીરાંચ
પુષ્પ વૃષ્ટિ કરી રાણાજીને વધાવી લીધા, અને યુવાન રાજા વીર પ્રથિરાજે
પણી ઉડીને રાણા સમરસિંહજીના કનઠમાં રણમાળા પહેરાવી. તોપોના બહાર
થયા. રજપૂતોમાં વીર રસ ઉભરાઈ રહ્યો. સમરસિંહે, રાજાનો અને રજપૂ-
તોનો ઉપકાર માની પ્રભાતે યુદ્ધ કરવાનો તથા વ્યૂહ રચવાનો પ્રબંધ કર્યો.
અને ત્યારપછી સભા વિસર્જન થઈ.

પ્રભાત થતાંજ હિન્દુ અને મુસલમાનો વચ્ચે દાડજી યુદ્ધનો પ્રારંભ
થયો. ચિત્તોડના બહાદુર રાણા સમરસિંહે, મુસલમાનો સામે કશ્યેન
વ્યૂહની રચના કરી. ચંચુ પ્રાંત ઉપર ચંદપુંડીર, વામ પક્ષ પ્રાંત ઉપર
કુસેનખાન અને દક્ષિણ પક્ષ પ્રાંતપર રામરાજને રાખ્યા. આખો દિવસ યુદ્ધ

* જ્યારે સામે અને બાજુએ એમ બેય તરફ શત્રુનું જોર વિશેષ હોય
ત્યારે કશ્યેનવ્યૂહની રચના માટે કહેલ છે કે:— 'સૂક્ષ્મ ગ્રીવં મધ્ય પુષ્કં
સ્વૂક પક્ષમ્ પાંક્તિ: । વૃહત્પક્ષ મધ્યગલ: પુષ્કં રથેન મુલેતનુ' । અર્થએ
પાંચમે, મધ્ય પુષ્કપક્ષો, પાંખોએ મોટા અને ગળે ભારે એવો રથેન વ્યૂહ રચવો.

આર્થ્યું; પરંતુ શાહથી, રણચતુર સમરસિંહરાણાનો બનાવેલો શ્વેન વ્યૂક ભેદી શકાયો નહિ. અને ચંચુપ્રાંત ઉપરના રાણાના કવાયતી સેન્યના પ્રસરણ, આ-કુંચન, યાન, પ્રયાણ, સમુત્થાન અને હુંઠન—આદિ યુદ્ધના ક્રમ પ્રમાણે મારો ચાલતાં ઘણા મુસલમાન યોદ્ધાઓ તેમની સામે ટકી પણ શક્યા નહિ. જેત-પંવાર અને બગવાન ચામુંડરાયની સામે શાહના તાતારખાન અને મુ'મર-ખાન નામના સરદારોએ ટક્કર લીધી. જે પ્રકારે રજપૂતો પાછા હઠ્યા નહિ તે પ્રમાણે મુસલમાનો પણ ડગ્યા નહિ. ઉભય તરફના ઘણા સેનાપતિયો રણભૂમિમાં મરણને શરણ થયા. અને યુદ્ધ થતાં થતાં પ્રાતઃકાળથી સંધ્યા-કાળ થયો, પરંતુ વીર પુરૂષોનો વીરરસ ન્યૂન ન થયો. દિવસ રજથી ધૂસર થઈ રહ્યો હતો. તેમાં સૂર્યાસ્ત થતાં તો વળી વિશેષ અમારૂં થયું; એટલે રણચતુર રાણાજીએ અંધારામાં થતું અધર્મ યુદ્ધ બંધ થવા માટે વાનત વગડાવતાં યુદ્ધ બંધ થયું. તે દિવસ દોષની હારજીત થઈ નહિ; તો-પણ અનેક મનુષ્યો અને પ્રાણીયાનો પ્રાણ ગયા.

યુદ્ધ બંધ થયું. મુસલમાનો પોતાની છાવણીમાં ગયા. અને રજપૂતોએ તથા પૃથિરાજે વીર ગાંતિ પ્રાપ્ત થયેલા સરદારોનાં શબ મંગાવી તેઓને અગ્નિ સંસ્કાર કરાવ્યો. મૃતમાંસ બક્ષક શિયાળ તથા અન્ય રાત્રિચર પક્ષી યુદ્ધ ભૂમિમાં આવી મનુષ્યોનું માંસ ખાઈ કલ્લોલ કરવા લાગ્યાં. આખી રાત્રિ ઉભય છાવણીમાં શાંતિ રહી હતી, પરંતુ ઘેર મંત્રોના સાધકોએ રણભૂ-મિમાં ફરી ફરીને અર્ધ જીવિત મનુષ્યોનું હરણુ કર્યું. પ્રભાત થતાં સૂર્યના-રાયણની લીલાનું દર્શન થયું. ઉભય તરફના સૈનિકો યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થયા. બીજે દિવસે ચિત્તોડના બહાદુર રાણા સમરસિંહની આગેવાની તળે જેતપવાર, ચામુંડરાય, હુસેનખાન અને બીજા સરદારો ધસી ગયા. ચન્દ્રવ્યૂહ ગોઠવ્યો. તેમાં એક બાજુએ ચંદ્રપુંડીર, અને બીજી બાજુએ હુસેનખાન અને વચ્ચે રઘુવંશી રામે રહીને દારણુ યુદ્ધ કર્યું. યુદ્ધ સવારથી સાયંકાળ સુધી ચાલ્યું. રાત થતાં સુધી કાપાકાપી ચાલી પણ કોઈનો પરાજય ન થતાં ઉભય સમાન રહ્યા. એ યુદ્ધમાં પૃથિરાજ તરફના તેર અને શાહબુદ્દીન તરફના ચો-સઠ સરદારો રણમાં કામ આવ્યા. પણ કોઈનો જય થયો નહિ. શાહના ૬૪ યોદ્ધાઓ યુદ્ધમાં કામ આવી જતાં અત્યંત ડોપ પામેલો શાહબુદ્દીન પોતે ત્રીજે દિવસે પૃથિરાજ ઉપર ધસ્યો. તે દિવસે મહા બયંકર યુદ્ધ થયું. ઘેરી પૃથિરાજને મારવા અને રજપૂત વીરો ઘેરીને મારવા માટે પ્રાણની દરકાર ન રાખતાં લડ્યા. તે દિવસે પૃથિરાજના બે સરદારો કામ આવ્યા, અને ઘેરીના

મારૂંખાન અને બીજા ઘણા સરદારો પડ્યા. તાતારખાને છેક ત્રીજે પહોરે • હુસેનખાનની ટુકડી ઉપર સખ હલ્લો કરી તેને કતલ કર્યો. ત્યાં આ તરફ બળવાન ચામુન્ડરાયે શાહાબુદ્દીનને જીવતોજ પકડી લીધો.

છપ્પય.

પરેમારિ પથ્થાર, સાહ હંક્યોરા ચાવંડ,
સમ્મુહ ગોરી ચીંપ, મનોગજ સામજ આમંડ,
ચન્દ્રસેન પુંડીર, આઈ સજ્યો દિશિ ચામં,
ક્રમિ સન્મુખ કૈમાસ, હંકિ જદ્દવ રાજામં,
પુળ્ડીરરાય ચામંડભર, ગદ્દે દૂન દૂનોસૂકર,
હય હન્યો જામ જદ્દવ ઝહર, મિલિ ચહું ચપિયલંડભર. ॥

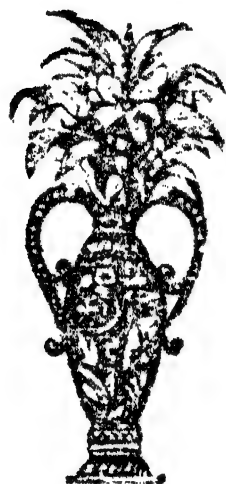
શાહ જીવતો પકડાતાં રજપૂત સેનાએ જીત જીતકાર કર્યો. એ શખ્તથી આકાશ ગાજી રહ્યું. શાહ કેદી થતાં મુસલમાન સેના રણભૂમીનો ત્યાગ કરી નાશી ગઈ.

આ યુદ્ધમાં પ્રથિરાજના ૧૫ સરદારો પડ્યા. તેમાં હુસેનખાન પણ પડ્યો. શાહાબુદ્દીન ધોરીને જીવતો પકડી લઈ, પ્રથિરાજની સેના છાવણીમાં આવી. ત્યારે હુસેનખાનના મરણના દુઃખદાયક સમાચાર સાંભળી ચિતરેખાને આવ્યું. દુઃખ થયું. તેનો હુસેનખાન ઉપર અવર્ણનીય પ્રેમ હતો, તેને સત ચડ્યા જેવું થયું તેના મુખ ઉપર વિશેષ રૂધિર ચડી આવ્યું. તેની આંખો વિશેષ લોહીવર્ણ થઈ. તેનું શરીર કંપવા લાગ્યું. અને જે મહાબાહુ દુઃખ તેના ઉપર પડ્યું હતું, તેની અસર તેના અગળ ઉપર થવાને બદલે કલટા તેના શખ્દો વિશેષ આવેશ બધા તથા સ્પટતાથી નિકળવા લાગ્યા. જે કે તે વિશેષ વાચાળ ન હતી. ગણિકા છતાં મુલાન્ને ઝંગળનાર હતી, છતાં આ સમય હુસેનખાનની સાથેના પોતાના અપરિમીત પ્યારની લાગણીથી તે બોલવા લાગી કે. હવે જીવું ? જે સાથે હું પાંદશાહનો કોપ વહેરીને દિલ્લી આવી. જેની સાથે ઘણાં વર્ષ આ ક્ષણિક અને માયિક સંસારમાં સુખમાં વા દુઃખમાં કાઢવાની આશા બાંધી હતી, જેણે મન ગમતાં લાડ લગવ્યાં, જેણે મારે માટે શાહનો કોપ વહેરી લીધો. અને પોતાના કુટુંબનો પરિત્યાગ કર્યો, જેણે આજીવન એક પણ કઠોર શખ્દ કહ્યો નથી. જે બહાર સિંહસદૃશ ગણાતા પણ મારી સાથે જેની વર્તણૂક એક ગરીબ બકરીના સમાન હતી. તે આજ એકદમ મારા ઉપર ગુસ્સો કરી હમેશને માટે મારાથી રીસાઈ ગયા. અને હવે હું એના વગર અહિ પાછા પડી રહું. નાના તે કદિ બનવાનું નથી. તે જ્યાં જશે ત્યાં હું જમશ. તેનું જે થશે તે માફ થશે. હવે જીવે તેનું સુખ મોગવું ? જીવ

‘વાથી કણ શું ? હવે પરાધીનપણે જીવન ગાળવા કરતાં મરણ હજારગણ કરતાં સારું છે. મારે મરવું એજ નિશ્ચય છે. મારો આ નિશ્ચય ફરે તેમ નથી. એમએલતાં એલતાં તેને અનહદ આવેશ ચડી આવ્યો. અને છૂટે માથે તે પૃથિરાજ ચહુઆણુંની પાસે આવીને ઉભી રહી. શોકથી તેના મુખ ઉપર અત્યંત લાલી આવી ગઈ હતી. ઘણે ચડી આવતાં તેનાં નેત્રા તેજ્યુક્ત થઈ ચળકી રહેલાં હતાં, નિતંબનું ગોપન કરતો હોય તેવો તેનો કાળા નાગ સરખો ચોટલો વિખરાઈ ગયો હતો. તેનાં સમસ્ત અંગ કંપતાં હતાં. તે આવી સ્થિતિમાં ચહુઆણુરાય પાસે આવી ધુંટણીએ પડીને પ્રાર્થના કરવા લાગી કે, — ‘મહારાજ’ આપનો જય થાઓ. મને સત ચડેલ છે. યુદ્ધભૂમિમાંથી શીઘ્રતાપૂર્વક હુસેનખાનનું શય મંગાવી આપો. મારો અને મારા સ્વામીનો વિયોગ થઈ ગયો છે. સ્વર્ગમાં અપસરાઓ તેના કંઠમાં વરમાળા આરોપે તે પેહેલાં હું મારા પ્રેમી કંઈને જમીને મળવા આકાંક્ષા રાખું છું. આપ મારે માટે ચિત્તા સત્વર તૈયાર કરાવો. ’ વીર પૃથિરાજે ચિત્રરેખાનાં આવાં વચનોથી ત્વરથી અનુચરો પાડવી હુસેનખાનનું શય મંગાવી તેને સ્વાધીન કર્યું. તે ચિત્રરેખા ખરા પ્રેમને જાણવાવાળી હિન્દવાણી ગણિકા છતાં પણ શાહના પિત્રાઈ ભાઈ હુસેનખાનની સાથે બળી ‘મૃદ, રજપૂતોએ તેનાં ઘણાં વખાણુ કર્યાં અને પૃથિરાજ તથા રણકાવિદ-રાણા સમરસિંહજી પણ ચિત્રરેખાના પ્રેમને ધન્યવાદ દેતા, વિન્યની પતાકા દિઝાવતા, શાહાબુદ્દીન ઘેરીને લઈને પોતાની રાજધાની દિલ્લીમાં આવ્યા.

પૃથિરાજના પાછા ફર્યા પછી ઘેરીના મુખ્ય સરદાર તાતારખાને નાશી ગયેલા લશ્કરને એકત્ર કરી સરહદ ઉપર જઈને જાવણી નાખી. અને પૃથિરાજની સાથે શાહના છુટકારા માટે દંડ સંધિના પત્રનો વ્યવહાર શરૂ કર્યો. જે ત્રણવાર પત્ર આવતાં સુધી તો ચહુઆણુરાયે કાંઈ પણ લક્ષ આપ્યું નહિ, પરંતુ વારંવાર તેના પ્રાર્થના પત્રો આવવાથી તથા ભવિષ્યમાં ભારતવર્ષની ભવ્યતાનો નાશ થવાનો સરજેલ હોવાથી આર્થ રાજના કોમળ હૃદયમાં દયા ઉત્પન્ન થઈ. તે સમય એક બ્રાહ્મણ કારભારીએ શત્રુને ન છોડવા માટે ઘણુંજ ઉત્તમ વ્યાખ્યાન આપી સર્વ સભાસદોનો મત ફેરવી નાખ્યો. ‘રોગ, શત્રુ અને અગ્નિ એ એવા છે કે, તે પુનઃ પુનઃ ઉભા થાય છે, માટે હવે હાથમાં આવેલા શત્રુને જીવતો ન છોડવો જોઈએ. ’ આ વાર્તા સંભળે પસંદ પડી; પરંતુ ઉદાર ચરિતવાળા ચહુઆણુરાયના મનમાં ઉત્પન્ન થયેલી દયાએ આખરે કેટલાક ઉત્તમ એસકી જાતના ધોડા, સાઠ હાથી, શી-રાજમાં જનેલી ઉત્તમ ભરતની વીસ શાહો અને પુષ્કળ રોકડ નાણું દંડમાં લઈ શાહને કેદથી મુક્ત કર્યો. દિલ્લીમાં શાહબુદ્દીન એક માસને ત્રણ દિવસ

મુધી કેદ રહ્યા હતા, પણ અંતે આર્ય રાજાઓની ઉદાર વૃત્તિથી મરણમાંથી મુક્ત થઇ કાપુલ તરફ ગયો. આવા પ્રકારના ઉદાર ચરિત્રવાળા આર્ય રાજાઓનાં ઉદારરણુ ઇતિહાસોમાં ક્યાંય જોવામાં આવતાં નથી. આર્ય રાજાઓની આવી ઉદારતા અને શત્રુ ઉપર પણ અંતે દયા લાવવાના દયાળુ સ્વભાવજરૂર ભારતવર્ષની આવી સ્થિતિ થવા સમય આવ્યો. આર્ય પ્રજા અન્ય પ્રજા કરતાં મોટા મનની, દયાળુ, સરલ સ્વભાવની અને પ્રેમાળ છે એમાં તો તેના પ્રતિપક્ષીઓથી પણ ના કહી શકાય તેમ નથી.

પ્રકરણ ૮ મું.

પદ્માવતી.

તિતપાવનીત્રી યમુનાના કિનારા ઉપર દિલ્હી નગર એ કાળમાં એક રમણીય નગર હતું. અને તેમાં ઘણાં એક દેવાલય તથા વિદ્યાશાળા હતી. ફરકતી ધ્વજનચોથી જાણે પાપોને દૂરથીજ આવતાં અટકાવ કરતાં હોય એવાં દેદિપ્યમાન દેવાલયોથી દીપી રહેલ દિલ્હીમાં ચોરાશી ચોટાં, ચોરાશી ચઢલાં અને સો-

નાના તથા રૂપાના સિક્કા પાડવાની ટંકશાળ હતી. પ્રત્યેક વર્ગના લોકોને વાસ્તે નિરનિરાળાં સ્થળો હતાં. નગરમાં અદ્વારે વણેતો વાસો હતો. અને સઘળા લોકો ઘણા સુખી હતા. આખા જગતનો વ્યાપાર તે સમય આ શહેરમાં ચાલતો હતો. પંજાબ, અહ્મદાબાદ અને ગંગા યમુનાની વચ્ચેના રસકસ પૂર્ણ પ્રદેશની અઢળક ઉપજ ઉપરાંત હીરા, માણેક અને પત્તાની ખાણોથી દિલ્હીના રાજાની સમૃદ્ધિ કુબેરની લક્ષ્મી સાથે સમાનતા કરતી હતી. નગરમાં મોટા મોટા વ્યાપારીયો અને સામંતોનાં મોટા અને મનોહર મહેલ શરદ્ ચક્રતુનાં વાદળાંઓની અને કૈલાસની સ્પર્શ કરતા હોય એમ જાણે આકાશથી વાતો કરતા હોય તેમ ઝગમગી રહ્યા હતા. યમુનાના જળમાં મોટા મોટા રાજા મહેલોનો પડતો પડછાયો અત્યંત શોભાયમાન લાગતો હતો. તે મહેલોમાં પ્રાચીન શિલ્પ શાસ્ત્રની અંપૂર્વ છટા હતી. યુવાન અને વિદ્વાસી રાજાના રાજ્યમાં દિલ્હીની શોભામાં ઘણોજ વધારો થયો હતો. મુખ્ય રાજામહેલ જામાનથી ઘણો ઊંચો હતો. તે કાળા પથ્થરનો બાંધેલો હતો. તેમાં કેટલેક સ્થળે આરસપહાણ તથા કેટલેક સ્થળે સ્પષ્ટિકના પથ્થર વાપરેલા હતા. દેવડી ઉપર નિરંતર નાના પ્રકારનાં વાજાં વાગતાં હતાં. ચાંદીની સાંકળે બાંધેલા મદમત્ત હાથીઓ રાજામહેલનાં આંગણમાં ઝુલ્યા કરતા હતા. સ્ત્રીઓનો વૈભવ પણ એવોજ ચિત્તાકર્ષક હતો. મહારાણી ઇચ્છન કુમારી, દેવી શશિવતા અને દેવી અંબિકાવતીથી મોટા રાજામહેલનું અંતઃપુર નિરંતર દીપકોના પ્રકાશથી ઝગી મગી રહેલું હતું. મનુષ્ય સુખી અને વૈભવ યુક્ત હતા. ધાર્મિક ક્ષત્રિયો અને વૈશ્ણવોથી આત્મણેનો સત્કારવૃદ્ધિ પામતો હતો. ચોરી, જુગાર, અભિચાર અને મદ્યપાન-આદિ કુકર્મને જાણે દેશપાર કરેલા હોય એમ જણાતું હતું, ધર્મ, અર્થ, કામ અને

મોક્ષનાજ પુરુષાર્થોમાં ત્યાંના મનુષ્યોની પ્રવૃત્તિ રહેતી હતી, એ શહેર વિદ્યાન આલયો તથા સાધુ સંન્યાસીઓની બીડથી ધર્મમય જણાતું હતું. રાજાઓ તથા મોટા મોટા વ્યાપારીઓથી અર્થમય દેખાતું હતું, રત્નમય આભૂષણ તથા ઉત્તમ ઉત્તમ નવીન વસ્ત્રોથી વિદ્યુત સદૃશ જણાતી અનેક દાસીઓના આવાગમનથી કામમય જણાતું હતું અને સ્થળે સ્થળે ઉપનિષદો વિગેરે વેદાન્તના ગ્રંથોના વ્યાખ્યાનો થતાં હોવાથી મોક્ષમય દેખાતું હતું. કાળા પોતાક વાળા કેટલાક સિપાઈઓ હસ્તમાં ઉઘાડી સમશેર લઈ પહેરા ભરતા હોવાથી તેઓના દેખાવથી જાણે યમના હૃતમય હોય એવું પણ જણાતું હતું. કેટલીએક દાસીઓ સુવર્ણના દળશથી યમુના જળા ભરતી હતી. કેટલીક અંદન ઘસતી હતી. કેટલીક પુષ્પની માળાઓ, પંખાઓ તથા સાડીઓ વિગેરે ગૂંચી રહી હતી. કેટલીક આભૂષણોને સાર કરી રહી હતી. કેટલીક ગાયનશાળામાં વીણા, સતાર. તંબુર, સુંદરી, તાલિસ, સારંગી અને મૃદંગ—આદિ વાદ્યોના અભ્યાસ લેતી હતી. કેટલીક પલંગોના ઓછાડ બદલાવતી હતી. કેટલીક મોટી મોટી ચાંદીની ગોળીઓમાં છાશ કરતી હતી. મરોડદાર મૂંઝો તથા કેટલાક સિપાઈઓ તરેલવારે વાતો કરી રહેલો હતો. કેટલેક સ્થળે મૂંઝો ગાયન થઈ રહેલાં હતાં. કેટલેક સ્થળે નાના પ્રકારની રમતો રમાતી હતી. કેટલેક સ્થળે કારીગરીના ઉત્તમ ઉત્તમ નમુના દૃષ્ટિગોચર થતા હતા, તથા શહેરના નિરનિરાળા ભાગો બગીચાઓની અવલંબનાય શોભાથી તથા ઘડિયાળો અને બીજાં પણ દિવ્ય વસ્તુઓથી દિલ્લી શહેર તે સમય કુમેરના અલકાપુરી સદૃશ જણાતું હતું.

ભરતખન્ડના ભૂપણ૩૫ દિલ્લી નગરમાં એ સમય મહાપ્રતાપી વીર પૃથ્વીરાજ ચલુઆણુ રાજ્ય કરતો હતો. ચલુઆણુરાયને નિરખી આ તે એ તેનું વાળો ઈન્દ્ર છે ? એક મુખવાળો બ્રહ્મા છે ? નિષ્કલંક ચન્દ્ર છે ? અંગધારી અનંગ છે ? પૃથિવી ઉપર આવેલો બૃહસ્પતિ છે ? મનુષ્ય દેહધારી સાગર છે ? કે પૃથિવીને દોહનાર પ્રાચીન પૃથુરાજ છે ? આવી આવી નાના પ્રકારની કલ્પનાઓ મનુષ્યોના અન્તઃકરણમાં થતી હતી. તેનો પ્રતાપ સર્વ દિશાઓનું આલિંગન કરતો હતો અને પરાક્રમી પુરુષોની મનોવૃત્તિને ખેંચતો હતો. તેના રાજ્યમાં સર્વ સ્ત્રીઓ પાતિવ્રત્ય પાળતી હતી; છતાં પણ તેની કીર્તિ રૂપી સ્ત્રી બજારોમાં, ઘોડાઓમાં, ઘરોમાં અને દેશો દેશ તથા શત્રુઓનાં વિલાસ ભવનોમાં પોતાનો અખન્ડ દેખાવ દેતી હતી; એટલુંજ નહિ પણ શત્રુઓનાં અન્તઃકરણમાં તે પરાણે પેસી જતી હતી. વીર પૃથ્વીરાજનો

કોઈ હાલાકત સદશ, કરણા કામધેનુ સદશ, યશચન્દ્ર સમાન, હાથ કપ-
 વૃક્ષ સમાન અને વચન અમૃત સમાન હતાં. વીર પૃથિરાજના ભયથી ત્રાસ
 પામીને બાગેલા અને ચિંતાથી અતિ કૃશ થઈ ગયેલા યવન શત્રુઓ પર્વતની
 સાંકડી ગુફામાં પ્રવેશ કરી ગયા હતા. એ રાજ્યએ પોતાના રાજ્યમાં ઉત્તમ
 વૈદ્યો રાખી રોગનો સમૂળગો નાશ કર્યો હતો છતાં પણ તરણુ સ્ત્રીઓ
 કામજ્વરથી પીડાતી હતી. તેની તરવાર સતેજ હતી. અને શત્રુઓને સ્વયં
 સુખ આપી તેની કીર્તિનો ઉદય કરતી હતી. વીર પૃથિરાજની ભર જુવાની
 હતી. તેની ઉંમર ત્રીશ વર્ષની હતી. તેનું શરીર શ્રાસદાશિવજીની કૃપાથી
 તથા બાલ્યાવસ્થામાં અંગકસરત કર્યાથી પાતળું તથા જોરોવર હતું. તેની
 ચામડીનો રંગ મનોહર, તે શરીરે લાંબો હતો. તેનું મુખ લંબગોળ હતું. તેનું
 નાક સીધું લાંબું અને શુકની નાસિકાનું ઉપહાસ્ય કરતું હોય એવું હતું. તેના
 આંધ્ર નાના તથા બિડાયલા હતા, તેથી પ્રતીત થતું હતું કે, તે ધણોજ આ-
 ઝાડી એટલે કે જે કામ મનમાં ધારે તે કરવા વગર રહે નહિ એવા સ્વભા-
 વનો હતા. તેના નત્રો વિશાળ હતાં અને હમેશાં લાલ રહેતાં હતાં, તેથી
 તેને રૂપ નિર્માણ થયેલું હતા. તેનામાં ક્ષત્રિયનો ખરેખરો આવેશ હતો. તેનાં શાયેનાં
 સ્થળે સ્થળે વખાણુ થતાં હતાં. તેનું કપાળ વિશાળ હતું. તેની ભરબરબડી
 તથા એક બીજીની પાસે પાસે આવી ગયેલી ધનુષાકાર હતી, તેથી તેનામાં ૮૬-
 તાનો ગુણ કોઈ પણ જોનારને સ્વાભાવિક જણાતો હતો. એ સમયમાં પૃથિરાજ
 ચહુઆણુનો વૈભવ અત્યંત વૃદ્ધિ પામ્યો હતો. સર્વ પ્રજા સુખી અને પ્રસન્ન તેના
 રાજ્યમાં હતી; પરંતુ વૃદ્ધ રાજા અનંગપાળના સમયવાળા સરદારોનું માન
 જરા ન્યૂન થઈ ગયું હતું, એ દારણથી તેઓની અને નવીન સરદારોની
 વચ્ચે શત્રુતાને જન્મ મળ્યો હતો. જુના સરદારો 'રાજા પ્રજાના સુખ તરફ
 લક્ષ આપતો નથી' એવી વાતો પ્રજામાં પ્રસરાવતા હતા. જગતમાં સારા
 અને ખોટા એવા બે પ્રકારનાં મનુષ્યો હોય છે. ખોટા અને પારકાની વૃદ્ધિને
 ન જોઈ શકનારા અદેખા જુના સરદારો નવીન સરદારોની અભિવૃદ્ધિને
 જોઈને અત્યંત બગતા હતા. રાજ્યમાં ચોખો ન્યાય થાય, છતાં પણ તેઓ
 કેવળ બુદ્ધિથી ન્યાયને અન્યાય ઠરાવીને નગર નિવાસીઓને બડકાવતા હતા.
 આવા અવિચારી અને અદેખા જે જુના સરદારો હતા, તે પૃથિરાજના વિરૂદ્ધ વર્તન
 ચલાવવામાં સંયુક્ત થયા અને દુષ્ટોની શિખવણીથી કેટલાક શરિયાદ લઈ વૃદ્ધ
 અનંગપાળ કે જે બદ્રિકાશ્રમમાં વાનપ્રસ્થાશ્રમ ભોગવવા ગયેલ હતો, તેની
 પાસે ગયા, અને પુકારવા લાગ્યા કે છતે ધણીયે રંડપો ભોગવીયે છીએ.

એકવાર સાયંકાળે ચહુઆણુરાય મૂછકપર હાથ ફેરવતો યમુનાના તટપરથી આવતાં જતાં મનુષ્યો, પક્ષીઓ, અને પ્રાણીઓને જોતો પોતાના રંગ મહેલના છબ્બપર બેઠો હતો. તે એકલો બેઠો મનમાંને મનમાં શાહાબુદ્દીન ઘોરીના સંબંધમાં વિચાર કરતો હતો.* તેના સમીપમાંજ ઝડખાની પાસેજ, એક સામંત તેના મુખમાંથી નિકળતો હુકમ ઉઠાવી લેવાને કાન રાખીને બિભો હતો. સંધ્યાકાળ થવા આવ્યો હતો. આઠાણો સંધ્યા કરવાને માટે શ્રીયમુનાજીમાં સ્નાન કરી કિનારા ઉપર ઉભા હતા. ગાયોનાં ટોળાં જંગમન કરી વાછડાંઓ ઉપરના ગ્રેમને લીધે હુંકાર કરતાં નગરના તરફ જતાં હતાં. અને દિશાઓમાંથી પક્ષીઓનાં ટોળાંને ટોળાં ઉડીઉડીને વિશ્રામ લેવાને માટે મોટાં અને ઘટાદાર વૃક્ષોની અંદર પાતપોતાના માળામાં જતાં હતાં. તેમાંથી કેટલાંએક પક્ષીઓ વિશ્રાંતિ લેવાને માટે મહેલના છબ્બમાં બેસતાં હતાં. રાજા તેને જોઈ જોઈને હસતો હતો અને પક્ષીઓના કલરવ-શબ્દ સાંભળી સાંભળીને પ્રસન્ન થતો હતો. એટલામાં એક *પોપટ આવી તેના સામે જાજી ઉપર બેઠો. તે જંગલી પોપટ ન હતો. તેના પગમાં સુંદર હીરકળી જડેલાં સુવર્ણનાં નાનાં નાનાં ઝાંઝર હતાં. અને કંઠમાં સોનેરી રેશમી દેશથી બાંધેલા બોજપત્રપર લખેલો એક પત્ર હતો. રાજા તે પોપટના સામું નિરખીને કાંઈક કહેવાને ઇચ્છા કરતો હતો, એટલામાં તે તે પોપટ પોતાનો જમણો પગ ઉઠે કરી, વિનયપૂર્વક મસ્તક નમાવી મધુર માનવ ભાષામાં બોલ્યો કે, 'હું મારા મનમાં નિશ્ચય કરું છું કે, આપજી જગત્તા ઉપર પ્રસન્ન રેલી મહારાજા કીર્તિના બીજરૂપ, ક્ષત્રિયોના ચૂડામણિ ચહુઆણુરાયના તેજસ્વી દીપકરૂપ ચહુઆણુરાય-મહારાજા પ્રથિરાજ હશે. પક્ષીના અવિનય માટે ક્ષમા માગું છું. રાજા પોપટનાં વચન શ્રવણ કરી પ્રસન્ન થયો. અને બોલ્યો કે, 'હા સત્ય છે તેજ હું છું' પોપટ આ વચન સાંભળતાંની સાથે જાજી ઉપરથી ઉડીને ચહુઆણુરાયના હાથ ઉપર આવીને બેઠો. અને બોલ્યો કે, 'મહારાજા.' આપપર આસક્ત થયેલી એક રાજકન્યાની પ્રેમ પત્રિકા મારા કંઠમાં છે તેને છોડીને વાંચો. અને તે પછી વિશેષ દ્રષ્ટીકતને માટે મને પ્રશ્ન કરો ? રાજાએ પોપટને કંઠેથી પત્ર છોડીને વાંચ્યો, તે તેમાં સોનેરી અક્ષરોએ આ પ્રમાણે લખ્યું હતું,-

સકળ ગુણગણાલંકૃત, પવિત્ર યશવાળા, અસાધારણ પ્રસન્નમયી અમું-

*સત્તુલું સ્મરણ કરતા રેહેતું એ રાજનીતિ છે, એક કવિએ કહેલ છે કે:-

‘અરિ સુમિરનમે તોન ગુન, મુદ્ધિ પરાક્રમ ધીર’

* તળ રાજનો એવીજ રીતનો સંદેશો લઈ જનાર હંસ હતો.

પ્ય રાજેન્દ્રોના મસ્તકના મુકુટને નમાવનાર; હૃદયહાર, જીવના જીવન, માથાના મુકુટ, પ્રિયપ્રાણ પૃથુજીની પવિત્ર સેવામાં. સમુદ્રશિખરથી લી. આપની દારી થવાને તલસી રહેલી પદ્માવતીના સાષ્ટાંગ પ્રણામ. વિશેષ સવિનય વિનમ્રિ એ છે કે,--આપના યશની સુગન્ધી જગતમાં પ્રસરી રહી છે. આ દારી એ સુવાસથી આપની સુવાસણ થવા તલસી રહેલી છે. આપનું અપરિમીત શૌર્ય શ્રવણેન્દ્રિય ઉપર આવતાં માફ અંતઃકરણ આપના ચરણ સાથે દૃઢ ચોટેલું છે. આપના યશનો ઉદય થયેલો જ્યારથી મારે કાને પડ્યો છે, ત્યારથીજ મેં મનમાં ચોકશ નિશ્ચય કરેલો છે કે, હક્ષ વાતો થાઓ, શરીર યુગાંતરે નાશ પામતું હોય તો આજેજ નાશ પામો, જમીન ઉલટ મુલટ થાઓ, સમુદ્રો સુકા સપાટ જમીન થાઓ, આકાશ ત્રી પૃથિવી ઉપર પડે, પરંતુ મારે તો આપનેજ વરવું. કદાચિત્ આપ જો મારા શરીરનો અંગિકાર નહિ કરો, તો હું આવતે જન્મ પણ આપના ચરણાર્વિન્દને પામી સુખ સંપાદન કરીશ, પણ અન્ય પતિને તો પ્રાણાંતે પરણનારી નથી. મારી આ પ્રાર્થના નહિ સ્વીકારો તો આ મારો દેહ થોડાજ દિવસ પૃથિવી ઉપર રહી ધર્મરાજના લોક પ્રભે પ્રયાણ કરશે. આથી વિશેષ લખવું આપ સુનને યોગ્ય નથી. ચતુર પોપટ મારો પ્રેમ આપને વિદિત કરશે. મને એવી તાલાવેલી લાગી રહેલી છે કે પાંખો હોય તો ઉડીને આવું; પરંતુ શું કરું! લાચાર છું! પ્રાણેશ પૃથિરાજ! હવે શીઘ્રતાપૂર્વક આપ પધારો, મારથી આપનો વિયોગ સહન થઈ શકતો નથી.

આપ આ પત્ર વાંચતાંની સાથેજ નહિ આવો તો મારી અબજાની શું દશા થશે? તે આપજ વિચારી લેશો.

દુહો.

પક્ષી હોજં તો ઉડચલું, ઘડી ન રાખું ધીર,
પલ પલ પ્રીતમ સાંવરે, ઘટ ઘટ લાગા તીર.

લી. આપની ગુણાનુરક્તા

પદ્માવતીના સવિનય પ્રણામ.

વીર પૃથિરાજે પત્ર વાંચીને પોપટના સામું જોયું. એટલે પોપટ બોલ્યો કે, 'મહારાજ' પૂર્વ દિશામાં સમુદ્રશિખર નામે એક અલૌકિક નગર છે. તે તો આપ જાણતાજ હશે. એ નગરમાં યાદવવંશના ભૂપણ રૂપ વિજયશર નામે રાજા રાજ્ય કરે છે. સંતાનમાં તેને માત્ર એક પુત્રીજ છે. તે આપ ઉપર આસક્ત છે. પ્રધાનનું બળ રાજ્યમાં વિશેષ છે. તેથી તે પદ્મા-

વતીને પોતાના સંબંધવાળા રાજકુવરો સાથે પરણાવવાની તજવીજ કરે છે. પદ્માવતીને આપની એવી તો રદલાગી છે કે, તે વૃદ્ધ માતા પિતાના બહુજન આગ્રહથી દિવસમાં એકવારજ બોજન કરે છે. તમારી વાતો કરવાવાળાં સખીમંડળમાં બેસીને તમ્મરાજ ગુણોનું કીર્તન કરતાં કરતાં ઉઘાડી આંખે રાત્રિ બ્યતીત કરે છે. ચિત્રશાળામાં આપનાજ ચિત્રને નિરખે છે. વૃત્તશાળામાં પણ આપનાજ વિહારવાળો નાચ થાય છે. દુકામાં એટલુંજ કે, તે અહોરાત્ર આપનાજ નામની માળા જાપ્યા કરે છે. પ્રધાન રાજ્યને પદ્માવતીનાં લગ્ન કરના આગ્રહ કરે છે; પણ હજુ તેનાં લગ્ન કરનાં નથી. કન્યાનો વિવાહ કાળ જતો રહેવાથી રાજમાતા ઉદાસ રહે છે. સખિઓ ચિંતા કરે છે. અને રાજકુમારો પણ ગુપ્ત રીતે પદ્માવતીનાં માગાં મોકલે છે. આ સર્વ વાતો પદ્માવતીને ક્યતી નથી. જે પ્રમાણે શિશિર ઋતુમાં પંડિની સોશાઈ જાય, તે પ્રમાણે દેવી પદ્માવતી પણ આપ વગર સોશાઈ જાય છે. સ્ત્રીઓના અનુ-રાગના આપ જાણતા હો. જેથી હવે તે સંબંધમાં વિશેષ વિસ્તાર પૂરક વર્ણન કરવાનું પ્રયોજન નથી. માત્ર દુકામાં એટલુંજ કહું કે, આપ પધારીને તેના મનોરથને પૂર્ણ કરો. શાસ્ત્રમાં પણ લગવાનું ઈન્દ્રે કહેલું છે કે-સ્ત્રીના માગણીના અનાદર કરવો નહિ. સ્ત્રી માગણી કરે તો પછી તે સાથે આજીવન વિવાહ કરવોજ જોઈએ. પોપટનાં મધુર અને નમ્ર વચન શ્રવણેન્દ્રિય ઉપર આવતાં પૃથુરાજના હૃદય મંદિરમાં પ્રેમનો સંગાર થયો. અને તેણે કહ્યું કે, પ્યારી પદ્માવતીના પોપટ ! તું ચિંતા ન કર્ય. હું આવતી કાલે સવારેજ તેનું પાલ્લિઅહણુ કરવાને માટે આવીશ. આટલું કહ્યા પછી દાર્શને બોલાવી તેને અન્તઃપુરમાં મોકલી દીધો.

પોપટને અન્તઃપુરમાં મોકલ્યા પછી પ્રેમી પૃથિરાજે પદ્માવતીના પાદ લેલી પ્રેમીપત્રિકા પુનઃ વાંચી જોઈ. મોતીના દાણા સમાન અક્ષર પદ્માવતીના રૂપ ગુણની સાક્ષી હેતા હતા. પત્રિકા વાંચતાં પૃથિરાજ મોટા વિચારમાં પડતાં આનંદ સરોવરમાં ડુબી ગયો, તેનો પ્રેમ ઉમંગથી પોતાની નવી થનાર પ્રિયામાં સચોટ હતો. તેથી તત્કાલે તેને મળવાની ત્વરિત ઇચ્છા થતાં તેના મનને પ્રેમે ચારે તરફથી ઘેરી લીધું. પછી મન સાથે વિચાર કરવા લાગ્યો કે, ‘ મને આતે શું સ્વપ્ન આવ્યું છે ? કે હું જાગ્રત સ્થિતિમાં છું. ’ એમ કહી સ્થિર ચિત્તથી બેસી, હવે કયા પ્રકારે તે સાથે વિવાહ કરવા જવાની તૈયારી કરવી તે સંબંધનો પૃથિરાજ વિચાર કરતો હતો, એટલામાં અન્તઃપુરમાંથી પોપટ આવીને કહ્યું કે- ‘ મહારાજ ’ વિદ્યાતાએ પદ્માવતીનું શરીર બનાવ્યું ત્યારે નિર્ભગ ચન્દ્રમાંથી સાર કાઢાડી તેની મુખ મુદ્રામાં ઉપયોગ

કર્યો હતો, તેથી ચન્દ્રની અંદરનો શ્યામ આકાશ ભાગ દેખાય છે. પ્રગ્ન-પતિએ તેનાં નેત્રાનું એવું તો સૌન્દર્ય કરેલું છે કે—જેથી ઈર્ષ્યાના માર્યા મૃગો શહેરનો ત્યાગ કરી હમેશને માટે જંગલમાં વસ્યાં. પદ્માવતીનો મધુરસ્વર શ્રવણ કરી કોકિલાને તો એવો દાહ થયો કે તે શ્યામ થઈ ગઈ. તેના મનોહરકાળા કેશને નિરખી શરમના માર્યા નાગોએ પાતાળમાં વાસ કર્યો. તેમજ તેની ખીન, સતાર, નાહસ અને તાંબુર—આદિ વાજાંત્રો વગાડવાની અદ્ભુત કળાથી બ્રહ્માના પુત્ર દેવર્ષિ નારદજીને સંસારનો ત્યાગ કરી વૈરાગ્ય લેવો પડ્યો. આવા અવર્ણનીય ગુણોવાળી પદ્માવતીનું જો આપ પાણીપ્રહણ કરશો, તો સંસારનાં ખસં સુખનો આપને પૂર્ણ અનુભવ થશે. આવાં પોપટનાં વચનો શ્રવણ કરી પૃથ્વિરાજે એક પત્ર લખી આપી પોપટને રવાને કર્યો.

આ તરફ જેતું અધરામૃત ઉભગઈ જતું હતું, એવી પદ્માવતી ઇન્દ્ર-ભવન જેવા શયન ગૃહમાં કોમળ અને સુગંધે કરી ભરપૂર પુષ્પોની શય્યા ઉપર સુતી સુતી દર પળે પોતાના પ્રિય પ્રાણુનાથ પૃથ્વિરાજ વિશે વિચાર કરવા લાગી કે, ‘અરે ! શું મારી હોંશ ભરેલી પત્રિકાનો તેણે તિરસ્કાર કર્યો હશે ? શું તેણે મારા અવગુણો જોયા હશે ? આહા. !’ હવે સુધી પોપટ કેમ ન આવ્યો ? શું માર્ગમાં તેને કાંઈ અનિષ્ટ થયું હશે ?’ એ પ્રમાણે પ્રત્યેક ક્ષણે ઉંડા અને ઉખળુ નિઃશ્વાસ મુકતી ભયભીત થયેલી હોય તેમ પુનઃ પુનઃ દાંડવા અને કંપવા લાગી તેથી તેની સુંદર મોગરા અને ગુલાબના પુષ્પોની માળા કરમાઈ જવા લાગી. પુષ્પની કોમળ શય્યા સુકાર્મ ગઈ. છાતી ઉપર શીવળ મધ્યાગરી અંદનનું લેપન કરેલું હતું તે ઉત્તું થઈ ગયું અને તરણાવશ્યાથી પ્રેમાંકરમાં કામાગ્નિના સખ તાપથી મુક્તા હારનાં મોતીઓ શટવા લાગ્યાં. આ પ્રમાણે ચિંતામાં નિમગ્ન થઈ ગઈ. એટલામાં એકદમ પોપટ પદ્માવતી પાસે આવી પોહોડ્યો, ત્યારે તલપી રહેલી પદ્માવતા શય્યા ઉપરથી ઉઠીને પૂછવા લાગી કે, ‘હે પોપટ !’ પ્રિય પ્રાણુનાથનો શું સંદેશો લાવ્યો ? આવાં પદ્માવતીનાં વચન શ્રવણ કરી પોપટ ત્વરાથી પૃથ્વિ-રાજની લખેલી પત્રિકા આપી. એટલે પદ્માવતી હાથમાં લઈ આનંદથી વ્યાકુળ થઈ વાંચવા લાગી.

‘અતિ સ્નેહવાળી સુખરૂપ વિલાસપાત્ર પ્રાણુવલ્લભા ! તારા પત્ર રૂપી પાત્રમાં ભરેલાં તારાં વાક્ય રૂપી મનોહર મધુના પાનથી પ્રેમ રૂપી કેર મારા શરીરમાં વ્યાપી ગયો છે. વળી તારાં વિદ્વતા ભરેલાં લખાણનાં પુષ્પ-બાણ એવાં તો જોરમાં સચોટ લાગ્યાં છે કે, કે તેણે મારા શરીરને પરાધીન કરી નાખેલ છે. કમળ સદૃશ સુખવાળી પ્યારી પદ્માવતી ! સૂર્ય વિકાશી

કમળનામકરંદને જેમ ઉન્મત્ત બ્રમર ચુંબન કરવાની ઇચ્છા ધરાવે, તેમ હું તારા અધરામૃતનું પૂર્ણ પ્રેમથી પાન કરી આલિંગન કરવા અતિત્વરિત ઇચ્છા રાખું છું. આ આપણા શુભ કાર્યમાં પરમ કૃપાળુ ઇશ્વર સર્વથા આપણને સહાયતા કરશેજી.

પત્રિકા વાંચી રહ્યા પછી ચંચળ ચક્રોર પક્ષી સરખાં નેત્રવાળી, સ્વપતિને ચુંબન આપવા અને પ્રેમ દર્શાવવા ઉત્સુક થયેલી પદ્માવતી સ્તાબ્ધ થઈ ગઈ. તેણે જાણ્યું કે શું આ આકાશવાણી થઈ ?? શું સ્વપ્ન થયું ?? કે શું પ્રાણુનાથનો પત્ર વાંચું ?? મારા પ્રિય પ્રાણુનાથ ! તમારા સુંદર શરીરને હું ક્યારે પામીશ ? આ પ્રમાણે પ્રેમના આવેશમાં આવી ગઈ, તે એટલે સુધી આવેશમાં આવી ગઈ કે પોતાના મનમાં ઉત્પન્ન થયેલા કામવિકારને રોકી શકી નહિ. એ સમય તેનું શરીર અત્યંત કંપવા લાગ્યું. જ્યારે બરાઈ આવ્યો. એટલે શીકા પડી ગયા. ઉદાસીનતા સર્વોચ્ચ વ્યાપી રહી અને ત્વરાથી ચિત્ત ચોરાઈ ગયું. તેની આવા પ્રકારની સ્થિતિ નિરખી કટિમાં પહેરેલી કટિમેખલા પણ ઝણઝણાટ કરી તેને બોધ આપવા લાગી કે ‘ અરે ! પદ્માવતી ! તું તારા શિયળવ્રતનો ભંગ શામાટે કરે છે ? સરિતાજેય પોતાની મર્યાદારૂપ કિનારાનો નાશ કરતી નથી, તેમ તારે પણ તારા કુળની મર્યાદાનો નાશ કરવો ઉચિત નથી. ’

આ તરફ પૃથિરાજ અહઃઆણ પદ્માવતીનું પાણિગ્રહણ કરવા માટે જવાની તૈયારી કરવાના વિચારમાં ગુંથાયો, નેટલામાં કંચુક્રીએ આવી વિનય પૂર્વક નમન કરીને કહ્યું કે—મહારાજ ! બદ્રિકાશ્રમમાંથી સુમંત પ્રધાન આવેલ છે, અને તે સભા મંડપના આરણમાં આપનાં દર્શન કરવાની આકાંક્ષાથી ખેઠેલા છે. જે આજ્ઞા હોય તે વિદિત કરું ! ‘ ચાલો હું આવું છું. ’ એમ કહીને પૃથિરાજ છજ્જમાંથી ઉઠીને સભાગૃહમાં ગયો.

સુમંતે પૃથિરાજનું અને પૃથિરાજે સુમંતનું સન્માન કર્યું. બન્ને જણ એક સુંદર મંચ ઉપર બેસા. પ્રથમ તો પૃથિરાજે પોતાના નાના નાનાં કુશળ પુછ્યાં. ત્યાર પછી કેટલોક સમય વાર્તાલાપ થયા પછી સુમંતે પૃથિરાજને કહ્યું કે,— મહારાજ ! અનંગપાળે આપને કાંઈક શિષ્યામણુ દેવાને માટે મને આહિ મોકલ્યો છે. અને તે શિષ્ય એ છે કે, વૃદ્ધ રાગની પ્રજ્ઞનું મન કોઈ પણ પ્રકારે દુભાવું ન જોઈએ. દિલીનાં કેટલાંએક મનુષ્ય આપની નિંદા કરતા બદ્રિકાશ્રમમાં આવ્યા છે. અને તે નિરંતર મહારાજ અનંગપાળ પાસે તમારી તરફથી થતી પ્રજ્ઞની ખરામીની વાતો કરવા કરે છે. તમારા તરફ સામંતો વૃદ્ધ, બુદ્ધિમાન અને યુના સરદારોનાં અપમાન કરે છે. પ્રજ્ઞને

ન્યાય મળતો નથી. અને કેટલાક તો તમારા સુધી ફરિયાદ પણ લાવી શકતા નથી. તમારા તરફની આવી કડવી ફરિયાદો ઘણા દિવસથી આવ્યા કરતી હતી; પરંતુ આજકાલ તો તેમાં ઘણાજ વધારો થયો છે. અને નિરંતરના પ્રજ્ઞના આગ્રહથી મહારાજ અનંગપાળે મને આદિ મોકલ્યો છે. અત્રે તેમણે કહેલું છે કે, 'તમે કુમાર પૃથિરાજને શિખામણુ આપજો અને એકવાર મને મળી જવાનું પણ કહેજો.' સુમંતની વાર્તાથી પૃથિરાજને ઘણુંજ ખોટું લાગ્યું; કારણ કે તે પોતાની પ્રજાનું ન્યાયપૂર્વક પાલન કરવામાં નિરંતર લક્ષ રાખતો હતો. તેમ છતાં પણ સ્વાર્થી મનુષ્યોના કહેવાથી અનંગપાળે તેને આ પ્રકારે કપટો કહેવરાવ્યો, તેથી પૃથિરાજનું રૂધિર આવેશમાં આવી ગયું. તેના મનમાં એમ પણ શકા થઈ કે, કદાચિત્ જયચન્દ્રે પણ રાજાને ભંભેયો હશે. તેથી તેણે સુમંતને ઉત્તર આપ્યો કે, - 'પ્રધાનશુ! હવે અનંગપાળે પ્રજાની વાતો સાંભળવી જોઈએ નહિ. તેણે સંસારની જાનજીવ જાળને નોડી નાખી છે. એ માટે હવે સર્વ ખટપટનો ત્યાગ કરી તેણે પોતાનું મન તપસ્યારણુમાંજ લગાડવું જોઈએ. જે પ્રજા પ્રથમ અનંગપાળની હતી, તે હવે મારી છે. પ્રજાનું પાલન શી રીતે કરવું? તે હું સારી રીતે સમજું છું. રાજાનો હવે કાંઈ પણ અધિકાર નથી કે તે મને વિશેષ કાંઈ પણ કહી શકે. તેણે આજકાલ જે અશ્રમનો આંગિકાર કરેલ છે, તે ઉપરજ રાજાએ વિશેષ લક્ષ રાખવાની આવશ્યકતા છે. શાહામુદ્દીન ઘેરી સદૃશ બળવાન શત્રુ ગાયે ગાજી રહેલો છે, એવા વિષમ સમયમાં દિલ્હીને સુતી મુકી બદ્રિકા-શ્રમમાં આવવું મને યોગ્ય જણાતું નથી. માટે આપ પોતેજ મારા તરફથી નાનાજીના ચરણ કનજામાં દંડવત પ્રણામ કરી મેં જે કાંઈ તમને કહેલું છે, તે તેમને સમજાવજો.' સુમંતના મનમાં પણ પૃથિરાજને માટે આરા વિચાર ન હતા. તે રાજાનું સંભાષણ શ્રવણ કરી શાન્ત થઈ ગયો, અને બોલ્યા ચાલ્યા વગર પ્રણામ કરી ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. સુમંતના ગયા પછી રાજા પુનઃ પદ્માવતીના વિચારમાં પડ્યો. અને તેણે ચંદ્ર બાટ અને રામરાય ગુજરને બોલાવી આઠ હજાર લશ્કરની તૈયારી કરાવી, તથા બીજા દિવસ કેમાસ પ્રધાનને દિલ્હી સોંપી પોતે આઠ હજાર લશ્કરથી સમુદ્રશિખર તરફ પ્રયાણ કર્યું.

શરવીર ચહુઆણુ દિગ્વિજય કરવાને નિકળ્યો હોય તેમ કેટલાક મોટા મોટા રાજાઓને વશ કરતો સમુદ્રશિખરના સમીપમાં જઈ પહોંચ્યો. પૃથિરાજ ચહુઆણુના આવવાના સમાચાર શ્રવણ કરી પદ્માવતી અત્યંત પ્રસન્ન થઈ, અને ત્યાંના રાજા વિજયસૂરના પ્રધાને જઈને પૃથિરાજનું સામેયું

કર્યું. અને ત્યાર પછી પ્રધાને જઈને રાજા વિજયશરને પૃથિરાજ સાથે પદ્માવતીને પરણાવવાનો આગ્રહ કર્યો. અને પ્રધાન પોતેજ નાણાંયેર લઈ પૃથિરાજને જ્યાં ઉતારે આપ્યો હતો ત્યાં ગયો. પૃથિરાજે નાણાંયેરનો સ્વીકાર કર્યો. અને પ્રધાનને ધનમાં આપી વિદાય કર્યો. ત્યાર પછી યાદવરાયે શુભ લક્ષમાં કુમારી પદ્માવતીનું પૃથિરાજને કન્યાદાન દીધું અને પેહેરામણીમાં ચહુઆણુરાયને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપ્યું. પૃથિરાજ વિજયશરની ઉદ્ધરતા અને સાસુના પ્રેમથી પદ્માવતી સાથે શુભ ભોગવતો કેટલાક દિવસો સમુદ્રશિખરમાં રહ્યો. અહિં તેનાં વચનોથી કોપ પામેલા સુમંતે બદ્રિકાશ્રમમાં જઈ અનંગપાળને એવો તો ઉશ્કેર્યો કે-તેણે દિલ્હી પર ચડાઈ કરવાનું સાહસ કર્યું.

પૃથિરાજના ગયા પછી કેટલેક દિવસે અનંગપાળનું નાનું સૈન્ય સુમંતની સરદારી તળે દિલ્હી ઉપર ચડાવ્યું. દિલ્હીમાં રાજા ન હતો; પરંતુ તેના અંગરૂપ સરદાર અને રણુકોવિદ કન્હ ચહુઆણુ દિલ્હીમાં હતો. તેણે અનંગપાળના લશ્કર સામે ઈશ્વરજન બંધ કરી ચાર દિવસ પર્વત યુદ્ધ કર્યું. સુમંત શસ્ત્ર ચલાવી ચલાવીને થાકી ગયો, પણ કંઈ વળ્યું નહિ. કન્હ ચહુઆણુ તેના પર સ્ખાત ધસારો કરી તેનો નાશ કરવાનો વિચાર જણાવતો બુદ્ધિમાન દેમાસ પ્રધાને તેમ કરવા ના પાડતાં કહ્યું કે, અનંગપાળને સાઠ વર્ષ થયાં છે. તેથી તેની બુદ્ધિ તો બગડી છે. ‘સાહી બુદ્ધિ નાહી’ માટે તેના કૃત્ય પર વિચાર કરવો ન જોઈએ. તેમ તેના સૈન્યને મારવું યોગ્ય નથી; કેમકે અનંગપાળ ગમે તેવા હોય; તો પણ આપણા રાજાના નાના છે. અને તેણેજ આપણા રાજાને દિલ્હીની ગાદી આપી છે. દેમાસના વિચારને રાજા માતાએ પણ અનુમોદન આપ્યું. અને તેણે મણુ પોતાના પિતાની સેનાના વિરૂદ્ધ વર્તન ન કરવાને માટે સરદારોને સમજાવ્યા. અંતે સુમંત શરમાઈને પોતાની સેનાને લઈને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

જનસુરો દ્વારા ‘દિલ્હી ઉપર ઘેરો છે’ એવા સમાચાર પહોંચતાંજ વીર પૃથિરાજ પોતાની પ્યારી પદ્માવતીને લઈ તથા સમુદ્રશિખરના રાજ્યની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવાને માટે રાજાને યોગ્ય જલાગણ આપી ત્યાંથી ચાલી નિકળ્યો. પૃથિરાજને માથે શત્રુઓની ખોટ નહોતી. ઘેરી શાહમુદીનના જનસુ-સો તો ભરતખન્ડમાં ફર્યાજ કરતા હતા. તેમણે જઈને ખખર આપી કે પૃથિરાજ નાનાં લશ્કરથી પોતાની હદખાહાર નીકળ્યો છે. અને મોટી સમૃદ્ધિવાળા પેહેરામણી લઈને પાછા ફરતા રાજાને લૂટવો હીક પડશે. આ ખખર થતાં તેનો કદો વૈરી શાહ રાજાને ખરાબ કરવા, સરહદ તરફના ખુરાસાન જતના તોફાની મુગલોને લઈ લૂટવાની આશાએ ઘાઘ જંગલમાં તેની સ્વારી આવવાની સહ જોતો બેઠો.

આવી પડનાર દુઃખ હરેક રીતે આવી પડેછે, તેમિથ્યા કોઈ કરી શકતું નથી. તે પ્રમાણે પૃથિરાજરાણી અને સૈન્ય સાથે એક ધોર જંગલમાં થઈને મુસાફરી કરતો હતો; એટલામાં હવા બદલાઈ. આકાશમાં વાદળાં થઈ આવ્યાં. પવનના વેગથી દિશાઓ ધૂળમય થઈ ગઈ. દિવસ ધુંધળો અને ધૂળનું વિશેષ જોર હોવાથી સૈન્ય આગળ વધી શક્યું નહિ. લાચાર થઈ જંગલમાંજ રહેવાની ફરજ પડી. અને તેઓએ જંગલમાંજ મુકામ કર્યો. રાત પડી, અને તોફાનનું જોર પણ વધવા માંડ્યું. એટલામાં સવા પહોર રાત જતાં તો તેના મેલાણુ આગળ આવી કેટલાક માણસોએ તોફાન કરી હલો કર્યો. તે હલો કરનારા ખીજા કોઈ ન હતા. પણ સરહદ તરફના ખુરાસાન જતના ધોરી તરફના મુગલો હતા. તેમનાં શરીર ભારે કદાવર અને ભયાનક હતાં તેને જોતાંની સાથેજ સેનાનાં માણસો થરથરી ગયાં, તે મુગલોના સંબંધમાં કોઈએ લખેલું છે કે;—

દુહો.

મુગલ મલે ખુરાસનકે, મૂરે મારે ગાત,

જિન દેલે નર થર થરે, દોદો દુંભી સ્વાત.

રજપૂતો મળતી કંટાળી ગયેલા હતા, અને પવન એવો તો જોરથી વહાતો હતો કે, માણસ આંખપણુ ઊઘાડી શકતા ન હતા. ધૂળનો અને પિત્તો અંધકાર એક થવાથી ધનધોર અંધકાર થઈ ગયો હતો. તેજ સમય મુગલોએ લૂટમાર મચાવી દીધી. એક ખીજા ત ઉપર તીરોના વરસાદ થવા લાગ્યા. પથરોનો મારો પણ શરૂ થયો. ભેટા ભેટ થતાં વિદ્યુતના સમાન વજકતી સમશેર નિકળી જોથી રૂધિરની નદી ચાલવા લાગી. ઉભય પક્ષની પાંખમાં ત્રાસ વરતી રહ્યો ધડ ઉપર ધડના ઢગલા થવા માંડ્યા. કેટલાંક ધડ માથા વગરનાં ઝુઝવા લાગ્યાં. આવું દારૂણ યુદ્ધ થતાં એ ત્રણ સરદારોએ રાજા રાણીને આગળ વધવાનું અનુમોદન આપ્યું. રાત્રિમાં મુગલોથી વ્યાજના થયેલ રજપૂતોને એવી આકાંક્ષા હતી કે પ્રાતઃકાળ થતાં તો તેઓનો વધારે લેશું; પરંતુ પ્રાતઃકાળ થતાં થતાં તો એટલો વરસાદ થયો કે સકળ પૃથિવી જળમય થઈ ગઈ. અને હજારો વૃક્ષ જડથી ઉખડી ગયાં. વાદળો આરે દિશાઓમાં છાઈ રહેલાં હતાં, એ કારણથી દિવસ પણ રાત્રિના સમાન અંધકારયુક્ત થઈ રહેલો હતો. તેવામાં દારૂણ યુદ્ધ થતાં એવી તો કાપાકાપી ચાલી કે જેમાં મુસલમાનોનાં પાંચ હજાર મનુષ્યો અને હિંદુઓના પચાસ સરદારો પડ્યા, અને ધોરી જીવતો પકડાઈ જતાં તેની પાસેથી આઠ

હજાર ઘોડા દંડ લઈ ઉદાર ખુદિવાળા જગદ વિખ્યાત વીર પૃથિરાજે તેને છોડી દીધો અને પોતે દિલ્હીમાં આવ્યો. આ લડાઈના પૃથરાજના પક્ષના કેટલાક ધાયલો માર્ગમાં ભૂલા પડ્યા. અને ઘેરી પોતાના સેન્યપદ પોતાના નગર તરફ ચાલ્યો ગયો.

પૃથિરાજ પદ્માવતીને લઈને દિલ્હીમાં આવ્યો. તે સમય અનંગપાળનો પ્રધાન પોતાનો ઘેરો ઉઠાવી ચાલ્યો ગયો હતો. અને કૈમાસ નિત્યાનુસાર રાજ્યકારોબાર ચલાવી રહેલો હતો. રાજમાતા કમળાદેવી, કન્હ ચહુઆણ અને કૈમાસે રાજને સુમંતની વાર્તા કહી. ઉદાર ચારિત્ર રાજને સર્વ વર્તાત શ્રવણ કરીને કહ્યું કે, 'તમે જે કાર્ય કરેલું છે તે મારી કીર્તિને વધારનારું છે, એ માટે હું તમારા ઉપર અત્યંત પ્રસન્ન છું.' પૃથિરાજે આ પ્રમાણે ઉત્તર આપી અનંગપાળના પ્રધાનની વાતને વિસારી પોતાની માતા કમળાદેવીને કહ્યું કે, તમારા પિતાજી કે જેણે મને દિલ્હીનું રાજ્ય આપ્યું છે તે તો આ પ્રમાણે કદી કરેજ નહિ પણ દુષ્ટ લોકોની ખટપટજ હશે. પૃથિરાજનાં આવાં વચન શ્રવણ કરી તેની માતાએ કહ્યું કે, જમે તે હોય, હું તો તેની વાત ઉપર લક્ષજ આપતી નથી. કૈમાસ તથા કન્હ ચહુઆણ પણ કંઈ બોલ્યા નહિ.

સુમંત અનંગપાળને ઉશકેરવા પાછો બ્રહ્મકાશ્રમમાં ગયો. પણ મોટા મનવાળા પૃથિરાજે પોતાના નાનાનો કંઈ પણ દોષ ગણ્યો નહિ. રાજને દિલ્હીમાં આવીને વિચાર કર્યો કે, લુટરાટ કરવાવાળા લૂટારાઓને દંડ દેવા જોઈએ, પણ તેટલામાં બીજા એવા સમાચાર મળ્યા કે પોતાના ધાયલ થયેલ સૈનિકો મહોબામાં રાજના બગીચામાં જઈ, ખોડોચ્યા હતા, તેઓને ત્યાંના રાજના માણસોએ મારી નાખ્યા. આવીવાતના પૂર્ણ સમાચાર જાણવાને પૃથિરાજ ઘણોજ આતુર હતો; એટલામાં તો એકાદ બે મનુષ્યોએ મહોબથી આવીને રાજને ઉશકેર્યો ને કહ્યું કે, વરસાદ અને પવનથી દુઃખ પામેલા આપના સરદારો રાજના બાગમાં વિશ્રાંતિ લેવા ગયા ત્યાં તેઓને બાગના માણસોએ રોક્યા. એટલે સરદારોએ માળીને મારી નાખ્યો. માળીને મારી નાખવાના સમાચાર રાજને થતાં રાજને પોતાની સેના મોકલી, કે જેણે આવીને ધાયલ થયેલ સૈનિકોને અને સરદારોને કાપીજ નાખ્યા. પરમાલના સરદાર આલહ અને ઉદલે રાણીના ઉશકેરવાથી આપના ધાયલ સૈનિકોને મારેલ છે. આ સમાચાર સાંભળતાંની સાથેજ પૃથિરાજને પગથી માથા સુધી ઝાળ વ્યાપી. ક્રોધથી લાલ ચોળ થઈ ગયો. તેનાં નેત્રો રધિરયુક્ત થઈ ગયાં. તે ચહેલ ઉપર ચડાઈ કરવાનો વિચાર મનમાં કરીજ રહેલો હતો; એટ-

હાંમાં તો 'અનંગપાળ' અને ઘેરી શાહ તો પુનઃ દિલ્લી ઉપર ચડી આવવાનો વિચાર કરે છે એ સમાચાર તેને મળ્યા. પૃથિરાજ આ સમાચારને સાંભળીને દિલ્લીથી બહાર નિકળી અનંગપાળના હસ્તાની વાટ જોવા લાગ્યો. બદ્રિકા-શ્રમમાં વૃદ્ધ અનંગપાળે કેવા પ્રકારની ચડાઈની તૈયારી કરી હતી. તથા સુ-મંત્ર અને વૃદ્ધ પુરોહિતે વાનપ્રસ્થ રાજાને કયા પ્રકારે કર્મજ્ય કર્મ કરવાને લશકરેલો હતો, તે વર્ણન આવતા પ્રકરણમાં કરવામાં આવશે.

પ્રકરણ ૯ મું.

અકર્તવ્યનું પરિણામ.

દુહો.

જો મતિ પીઠે ડપજે, સોમતિ આગે હોય;

કામ ન બિગડે આપકો, દુર્જન હસે ન કોઈ

(તુલસીદાસ.)

રણુ પૃથિરાજે પોતાના વૃદ્ધ નાના અનંગપાળનાં અકર્તવ્યને તો સહન કર્યું; પરંતુ નાનાથી દોષિતનાં વચન સહન થયા નહિ. સુમંતે દિલીને પૃથિરાજની ગેરવાર-રીમાં ઘેરા વાલી ચાર દિવસ પર્યન્ત ધૂમ ઉગાડી, અન્ને થાકાને બદ્રિકાચમમાં બેઠા અનંગપાળને કહ્યું કે, 'હે રાજા!

હવે રાજ્યની આશાનો પરિત્યાગ કરો. તમેજ બનાણી મુઝીને તમારા પગ ઉપર પથર માર્યો છે. પૃથિરાજ અજમેર અને દિલીનું રાજ્ય પામીને નબળ થઈ ગયો છે. તે આપની આજ્ઞા માનવાનોજ નથી. માટે હવે જે કામ કરવો તે મિથ્યા છે. તેણે દિલીમાં એવો બદોબસ્ત કરેલો છે કે, આપની બરા પણ આજ્ઞા હવે ત્યાં ચાલે એ આશા રાખશોજ નહિ.' સુમંતનાં વચનોથી વૃદ્ધ રાજાને અંગોઅંગ ઝાળા ઉઠી રહી હતી; એટલામાં પૃથિરાજની અપમાન પામેલો તુંવરનો વૃદ્ધ પુરોહિત અગ્નિમાં ધી ઢાંઘવા જેવાં વચનો બોલ્યો— 'સુમંત આપને કહે છે તે મારાથી સહન થઈ શકતું નથી. આપની વૃદ્ધાવસ્થામાં તે આપની સાથે એવી ચેષ્ટા કરે છે, તથી આપની કીર્તિનો નાશ થશે. જો કે પૃથિરાજ આપનો દોષિત છે; તેણે આપની આજ્ઞાનો ભંગ કરે તેથી તો આપનું જીવન મરણ સમાન છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

આજ્ઞા ભંગો નરેન્દ્રાણાં, વિગ્રાણાં માન સંહનં ।

પૃથક્ શત્રુચ નારીણા, મશસ્ત્ર વધ સુચ્યને ॥

હે રાજા! પૃથિરાજ આપની આજ્ઞાનો ભંગ કરી આપને વગર રસ્તે મારે છે. એ મારાથી સાંખી શકાતું નથી. જો આપ શાન્ત બેસી રહેશો તો જગતમાં આપની અપકીર્તિ થશે. અને અમને તો ક્યાંય પગ રાખવાનું

ઠેકાણું નહિ મળે. હુંતો આપના આશ્રમના દ્વાર ઉપર ચિતામાં બળી મરીશ. ’ પુરોહિત તો આ પ્રમાણે કહીને ચાલ્યો ગયો. ત્યાર પછી અનંગ-પાળે સુમંતને કહ્યું,—સુમન્ત ‘ હું મારા મુખમાંથી નિકળેલી આજ્ઞાનું પાલન કરીશ. તું થોડુંક સૈન્ય લઈ અજમેરના તરફ જા. અને માધવભાટને શાહામુદ્દીન ઘેરીની મદદ માગવા માટે મોકલ. ઘેરી મારી સહાયતા માટે આવશેજ, અને અહિં હું પણ હરિદ્વારના વેરાગીયોને સાથે લઈ દિલ્લી ઉપર ચડાઈ કરીશ. હું મારી આજ્ઞાની પાછળ મારાં પ્રાણ પર્યન્તની આહુતિ આપી દઈશ; પરન્તુ બાળકના અવિનયને સહન કરીશજ નહિ. ’

સુમંત અનંગપાળનાં વચન શ્રવણ કરી બહુજ પ્રસન્ન થયો, અને રાજ્યને ધન્યવાદ આપી દોહિત્ર પૃથિરાજના વિરૂદ્ધ તેને વિશેષ ઉશ્કેર્યો. આપણામાં સામાન્ય કહેવત ચાલે છે તે ખોટી નથી કે,—‘ ઘર ફૂટે ઘર બચ. ’ સ્વાર્થાન્ધ લોકો નાનાને અને દોહિત્રને પણ રાજ્ય માટે લડાવી મારતાં કાંઈ પણ વિચાર કરતાં નથી. સુમન્ત અને દિલ્લીનો વૃદ્ધ પુરોહિત અને બીજા પણ સ્વાર્થી મનુષ્યો રાજ્યના દૃઢ નિશ્ચયથી પ્રસન્ન થયા અને પોતાના શ્રેયાર્થ એક ત્યાગીને અવળે માર્ગે ચડાવી મિથ્યા મમત્વમાં ફસાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. સુમંત મોટું લશ્કર લઈ અજમેરપર ચડી ગયો, અને માધવ ભાટ ઘેરીની સહાયતા માગવાને ગીજની તરફ ગયો.

નાનાને યુદ્ધ કરવાને માટે તત્પર થયેલો જાણી, પૃથિરાજે એક દૂત બદ્રિકાશ્રમમાં મોકલીને કહેવરાવ્યું કે—‘ આપે અમુક સરતો કરી આ ઝગ-ઝગો અંત લાવવો ઘટે છે. એથા આશ્રમમાં આવા પ્રકારની ખટપટ આપને શોભતી નથી. આપની ધૃષ્ટિ જોટલાં ધન માટે હોય, તેટલું ધન હ્યો; પરન્તુ હવે રાજ્યના લોભનો ત્યાગ કરો. ’ રાજ્યને પૃથિરાજનાં આ વચનો રૂપાં નહિ. તેણે તો દૂતનું અપમાન કરી બહાર કાઢાડી મૂક્યો. અને શાહામુદ્દીન ઘેરીને જોડાવવાને માટે માધવની પાછળ બીજા દૂતને પણ મોકલ્યો. અનંગપાળને એથા આશ્રમમાં આવા અવિચારો ઉત્પન્ન થયા તેમાં તેનો દોષ ન હતો; પરન્તુ ભરતખંડના ભાવીનો દોષ હતો. ભરતખંડની ભવિષ્યમાં અધમાવસ્થા થવાની તેથીજ વિધિએ વૃદ્ધ રાજ્યની મંતિ ફેરવી નાખી, અને કાળને ઘર દેખડા જેવું થયું. આર્ય રાજ્યોના અંદર અંદરના કુમંપથીજ ભરતખંડ પોતાની સદાની ભવ્યકીર્તિને ગુમાવી સદાને માટે વિદેશીઓના હાથમાં ગયો. અશ્ચોસ !!

અનંગપાળની યુદ્ધની તૈયારીની વાર્તા જામુસો દ્વારા પૃથિરાજને મળતાં, તેણે પણ અનંગપાળના વિરૂદ્ધ સેના તૈયાર કરી; પરન્તુ પદ્માવતીને લઈ

પાછા આવતાં રસ્તામાં તોફાન થતાં, માર્ગમાંથી છૂટા પડેલા તેના સરદારો આવી પોહોઆ નહતા તેથી રજપૂતાનામાંથી નવીન સહાયતા લેવી પડી.

અનંગપાળના સરદાર માધવભાટે શાહાબુદ્દીનને પોતાના ટુકડું તુવર-રાયની સહાયતાને માટે પ્રાર્થના કરી; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો તેને પ્રાર્થના કરવાની જરૂર નહોતી; કેમકે તે પોતે તો પૃથિરાજની સામે યુદ્ધ કરવાને તૈયારજ હતો. તે તો આર્ય રાજાઓમાં કુસંપ થવાની વાટજ જોતો હતો. તેણે આદર પૂર્વક માધવને પોતાની પાસે રાખી અનંગપાળને કહાવી મોકલ્યું કે,—મારો બળવાન સરદાર તારાખાન વીશ હજાર માણસોનાં સૈન્ય સહ તમારી તરફ આવે છે, તે સોનપુર મુકામે તમારી સેનાની સાથે આવી મળશે. અને હું પણ મારા દરબારના મોટા મોટા ખાનોને લઈ દોઢ લાખ મનુષ્ય અને બે હજાર હાથીઓની સેના સહિત તમારી સહાયતા માટે આવીશ. ઘેરીતો સન્દેશો આવ્યા પછી અનંગપાળ* વૈશ્ણવ પંથના વેરાગીઓ અને શૈવ પંથના અતીતોની મદદ મેળવી પોતાના બે હજાર હાથીઓને સાથે લઈ બ્રહ્મકાશ્રમથી દિલ્હીના તરફ આવ્યો.

સાંસારિક ખટપટનો ત્યાગ કરી પોતાના સ્વચ્છન્દ વર્તનમાંજ મગ્ન રહેવાવાળા સાધુ લોકોની જમાનોનાં મનુષ્ય મદા સાદરી અને યુદ્ધમાં શરવીર હોય છે. તેઓ સર્વ પ્રકારે નિર્ભય થઈ યુદ્ધમાં ઉતરે છે. અને દરજી યુદ્ધ કર્યા વગર પાછો પગ ભરતા નથી. તેઓ ધણા પ્રાચીન કાળથી યુદ્ધમાં ભાગ લે છે. ધર્મે નિમિત્ત યુદ્ધ કરવાવાળા યુરપના ધર્મેશીલ સૈનિકોની તેઓને ઉપમા આપવામાં આવે તો તે ઉચિત છે; તેમાં જરા પણ ખોટું નથી. તેઓ ધર્મે નિમિત્ત થતાં યુદ્ધોમાં રાજાઓની સાથે મળે છે, તેઓએ ટુકડું તુવરરાયને સહાયતા આપી તેનું કારણ એ જાણવામાં આવે છે કે, અનંગપાળે તેઓ સાથે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, આ યુદ્ધમાં તમે મદદ આપશો અને હું દિલ્હી પુનઃ મારા સ્વાધીનમાં લઈશ, તો તમોને દિલ્હીની ઉપજનો એક મોટા ભાગ હમેશાંને માટે આપી દઈશ. દોહિત્રની સામે યુદ્ધ કરવા તત્પર થયેલા ટુકડું તુવરના લશ્કર વગર શાહાબુદ્દીનનું લશ્કર પણ બહુજ બળવાન હતું. કેમકે ઘેરીતે પૃથિરાજના હાથનો બે ત્રણવાર અનુભવ મળી ગયો હતો. તારાખાન અને અનંગપાળ સોનપુર મુકામે એકઠા થઈ જેવા આગળ વધ્યા,

* વૈશ્ણવ પંથના વેરાગીઓ અને શૈવ પંથના અતીતોની મોટી માટીજમાનો આજે પણ હથિયાર બંધ રહે છે, અને તેઓ હરદ્વારના ચડાવ વખતે પ્રથમ સ્નાન કરવા માટે ઘણી વખત લડાઈ પણ કરે છે.

એટલામાં તો શાહાબુદ્દીન ધોરી પણ તેઓને આવી મળ્યો. ત્યાં સલાહ કરી ધોરીએ અનંગપાળના તરફથી પૃથ્વિરાજને કહાવી મોકલ્યું કે, દિલ્હીની ગાદી અનંગપાળને પાછી સોંપો, અથવા યુદ્ધ કરવા તૈયાર થાઓ. પૃથ્વિરાજ તો યુદ્ધ કરવા તૈયારજ હતો. તે તો શાહના કહેણનો અનાદર કરી દિલ્હીથી ચાર કોસ સુધી સામે આવી યુદ્ધ કરવાને તૈયારજ થઈ ઉભો હતો. શાહાબુદ્દીને પણ પોતાના સરદારોને સાવચેત રહેવા ચેતવણી આપી અને બન્નેએ સામ સામાન્યુદ્ધ જોઈવ્યા પૃથ્વિરાજે પોતાના લશ્કરમાં હુકમ ફેરવ્યો કે, મારો કોઈ પણ સરદારે વા સૈનિકે અનંગપાળને મારવાનો ઉદ્દેશ કરવાજ નહીં. તે સામે શસ્ત્ર ફેંકતું નહિ, પણ તેને જીવતો પકડી લેવો. પૃથ્વિરાજની આ આજ્ઞા થતાં સૈનિકોમાં પૃથ્વિરાજના પિતૃરત્નનાં વખાણ થયાં, અને ઇતિહાસમાં પણ તેનાં આ સહવર્તન તથા ક્ષમાવૃત્તિનું વર્ણન થયું. જગતમાં કહેવત છે કે, કોઈ કહોઈ થાય પણ માવતર કમાવતર ન થાય; પરંતુ વીર પૃથ્વિરાજે તો તેથી પણ વધારે માન્યને યોગ્ય વર્તન કર્યું. અને પોતાના નામને પોતાની વત્સલતાને લીધે અમર કરી દીધું. ધન્ય છે વીર પૃથ્વિરાજ તારી જીતવાને અને તારી ક્ષમા વૃત્તિને.

પ્રસન્ન દિવસે પ્રભાત થતાં બે સેનામાં યુદ્ધનાં તગાનાં વાગવા માંડ્યાં. શાહાબુદ્દીન તથા પૃથ્વિરાજ, અને તાતારખાન તથા કેમાસ એક બીજા સામે રણભૂમીમાં ઉતર્યા. કેમાસ જુદા અનંગપાળને પકડી લેવાને માટે આગળ વધવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો; પરંતુ તાતારખાન તેને એક પગ પણ આગળ વધવા દેતો નહોતો. હઠીલા હિન્દુ અને મુસલમાન સૈનિકો પણ કિસ્સાક પ્રયત્ન માર્યું કે મરતું જોવા એકસ નિશ્ચય ઉપર આવી જઈને યુદ્ધ કરી રહેલા હતા; પરંતુ પાછો પગ ફેર્કી પણ ભરતું નહતું. બીજી તરફ સંસારી અને વૈરાગી હિન્દુઓ પણ લડતા હતા. અને તેઓમાં પણ એક સરખો રણરસ જામી રહેલો હતો. સંસારી મનુષ્યો સ્વર્ગનાં આસરાઓ મળવાની ઇચ્છાથી અને વૈરાગીઓ પરમપદ મળવાની ઇચ્છાથી એક બીજાના ઉપર શસ્ત્ર પ્રહાર કરી રહેલા હતા. સુરવાળવાળા, કચ્છ વાળેલા અને ભગવી લંગોટી વાળા એમ ત્રણ પ્રકારનાં વીર મનુષ્યો યુદ્ધમાં એક બીજાનાં પણ લેતા જણાતા હતા. જેમ જેમ દિવસ ચડતો ગયો તેમ તેમ યુદ્ધ પણ વિશેષ ત્રાસ જનક થતું ગયું ધોળી દાદી મૂછવાળા અને લાથીપર બેઠેલા અને ન કરવાનું કામ કરવા તબક્કે થયેલા જુદા અનંગપાળને જીવતો પકડી લેવા માટે કેમાસ દાદિમો સેનાને ઉત્તેજન આપતો હતો. સૈનિકો સામે તાતારખાન પણ હલો કંપા કરતા હતા. તાતારખાન પણ કેમાસ દાદિમાના આશયને સારી

રીતે સમગ્ર ગયેલો હતો, એ માટે તે અનંગપાળનું સંરક્ષણ કરવામાં તંપર હતો. આ બે હઠીલા વીર સરદારોના યુદ્ધમાં રૂધીરનો કાદવ થઇ ગયો. શયના દગલાથી પૃથિવી ઊંચી થઇ ગઈ છતાં પણ બન્ને સરદાર આવેશમાં આવી શય ઉપર ચડીને સમાન યુદ્ધ કરી રહેલા હતા. આ લડાઈમાં સર્વ શરવીરો તેઓનું દારણુ યુદ્ધ જોતા હતા; એટલુંજ નહિ પણ શાહના ખાન તાતારખાનને અને ચાહુ આખના સરદાર કૈમાસ દાહિમાને ઉત્તેજિત કરી કરી ધન્યવાદ આપતા હતા. ચન્દે પૃથિરાજ રાસામાં તેઓનું યુદ્ધ એવા પ્રકારે લખ્યું છે કે, જે વાંચતાં રૂંવાં ઉભાં થઇ જાય છે. જેમાંનું થોડુંક વાચકોના ચિત્ત પ્રસન્નાર્થે અદિ લખી દર્શાવેલ છે:—

મુજંગ પ્રયાત.

હાઈં વગ્ગ કૈમાસ હીરં અમાનં, ધમંકે ધરા ગોન ગુંજે ગલાનં;
વતેં ઉપ્પરી વાગ તત્તારખાનં, મિલે હિંદુ સીરં દોઝ દાન માન.
બજે રાગ સિંધુ સુ મારુખ વજે, ગજે સૂર સૂરં અસુરં સુ મજે;
ચઢયો ન્યોમ વિમ્માન દેહંત દેવં, વદે સ્વામિ કજ્જ સુજજેં ઉમેવં.
છુટે નાલ ગોલા હવાહ વહંગં, નલ્લવં મનો જાનિ દૂટે નિહંગં,
કરં જૈંચલે વાન વાનં કમાનં, મહં અન્ધધુન્ધન સૂજે સુમાનં.

• **ભાવાર્થ**—કૈમાસ વીર યોદ્ધાની લગામ હાથમાં લઈ ધસ્યો. તે સમય પૃથિવી ધ્રુજવા લાગી, અને આકાશ ગાજી રહ્યું. સામેથી શાહના ખાન તાતારખાને ઘેડો ચલાવતાં હિંદુ અને મુસલમાન એમનો ભેટો થયો. સિંધુ અને માઈ રામ ગવાવા માંડ્યા. જે સાંભળી શરાઓ ગર્જના કરવા લાગ્યા, અને કાયરો નારી જવા લાગ્યા. આકાશમાં વિમાન ઉપર ચડીને દેવતાઓ આ યુદ્ધ અવલોકનાર્થે આવ્યા. યોદ્ધાઓ પોતાનાં ધણીને માટે લડીને ઉભય તરફ લાભ સંપાદન કરે છે; અર્થાત્ યોદ્ધાઓને તો બેય હાથમાં મોદક છે; કારણ કે જે મરણને શરણુ થાય તો સ્વર્ગમાં અપ્સરાઓને વરે છે અને જે જય પામે તો પૃથિવીના ઉપર કીર્તિ પ્રસરે છે. જાણે આકાશમાંથી તારાઓ ખરતા હોય તેમ નાજો—તોપોમાંથી ગોળા હવાઈની પેઠે ઉડવા લાગ્યા. હાથ વડે કમાન ખેંચીને જે ખાણો ફેંકવામાં આવતાં હતાં તેથી સર્વત્ર અન્ધકાર થઈ જતાં સૂર્યનાં દર્શન પણ થતાં ન હતાં.

અંતે કૈમાસનું માન રહ્યું. તાતારખાનની સેનાનો વધ થયો, અને વીર ચામુન્ડરાયે બળ પૂર્વક ધસારો કરી પેહેલેજ સપાટે શાહપુત્રીના ઘેરીને ઝ-લતો પકડી લીધો. અહિ તાતારખાનની સેનામાં ઘેરીના સિપાઈ પણ ન આવી શક્યા. કૈમાસે પોતાના બાઈ ચામુન્ડનો વિજય થતો જોઈ અત્યંત

ઝાઝામાં આવી જઈને તાતારખાનને ત્યાંથી નસાડી અનંગપાળના હાથ ઉ-
 પર હથો ઠર્યા. અનંગપાળના હાથની સૂંઠમાં ચારે કોર મોટાં મોટાં ભારી
 ને.મર અને બાલાં હતાં, તેથી હાથીએ સૂંઠ ફેરવીને કેટલાક રજપૂતોને અને
 ઘોડાઓને પામમાલ કરી નાખ્યા; પણ અન્તે કેટલાક સૈનિકોએ નિશાન મારી
 હાથીનાં નેત્રો ફાડી નાખતાં કેમકે બળ પૂર્યક તે હાથીની સૂંઠને મૂળાના
 સમાન કાપી નાખતાં હાથી રાડ પાડીને જેવો પાછો હઠે છે, તેવામાં તો કે-
 માસે તુરત અનંગપાળને જીવનો પકડી લીધો. સાધુઓએ અનંગપાળના શ-
 રણબુદ્ધિ અત્યંત શરવીરતા દર્શાવી; પરંતુ અતે તેઓનો પરાજય થયો. ધોરી
 અને અનંગપાળ બન્ને જીવતા પકડાઈ જતાં લડાઈ બંધ થઈ. મુસલમાનોનાં સાત
 લાખ અને રજપૂતોનાં પચસો મનુષ્યો મિત્રાય ખીજા પણ કેટલાક વેરાગી-
 ઝા રણુમુમિમાં માર્યા ગયા. પૃથિરાજ રણુસંગ્રામ જેવા નિકળ્યો, તેમાં
 તેણે મુસલમાનોને દાટવાનો અને હિંદુઓને બાળવાનો અને વેરાગીઓને
 ગંગામાં જળદાહ કરવાનો લુકમ કર્યો. અને પછી વિજયના આનંદથી ઉ-
 છંગતા સૈનિકોને લઈ પૃથિરાજ દિલ્હીમાં આવ્યો. અને એક મોટી કચેરી કરી
 અને ત્યાં અનંગપાળને બોલાવતાં તે આવ્યો. અનંગપાળ જેવો કચેરીમાં આવે
 છે, તેવાજ પૃથિરાજ ઉઠીને તેને પગે પડ્યો. અને પછી સર્વથી હાંચા આ-
 સન ઉપર અનંગપાળને બેસાડી પૃથિરાજે પુછ્યું કે આવું અકર્તવ્ય કૃત્ય
 કર્યું તમને કેમ મળ્યું? આવી મતિ તમારી કેમ થઈ? આર્ય થઈ સ્નેહ
 સાથે સ્નેહ કર્યો! અને તે સ્નેહ કરી દોહિત્ર કે જેને પુત્રવત્ત જણી દિલ્હીનું રાજ્ય
 આપેલું તેનીજ પાસેથી પાછું રાજ્ય લેવાની મલીન મતિ તમારી કેમ થઈ?
 સ્નેહની મૈત્રીમાં શું કાળ મળ્યું? આ પ્રશ્નો થતાં અનંગપાળ શરમાઈ ગ-
 યો. જમીન માર્ગ આપે તો સમાઈ જાજી એમ તેને થયું. અને તેને તે-
 નાંજ કૃત્યે નિચું જોવાવ્યું. પોતાની મૂર્ખતાને માટે અત્યંત પશ્ચાત્તાપ કરતો
 અનંગપાળ એક પણ શબ્દ બોલ્યો નહિ; પરંતુ તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુધારા
 વાત્રવા લાગી. વીર પૃથિરાજે પોતાના નાનાની આવી શોચનિય સ્થિતિ જોઈ
 પછી તેનું જરા પણ મન દુભાવ્યું નહિ; પરંતુ સાંમતો અને ખીજા સરદારોએ
 તો એક ખીજા સામે કટાક્ષ કર્યાં. વૃદ્ધ અનંગપાળ મસ્તક નીચું કરી,
 આંખોમાં આંસુ ભરી, પોતાનાં અકર્તવ્યના પરિતાપક પરિણામને સહન કરી
 બેસી રહ્યો. અનંગપાળની આવી શોચનિય સ્થિતિ થઈ પડતાં તેને વિશેષ
 શરમીદો ન કરવા માટે પૃથિરાજ વિશેષ વખત સભાને ચાલુ ન રાખતાં
 તુરત પોતાના મહેલમાં ગયો. અને નાનાને પણ તેમને ઉતારે મોકલાવી દીધા.
 કમળાદેવી પૃથિરાજની વૃદ્ધમાતા અને અનંગપાળ એટલે કે દીકરીને બાપ

મળ્યાં. તે એક ખીજના ખબા ઉપર મસ્તક નાખી નિઃશબ્દ રહી કચ્છા લાગ્યાં. અને પૃથિરાજની નાનીએ આ બનાવને માટે અનંગપાળને ઘણાંજ તીવ્ર વચનો કહ્યાં.

પૃથિરાજે શાહપુદ્ગીન ઘેરીનો અપરાધ ક્ષમા કરી તેને માટે એવો દરાવ કર્યો કે, વીશ હાથી, સો કિત્તમ ઘોડા અને બે લાખ દ્રવ્ય આપી તેને મુક્ત કરવો. સુલતાને તે કબુલ કરતાં તે દંડ લઈ તે દંડમાંથી અર્ધ ખર્ચવાનું ચામુન્ડરાયને આપી બાકીનું અવશેષ રહેલું અર્ધ અન્ય સામનોને આપી સુલતાનને ગિજની મોકલી દીધો. સર્વ લોક પોતપોતાનું દુઃખ બૂલી ગયા અને શાન્ત બાવથી ત્યાં રહેવા લાગ્યા; પરંતુ અનંગપાળનો બદાર નિકળ્યો જ નહિ. અનંગપાળને તેનાં માણસો સાથે પૃથિરાજે તેર માસ સલાહ અને હાસ્ય વિનોદમાં વ્યતીત કર્યા. અનંગપાળનું પુષ્કળ માન જળવ્યું. તેર માસ પછી અનંગપાળે પોતાના પ્રધાનને હવે શું કરવાના સંબંધમાં પ્રશ્ન કરતાં તેણે તપ કરવા જવાનું કહેતાં, પ્રધાનના મતને અનંગપાળની સ્ત્રીએ પણ અનુમોદન આપ્યું; એટલે અનંગપાળે તેર માસે પુનઃ બ્રહ્મચર્યમાં જવાનો વિચાર કર્યો, અને તે પોતાનો વિચાર પોતાના વીર દોહિત્ર પૃથિરાજને જણાવતાં તેમણે બ્રહ્મચર્ય તરફ જવા ના પાડી અને દિલ્લીમાંજ રહી ધર્મ ધ્યાન કરવાનું કહ્યું. પણ વૃદ્ધ અનંગપાળનો બ્રહ્મચર્યમાં જવાનો દુરાગ્રહ નિરખી તેણે રજા આપતી વેળાએ પૃથિરાજે મહાઆદર સન્ધારી દશલાખ મુદ્રા, એકસોને એક દારી, અને અગ્યાર બ્રાહ્મણ મેવા માટે આપી તેમને વિદાય કર્યા. આ સમય પૃથિરાજની માતા કમળાદેવી પણ પોતાના પિતા સાથે બ્રહ્મચર્યમાં ગઈ. પૃથિરાજ તે પછી દિલ્લીની પ્રજા અને નાનાના સમયના અધિકારીઓ સાથે વિશેષ પ્રેમ બાવથી વર્તવા લાગ્યો.

છપ્પય.

કહી સુત સોમેશ, રાજ અગનેસ નમાની ।

વપુ સાધન તપ કાજ, બદ્ધિ દિસિ મનસા ઠાર્ની ॥

તવ પુત્રીવર પુત્ર લલચ દહ દ્રવ્ય સુખખ્યો ।

શત અનુચર દુકજાન, વિપ્ર દસણ્ક સમખ્યો ॥

ચલ્યો અનન્ન બદ્ધીસરણ, પહુંચાયો પૃથિરાજ નૃપ ।

તહાં જાઈ તોંબર સમર, તપહ રાજ ઉગ્રહ સુતપ ॥

અનંગપાળનું બ્રહ્મચર્યમાં જવું થતાંજ વીર પૃથિરાજને મહોળા અથવા

ચંદ્રેશની વાતનું સ્મરણ થયું. તે પોતાના સરદારોને મારવા વાળાઓ પાસેથી તેઓનો બદલો લેવાને તૈયાર થયો. તેણે પોતાની ચગ્રદના સમાચાર પરમાલને મોકલ્યા; જોકે પૃથિરાજ ક્રોધના ઉપર પણ અન્યાય કરતો નહોતો, તેમ ક્રોધ સાથે વૈર લીધા વગર પણ રહેતો નહોતો; અર્થાત્ શત્રુનું વૈર તેના હૃદય મંદિરમાંથી કદિ પણ દૂર થતું નહિ તેથી તે વીણી કાઢેલા માણસો સમને દિલ્હીનો બદોબસ્ત કરી એકદમ ચંદેલ ઉપર ચડી ગયો.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

ચંદેલ ઉપર ચડાઈ.

પ્રતકાળમાં આપણે જોને બુદ્ધેલખન્ડના નામથી જોળખીએ છીએ, તે પૂર્વકાળમાં ચંદેલ એ નામથી જોળખાતો હતો. એ ચંદેલનો રાજા કનોજના રાજાને ખંડણી ભરતો હતો. પૃથિરાજના સમયમાં ત્યાં પરમાલ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. પરમાલ રાજામાં રાજ્યકાર્ય યોગ્ય રીતે કરવાની યોગ્યતા નહતી; પરંતુ આલ્હ અને ઉદ્દલ નામના બે સરદાર રાણીની સંમતિથી રાજ્યકાર્ય બાર ચલાવતા હતા. એ બે સરદાર રાજાના જીવના અને વિશ્વાસુ સરદારના પુત્ર હતા, કે જેણે રાજ્યને માટે પોતાના પ્રાણ પણ આપ્યાં હતાં. આલ્હ અને ઉદ્દલે પોતાના આપની રીત્યાનુસાર અનુસરી ચંદેલના રાજાની કીર્તિને જાળવી રાખી હતી. આલ્હે દશ વાર તો રાજ્ય સંરક્ષણાર્થ મુસલમાનો સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું; એટલુંજ નહિ પરંતુ તેણે ગયાજી અને રેવાકાંઠાના પ્રદેશ ચંદેલના રાજ્યમાં સામેલ કરી તેની સીમામાં વધારો કર્યો હતો. અન્તર્વેધ અને મેવાડમાંથી પણ કેટલાંક પરગણાં તેમણે પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધાં હતાં. ઉદ્દલ રાજ્યનો કારોબાર ચલાવતો હતો, અને આલ્હ સૈનાધિપતિનું કામ કરતો હતો.

આપણે આગળના પ્રકરણમાં વાંચી ગયા છીએ કે, પૃથિરાજના ધાયલ માણસો ચંદેલ રાજાના બગીચામાં જતાં માલીએ અટકાવતાં તેઓએ માલીને ઠાર કર્યો. આ ઉપરથી માલીની સ્ત્રીએ રાજ્યમાં પોકાર કરતાં પરમાલ ચંદેલની રાણી મદલનદેએ પરમાલને કહી ધાયસોનો વધ કરવા સૈન્ય મોકલતાં તેઓ વચ્ચે દારણ યુદ્ધ થતાં પરમાલનાં ત્રણ હજાર અને ધાયલો પેદાથી ત્રીશે આ અસાર લાણુભંજુર સંસારનો મદાને માટે પરિભ્રમ કર્યો. ચંદેલ રાજાને આ વાર્તા શ્રવણેન્દ્રિય ઉપર આવતાં તેની આંખમાં ખૂન ભરાયું અને તેણે ઉદ્દલને બોલાવી પૃથિરાજના ધાયલ વીરો ઉપર ચડાઈ કરવા આજ્ઞા કરી. ત્યારે ઉદ્દલે રાજનીતિ પ્રમાણે ધાયલોને મારવા એ રસ્તો પૂતનો ધર્મ નથી, વળી એ ધાયલોનું પુછડું લાંબું છે. એ ધાયલ પાછળ મોટા હોતવાળો બેઠો છે, એ ધાયલોને મારવામાં હું રાજા ! સાર કાઢશે નહિ.

મહી પસ્તાવું પડશે; કારણ કે ધાયલને મારી બળીયા સાથે બાથ બીડવાની છે. વિગેરે રીતે કહી રાજને સમજાવ્યું, પણ રાજ કાનનો કાચો તેથી નાના લક્ષમાં તે વાત ઉતરીજ નહિ; કારણ કે એ રાજના દરબારમાં મેહેલો અને ભુપતી એ નામના બે સરદાર ઉદ્ધવના પ્રતિસ્પર્ધિ હતા. તેઓએ આ તક જોઈ રાજને ઊશકેરીને કહ્યું કે, -ઉદ્ધવ યુદ્ધ કરતાં ડરે છે જેથી આવાં બાનાં કાંદે છે. રાજ વગર સમજાણનો હોવાથી તેણે એ વાત માની ઉદ્ધવને જવા સખત હુકમ કરતાં ઉદ્ધવે જઈ ધાયલને ઘેર્યો અને દારણ યુદ્ધ થયું. વીજળીના ક્રમકારા જેવી અને ખણખણાટ કરતી તીખી સમશેરો નિકળી. તેમાં ધાયલો પૈકી મૃત્યુ કનક ચહુઆણ અને ઉદ્ધવ સામ સામા ભેટ્યા. અને એવું તો તુરુલ યુદ્ધ થયું કે તેથી રૂધિરનો પ્રવાહ ચાલવા લાગ્યો અને ઉદ્ધવના હાથથી કનકનું શિર ધડ ઉપરથી નિચું પડ્યું, અને કનકના ધાથી ઉદ્ધવ પણ મૂર્છા ખાઈ ખુટે હાલે પડી ગયો. ઉદ્ધવનાં હજાર ચાણસો અને ધાયલ જે અવશેષ વીશ રહ્યા હતા તે કામ આવી ગયા. જો કે ઉદ્ધવે રાજની આજ્ઞાનુસાર પ્રથિરાજના સરદારો અને સૈનિકોને મારી તો નાખ્યા; પરંતુ તેજ સમય રાજને સ્પષ્ટ કહેલું હતું કે, - 'પ્રથિરાજ આ તમારા અન્યાયનો બદલો અવશ્ય તમારી પાસેથી લીધા વગર રહેશે નહિ.' રાજ અને રાજ્યના સ્તાંભરૂપી આદલના મનમાં આ પ્રમાણે અંતર પડી ગયો. તેઓના મન ઊંચાં થઈ ગયાં. જ્યાં કનકના કાંચા રાજ હોય છે, જે રાજમાં સત્યાસત્ય કરવાનો વિચાર હોતો નથી. જે રાજ પાસવાનોના હાથમાં મદારીના માંકડારૂપે થઈ રહેલા હોય છે, તેના રાજ્યોના રાજ્યમાં બાહ્યદર માણસને રહેવું એ શોભા ધરાવ્યા જેવું છે. આદલ અને ઉદ્ધવના સંબંધમાં અને એવુંજ બન્યું. તેને વશ ન મળ્યો. પણ ઉપર દર્શાવેલા આદલ અને ઉદ્ધવનાં પ્રતિસ્પર્ધિઓએ રાજને એવાં તો અવજો માર્ગે ચલાવ્યો કે જેથી રાજ્યના સ્તાંભરૂપ, રાજ્યને વિષમ સમયે માથાં આપીને ઉભા રહે એવા ખરેખરા રાજ્યભક્ત આદલ અને ઉદ્ધવને અદેલ મુકવા સમય આવ્યો. તે મુકવાના સંબંધમાં એવું કારણ બન્યું કે આદલની ઘોડારમાં પાંચ કચ્છી વજેરા ઘણાજ ઉત્તમ હતા, જેનાં સર્વત્ર વખાણ થતાં હતાં, તે ઘોડાઓ માટે અદેખ લોદાએ રાજને ઊશકેરીને માગણી કરાવી.

આ ઉપરથી આદલે ઘોડા આપવા કે નહિ, તે સંબંધમાં પોતાની આ પાસે જઈને સર્વ વાર્તા કહી. આદલની માથે કહ્યું કે રાજને સર્વ કાંઈ જો કે આપવું યોગ્ય છે; પરંતુ સંસારમાં કહેવત છે કે 'પૂત બહેરા જાંઘ ન દીજે' એ પ્રમાણે તો વક્ત્ર ન આપવા જોઈએ. આ ઉપરથી આદલ

અને ઉદ્ધવ બે બાધઓએ વિચાર કરી વહેરા ન દેવાનો ચોક્કસ નિશ્ચય કર્યો. જેથી આશ્વે રાજા પાસે જઈને વહેરા દેવા ચોખી ના પાડી. રાજાને આ વાત ઉપર ઘણો ક્રોધ ચડ્યો અને તેથી તેણે આશ્વને દેશવિકાલનો હુકમ કર્યો. પરમાલની રાણી મલ્હનદે બહુજ પુદ્ધિમાન અને ચતુર હતી, તેણે રાજાને આ કાર્ય ન કરવા ઘણો સમજાવ્યો; પરંતુ યુગલખોરીની દશકેરણીના અત્યંત દબાણથી દબાયલા રાજા પાસે રાણીની ઉત્તમ શિક્ષા કાંઈ પણ કામ આવી નહિ. આશ્વ અને ઉદ્ધવ પણ ક્રોધ યુક્ત થઈ પોતાની સકલ ચીજવસ્તુ લઈ મહોળાનો ત્યાગ કરી કનોજ ગયા. કનોજમાં જયચન્દ્રે તેઓને મોટી પદ્ધતિ આપી પોતાના સરદારોમાં ગણના કરી. ચંદેલના રાજ્યના સ્તંભરૂપ આશ્વ અને ઉદ્ધવ આ પ્રમાણે કનોજ ગયા પછી, પૃથિરાજની ચડાઈના સમાચાર આવ્યા. પરમાલ રાજાને પોતાની મુખેતા હવે બાળપણમાં આવી. તેણે પોતાની રાણી મલ્હનદે પાસે આવી આશ્વ અને ઉદ્ધવને મંજાવ્યા. એટલે રાણીએ કહ્યું કે જેને માટે પ્રથમ વિચાર કરવાનો હતો, તે ન કર્યો માટે હવે પશ્ચાત્તાપ કરવાથી કાંઈ કામ સિદ્ધ થવાનું નથી. હવે તો જે માણસો આપ પાસે હોય તેથી કામ હ્યો. ' રાજા વિચારમાં પડી ગયો. તેને તેનાં કૃત્ય માટે ઘણો પશ્ચાત્તાપ થયો. પરમાલે પૃથિરાજના ધાયલ સરદારોને તો માર્યા, પણ તેનું પુંછડું ઘણું લાંબું હતું, તેનો ઘણી મોટા દાંત વાળો હતો, તેની તેને ખબર નહતી. પરમાલ રાજા તો હવે શું કરતું? એવા વિચારમાંજ હતો હતો તેટલામાં તો વીર પૃથિરાજે એકદમ તેના ઉપર હલ્લો કર્યો. માર્ગમાં ગામો લૂટ્યાં, કેટલાક યોદ્ધાઓ સામા થયા તેઓને કાપી નાખ્યા. અને ચંદેલના રાજામાં ઘણું નુકશાન કર્યું. જેનો પોતાર મહોબે પોહોચ્યતાં પરમાલ ચંદેલે પોતાના સામંતોની સભા બરી. સભામાં ઘણા યુગલખોર સભાસદ એકત્ર થયા હતા. તેઓએ રાજાને સમતિ આપી કે ' મહારાજ ' પૃથિરાજ બળવાન રાજા છે, તેથી તેના સન્મુખ ચડી જવું એ બાજબી નથી; માટે તેને મહોળામાં આવવા દો, અને અમે કિલ્લામાં બુદ્ધતી ગોઠવણ કરીએ. બ્યારે તેનું સૈન્ય મહોળામાં આવશે, ત્યારે અમે કિલ્લો બંધ કરી મહોળાનું સંરક્ષણ કરીશું. એ સિવાય અમારો એમ જણ વિચાર છે કે, આશ્વ અને ઉદ્ધવને કનોજથી બોલાવવા અને કનોજથી જયચન્દ્રની મદદ મંગાવવા માટે તેને પણ એક વિનંતિ પત્ર મોકલવો. જયચન્દ્ર અને પૃથિરાજને વૈર છે, માટે તે આપણને અવશ્ય સહાયતા કરશેજ. આપણે કિલ્લામાં રહીને બુદ્ધ કરીશું એટલામાં જયચન્દ્રની સહાયતા લઈને આવેલા આશ્વ અને ઉદ્ધવ બાહારથી શત્રુ પર ઘસારો કરશે, એ યુક્તિથી પૃથિરા-

જની બાધી ખરાખી થશે અને આપ વિજય પામશો. આ સભાસદોની યુક્તિ પરમાલના તરણ કુંવર બ્રહ્માજીતને પસંદ પડી નહિ. પરમાલનો કુંવર બ્રહ્માજીત બાપ જેવો નહોતો. તે તો શરવીર હતો. પરંતુ નાનો હોવાથી બ્યનાપુરમાં ઉછરેલો હોવાથી યુદ્ધ કૌશલ્યથી અગાર્ત હતો. તે સામંતોની સમ્મતિનો અનાદર કરીને બોલ્યો કે, ' સર્વે સામંતો કાયર થઈ ગયા છે; અર્થાત્ રજપૂતોના રક્તમાં જે આવેશ હોવો જોઈએ, તે તેનામાં નથી. સ્ત્રીઓના સમાન ઘરમાં રહીને યુદ્ધ કરવાની સંમતિ આપતાં તેઓને શરમ આવતી નથી, તેનું કારણ પણ એટલું જ છે, કે તેઓની ઇન્દ્રિયો શિથિલ થઈ જવાથી બળ તથા વિર્ય વગરની થઈ ગઈ છે. પૃથિરાજનું સૈન્ય દેશની દુર્દેશા કરતું મહોબાસુધી આવે ત્યાં સુધી આપણે કાયરોની પેડે ઘરમાં ભરાઈ રહીએ તે શું યોગ્ય કહેવાય કે, કદી નહિ. દીન, મનુષ્ય, સ્ત્રીઓ, અને ગાયોની બૂમ સ્ત્રીઓની પેડે ઘરમાં બેસી સાંભળ્યા કરીએ એ શું કદિ પણ થઈ શકે ? તમારી અયોગ્ય સંમતિને ધિક્કાર છે અને ધિક્કાર છે રજપૂતોના રૂધિરને, કે જે પ્રજાનો પોકાર સાંભળ્યા છતાં પણ વિલંબ કરે છે. ' પ્રજાનું સંરક્ષણ કરવાનું શું તમારામાં સામર્થ્ય નથી ? શું એ પીથલ સાથે જીતવા જેટલું આપણામાં સામર્થ્ય નથી ? શું રજપૂતોમાંથી છેક શરાતન જતું રહ્યું ? જો કદાચ પૃથિરાજ જેવા યોદ્ધાનો તમે પરાજય ન કરી શકો તેમ હોય તો તેની સામે જઈ તમારા રાજાની કીર્તિને માટે અને રજપૂતાણી ના દુધને માટે શત્રુની તલવારને તમારાં પ્રાણ આપો; પરંતુ રાજાને એવી સંમતિ ન આપો કે જેથી તેને કલંક લાગે. હું તો એમજ માનું છું કે, —ચંદેલની પૃથિવી રજપૂતના બીજ વગરની થઈ ગઈ છે; પરંતુ હું તમને પુછું કે, તમે પૃથિરાજમાં શું પરાક્રમ જોયું છે ? તે બાપના રાજ્યને છોડીને દિલ્લી ભાગી આવ્યો છે. અજમેરમાં તો પીરો રાજ્ય કરે છે. તે તો રજપૂતાનામાં કેવળ નામનોજ રાજા કહેવાય છે. દિલ્લી પણ તેણે શું પરાક્રમ કરી લીધેલ છે ? કે જેથી તમે તેનાથી આટલા બધા ભય પામો છો. શાહાબુદ્દીનને એક બે વાર હરાવવાથી તેને અભિમાન આવી ગયું છે; પરંતુ હે શરવીર સરદારો ! તમે ક્યાં નથી જાણતા કે, અભિમાને તો રાવણ સરખા સમર્થ યોદ્ધાનો પણ નાશ કરી નાખ્યો છે. સર્વે કોઈનો જય થતોજ નથી. મથુરે તમને પણ બળ આપ્યું છે. એટલા માટે દિલ્લી બંધ કરી ઘરમાં બેસી રહેવાની રાજાને સંમતિ ન આપો, અને જો કદાચ આટલું કહેતાં છતાં પણ તમે તેની તેજ સંમતિ ઉપર દૃઢ હોતો તમારાં નિર્ભય વચનો ન શ્રવણ કરવાને માટે હું તો મારા કાન બંધ કરું છું. મારા વિચાર પ્રમાણે તો એ પોતાની કીર્તિને જાંખ લગાડવા અને આપણી

ધરતીને સાથે ખાતર પૂરવા માટેજ આવ્યો છે. તો હે સામંતો ! કમરૂતાનો લાગ કરી, રજપૂત નામ સાર્થક કરવાને માટે, અને વડિલોની કીર્તિ જાળવવાને માટે મારી સાથે ચડો. આપણા દેશની દુર્દશા થતી હવે હું વિશેષ સાંભળવા ખુશી નથી. હવે જેટલો વખત જાય છે. તેટલો કિમતી છે, માટે સત્વર તૈયાર થાઓ.

કુંવર ખલાશ્તનું આવું શૌર્યોત્તેજક આવેશ બરેલું બાપણ શ્રવણ થતાં ચંદેલના સામંતોનો જુસ્સો ઉભરાઇ આવ્યો. તેઓને ખલાશ્તના શબ્દો હૃદયમાં ખૂંચી ગયા. અને તેઓએ તરવારો મ્યાનમાંથી ખેંચી ખોંખારા કરી પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે 'અન્નદાતા ! અમારી સમ્મતિ રાજ્યના હિતાર્થજ છે. આ સંમતિથી આપ એવો ખ્યાલ કરશેજ નહિ કે અમે યુદ્ધના કાયર છીએ. અમે રજપૂતોના ધર્મને વાસ્તવિક રીતે સમજીએ છીએ. અને 'ન મેહે મરણં શસ્ત્રં ક્ષત્રિયાણાં વિનઃ રણાત્' એ ક્ષત્રિયની રાજનીતિ પણ અમે જાણીએ છીએ. અદર્શિશ શાસ્ત્ર શ્રવણ કરવાથી અમે જાણીએ છીએ કે, યુદ્ધ સદશ માંગલિક પ્રસંગ રજપૂતોના જાળકાને માટે જાગે એક પણ નથી; પરંતુ રાજ્યના રક્ષણની નીતિના પ્રસંગમાં કહેલું છે કે, રાજ્યના કલ્યાણાર્થે તીવ્ર અને મંદ જોવા સમય તેવા થઇ જવું જોઇએ. નિરંતર શરતા દર્શાવવાથી પણ લાભ થતો નથી. એ રીત્યાનુસાર અમે હિલ્લામાં રહીને રાજધાનીના સંરક્ષણ માટે રાગને સમ્મતિ આપી હતી; પરંતુ જ્યારે તે આપને રચતી નથી તો અમે પૃથિરાજના સામા જઈશું. અને પૂર્વજોના પુણ્ય પ્રતાપથી શત્રુનો પરાજય કરીને આવીશું. આગને શ્રમ કરવાની કામ પણ વિશેષ આવશ્યકતા નથી. અમે જો રણમાં કામ આવી જઈએ તો આપ આશ્વને બોલાવી દેશનું સંરક્ષણ કરજો, અને તે સમય આશ્વ આવતાં પર્યન્ત આપ પૃથિરાજ પાસે લડાઈની ગોઠવાણ કરવા માટે અવધિ માગી લેશો. હવે અમને તો આજ્ઞા કરો. અને રાજ્યના શત્રુથી યુદ્ધ કરવામાં વિલમ્બ ન કરાવો. રજપૂતો માટે આજે ઉત્તમ માંગલિક પ્રસંગ ક્યાંથી ? આપની કૃપાથી અને આપના વડિલોમાં પુણ્ય પ્રતાપથી અમે વિજય કરીનેજ આવીશું. અને જો કદાચિત્ત યુદ્ધમાં કામ આવી જવા તો સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થતાં અપ્સરાઓ સાથે વિહાર કરીશું, અમને તો ખત્રે રાતેલાભજ છે.

ખલાશ્તનાં વચનથી સરદારો યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા. અને રાજ્યને પણ તેઓને આજ્ઞા આપી. એટલે મલખાન, અરિસિંહ, વરસિંહ, નરસિંહ અને જયસિંહ એ પાંચ સરદારો તથા તે સાથે તેના એક હજાર બાયાનો અને આઠ હજાર બીજા માણસોનું સૈન્ય પૃથિરાજ સામે લડવા ચડ્યું. તેઓને

સિરસવા પાસે મુકાબલો થતાં સામ સામા મોરચા મંડાયા. પ્રથિરાજના પ્રધાન દેમાસની સામે મલખાન, ચંદપુંડીરની સામે નરસિંહ, અને ચામુંડરાયની સામે જયસિંહ એમ સામસામા અટક્યા. અને વરસિંહ અને અરિસિંહે ચલુઆણુ સેના સામે યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. પણ જે ત્રણ સરદારોએ પ્રથિરાજના ત્રણ સરદારો સામે ટક્કર લીધી, ને તેઓના સમીપમાં મહોળાનું લશ્કર ન હોવાથી ક્યમાપને હાથે મલખાન પડ્યો, ચંદપુંડીરે નરસિંહને ટેકાણે ક્યો, એ જોઈને વરસિંહ આવેશથી ચડી આવ્યો, અને ચામુંડરાયે જયસિંહનો ઘૂરો કરી નાખ્યો. હવે વરસિંહ એકલો દેમાસ, ચામુંડરાય અને ચંદપુંડીરના સામે બીડ્યો, અને મોટી કીર્તિ સંપાદન કરે એવું મહાદારણુ યુદ્ધ મચાવી, છેવટે તેને વરવા તત્પર થઈ રહેલી આસરાને પ્રસન્ન કરવા તેણે તુરત સ્વર્ગનો રસ્તો લીધો. હવે માત્ર અરિસિંહ રહ્યો, તેણે એકલાએ યુદ્ધ કર્યું. અંતે તેની હિમ્મત ચાલી નહિ. ત્રણે બળવાન પાસે એકલો અરિસિંહ મિચારો શું કરે ? તેની શી વિશાત ? ચંદેલનું સેન્ય પણ હિમ્મતથી ઘરણુ મુદ્ધ કરી, નાશ પામ્યું. અને અનેક શસ્ત્ર પ્રહાર થવાથી અને તેમાંથી રૂધિરનો પ્રવાહ વેહેવાથી અરિસિંહ અશક્ત થઈ અંતે પડ્યો. ત્યારે તેના અનુચરો તેને લઈને રાજભૂમીનો પરિભ્રમ કરી નાશી ગયા. ઘોડા અવશેષ રહેલાં માણસોએ પાછા આવીને રાજને સિરસવાના યુદ્ધના માહા સમાચાર કહ્યા, કે જે સાંભળતાંની સાથેજ પરમાલની ગભરામણનો પાર રહ્યો નહિ.

પરમાલ રાજના દરબારમાં આ દુઃખદાયક સમાચાર થતાં, રાણી મહાદેવદેવ, કલ્યાણદાસ નામનો એક વૃદ્ધકાયસ્થ, રાજનો દરોહી જગનક બાટ અને રાજપુરોહિત કેશવરામ કે જે ચારજણુ ચંદેલના રાજ્યના ચાર સ્તાંભ કહેવાતા હતા, તેઓને પોતાના શરવીને માર્યા જતાં રાજએ એકાંતમાં બોલાવી ' હવે શું કરવું ' એ વિષે તેઓની સલાહ પુછી. ત્રણે જણુ સાથે વિચાર કરી રાણીએ જણાવ્યું કે, -આપણે જેનાં બળ તથા પરાક્રમ ઉપર આધાર રાખતાં હતાં, તેનો પ્રથિરાજની સામે લડતાં પરલોકમાં ગયા. અને મેલા યુગલમોરના વચનો ઉપર વિશ્વાસ રાખવાથી આપ હવે આ વિપત્તિનું વાદળ ચડી આવ્યું. હવે આહલ અને કહેલ વગર ચંદેલનું રાજ્ય શન્ય છે. તેના આગ્રહ વગર કાંઈ પણ રીતે બચવાની આશા રાખવી એ વ્યર્થ છે. બચવાથી આપે એમ વીરપુરુષોને કાઢી મૂક્યા છે, ત્યારથી રાજ્યપર એક પછી એક હિપ્તિ ચાલીજ આવે છે. હવે અમારી સમ્મતિ જો આપના ધ્યાનમાં આવે, અને ચંદેલના બળવાન શત્રુના હક્ષામાંથી બચવા માગતા હો તો હાલ તુરત પ્રથિરાજ પાસેથી બે માસની મુદત માગી લ્યો. અમને ખાતરી છે કે, રાજ

પુતાનાના રજપૂત અવસ્થા મહેતાલ આપણે જાણે. માટે પૃથિરાજ પાસેથી મહેતાલ માગી બીજી તરફથી આલ્હ અને ઉદલને બોલાવવાની ગોઠાણ કરે. આ પ્રકારે યોજના યોજશે તોજ ચંદેલની ગાદી રહેશે, નહિ તો આ સમય આપની લાજ રહેવી અવશ્યક છે. કલ્યાણદાસે કહ્યું કે—‘ મહારાજ ! આ સમય ખારીક છે, પ્રચન્ડવાયુ અને વૃષ્ટિથી મનુષ્યો પણ દુઃખી થઈ ગયાં છે. કંટાળી ગયાં છે. અને શૌર્યહીન પણ થઈ ગયાં છે. પૃથિરાજના સામ્રાજ્યમાં કાયર થઈ ગયાં છે. લગ્નકાળે જુરસો તેઓમાંથી સમૂળગો જતો રહ્યો છે. તેમજ માર્ગ પણ બગડી ગયેલ છે. અને પ્રથમની લગ્નકાળે આપણો પરાજય થવાથી મનુષ્યોના મન પણ કોંઈ થઈ ગયાં છે. આવા વિપવ સમયે વિલંબ કરવો એ હિતાવહ નથી. શત્રુનું સેન્ય આપનાજ રાજ્યમાં ઘૂમ્યા કરે છે. અને આપનુંજ અન્ન ખાય છે. અને તમારી રૈયત દુઃખ બોગવે છે. માટે રાણીજીએ જે કહ્યું તે કરવામાં વિલંબ ન કરવો જોઈએ. આલ્હ અને ઉદલને કનોજ પતિ જયચન્દ્ર એમને એમ આવવા દેશો નહિ. માટે મારો એ અભિપ્રાય છે કે,—જયચન્દ્રને પણ એક પત્ર લખી તે પાસેથી સહાયતાની માગણી કરીયે. રાણીજી અને કલ્યાણદાસજી કહે છે, તે પ્રમાણેજ કરવું, તે વગર બીજો કાંઈ ઉપાય નથી. ’ એ પ્રકારે કહી જગનક બાટ અને કેશવરામ પુરોહિતે તે વાતને અનુમોદન આપ્યું, એટલે તે વાતનો સર્જાએ પણ સ્વીકાર કર્યો.

સાર પછી પાન, અત્તર તથા ગુલાબ—આદિ પુખ્ત, બંદુક, બરછી, તથા કેટલાક કચ્છી ઘોડા લઈને રાજાએ જગનક દરોહીને પૃથિરાજની પાસે મોકલ્યો. જગનક બાટે ચહુઆણ વંશનું વર્ણન કરી ચંદ સાથે મસલત કરી. સાર પછી પૃથિરાજને પરમાલ રાજા તરફની ભેટ આપી જે માસ યુદ્ધ બંધ રાખવાની પ્રાર્થના કરી. ચંદ બાટે પૃથિરાજને તે પ્રાર્થના સ્વીકારવા અરજ કરી. અને બુદ્ધિમાન રજપૂતોને માટે ‘ ન્યાય યુદ્ધને માટે એમજ થવું યોગ્ય છે ’ એમ કહીને પૃથિરાજને મહેતાલ આપવા સમજાવ્યો. પૃથિરાજે જગનક બાટને શિરપાવ, અને પરમાલ રાજાને માટે મહત્વવાન જવા હીરથી જડેલી એક ઢાલ તથા એક કિત્તમ તલવાર ભેટ આપી જે માસની મહેતાલ માન્ય રાખી. જગનક જેવો પૃથિરાજ પાસેથી મહેતાલ લઈ દરબારમાં આવ્યો કે તુરત રાણીએ આગ્રહ કરી તેને આલ્હ અને ઉદલને બોલાવવા માટે કનોજ મોકલ્યો.

જગનક બાટ કનોજમાં આવી આલ્હ અને ઉદલને મળ્યો, અને તેઓને કહેવા લાગ્યો કે,—ન્યારથી આપ ગયા છો, સારથી રાણી અને

પ્રજ્ઞ આપ માટે શોક કરે છે. રાજ્ય છેક નિસ્તેજ થઇ ગયું છે. અને રાજા તો આપને માટે બોલતો નથી. પણ મનમાં મનમાં અત્યંત દુઃખિત થઈ રહ્યો છે, તે તમારા વગર મુંઝાય છે. વિપત્તિ આવી પડતાં તમારા ગયા પછી કોઈ યોગ્ય સલાહ આપનારો રાજ્યમાં નથી. શત્રુઓએ ચઢેલના સીમાડા ઉપર હાવણી નાખી છે. અને પ્રજાને દુઃખ આપે છે. પ્રજા, રાજા અને રાણી સર્વ વરસાદની પેઠે આપની રાહ જુવે છે. માટે ગયેલી વાતનો શોચ ન કરતાં તેને વિસારે પાડી આપણે દેશ ચાલો. અને જો આપ આ સમય નહિ પધારો તો ચઢેલનું રાજ્ય પરમાલને ઘેર રહેવાનું નથી. હ સે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે,-- 'દસોંદિ.' તમે જો કાંઈ કહો છો તે સર્વ ખરું છે, પરંતુ અમારો એવો શું અપરાધ હતો કે રાજ્યએ અમને દેશ નિકાલની શિક્ષા કરી? મારા પિતાએ ચઢેલની ચાકરીમાં જીવન આપ્યું અને અમે પણ ચઢેલની સેવામાં મહા મહા કષ્ટો વેસતા તે તમે પણ જાણો છો. અમે ક્યારે રિસાયા છીએ? જ્યારે રાજ્યએજ અમને કાઢી મૂક્યા ત્યારે અમે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા! રાજ્યએ અમારાં એક પણ કામ સામું જોયું નહિ. અમે દશ વખત તો પાદશાહની ફાજને નસાડી, એટલુંજ નહિ પણ નુસરતખાનને લુટ્યો. ગયા કાંઠા અને રેવાકાંઠાનો મુલક સર કયો. મેવાતને પાયમાલ કરી અંતવેધજીવી કેટલીક જમીન વધારી રાજ્યને આબાદ કર્યું તેના બદલામાં રાજ્યએ દેશવટો આપ્યો.

જગતક બાટે કહ્યું કે,-- આગળની વાતો સંભારવાનો આ સમય નથી. હમણાં તો સમય વિચારી કામ લેવાનું છે. ક્ષત્રિય ધર્મ ઉપર લક્ષ આપો. આ સમય શામ ધર્મ સામું જોવાનું છે. જે થયું તેમાં રાજાનો દોષ નથી. નમણા મનનો અને કાનનો કાચો તેથી સ્વાર્થોભોક્ષાના ભમાવ્યાથી રાજ્યએ તેમ કર્યું હતું. રાજ્યએજ તમને દેશવટો આપ્યો હતો અને હવે તેજ રાજા તમોને માનપૂર્વક બોલાવે છે. અને ખાસ તમોને આગ્રહ પૂર્વક બોલાવવા માટેજ મને મોકલ્યો છે. માટે હવે ચાલો. હું દેશના હિતાર્થે કહું છું. રાજા તરફ લક્ષ ન આપો. રાણી મલેહનદે અને પ્રજા તરફ નજર કરો. રાજા ચુગલખોરનું કહેવું માની હવે ઘણો પશ્ચાત્તાપ કરે છે. માટે આપ આવી રાજાના પશ્ચાત્તાપને દૂર કરો. વિશેષ ખેંચતાણ કરવી એ સાકં નહિ. દેશવટો દેવાથી તમારી કીર્તિમાં વિશેષ વધારો થયો છે; કારણ કે આલ્હ અને ઉદલને દેશવટો આપ્યા પછી પરમાલથી ચઢેલનું રાજ્ય ચલાવી શકાયું નહિ, તેથી પાછા તેને બોલાવ્યા. જેથી હવે બધાને ખાતરી થઈ કે તમારા વગર રાજા પોતાનો દેશ જાળવી શકે તેમ નથી. આવો ભોક્ષામાં જે અભિપ્રાય બેઠો

છે તે તમારું જોઈું માન નથી. દસોંદાનાં આ વચનથી ઉદ્દલની માગે કહ્યું કે,
‘ હે દીકરા! હવે હદ આવી ગઈ. જે સમય આપણો રાજ સંકટમાં હોય,
તે સમય માનાપમાનનો વિચાર રાખવાજ ન જોઈએ; માટે હવે તમે સત્વર
તૈયાર થાઓ. વિશેષમાં કહ્યું કે:—

શ્યામ* સાંકર જાનકે, રહે અવર ઘર સોય,

સો રાણી ફિરતો લિયો, કૂલ રજવા ન હોય.

દસોંદી અને માતાનાં વચન શ્રવણ કરી, બેય બાઈઓએ એક બીજાના
સામે જોવા માંડ્યું અને કહ્યું છે કે,—જનની જન્મ મુતિશ સ્વર્ગોદયિ મરીન
ચસી’ તે પ્રમાણે સ્વદેશ માટે તેમનાં અન્તઃકરણ દ્યાર્દ્ર થયાં, અને બંને બાઈ
મહોબે જવા તૈયાર થયા.

મા અને બાટે મહોબે જવાની તૈયારી કરાવ્યા પછી આદલ અને
ઉદલ બંને બાઈ હથિયાર ધારણ કરી જયચન્દ્રની રજ લેવા ગયા. તેઓ જવા
દરબારમાં ગયા તેવા તેઓને બખતર સર્વજ્ઞો જોઈને જયચન્દ્રે તેમને પૂછ્યું
કે,— ‘ તમે બંને બાઈ મારી રજ વગર ક્યાં જવા તૈયાર થયા છો ? ‘ ઉદલે
રાજને બધી હકીકતે અથથી તેમની મુખી કહી દેખાડી. એટલામાં તો જ-
ગનક બાટ પણ ત્યાં આવી પોહોચ્યો. જયચન્દ્રે કહ્યું કે,— ‘ આટલા દિવસો
સુધી તમે મારો પગાર ખાધને હવે ચંદેલના રાજની મદદે જતો છો, એ
શી રીતે બને ? હું તમારો માર્ગ રોકાવીશ અને રજ આપીશ નહિ. આ-
દલને રાજના કડક વચનથી ક્રોધ ચડ્યો, તેનાં નેત્ર લાલ થઈ ગયાં અને
તે બોલ્યો કે, જે તમે અગતે પરાણે અમારી મરજ ઉપરાંત રોકશો તો
અમે તોશન કરીશું અને પ્રથમ કનોજનેજ લૂંટશું. અને પછી મહોબા તરફ
ચાલ્યા જઈશું, આવાં આદલનાં વચનથી જયચન્દ્રના ક્રોધની સીમા ન રહી
તે લાલ ચેળ થઈ ગયો, તેનાં નેત્રોમાંથી અગ્નિ ઝરતો હોય તેવાં તેનાં
નેત્રો જણાવા લાગ્યાં, મુખ મુદ્રા બચંકર ચમરાજ સરખી જણાવા લાગી.
આ સમયનો જયચન્દ્રનો ક્રોધ કોણ જાણે શું કરી નાખશે ? એમ સર્વને
જણાવા લાગ્યું. સમાસદો ચિત્રમાં આળખેલાની પેઠે દિગ્મુદ બની ગયા. અ-
ને જયચન્દ્ર જેવો હુકમ કરવા જાય છે; એટલામાં તો પરમાલના ચતુર
જગનક દશોંદિએ જયચન્દ્રના ગુણાનુવાદ ગાઈ, પરમાલ રાજનો વિનંતિ
પત્ર જયચન્દ્રના હાથમાં આપ્યો. અને તેની એટલી તો પ્રશંસા કરી કે,
જયચન્દ્રનો ક્રોધ એકદમ શાન્ત થઈ ગયો. પરમાલની નમ્રતાથી અને મદદ
માગવાના નિમિત્તથી જયચન્દ્રનું મન ફરી ગયું. અને જો કે તે આદલને રજ

દેવાને ખુશી ન હતો, છતાં પણ એકદમ પરમાલ રાજાને સહાયતા આપવામાં તત્પર થઈ ગયો. આટલું અને ઉદ્ધતને પણ જયચન્દ્રે જવાની રજા આપી, રજા આપી એટલુંજ નહિ, પણ સ્વદેશાભિમાનને માટે તેઓને ઇનામ આપ્યું. તેમાં સાજસહ વીશઅથ, બે હાથી, મોતીની માળાઓ, હાથની જડીવ પોંચીઓ અને બે જગડિ કમલ કઠારીઓ આપી. અને ક્ષાત્રધર્મ ગાળાવી નામ અન્નર રાખવા હિમ્મત આપી, અને પૃથિરાજ સાથે તો તેને વૈર હતું, તેથી આ સમય પૃથિરાજનો મદ વતારવાને માટે પોતાની તરરના લાખનસી કમવજ, રૂપસી મોરી, કેશવદાસ ચાલુક્ય, બોયથ તુરર, દુદ્ધનદવ, કંપરપાલ સુરવાર, સંગરાય અને તાલદનતેજ પદાણુ-આદિ દશ સરદારો અને વીશ હજાર આદલો ચદેહના કુમરે આપવા સેનાવિપતિને હુકમ કર્યો. જગતક બાટને શીખનાં એક હાથી, બે ઘોડા વીશ હજાર રૂપિયા અને બે ગામ અઘાટ લખી દીધાં. આ પ્રમાણે આટલું અને ઉદ્ધત જયચન્દ્રની આપેલી સહાયતા લઈ કનોજથી બહાર નીકળ્યા.

ગઢોળામાં તેઓના આવવાના સમાચાર થતાં પરમાલ ચદેહ મહાધામધૂમથી રાણીસહ તેને સેવા માટે સામે ગયો. રાજાને પોતાના સામે આવતો જોઈને, બંને ભાઈ આટલું અને ઉદ્ધત વાહનથી કતરીને તેના સામે ગયા, અને ત્યાં જઈને બંને ભાઈએ રાજા અને રાણીના પગમાં મસ્તકન્ન-માવ્યાં. રાજા તેઓના વિનયથી ગદગદ કંઠ થઈ ગયો. અને પોતાના જુના કારભારીઓને રાજાનો સવજો અખત્યાર આપતાં તેમનું અત્યંત સન્માન કરી ચાર પરગણાં, બે હાથી, હીરા અને મોતીઓના હાર, કલગી, મૂલ્યવાન તોડા, શિરપેશ અને સુવર્ણના સાજવાળા કેટલાક ઘોડા આપીને વશપરંપરાના કારભારીને પદો કરી દીધો. મહોળાની પ્રજાએ પણ આટલું અને ઉદ્ધતનો ધણોજ સત્કાર કર્યો. આખા નગરને ધજા તથા પતાકાથી શણગારવામાં આવ્યું. ઘરોઘર તૃત્ય તથા ગાયન થયા લાગ્યાં. માર્ગમાં મોટાં મોટાં ઘરની શે-ઠાણીઓએ તે બે ભાઈઓ ઉપર પુષ્પની વૃષ્ટિ કરી. આ પ્રકારે ઘણું સત્કાર-પૂર્વક આટલું અને ઉદ્ધતની ત્યારી રાજમહેલના મોટા દરવાજામાં આવી. ત્યારે લશ્કરે હથિયાર નમાવી તેને માન આપ્યું. અને પરમાલ રાજાએ જયચન્દ્રના તરફથી મદદે આવેલાં લશ્કરનું પણ પૂર્ણ રીતે સન્માન કર્યું. જગતક બાટનું માન રહ્યું. અને રાણી તથા પુરોહિત-આદિ જે રાજ્યના શુભચિંતકો હતા તે પ્રસન્ન થયા. અને રાજાએ જયચન્દ્રના સરદારોનું પણ ઘણું સન્માન કરી કનોજ પતિને ધન્યવાદનો પત્ર લખી મોકલ્યો.

બીજે દિવસે સવારે રાજમહેલના ચોડમાં મોટા દરવાજા બરી પરમાલ

રાજાએ મહોબાનાં તથા કનોજનાં લશ્કરને એકઠું કર્યું. ત્યાં જયચન્દ્રના સરદારો અને આશ્ક તથા હિંદને યુદ્ધના દિવસનો નિશ્ચય કરી પૃથિરાજને તૈયાર રહેવાને માટે પત્ર લખી મોકલ્યો. વીર પુરુષોએ રજપૂતોના ધર્મ સંબંધી ભાષણો આપ્યાં, અને બાટ તથા ચારણોએ મોઠારથી અને વીર પુરુષોનાં ચરિત્રનાં વીરરસ બરેલાં વર્ણન કર્યાં. નિશ્ચય કરી સર્વે કોઈ પોતા પોતાને ઘેર જઈ યુદ્ધની તૈયારી કરવા લાગ્યા. પેલી તરફ પૃથિરાજ પાસે પણ જતાંની સાથેજ ત્યાં પણ તૈયારી થવા લાગી. અને તરફના વીર પુરુષ રજ સ્વયંવરની ધામધૂમમાં ગુંથાયા. આ લોકમાં યુદ્ધ કામી વીર વીરરસ જાભાવી યુદ્ધની તૈયારી કરી રહેલા હતા, તે વખતે સ્વર્ગમાં અપ્સરાઓ તેઓને વરમાળા આરોપવાને માટે શંખગરસ જમાવી મૃત્યુ લોકમાં આવવા તૈયાર થતી હતી. એવું વર્ણન રાસામાં ચન્દ્રકવિએ નિચે પ્રમાણે કર્યું છે.—

હંદ શુભંગી.

હૈં સૂર ન્દાવે કરે દાન ધ્યાન,

ઉતે અપ્સરા અંગ સંજત તાનં ।

હૈં ટોપ ટંકાર સીસેં ડચંગં,

ઉતે અપ્સરા કેંચુકી પહરી અંગં ।

હૈં સૂર મોજા વલાવંત માયે,

ઉતે અપ્સરા નૂપરં પહરિ પાયે ।

હૈં સૂર રાગં બધે તાય તેંગં,

ઉતે અપ્સરા ચરનિચા પહરિ જંઘં ।

હૈં પાવ પેચં સમારંત સૂરં,

ઉતે સીસફૂલં સુહાવેત પૂરં ।

હૈં સૂરના પાવપેં ક્ષલમ ડારે,

ઉતે હુંડ રંભા સુ માંગં સમારે ।

હૈં સૂર સરયં સરે સ્વગ મંજે,

ઉતે અપ્સરા અંજનં નેગ અંજે ।

હૈં સૂર ઢાલં બલી વંધ ઢારે,

ઉતે અપ્સરા શ્રવણ નાટક ઢારે ।

હૈં સૂર દસ દાન હથેસુ કીયે,

ઉતે અપ્સરા હથ્ય મેંદી સુ કીયે ।

હૈં સૂર કર કેહરી નક્કલ લીયે,

ઉતે અપ્સરા કેંકનં પાન કીયે ।

હતે સૂર વરછી લિયેહે અન્યારી,
 હતે અપ્સરા હાથ વરમાલ ધારી ।
 હતે સૂર તુલસીનકી માલ નાઈ,
 હતે અપ્સરા માલ મોતી બનાઈ ।
 હતે સૂર કર વાન કઢવાન નાઈ,
 હતે અપ્સરા ચમકિ નેનં નચાઈ ।
 હતે તેગ સાવંત ધીરે ન લીયે,
 હતે અપ્સરા સાજ વિમાન કીયે ।
 કહી કવી ચંદં નિરખ્લી સ સોડ,
 વરન્ને સુમાને પરી સુર દોડ ।

ભાવાર્થ:—અહિ—પૃથિવી ઉપર યુદ્ધમાં જવા માટે શરાઓ નાહી
 ધોઈ દાન ધ્યાન કરે છે, ત્યારે ત્યાં સ્વર્ગમાં અપ્સરાઓ પણ શરાઓને વ-
 રમાળા પેહેરાવવા જવા માટે અંગ સાફ કરે છે. અહિ શરાઓ ટોપ અને
 બખતર પહેરે છે, અને ત્યાં અપ્સરાઓ કંચુકી ધારણ કરે છે. શરાઓ
 પગમાં મોઝા પેહેરે છે અને અપ્સરાઓ પગમાં નેપૂર-ઝાંઝર પેહેરે છે. શ-
 રાઓ સૂરયાળ-ચોરણ તંગ કરી બાંધે છે, અને અપ્સરાઓ ચરણીઆ-
 ધાવરા પેહેરે છે. શરાઓ પાંચડીના પેચ સમારે છે, અને અપ્સરાઓ મસ્ત-
 ક ઉપર શીશ પુલ ધારણ કરે છે; શરાઓએ પાંચડી ઉપર મોઝા બાંધ્યાં
 અને અપ્સરાઓના ટોળાંઓએ પોતાના માથાના વાળના સેથા પૂર્વા. શરાઓ-
 એ મહેને તા દીધા અને અપ્સરાઓએ નેત્રોમાં અંજન કર્યાં. શરાઓએ
 દાસ બાંધ્યાં, અને અપ્સરાઓએ કાનમાં અકોટા પેહેર્યાં. શરાઓએ હાથે દશવિધ
 દાન આપ્યાં અને અપ્સરાઓએ હાથોને મેંદી લગાડી. શરાઓએ હાથમાં કેહરી-
 નખ લીધા અને અપ્સરાઓએ કંકણ પેહેર્યાં. શરાઓએ હાથમાં બરછી લી-
 ધી અને અપ્સરાઓએ હાથમાં વરમાળા ગ્રહણ કરી. શરાઓએ તુલસીદ-
 લની માળા પેહેરી, અને અપ્સરાઓએ મોતીની માળા પેહેરી. શરાઓએ
 હાથમાં બાણ અને કમાન લીધાં અને અપ્સરાઓએ ચમકી નેત્રોના ઈશાર
 કર્યાં. અહિ શરાઓએ ધોડા તૈયાર કર્યાં અને ત્યાં અપ્સરાઓએ વિમાન તૈ-
 યાર કર્યાં. મહા કવિ ચન્દ કથે છે કે, આ પ્રમાણે અપ્સરાઓ અને શરાઓ
 તૈયાર થયા.

આ પ્રમાણે પૃથિવી ઉપર શરવીરો અને સ્વર્ગમાં અપ્સરાઓ તૈયાર થઈ.
 પૃથિરાજ જેવા જગદ્વિખ્યાત બળવાન શત્રુના સામું યુદ્ધ કરવા જતું, અને
 પાછું ત્યાંની જીવતું આવતું, એ તો દુર્લભજ વાત હતી. એથી આદહ અને

ઉદલ તો મારવું યા મરવું એવા ચોકસ નિશ્ચય ઉપર આવી ગયેલા હતા. આ-
લ્હ જે સમય રણભૂમિમાં જવા તૈયારી કરવા લાગ્યો, તે સમય તેની માતા
દેવળદેવીએ વહુઓના હાથથી રસોઇ કરાવી તેઓને ભોજન કરાવ્યું. આલ્હ
અને ઉદલ બન્ને ભાઇ એક ભાણમાં જમ્યા. આલ્હ સકળ સેનાનો સેનાધિપતિ
હતો, યશ અપયશનો આધાર તેના ઉપર હતો. દેવળદેવીને પુત્ર યુદ્ધમાં
જાય છે અને વળી મહા બળવાન શત્રુ સામે જાય છે, તે બાબતનો જરા
પણ ખટકો નહતો, માત્ર એટલોજ ખટકો હતો કે, -તેની સ્ત્રી સંતાન વગ-
રની હતી. તે સ્ત્રી પુરૂષોમાં પ્રેમ પણ અનન્ય હતો. આલ્હ જેવો વીર હતો,
તેવીજ તેની સ્ત્રી સુલક્ષણા, સુંદર અને વીરાંગના હતી. આલ્હ રાત્રે માતાને
મળીને જ્યારે અન્ત.પુરમાં આવ્યો, તે સમય તેની સ્ત્રીએ કીડને યોગ્ય
સમસ્ત તૈયારી કરી રાખેલી હતી. આલ્હ શયન ગૃહની રચના જોઈ અત્યંત
પ્રસન્ન થયો. અને પ્રેમથી ગદ્ગદ કંઠ થઇ, પોતાની પ્રાણપ્રારીના
ગળામાં હાથ નાખી હિંડોળા ઉપર બેઠો. ત્યાર પછી તેની સ્ત્રીએ ઘણીક
આનંદની વાર્તાઓ કરી; પરંતુ તેને જરાપણ આનંદ પ્રાપ્ત થયો નહિ. સુલ-
ક્ષણા પોતાના પતિની અવ્યવસ્થિત સ્થિતિનું કારણ જાણતી હતી;
તોપણ 'કદાચિત્ એ રિસાયા તો નહિ હોય?' એવો સ્ત્રી જ્વલિતો સ્વાભા-
વિક સ્વભાવ હોય છે, એ પ્રમાણે શંકાયુક્ત થઈને તેણે પુછ્યું કે- 'નાથ !
મારા હાવભાવ નિષ્ફળ જાય છે, એનું કારણ શું છે? જંદે કદાચ મારાથી
અપરાધ થયો હોય તો, તે મારો અપરાધ ક્ષમા કરશે.' સ્ત્રીનાં આવાં પ્રેમ-
યુક્ત નમ્ર વચનો શ્રવણ થતાંની સાથે આલ્હના હૃદયમાં પ્રેમ ઉભરાઇ આ-
વ્યો. અને તેણે શીઘ્રતાપૂર્વક પોતાની સ્ત્રીનું મુખ ડીચું કરી ચુમ્બન કર્યું
અને સ્નેહપૂર્વક આલિંગન કરીને કહ્યું કે, - 'હે પ્રિયા ! તમારાથી જૂલજ
ક્યારે થાય છે? પણ તમારાં કદાચ નિષ્ફળ જાય છે તેનું કારણ શું છે?
તે હુંજ સમજું છું. પ્યારી ! એ કારણ માત્ર એટલુંજ છે કે, -માર હાથ
શત્રુઓનો વધ કરવાને માટે કંપી રહેતો છે. મારાં નેત્ર શત્રુનાં રૂધિરને
જોઈનેજ તૃપ્ત થશે. આજ મારાં અંગ ફરક્યા કરે છે. યુદ્ધ વગર આજ
મને ખીણું કાંઈ પણ રચતુંજ નથી.

સુલક્ષણાએ કહ્યું. 'હે નાથ ! એ આપનો આશય મેં તો પ્રથમથીજ
જાણી લીધો હતો. આપની મુખાકૃતિથીજ વીરરસ ટપક્યા કરે છે, એમ
જણાય છે. આપ યુદ્ધાર્થે શા માટે ચિંતાતુર રહો છો? આપનાં ખડ્ગને નિઃ-
ખતાંની સાથેજ શત્રુઓના માનનું મર્ન થાય છે. આપની બ્રમરની કુટિલતાથી
જ મોટા મોટા બળવાન પણ પરાજીત થઇ જાય છે.

આલ્હે સ્ત્રીનાં વચન શ્રવણ કરી કહ્યું કે—‘વાહ સુવક્ષણા વાહ ! ધન્ય છે તમને, તમારા સમાન સ્ત્રીનો સમાગમ પણ અનન્ય સુખને ઉત્પન્ન કરે છે.’ ‘નાથ ! હવે ત્રિ ઘણી વ્યતિત થઈ ગઈ છે. હવે રહેવા ધો. આપ યોગ્ય છે તેથી સર્વ પ્રકારે મને યોગ્ય કહોછો. હું તો હું નાથ ! આપના ચરણની દાસી છું, એમ કહીને સુવક્ષણા ઉડી, અને આંખેના સન્મુખ રણસંગ્રામનો આલોક જોતો જોતો આલ્હ પણ નિશ્વાસ થયો. પ્રાતઃકાળ થતાં નિત્યકર્મ કરી અખર પેઢેરી સુવક્ષણાની રજ લીધી, એ સમય આલ્હનું મુખ દાસ્યવાર ઉદાસ થયું. રજ આપતી સુવક્ષણાએ પોતાના શોકનું શમન કરી પ્રસન્ન ચિત્તથી કહ્યું કે—હું નાથ ! મારામાં મન ન રાખો. રણમાં પરાક્રમ દર્શાવી, આર્યોનો ધણુ કાઢી તેઓને પૂજા આટતા કરી, આપની જનેતા દેવગંદર્વાની કૃપાને શોભા આપો. અને નિશ્ચય સમજાવે કે જે કદાચ અખરાઓ આપના કન્હમાં વરમાળાના ખવાળી ઠંચા કરશે તો તેથી પેહેલાંજ હું આપના સન્મુખ આવીને ઉભી રહીશ.’ આલ્હ સ્ત્રીના આવાં વચનો સાંભળી મનમાં સ્ત્રીનાં વાત્સલ્ય માટે પ્રસન્ન થઈ પોતાના હાથની શુભાચ્છી સુવક્ષણાના હાથમાં આપી પોને નિચે ઉતાર્યો. ઉદલ પણ તૈયાર થઈને ભાઈની વાટ જોતો ઉભો હતો. પછી જ્યે ભાઈ પોતાની માતા દેવગંદર્વાની રજ લેવાને સાથેજ ગયા. માતાએ તેઓના મસ્તક ઉપર હાથ ફેરવીને કહ્યું કે,—

દેવલ કહરે સુજ સુત દોહી, લૂલ હલાલ કરો તુમ હોહી,

સ્વાયંદુ આને શિષ્યજી દોજે, નમૈવ રાજ સુરાજો લજે.

ઉદલની સ્ત્રીએ તે સમય પોતાના પતિને કહ્યું કે—‘નાથ ! આપ જરા પણ ફિર ન કરતાં યુદ્ધમાં અપરિમીત પરક્રમ દર્શાવી શત્રુઓનો વિજય કરી વહેવા પધારશો પણ જે કદાચ યુદ્ધમાં આપના શરીરને જરા પણ આંચ લાગી, તો હું આપની સાથેજ આવીશ, તે માટે નિર્ધારિત રહેજે કહ્યું છે કે—

પયા મરત ત્રીયા રહ, કરે પુત્રકી બાસ;

સો નારી ફિરતો લિયો, કુલ રજપૂત ન તાસ,

પિયા રણમાંહી મરે, નારી સતી ન હોય;

અગતિ જાય મટકત ફિરે, કહી ગોરજ્યા સોય.

જ્યે ભાઈ માતાની આજ્ઞા લઈ, રાજમહેલમાં ગયા. અને રાજા, રાજકુમાર, તથા જયચન્દ્રના સરાર—આદિ ઘોડા ઉપર ચડી, મોટું લશકર લઈ મહોબામાંથી નિકળ્યા. ઉઘોના ઉપર યુદ્ધનાં નગારાં વાગવા માંડ્યા. અને સૌ-ભાગ્યવતીઓએ શકુન કરાવ્યાં. આણી તરફ ચન્દ્રપુડીર અને કન્હની સરદારી તમે પૃથિરાજની સેના પણ તયાર થઈને રહી હતી. જ્યારે બેય સેના

રણભૂમિમાં આવીને એક બીજા સામે ઉભી રહી. તે સમય વીર ચઢ્યાણ-
 સયની સેનામાં હાથી ઉપર બેઠેલા ચઢ્યાણના સેનાપતિ નરવ્યાધ કન્હચઢ્યા-
 આણને જોતાંનીજ સાથે ચદેલના રાજનું સાહસ જતું રહ્યું. તેનામાં જરા
 હિમ્મત રહી નહીં, તેનો ઘડાયક જુસ્સો કોણ જાણે ક્યાં સંતાઈ ગયો. અને
 તેનો કન્હચઢ્યાણને સાક્ષાત્ કાળના સમાન જોવા લાગ્યો. તેનો પોતાના
 સૈન્ય ઉપરથી વિશ્વાસ ઉઠી ગયો, એટલુંજ નહિ પણ પોતાના મૃત્યુને માટે
 સાક્ષાત્ યમરાજ પોતેજ યુદ્ધભૂમિમાં આવેલા હોય એવો કન્હચઢ્યાણ
 તેને જોવામાં આવ્યો. તેથી તેણે પોતાના પુત્ર તથા સેનાધિપતિને સન્મુખ
 બોલાવીને કહ્યું કે, 'હું ચઢ્યાણ સાથે લડવાની ઈચ્છા રાખતો નથી. મેં
 તો નિશ્ચય કરી લીધો છે કે, જામે તે પ્રકારે સધિ કરી લઉંશ. અર્ધું રાત્ર્ય, અ-
 ધો ખજાનો, અને મારી કન્યા આખી યુદ્ધ બંધ કરીશ. કન્હચઢ્યાણ સામે
 મારાથી જોઈ પણ શકાતું નથી. તેનો મને સાક્ષાત્ કાળના સમાન જણાય
 છે.' કુમાર બ્રહ્માજીત પોતાના બાપનાં આવાં ક્ષત્રિયને નિમ્ન જોવરાવનારાં
 નપુંસક જેવાં વચન શ્રવણ કરી અત્યંત ક્રોધ પામ્યો. આદ્ય પણ તેને
 ધિક્કારવા લાગ્યો. તેણે રાજાને કહ્યું કે, 'રત્નમાં ચદેલ રજાપૂત કદિ પણ
 પાછો પગ ભરે ખરા કે ? કદિ નહિ. રણમાંથી ભાગીને આપ સુખ ને ઈચ્છા
 રાખો છો ? ભગવાન શુક્રાચાર્ય જેવા રાજનીતિ પુરૂષે કહેલું છે કે, 'કુદ્ધ
 મુત્સજ્ય યો યાતિ સ દેવૈર્હન્યતે મૃશમ્' જે મનુષ્ય કદાચ લોખંડી કોરીમાંજ
 પેસે; તોપણ કાળ તેને છોડતો નથી, માટે તમારા આ વિચારો ત્યાગ કરો
 અને યુદ્ધ કરવા તત્પર થાઓ. જ્યાં સુધી આ શરીર ઉપર મસ્તક છે, ત્યાં
 સુધી અમે તો રણથી વિમુખ થવાનાજ નથી. પરમાલ રાજના ઉપર આદ્યનાં આ
 વચનોએ જરાપણ અમલ ન કર્યો. અને તે તો પોતાનાં નીચ મણસેની
 સાથે યુદ્ધનો પ્રારંભ થયા પહેલાંજ રણભૂમિમાંથી ભાગી ગયો.

પરમાલ રાજના નાશી ગયા પછી આદ્યે યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા આપી.
 આ તરફ કન્હ ચઢ્યાણે પણ પોતાની સેનાને યુદ્ધ કરવા માટે આગળ વધરી.
 શરવીરાએ મ્યાનમાંથી તલવાર કાઢી જાણી કરતા હોય તેમ મનુષ્યોના
 ઉપર તલવાર ચલાવવા માંડી. અને ટપોટપ મસ્તકો પડવા લાગ્યાં. મોટા
 મોટા મદમત હાથિયોની ભયંકર ચીસોથી જેમ મેઘની ગર્જના થતી હોય,
 તેમ રણભૂમિમાં કોલાહલ થવા લાગ્યો. વીર પુરૂષ તલવાર, બાલા
 અને ખરડીથી એક બીજાના સામે આવીને પરસ્પર વધ કરવા લાગ્યા. એ
 સમય જે પ્રકારે ધનધોર મેઘમાં વિદ્યુત ચમકે, તે પ્રકારે રૂધિરથી ખરડાયેલી
 તલવારો ચમકવા લાગી. યુદ્ધમાં કપાયેલા હાથી અને ઘોડાઓના તો દગલા

થઈ ગયા. ભાંગેલાં અન્નપ્રસ્થના કટકાથી અસિપતના વન જેવું રણ સૈનિકોને
 આગળ વધવામાં અશક્ત થઈ પડ્યું. કન્હ ચહુઆણુ ગાંડો હાથી જેમ ધૂમે
 તેમ ચંદેવના દળમાં પૂરતેસમાં ધસી આવી સેનાનો ધાણ કાઢ્યા માંડ્યો.
 ભોહીની નદીઓ ચાલી. તેમાં કેટલાંક શય તણાવા લાગ્યાં. પિશાચ તથા પક્ષી
 રૂધિરનું પાન કરવા લાગ્યાં તત્તવારના ખણખણાટો બાજોના સણસણાટ, શર-
 વીરોની હાડો અને હાથી ઘોડાઓના શબ્દોથી દિશાઓ શબ્દાયમાન થઈ ગઈ.
 કન્હનું અપરિમીત પરાક્રમ જોઈ જયચન્દ્રનો ભત્રીજો યુદ્ધની અક્ષય કીર્તિ
 સંપાદન કરવાને માટે યુદ્ધમાં આગળ વધ્યો, તે સમય કનોજ તરફથી
 લાખનસી અને પૃથિરાજ તરફથી નિદુરગાય કે જે બેય જયચન્દ્રના ભત્રીજા હતા,
 તે સામ સામ અટક્યા. બન્ને વીર બગવાન હતા. અને તેમણે એવું તો ઘોર
 યુદ્ધ ચલાવ્યું હતું કે,--સેનાના વીર પુરૂષોનું ધ્યાન તેઓના તરફજ આકર્ષિત
 થઈ રહેલું હતું. જ્યારે આ પ્રમાણે દારણ યુદ્ધ કરતાં કરતાં વણે! સમય
 વ્યતીત થઈ ગયો અને હજારો માણુમ મર્યા ગયાં, પણ યુદ્ધનો અંત ન
 આવ્યો ત્યારે કનોજનો તાઝીમખાં પહાણુ, રૂપસીમોરી, દાદુયાદવ, અને કુમા-
 રપાળ નામે ચાર સરદારો લાખનસીની મદદે આવ્યા. નિદુરગાય એકલાને
 પાંચ સરદારો સાથે યુદ્ધ કરતો જોઈ, તેની મદદમાં કન્હચહુઆણુ એકદમ
 દોડી આવ્યો અને 'માસ, સત્રખ તથા પહાડ પણ પોત પોતાના સહાયકોને
 લઈને તેની સહાયતાએ આવ્યા. અને મારો, મારો કાપો, કાપો એવા પોકારો
 કરી સામસામા અટક્યા. બન્ને તરફથી ધનધોર યુદ્ધ પાછું શરૂ થયું. બેય
 ખરેખરી કસાકસી ઉપર આવી ગયા. જયચન્દ્રનું સૈન્ય પોતાની દારણતના
 અણિના ખરેખરા સમયે જીવની દરકાર રાખ્યા વગર લડવા લાગ્યું કેમકે જે
 તેનો પરાજય થાય તો કનોજને કલંક લાગે તેમ હતું. એ માટે કનોજના
 લશ્કરીઓ પણ 'મારો મારો કાપો કાપો' એવા શબ્દોની રાડો પાડતાં
 ચહુઆણુના સૈન્ય ઉપર ટૂટીજ પડ્યા. તાઝીમખાંએ કન્હ ઉપર એવા તો
 જોસથી તત્તવારનો ધા કયો કે તેથી કન્હ ઘોડા સહ ધૂમી ગયો. તાઝીમખાં-
 ના પરાક્રમને ન સહન કરી શકનારા પહાડે, પહાડ સદૃશ ગદ્ગદથી તાઝીમખાંનાં
 પ્રાણુ લીધાં, ને સાથે પાંચ મોટા સરદાર, ચાર હજાર ખીળું લશ્કર, અને
 ત્રીશ હાથી રણમાં માર્યા ગયા. કનોજનું સૈન્ય છેક નિર્ભય થઈ ગયું. તેઓ
 હિમ્મત હારી ગયા. પૃથિરાજની તરફમાં પંજૂન કછવાહને મૂર્છા આવી. પાંચ
 હાથી, એકસો ઘોડા અને પચસ રજપૂતો પડ્યા. અને તાઝીમખાં પડતાં તો
 કનોજનું સૈન્ય પાછું હડવા લાગતાં, લાખનસી બોલ્યો કે,-- 'અરે નપુંસકો !
 રજપૂતનાં નામને એજ લગાડનારાઓ !! તમે હવે વિશેષ સમય જીવનની

આશા રાખી સ્વર્ગનાં અક્ષય સુખનો શામાટે અનાદર કરો છો? ચિંત્તાર છે તમને, અરે નિર્લજ્જને ! તમને તમારું કાળું સુખ લઈ કનોજમાં જતાં શરમ જરા પણ આવશે કે નહિ ? તમારી સ્ત્રીઓ તમને શું કહેશે ? કદાચ તમારી સ્ત્રીઓ પણ તમારા જેવીજ નિર્લજ્જ હશે તોજ તમને આ સંસારના ક્ષણભંગુર સુખને માટે જીવતા પાછા આવ્યા નિરખી ખુશી થશે, પણ તેમની સહચરીયો તો તેમને મેણું દેશે કે તમારા પતિતો રણમાં પુંક બતાવી પોખારાગણી આવ્યા છે. ત્યારે તમારી સ્ત્રીઓને કેવું નિસુનું જોવા જેવું થશે તેનો તો જરા હૃદયમાં ખ્યાલ કરો. એ ખ્યાલ કરતાં તો તમને જીવન કરતાં તો મરણ હજાર બેઠકે લાખ દરજ્જે સાડું લાગશે. આમ છતાં પણ જે પાછો હૃદયે અને યુદ્ધ નહિ કરે, તેને હું મારી તીખી સમશેરથી અલિજ કાપી નાખીશ પણ જીવતા કનોજમાં તો જવા નહિ દઈ. કનોજમાં પરાજય પામી જીવતા જવાની આશાનો ત્યાગ કરો, ‘શૂરાકે મૈદાનમેં નહિ કાયરકા કામ’ લાખનસીનાં આવાં શૌર્યોત્તેજક બાણોથી કનોજનું સેન્ય પુનઃ આગળ વળ્યું. અને ચહુ-આણની સેનાને આગળ વધતી અટકાવી. આગળની પાયગામાંથી માર્ગ કરી આગળ વધી, લાખનસીએ, ઘણા સમયથી યુદ્ધ કરતા નિદુરરાયના ઉપર આક્રમણ કરી એવા તો જોરથી તલવાર મારી કે તેથી નિદુરરાય ચકરી ખાઈ, મૂર્છિત થઈ પૃથિવી ઉપર ઢળી પડ્યો. એટલામાં કન્હ ચહુઆણે લાખનસીને આગળ વધતો જોઈને રોક્યો. લાખનસીના સામંત અને સૈનિકોએ હજારો ચહુઆણોને કાપી નાખ્યા; પરંતુ કન્હે કોઈને પણ પાછો હટવા દીધોજ નહિ. પણ એટલામાં નિદુરરાયની મૂર્છા ઉતરતાં તેણે ઉઠીને ગુણજ કહાડી લાખનસીને મારતાં લાખનસીના મસ્તકને હજાર કટકા થઈ ગયા. આ જોઈ કનોજનું સેન્ય ઉશકેરાઈ ગયું. અને તેના સરદારો પ્રાણની દરકાર રાખ્યા વગર મરણીઆ થઈને લડવા લાગ્યા, ત્યારે ચંડપુંડીર અને ચામુંડરાય-આદિએ કન્હના પદમાં થઈ, દેવતાઓ પણ જેના યશગાય એવું પરાક્રમ દર્શાવ્યું. ઉભય સેનાએ ત્રાસ વર્તાવી મૂક્યો. મહાસંહારકારક સંગ્રામ ચાલ્યો. મોટા મોટા સૈનિકો મરવા લાગ્યા. આ યુદ્ધ સમયે રામ-રાવણના યુદ્ધ જેવો વીરરસ ઝામી ગયો. પૃથિવી ડોલવા લાગી, સમુદ્ર ઉભરાઈ જવા લાગ્યા. જેણે આ યુદ્ધ જોયું હોય તેજ આ યુદ્ધનું પુરું વર્ણન કરી શકે. મહાધોર સંગ્રામ થયો. મહા સંહાર વર્ગી ગયો. લાખો જીવ કપાઈ મર્યા, પણ કનોજનાં લોકો પાછી પીક ન બતાવતાં સામી છાતીએ યશ લીધો. કનોજનું તમાગ સેન્ય લડતાં લડતાં રણભૂમિમાં નાર્યું ગયું, અને ચંદેલની સેનામાંથી પણ ઘણાક સૈનિકો વીરગતિને પ્રાપ્ત થયા. કન્હે, બગવાનસિહના મસ્તક

ક્રમાં સાંગ મારતાં તે પડ્યો, એટલે કન્હ ચહુઆણ ઉપર બાબુકઠેરી નાગયણદાસ અને નર્મદએ ત્રણે જણે એકી વખતે ધસી અવી હલો કરી તેને ઘેરી લેતાં વીર કન્હે એ ત્રણે જણને પગ પકડી પછાડી પછાડીને મારી નાખ્યા. બીજા કોઈને સંજમરાયે, કોઈને ચામુંડરાયે, અને કોઈને ચંડપૂડીરે પુરા કીધા. આ પ્રમાણે કનોજનું ચંદેલની કુમકે આવેલું તમામ સૈન્ય કામ આવી ગયું, અને ચહુઆણને વિજયશ્રી પ્રાપ્ત થઈ; પરંતુ આદલ તેના વિજયને રોક્યો. કનોજનું સર્વ લશ્કર કામ આવી ગયા પછી તેણે પોતાના રાજકુમારને કહ્યું કે:-તમારી અવસ્થા નાની છે, હજી તમને ૧૬ વર્ષ થયાં છે. તમે જગતનું સુખ જોયું નથી. અને હવે એવા મામલો આવી પડ્યો છે કે કે આપણું સૈન્યનો પરાજય થશે. માટે જીવનો નર બદ પામશે. હાલજીવનો ક્યાંય દેખાતો નથી, પણ પરાજયદ્રષ્ટિ જોયર થાય છે, માટે તમે તમારા પિતા પાસે કલંજરના કિલામાં જાઓ, હું સારી રીતે સમજું છું કે, હમે મરવા વગર બીજો કોઈ મોર્ગ નથી, માટે તમે માફ વચન માનીને આજ્યા જાઓ. અને અમે તો હવે મારશું યા મરશું. કુમાર બહાજી-જીત! આપ પધારો; હું તો હજી યુદ્ધ કરીશ. કારણ કે હું તો મરવાનો નિશ્ચય કરીનેજ નિકળ્યો છું. હું તો અહિંજ કામ આવી જઈશ, પણ તમે જાઓ. જો આપ જીવતા રહેશો, તો પુનઃ રાજ્ય પ્રાપ્ત થશે. હવે જમની આશા તો નથીજ. કુંવર બહાજીત નિર્ભય નહતો. તેણે ઉત્તર આપ્યો કે:- 'મારા પ્યારા સરદાર!' હું મારા પિતાના સમાન કાયર નથી. હું રણમાંથી બાગીને નરકનો અધિકારી નહિ થાઉં કારણ કે,—

દુહો.

રાજા ઘર જાસુત મરે, કરે સ્વર્ગકો મોગ;
 દુનિયામેં યશ વિસ્તરે, હંસે ન દુર્જન લોક.
 જા ઘરસીકો સ્વાયકે, મરે ન જાતે કોય;
 અન્તકાલ નરકહિં પરેં, જગમેં અપયશ હોય.

હું શત્રુના સન્મુખ સમર રૂપી યજ્ઞમાં મારાં પ્રાણની આહુતિ આપવાને માટેજ આવેલો છું, માટે હું કદી પણ જતાર નથી. માટે તમે મને રણમાંથી જવાનું ન કહેતાં સમરમાં પરાક્રમ દર્શાવવાનું કહો. હું તમારા સન્મુખ મોટી કીર્તિ સંપાદન કરી સ્વર્ગમાં જઈશ, પણ જીવતે જીવ પાછો કદિ જતારજ નથી. એ મારો ખાસ નિશ્ચય છે. અને તમે જોશો કે હું કેવા સપાટા બતાવું છું. માટે ચાલો, શત્રુઓને આ જાળ વધવાને અવસર ન આપો. એમ કહી તેણે ક્રોધયુક્ત થઈ પોતાના હાથીને આગળ વધારી ધસારો કર્યો.

અને ચઢ્યાણ સાથે પાછું નવું યુદ્ધ મચાવી દીધું, રથી રથીની સાથે, હા-
થીઓ હાથીઓની સાથે, સવારો સવારોની સાથે અને પ્યાદલ પ્યાદલની
સાથે એકત્ર થઈ ગયા. પોતાના કે પારકાનું પણ ભાન ન રહ્યું. યુદ્ધ નિરખી
દિગ્પાળો ડોલવા લાગ્યા. શેષ ભાર જીલી શક્યો નહિ, અને એવું તો દારણ
યુદ્ધ થવા માંડ્યું કે, રણભૂમી યમસદન જેવી થઈ ગઈ. પરમાલના રાજ-
કુમારે એવું તો ભંયકર યુદ્ધ કર્યું કે તેથી ચઢ્યાણના પાંચ હજાર અને
ચંદેલના વીસ હજાર સૈનિકો રણભૂમિમાં માર્યા ગયા. ચઢ્યાણના સંજમ-
રાએ અને ચંદેલના ઉદ્ધે રણભૂમિમાં ધણુંજ અહભુત પરાક્રમ દેખાડ્યું. તે-
ઓની હાકોથી રણભૂમી ગાંઝ રહી. બન્ને નટ નટ્ય કરતા હોય, તેમ તે
એ એક ખીખ સામે પડાના થા કરવા લાગ્યા. એટલામાં સમાન બળવાળા
સાથે યુદ્ધ કરતાં, પોતાના જોડીયાને લેખતે બ્રહ્માચલ રણમાં પડ્યો. પોતાનો
રાજકુમાર તે યુદ્ધમાં માર્યો ગયો નિરખીને રણમત્ત થયેલા ઉદ્ધે શત્રુની
સેનામાં હાહાકાર મચાવી દીધો. અને ઉદ્ધને હાથે સંજમરાયને
એક તલવાર લાગી, જેથી તેને મૂર્છા આવી ગઈ પણ થોડીવારે
તે મૂર્છા ઉતરતાં જેવો ઉભો થવા બળ્ય છે, તેટલામાં તો દેવકણે તેના-
માથામાં ગદા મારી અને શત્રુસાહે તીર ફેડ્યું તેથી તેનું આખું માથું
ચીરાઈ જતાં તે પુનઃ પૃથિવી ઉપર પડી ગયો. ઉદ્ધે તો વીર પૃથિરાજના
કાંકા નરવ્યાધ કન્હને એકજ ઘાથી મૂર્છા પમાડી કૈમાસ સામે દણિ કરી.
અને મરણીઓ થઈને લડવા લાગ્યો. લડતાં લડતાં તે કન્હને પુરો કરવાના
ધરિદ્રાથી ધા કરવા જતો હતો એટલામાં કૈમાસે તેને કન્હ ઉપર ધા કરતો
અટકાવ્યો. એટલે ઉદ્ધે કૈમાસને પણ શસ્ત્રના પ્રહારે મૂર્છા યુક્ત કર્યો. એ-
ટલે તેટલામાં કન્હપડિદાર ચડિ આવ્યો, તે સાથે પણ ઉદ્ધે દારણ યુદ્ધ
કરવા માંડ્યું, પણ એકનું ઔષધ એ, તે પ્રમાણે એટલામાં કન્હ અને કૈ-
માસ મૂર્છાથી બચત થતાં તેઓ પણ ઉદ્ધ ઉપર તુટી પડ્યા. બંને કે ઉદ્ધે
દેવતાઓને યજ્ઞોગાન ગાવા યોગ્ય પરાક્રમ દેખાડ્યું છતાં પણ તેમણે મળીને
તે શરવીરનું મસ્તક ધડથી છુટું કરીનાખ્યું. મસ્તક પડતાં ઉદ્ધનું ધડ ઝુચ્યા લા-
ગ્યું અને જેણે પૃથિરાજની તરફના એક હજાર સૈનિકોનો ગણ કાઢી નાંખ્યો.
ઉદ્ધ મરાતાં ચંદેલ સેનામાં હાહાકાર મચી ગયો. ચંદેલારોટ બે કે પૃથિરા-
જની તરફનો લખનાર હતો, એટલે ઉદ્ધનો સ્વાભાવિક શત્રુ છતાં પણ ઉદ્ધ-
લના મરણને ધન્યવાદ દેવા લાગ્યો. કવિ ચંદે ઉદ્ધની ધણી પ્રશંસા કરતાં
લખ્યું છે કે:-

દુહો.

તીનું મિલકે મારિયો, રણ જસ રાજકુમાર;

મારે મર પૃથિરાજકે, શિર વિન એક હજાર.

પોતાનો રણકેવિદ ભાઈ અને રાજકુમાર બ્રહ્મજીત યુદ્ધમાં દામ આવી ગયાની વાત સાંભળતાંનીજ સાથે આલ્હની આંખોમાંથી અગ્નિ વ-
રસવા લાગ્યો. તેણે પ્રાણની દરકાર રાખ્યા વગર મરણીઆ થઈને લડાઈ કરવા
માંડી, તેના સામે યુદ્ધ કરવાને ધણા ચહુઆણુ સરદારો આવ્યા પણ ન્યારે
કેઈ પણ સરદાર તેના સામે ટકી શક્યો નહિ, ત્યારે ચંદે આતતાઈ ચહુ-
આણુને તેના સન્મુખ યુદ્ધ કરવાને મોકલ્યો. પુરાણોની કથાના અનુસાર આલ્હને
માટે એવું કહેવાય છે કે:-તે મંત્ર, જંત્ર, અને શસ્ત્ર વિદ્યા જાણતો હતો,
પ્રસિદ્ધ ગોરક્ષનાથની તેના ઉપર કૃપા હતી. તેથી ચંદે આતતાઈ ચહુઆણુ
કે જેનું સંરક્ષણ કાલિકા કરતી હતી, તેને સામે મોકલ્યો. પૃથિરાજ રાસામાં
આલ્હના યુદ્ધને ધણીજ ઉત્તમતાથી વર્ણવેલું છે. આલ્હે હનુમાન વીરનો
નિદ્રાપ્રયાગ સાંધી પૃથિરાજના લશ્કરમાં એક જાણુ ફેંક્યું. જેથી કૈમાસ, કન્હ,
ચંદપુંડીર, પંજૂત કછવાહો, જેતપંતાર, સલખપવાર, તુંવરપહાડ, ભોં-
હો ચંદેલ, પીપ પહિહાર, ધીરપુંડીર અને ખેતો ખેંગાર એટલા નિદ્રાવશ
થઈ ગયા. જેથી કેટલાક યોદ્ધાઓ કપાઈ ગયા, અને કેટલાક નાશીને પૃથિ-
રાજ પાસે ભરાયા. આ પ્રમાણે ચહુઆણુ સેનાને ધભરાતી નિરખી આતતાઈએ
દેવીની આરાધના કરતાં કાલિકા ગર્જના કરતી રણમાં આવતાં જધાની નિદ્રા
હડી ગઈ અને યુદ્ધ થવા માંડ્યું. સામેથી કેશવદાસ જેવો આવે છે તેવોજ
કન્હે તેને ઉઠાવી લીધો એટલે જગનક ભાટે કન્હને ગદા મારતાં કન્હ મૂંઠા
ખાઈ ધરણી ઉપર ઢળી પડ્યો. આ જોઈ કૈમાસે જગનક ભાટને તલવાર
મારી તેથી ભાટ ધૂમી ગયો, પણ તેણે કયમાસને સાંગ મારી, એટલે ક-
યમાસે આવેશમાં આવી જઈને તલવારવડે ભાટનું મસ્તક ધડથી જુદું કરી
નાંખ્યું. એટલે ભાટનું ધડ જુઝવા લાગતાં તેણે એક હાથી તથા પૃથિ-
રાજનાં એક હજાર માણસ મારી નાખ્યાં. આલ્હે પણ અત્યંત પરાક્રમ દ-
શાવ્યું, પરંતુ તેનું સકળ સૈન્ય કપાઈ ગયું હતું. અને કેટલાક શરા સામંતો
પણ ભાગી ગયા હતા. એ કારણથી આલ્હ અને નિરાશ થઈ પોતાનાં ધ-
નુષ જાણુને તોડી, મરડી ફેંકીને, વૈરાગ થતાં વનમાં ચાલ્યો ગયો. આલ્હ
સદૃશ યોદ્ધા રણમાંથી ચાલ્યો જાય એ અસંભવ વાર્તા છે. પરંતુ પૃથિરા-
જના મશોગાન ગાનારા ચંદે એ પ્રમાણે લખેલું છે, ગમે તે હોય પણ એ-
ટલું તો ખરુંજ છે કે, પૃથિરાજનો વિજય થયો અને ચંદેલનો પરાજય
થયો, એમાં તો જરા સંદેહ નથી.

કેટલાકનું તો એમ પણ માનવું છે કે, આલ્હને ગોરક્ષનાથનો હાથ
હતો, તેથી રણભૂમીમાં ગોરક્ષનાથે આવી આલ્હને કહ્યું કે તેં સારી રીતે

ક્ષત્રીવટ રાખી, તારાથી રામગુરુ પુરોહિત અને ચંદ ભાટ જીતારો નહિ; માટે તું મારી સાથે ચાલ, એમ કહી ગોરક્ષનાથ આલ્હને સાથે તેડી ગયા. ચંદેલના શરવીરોએ મરતાં મરતાં ઘણાક ચહુઆણોનો ધાણ કાઢી નાખ્યો હતો. એવું પણ કહેવાય છે કે, એ યુદ્ધમાં કુંવર બ્રહ્માજીતના જનોઇ વદ ધાથી પૃથિરાજ પણ ધાયલ થઇ અચેત થઇ ગયો હતો; પરંતુ ચહુઆણના એક સરદારે રાજ્યભક્તિનું શિક્ષણ લેવા યોગ્ય એક કાર્ય કરી તેના જીવનનું સંરક્ષણ કર્યું હતું; અર્થાત્ જ્યારે વીર પૃથિરાજ અચેત થઇ મુદ્દાના ઢગલા સાથે પડ્યો હતો, ત્યારે એક ગીધ આવી તેની આંખ ફેડવાનું યત્ન કરવા લાગતાં પૃથિરાજના સન્મુખ તેનો શરવીર સરદાર સંજમરાય પણ પડ્યો હતો. રાજની આંખ ફેડવા તત્પર થયેલ ગીધને જ્યાં સુધી રામગુરુએ આવીને ઉઘડ્યું નહિ, ત્યાં સુધી તે પોતાના માંસને કાપીને ગીધને ખવરાવતો હતો. સંજમરાયે મરણ સમય પણ અનન્ય રાજ્યભક્તિ દર્શાવી, ખીજ સરદારોને પોતાનું ઉદ્ધારણ ખતાવી આપ્યું એ કાંઇ તેનું ઓછું પુણ્ય ન કહેવાય, જેથી તે વિમાન આવતાં સદેહે વૈકુંઠમાં ગયો અને ચંદભાટ તથા રામગુરુ રાજને તથા ખીજ સરદારોને છાવણીમાં લાવી, મલમપટ્ટી બાંધવા લાગ્યા.

પરમાલ રાજને પકડવા માટે બળવાન આમુંડરાય કલંજરના તરફ ગયો. અને ત્યાંથી રાજને કેદ કરી, પુષ્કળ સમ્પત્તિ સાથે પૃથિરાજના સન્મુખ લાન્જર કર્યો. ચહુઆણે પંજૂન કછવાહને મહોબામાં કર લેવાને માટે નિમી પરમાલને પુનઃ રાજ્ય ગાદી આપી. ત્યારપછી પૃથિરાજ પોતાના સૈનિકોને યથા યોગ્ય ધનામ આપી દિલીમાં આવ્યો. ચંદેલના યુદ્ધથી તેનું ધણુંજ બળ ઓછું થઇ ગયું; પરંતુ જયચન્દ્રનું વૈર ક્રમશઃ બળ પકડવા લાગ્યું.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

પૃથિરાજ અને ભોળોભીમ.

દેલખન્ડના રાજા ઉપર વિજય મેળવી પ્રતાપી પૃથિરાજ ચહુઆણુ દિલ્લી આવ્યો. ચહુઆણુની આ સમયે પુરેપુરી ચ-
ડતી હતી. તેના નામથી શત્રુઓ થરથર કંપતા હતા. તે
દિલ્લીમાં રહી સમસ્ત ભારતવર્ષના રાજ્યોમાં અત્યંત શ્રેષ્ઠતાથી
રાજ કરતો હતો; અર્થાત્ તે સમય સર્વોપરિ દિલ્લીનું રાજ્ય હતું.

પૃથિરાજ શાન્ત અને પ્રસન્ન રહેતો હતો; પરન્તુ ભોળા ભીમદેવનો વિચાર તેના
હૃદય મન્દિરમાંથી નિકળ્યો નહેતો, તે તેને નિરંતર સાહ્યા કરતો હતો. જો-
કે પૃથક પૃથક નાની મોટી લડાઈઓને લીધે પૃથિરાજને એટલો સમય
મળ્યો નહોતો, કે તે ભીમ ઉપર ચડાઈ કરી શકે. પરન્તુ જો સમય તેને પ્રો-
તાના પિતા સોમેશ્વરનું સ્મરણ થતું તે સમય ભીમની શત્રુતા બમણી પ્રબલ-
વિત થતી હતી. એકવાર એવો પ્રસંગ બન્યો કે, ચહુઆણુરાય સભામાં
સભાસદોના મધ્યમાં બેઠો હતો, અને તે સમય રાજપૌરાણીક મહાભારતની
કથા વાંચતા હતા. સભામાં દરજ્જા પ્રમાણે સભાસદો બેઠેલા હતા તે સ-
મય તે સભામાં ભોળા ભીમના ભત્રીજા પણ હતા. તે સમય વીરરસની કથાના
પ્રસંગમાં ભારતના વીરોનું પૌરાણીક છટાથી પરાક્રમ વર્ણવી રહ્યા હતા, કથા-
ના રસમાં તક્ષીન થઈ રહેલા પ્રતાપ સોલંકીએ તે સમય મૂછ ઉપર હાથ
નાખ્યો. તે જોઈ પૃથિરાજનો કાકો અને નરવ્યાઘ્રનાં ઉપનામથી પ્રસિદ્ધ
કન્હચહુઆણુથી સોલંકીનો અવિનય સહન થઈ શક્યો નહિ. તેથી તેણે તો
તુરત આસન ઉપરથી ઉઠીને પ્રતાપસિંહનું મસ્તક કાપીજ નાખ્યું. અને
કથાના પ્રસંગાનુસર સભામાં રજપૂતનું રૂધિર છંટાયું. આ બનાવ નિરખી
પ્રતાપના બીજા છ ભાઈઓ કન્હ સામે યુદ્ધ કરવાને ઉઠ્યા. તેઓને પણ
કન્હે તેમના મોટા ભાઈ પાસે મોકલી દીધા; અર્થાત્ મારી નાખ્યા. આ-

*ભીમદેવના સાત ભત્રીજા ભીમથી લય પામી પૃથિરાજના દરબારમાં આ-
વીને રહેલા હતા. (પ્રકરણ છઠામાં ૭૬મે પાને તેનો સળાં છે.) પ્રતાપસિંહ,
અરિસિંહ, ગોકુળસિંહ, હરિસિંહ, શ્યામસિંહ અને ભગવાનસિંહ. તેઓનાં નામ
હતાં. સાત ભાઈઓને કન્હચહુઆણે મારી નાખ્યા; પૃથિરાજ કે અન્ય સામંતો
કાંઈ પણ બોલ્યા નહિ. એ કારણથી ચહુઆણુની રજપૂતોમાં અકીર્તિ થઈ.

બનાવ નિરખી તે ત્રાસ પામેલા પૌરાણીકજીતો ઝટપટ પોતાની પોથી બાંધીને સભામાંથી પલાયનજ કરી ગયા. અહંકારને લીધે સોલંકી વિનાઅપરાધે માર્યા ગયા. એ માટે પૃથિરાજ ખેદ પામતો સભાને ત્યાગ કરી ચાલ્યો ગયો. અને કન્હને પણ પાછળથી પશ્ચાત્તાપ થયો. જે બનવાનું હતું તે તો બની ગયું. પરંતુ તેથી એકલા કન્હ માટેજ નહિ પણ ચહુઆણુની સભા માટે રજપૂતોમાં અપયશ થયો. આથી પૃથિરાજને કન્હ ઉપર ક્રોધ ચડ્યો. અને તેને એમ થયું કે પરાણાઓને ઘેર તેડાવી મારી નાખવાથી આપણી જગતમાં અપકીર્તિ થઇ. તેથી તેણે કન્હને શિક્ષા કરી કે, તમારે યુદ્ધના સમય વગર ક્રોધ પણ સમય તમારા જીવન પર્યંત આંખેથી પાટો છોડવોજ નહિ. આંખો બાંધીજ રાખવી ભાટ લોકો દ્વારા આ વાર્તા ગુજરાત પહોચતાં, શત્રુ રૂપ થયેલ પણ પોતાના ભત્રીજા હોવાથી ભીમદેવનું વૈર વિશેષ પ્રબળિત થયું. અને તેણે અજમેરના ઉપર સૈન્ય મોકલી તારાગઢને ખેદાન મેદાન કરી નાખ્યો.

આર્ય રાજાઓની પડતી થવા વાળી હોવાથી, એક બીજામાં પરસ્પર ઉત્તરોત્તર વૈર વૃદ્ધિ પામ્યા કરતું હતું. ભીમદેવે તારાગઢ તોડ્યો, એ સમાચાર મિલ્કી પહોચતાંજ પૃથિરાજ અત્યેંત ક્રોધ પામ્યો, તે સમયની તેની ક્રોધયુક્ત સુખાન્નેષ સભાસદો કે જે રાત દિવસ સાથે રહેતા હતા, તે પણ કંપવા લાગ્યા - બધા છંછડાએલો નાગ હોય, તેવો પૃથિરાજ જણાવા લાગ્યો. તેના મનમાં એ વૈર આવીને ઉપસ્થિત થયાં અને ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરવાની તેણે દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી. પૃથિરાજના હૃદયમાં ભીમ સાલવા લાગ્યો. ભીમનાં મરણ વગર તેનો અગ્નિ સદશ ક્રોધ શાંત પડ્યો નહિ. તે પોતાના સભાસદો સમક્ષ વારંવાર કહેવા લાગ્યો કે, - ભીમે સોમેશ્વરને માર્યા? હરિ! હરિ! !! આવો તેનો ક્રોધ નિરખી પરમારે તેને બહુ સમજાવીને કહ્યું કે, - 'તમે તમારા પિતાને માટે શોક કરોજ નહિ; કારણ કે જેનું શરીર તરવારથી કપાય છે, તે તો કીર્તિને વરી સુર લોકમાં જાય છે - તે માટે શોક કરવો વ્યર્થ છે. ક્ષત્રિયનો તે એજ ખરો ધર્મ છે. સિંધપરમારે કહ્યું કે, - રાજન! મારાં વચન શ્રવણ કરો. હું તો એટલુંજ કહું છું કે, ગુજરાતને ઉજડ કરો, કે જેથી આપના પિતા સોમેશ્વર સ્વર્ગમાં રાજી થશે; કે મારો પુત્ર સુપુત્ર કે જેણે માફ વૈર લીધું. આપના નામથી શાહ સરખા પીપળાનાં પાનની માફક ઘૂંજે છે. તો બિચારા સોલંકીનીતો શી વીશાત છે?' આ સાંભળી પૃથિરાજ કે કહ્યું કે, - 'મેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે પિતાનું વૈર લેવું. હું ભીમને કારાગૃહમાં નાખી તેની પાસેથી મારા પિતાને માગીશ. અને હું યોગિની, વીર અને વેતાળને

આગંદ પમડીશ. ' આ પ્રમાણે વચનો કહી પૃથિરાજે પિતાનું વેર લેવા માટે સામતોને ઉશ્કેર્યા. તે સમય જગદમ્યાના સેવક ચન્દ બારોટ, ગેહલોતે, બળભદ્રે અને લંગુરીરાયે પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં ધીની આહુતિ આપ્યા જેવું કર્યું. ત્યાર પછી પૃથિરાજ સભા બરખાસ્ત કરી નિદ્રાવશ થયો. બીજે દિવસે સૂર્યોદય થતાં પહેલાં યોદ્ધાઓ એકઠા થયા. કન્દ ચહુઆણુ દરબારમાં આવતાં સભાસદો હાથ જોડી ઉભા થયા. કેમકે તેને 'નરવ્યાધ્રનું' પદમગેહું હતું. જેને જોઈને જ શત્રુઓ થરથર કંપતા હતા. પછી જામ જાદવ આવ્યો, તે પછી બળભદ્ર, કુરંગદેવ, ચંદપુંડીર અને ભીમના જેવો બળવાન આતતાય ચહુઆણુ આવ્યો, યુદ્ધ સમયે અગ્નિ સદશ લંગુરીરાય આવ્યો. પારકાઓના મુલકને જીતનારો ગોવિંદરાય ગેહલોત આવ્યો. અને મહાકૃપાળુ જગદમ્યા જેને પ્રસન્ન છે, એવો ચંદ બારોટ પણ આવ્યો. આ પ્રમાણે સભા એકત્ર થતાં પૃથિરાજે કહ્યું કે, - મારે મારા પિતાનું વેર લેવું છે, માટે સૈન્ય સત્વર તૈયાર કરો. ગુજરાતના રાજા સાથે દારણ યુદ્ધ કરી તેને જડમૂળથી ઉખેડી નાખી સોલંકીનું નામ સદાને માટે નાશ કરી દેવું છે. મારા પિતા સોમેશ્વરને મારી ભીમે પોતાનું જીવન પુર્ણ કર્યું છે. સ્ત્રીના ગર્ભમાંથી શોધી શોધીને પણ હું સોલંકીના વંશનો નાશ કરીશ જેમ પરશુરામે એકવીશવાર નિક્ષત્રી પૃથિવી કરી હતી તેમ હું પણ સોલંકી વગરની પૃથિવી આજે કરીશ. ગમે તેવા વિકટ વનમાં જે ભીમ ભરાઈ જશે તો તે વનને ઉજડ કરીને તેમાંથી ભીમને પકડીને મારીશ જે હું આ પ્રમાણે ન કહું તો જ્યોતિષવેત્તાએ મારું પૃથિરાજ એવું નામ ખોટું જ પાડ્યું છે એમ સમજજો. પૃથિરાજનું બોલવું સર્વ સભાસદોએ માન્ય કર્યું. અને સુમુહુર્ત જેવરાવી આપણે નિકળીએ તો રત્તોહ કરીને આવીએ, એવા એકસ નિશ્ચય ઉપર આવી જઈને મુહૂર્ત જેવા માટે જોશી મહારાજને બોલાવવામાં આવ્યા, જોશી મહારાજ આવી. ધન, મકર, કુંભ અને મીન એમ ગણી થોડુંક ગણીત કરીને બોલ્યા કે—આજનો દિવસ ધણો જ ઉત્તમ છે. અને જે હમણાં જ આ યોધડીઆમાં ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરવામાં આવે તો નિઃસંશય જય થયા વગર રહે નહિ. હું પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક કહું છું કે—આ એવો તો જોગ છે કે, ભીમદેવ તો શું પણ યમરાજ જે આપ સામે ચડી આવે તો તેનો પણ આપ પરાજય કરી શકશો. જે મારું આ મુહૂર્ત અશુભ નિકળે, અર્થાત્ હું કહું છું તે પ્રમાણે જે આપ વિજય કરીને ન આવે તો પછી હું જ્યોતિષ શાસ્ત્ર શિખવાનું કામ છોડી દઈ, કદી જ્યોતિષ સાચું જોઈ નહિ. જગતજ્યોતિનાં આવાં વચનથી રાજા વિશેષ ઉત્તેજિત થયો, અને તેણે તેજ સમયે નોખતપર ડંકો દેવાની આજ્ઞા કરી.

નોખતપર ડોકો થતાં યુદ્ધાઓ એકત્ર થવા લાગ્યા. અને સેના એકઠી થતાં મુકરર કરેલ સમયે પુનઃ નોખત વગડાવી પૃથિરાજ એસઠ હજાર સૈનિકોને લઈને પોતાની બાપનું વેર વાળવા માટે ભીમદેવના ઉપર ચડ્યો. અને નગર બહાર જઈ મેદાનમાં મુકામ કર્યો. યુદ્ધમાં ગીતો ગવાયા લાગ્યાં વાજાં વાગવા માંડ્યા. આ પ્રમાણે સેના લઈ વીર પૃથિરાજ પર્વત અને જંગલમાં ગુજરાતને છૂતવાના ઉત્સાહથી પ્રતિદીન આગળજ વધતો રહ્યો. ' પ્રલયકાળના દાવામિના સમાન વનોને અને દેશોને ઉજડ કરતો કરતો સમુદ્રના તરંગોના સમાન સેનાને લઈ ચહુઆણુ ગુજરાતના ઉપર આવે છે. ' આ સમાચાર બ્યારે પ્રત્યેક મનુષ્યે ભીમદેવને કહ્યા ત્યારે તે અત્યંત ક્રોધિત થયો. ભીમનું શરીર શરથી કંપવા લાગ્યું. તેની આંખો લાલ્લયોળ થઈ ગઈ. અને તેણે હોઠ ડસીને રાજ પ્રધાનના સામું જોયું અને તેને યુદ્ધની તૈયારી કરવાની આજ્ઞા આપી. સામન્ત રાજાઓને યુદ્ધમાં આવવા માટે આજ્ઞાપત્ર મોકલવામાં આવ્યા. આજ્ઞા પહોચતાંની સાથેજ ઘણા રાજાઓ ચડી આવ્યા. મોટી દાદીઓવાળા, પાપાણથી પણ કઠણ અવયયોવાળા, ભયંકર કીકીઓથી ઠાળતે પણ ભય ઉપજાવનારા, દયાના દુશ્મનો જેવા, ક્રોધના કુળના મૂળ પુરૂષો જેવા, શત્રુઓના પ્રત્યક્ષ કાળ જેવા, પૃથિવીનું અવલોકન કરતા આંવેલા યમના અનુચરો જેવા. છંછેડાયલા કાળા સપો જેવા, જાણે યુદ્ધમાં કળી-યુગનું રાજ જમાવવા એકત્ર થયેલા કળિયુગના ઠાકા હોય એવા. કાળી શિલાઓ જેવી વિસ્તીર્ણ છાતી વાળા, હિંમ્મ દેવીના મહેલના થાંભલા હોય એવી સાથળવાળા અને આયુધોના ડણથી સંકીર્ણ ભુજાઓવાળા, એવા બે હજાર માણસ તીખા ઘોડા ઉપર ચડીને ધનુષ બાણાદિ હથિયાર સજીને આવ્યા. કચ્છમાંથી ત્રણ હજાર અસ્વાર, સોરઠથી પંદરસોસ્વાર, નિશાન ન ચૂંકે એવા ઠાંકરેજથી કોળીઓ, યુદ્ધના ઉત્સુક અને પ્રાણાંતે પણ પીઠ ન આપનારા એવા ઝાલાવાડથી ત્રણ હજાર ઝાલા, મોટી સેના લઈ કાવાનો નાયક મુચકુંદ, પાવાનો રાજા, કાઠિયાવાડનો કાઠિ રાજા, અને શત્રુઓને કંપાવનારી પરગણાંમાંથી નાની મોટી અગણીત સેના એકઠી થઈ. આ પ્રમાણે પાટણમાં એક લાખ ને દશહજાર માણસ પૃથિરાજ સામે યુદ્ધ કરવાને એકત્ર થયું. આવાં મોટા સેન્ય સાથે ભીમદેવ એક હજાર હાથી લઈને પૃથિરાજ સામે યુદ્ધ કરવા નિકળ્યો. સાગરની ચડતી ભરતીના સમાન સોલંકીની સેના પૃથિરાજના સન્મુખ ચડી. સામ્ભરના જાસુસોએ પૃથિરાજને કહ્યું કે- ' સમુદ્રના સદૃશ ગર્જના કરતું ચાલુક્યનું સેન્ય તૈયાર છે, એક લાખ ને દશહજાર લડવૈયા અને એક હજાર હાથી છે. એ હું મારી નજરે જોઈને આવ્યો છું.

આ સામળી પૃથિરાજ બોલ્યો કે '—ભીમ મારા સન્મુખ યુદ્ધાર્થ આવે છે તો હું તેને પકડી, ચીરી નાખી તેનાં આંતરડાંમાંથી મારા પિતાને કહાડી લાવશ ત્યારે મને શાન્તી થશે અને જો હું તે પ્રમાણે કરું તોજ મારું નામ પૃથિરાજ ખરું' મહા કવિચંદે એ બંને સેનાનું વર્ણન આ પ્રમાણે લખ્યું છે:-

છંદ પદ્ધરી.

ચઢિ ચલ્યો રાજ પૃથિરાજ સેન
કપિ ચલે કોપ જનુ લંક લેન
જનુ ઉદધિ ઉલટિ છંડિયં મરયાદ
દહ વદ કરન ગુજ્જર પ્રસાદ
ચર ચરત ચરિત જંગલ નરેશ
બઢિ ચલે મધ્ય ભીમંગ દેશ
સબ કહી સ્વર ભીમંગ જાઈ
સજી સેન સૂર ચહુઆન આઈ
સામંત નાથ સામંત જોર
બહુદે કિજાન દરિયા હિલોર
ચૌસઠ હજાર પરિમાન તેહ
અન મંગ જંગ બહુદે વલેહ
સબ કહી સ્વર સોસુની દૂત
શલહલિય રોસ જૈસિહપૂત
પરકંત બાંહ થરકંત વંધ
ચત્રચઢ કપાલ મુઝહુઅ અસંધ
બુલાહ સબ્બ.મર રાજ કાજ
સમકણો જુદ્ધ તિન કરન સાજ
પરવાન કટ દેસાન દેસ
તિનકે સુ ચઢિ આપ નરેસ
દુષ્સહસ સ્વાન તેજ પિઢાન
હપ નાર ધારિ સંગ કહકવાન
ચઢિ કચ્છ દેશ કચ્છ વિલાન
હપ સહ સતીન પક્ષર પલાન
ચઢિ કાંકરેજ કોલા કરૂર
કમનૈત કહર અન મૂલ સૂર
ચઢિ શાલ વાર શાલા અમંગ
તિન લરત લોહરપિ ઝગિન મંગ

બન્ને તરફના દૂતોદ્ધાર એક બીજાના સમાચાર એક બીજાને મળતા હતા. એ સમય ઉભય સેના લગભગ એક બીજાના સામે આવી રહી હતી. ઉભય રાજાની લડવાને તૈયાર થઈ રહેલી સેનામાં સ્વારોને તાણી જતા, સ્વારોથી રોકાતા, આગળ વધતા, ભડકવાથી પાછળ હટતા, સ્વારોના હાથમાં તલ રહેતા, ગર્જના કરતા, હણહણારી કરતા, અને એક બીજાની હરીશય કરતાં વાહનોથી આશ્ચર્યકારક દેખાવ થઈ રહેલો હતો—સીપાઈઓના રાતા, પીળા, કાળા, ઘોળા, લીલા, ભૂરા તથા નિરનિરાળા રંગવાળા લશ્કરી સોનેરી પોશાકો અને તલવાર, ખંજર, ભાલાં, બરછીઓ, રશ્મો તથા બીજાં પણ નાના પ્રકારનાં આયુધો અપૂર્વ ચળકાટ કરવા લાગ્યાં, તે સમય જંગલ જાણે હાથીમય, ઘોડામય, બળદમય ગાડીમય, સિપાઈમય, સાંકળોમય અને કોલાહલમય, દેખાતું હતું. આ સમયે ભોજો ભીમ મોટા હાથી ઉપર બેઠેલો હતો. કેટલાક રાજાઓ કે જે વખત ન મળવાને લીધે દરબારમાં ભીમને મળી શક્યા નહતા, તેઓ આ સમય જેમ અનુકૂળતા મળતી ગઈ, તેમ તેમચારે તરફથી ભીમના હાથીની પાસે આવી આવી પ્રણામ કરતા હતા. આ સમય પર્વતોની ગુફાઓને તથા બ્રહ્માંડને પણ તોડી નાખવાની ઉમેદ ધરાવતો નગારાનો નાદ, જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ બીજા પ્રકાશોને અંતર્હિત કરી નાખે છે તેમ બીજા સધળા શબ્દોને અંતર્હિત કરી નાખતો હતો. એ બન્ને સેનાના ભારથી કદાચ શેષનું મસ્તક નમી જાય, કમઠની પીઠ લચકી જાય, અને મહાવરાહની દાદ ત્રૂટી જાય એમ સર્વના હૃદય મંદિરમાં શંકા થવા લાગી. સ્વારોની મોટી ભીડને લીધે ભીમના ભયંકર સેન્યમાં સ્વારોના ગોઠણો બીજા સ્વારોના ગોઠણથી ઘસાવા લાગ્યા. ગાડીઓના પરડાંઓમાં ભરાઈ જવા લાગ્યા. પ્યાદલો પ્યાદલોમાં અથડાવા લાગ્યા. એ સેનામાં ભીમના હજાર હાથી, પૃથિવીની દયા લાવતા હોય તેમ ધીમે ધીમે ચાલતા, કદાવરપણાથી પહાડોની છટાને ધારણ કરતા, સૂઢોના જળની વૃદ્ધિથી પોતાના ભારથી મૂર્છિત થયેલી પૃથિવી ઉપર શીતોપચાર કરતા હોય એવા મદની ધારાઓથી પૃથિવીને વર્ષાકાળનું સ્મરણ આપતા, ગર્વ ભરેલી ગર્જનાઓથી પોતાને સંતોષ કરનારા સૂર્યને દૂર રાખવા તેના રથના ઘોડાઓને ભડકાવતા હોય એવા જણાતા અને ઘંટાના પ્રબળ ટંકારાથી દિગ્ગજને પોતાની શક્તિની સૂચના આપતા હોય એવા જણાતા હજાર હાથી એ સેનાની અપાર શોભા વધારવા લાગ્યા.

ઉભય સેનાના ઘોડાઓ આડે આવેલા હાથીઓને જાણે ઠેકી જવા માગતા હોય એવા; હરિણને સપાટા સાથે પહોંચી વળે એવા, પૃથિવીને તપેલી જાણી તુરત ધગ ઉપાડનારા, પવન તથા મનના સરખા વેગવાળા, દાળડાઓના

અવાજથી પૃથિવી ઉપર નળે ટીપણી કરતા હોય, એવા, સ્વારોની-ધ્વજાનુ-સાર આવનારા, હણહણાટીથી દિશાઓને ગજવી મૂકનારા, પોતાના પડખાની પણ સ્પર્શ કરતા હોય એવા, પસીવાથી વ્યાપ થયેલા. સ્નિગ્ધ રોમાવળી-વાળા, પહોળી છાતીવાળા, પાતળા મોઢાવાળા અને પાતળી નળીઓવાળા સૈન્યના અસંખ્ય ઘોડાઓ ચિત્તનું આકર્ષણ કરતા હતા.

કાળા પોશાકવાળા એક સરખા ગોઠવાયલા, એક સરખો પગ ઉપાક-નારા, પગના ધમકારાના અને તેના પતિધ્વનિથી દિશાને ગજવનારા અને શસ્ત્રોથી દિપી રહેલા, સીપાઈઓની પંક્તિ સૈન્યની શોભામાં વધારો કરતી હતી જેમ પ્રલયકાળના નિર્વાતથી ભૂમંડળ, ઉત્પાતના પવનોના અભિધાતથી મહાસાગર, વિજળીયોના આઘાતથી મેઘમંડળ, તોપોના અવાજથી ગગનમંડળ, શ્રી સદાશિવજીના અદ્વિતહાસથી કૈલાસ અને શ્રીનૃસિંહ ભગવાનની ગર્જ-નાથી દેવપુર ગાજી ઉઠયું હતું, તેમ નગારાંઓના ધ્વનિથી દિશાઓ ગાજી રહી હતી, નગારાંના શબ્દોથી નળે પર્વતોનાં શિખરો પડી જતાં હોય, આકાશ તથા પૃથિવી ફાટી જતાં હોય. અને જ્વાળામુખી પર્વતો ફાટતા હોય એમ જણાતું હતું. લોકોના કોલાહલથી, હાથીઓની ગર્જનાઓથી, ઘોડાઓની હણહણાટી-ઓથી, હાથીઓની ઘંટાઓ અને સાંકળોના શબ્દોથી, નગારાનાં શબ્દોથી, પ્યાદલોના પગના ધપકારાથી અને બંદુકોના અવાજોથી પ્રાણી માત્રના કાન બહેર મારી જતા હતા.

આ સમય સાયંકાળ થતાં બન્ને સેનાએ પડાવ નાખ્યો. પૃથિરાજના સૈન્યે સાબરમતીના તીર ઉપર પડાવ નાખ્યો; એટલે કે જ્યાં તેઓ ઉભા હતા. ત્યાંજ તેમણે તંબુ ખડા કરાવ્યા. સર્વ ભોજન કરી પાસે પાસે સૂઈ રહ્યા. પૃથિરા-જના સૈન્યમાં તેનો મુખ્ય અને વિશ્વાસુ પ્રધાન કયમાષ તથાવાર બાંધી રાજ પાસે સૂતો. આબૂના સરદાર જેતસી અને તેનો કુંવર સલખ, ચંદપુંડિર, બળ-વાન ચામુંડરાય, હાહુલીરાય, હમીર, સારંગ, કુરંભ, તુંવર પહાડ, અબ્બનખાફુ લુહાણો અને લંગુરીરાય-આદિ સર્વ હજાર હતા. આ પ્રમાણે ચહુઆણુ-રાય પોતાના સામંતોની સાથે તમ્બુમાં સૂઈ રહેલો હતો, એટલામાં એક રાત્રિચર પક્ષી દક્ષિણ તરફથી ઉડીને ચહુઆણુની છાવણી ઉપર બોલતું બોલતું ઉત્તર તરફ જતું હતું. તેનો શબ્દ શ્રવણ કરી કન્હ ચહુઆણુ શયનમાંથી ખેડો થયો. અને બોલ્યો કે, -જ્યારે રણમાં સોમેશ્વરનું મરણ થયું અને ભીમદેવ જય પામ્યો. ત્યારે તેની છાવણી ઉપર આ પક્ષી બોલ્યું હતું. અને પ્રભાત થતાં તો તેનાં શકુન લઈ ચાલુક્યે યુદ્ધનો પ્રારંભ કર્યો હતો પરંપરાથી એનાં શકુન લેવાય છે. અને મને ખાત્રી છે કે, જો આપણે પ્રાતઃકાળે યુદ્ધનો આ-

રંભ કરીશું તો અવશ્ય વિજય મેળવીશું. આ શકુન લાઇ રાજા યુદ્ધ કરે તો ચમરાજ પણ તેના સામે થઇ શકે નહિ. સર્વ સામંતોએ કન્હયદુઆણીની આ વાતને અનુમોદન આપ્યું. આ પ્રમાણે વાતોલાપ થતાં સૂર્યોદય થયો. યોદ્ધાઓએ ભગવાન સૂર્યનારાયણને નમસ્કાર કર્યા. અને જેમ કમળ પ્રકૃષ્ઠિત થાય છે તેમ સૂર્ય ભગવાનના દર્શનથી તેઓનાં મન પ્રકૃષ્ઠિત થયાં આ સમય એક બીજા અને ત્રીજા એમ ઉપરાયાપરી શુભ શકુનો થવા લાગ્યા તે ઉપરથી સામંતો કહેવા લાગ્યા કે, શકુનનો એવો પ્રભાવ જણાય છે કે, આજે અવશ્ય એક પ્રહરમાં ઘરણુ યુદ્ધ થશે. આવાં સામંતોનાં વચન સાંભળી વીર પૃથિરાજે કહ્યું કે:—‘શકુન નિહાળવાની કાંઈ પણ અગત્ય નથી. શરતીરાતે તો યુદ્ધનો પ્રસંગ છે. એ ઉત્સવનોજ પ્રસંગ છે. માણસ મુવેલું હોય કે ગમે તો જીવતું હોય પણ તેનો આત્મા કોઇના જોવામાં આવતો નથી. કાર્ત્તિ પણ આવે છે અને ભય છે. આવી દૈવની ગહનગતિ છે. માટે શકુનનો વિચાર કરવાનું કાંઈ પણ કારણ કે પ્રયોજન નથી. કારણ કે શકુનનો પાર નથી. માટે શકુનનો વિચાર ન કરતાં આપણે તો ચાલોમ કરી આગળજ વધો. રાજાની આજ્ઞા થતાં યોદ્ધાઓએ યુદ્ધનો પોકાર કર્યો. અને તેઓ ત્યારથી મુકામ ડાહી આગળ વધવા માંડ્યા. પૃથિરાજ ઉપર ચમર હતું. રાજછત્ર તેના કાકા નર આદ્ર કન્હયદુઆણુને માથે હતું કન્હને સેનાધિપતિ ઠરાવી સેન્યના અથ્ર ભાગમાં રાખ્યો, તે પાછળ પૃથિરાજ તે પાછળ નિદુરરાય, અને તે પાછળ જેતરી પરમાર રહ્યા. આ પ્રમાણે તેઓ આગળ વધવા માંડ્યા. પૃથિરાજની ભયંકર સેના ચાલવા લાગતાં ઉડેલી રજની ડમરીને લીધે દિવસ પણ રાત્રિના જેવો જણાવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે મુકામ કરતો, સેન્યના ભારથી પૃથિવીને કંપાવતો, વીર પૃથિરાજ આગળ વધવા માંડ્યો. તેથી ભીમદેવના દેશમાં સર્વત્ર ભય પથરાઇ ગયો. લોકો ગામ છોડી નાસી જવા લાગ્યાં. ધૂળ ઉડવાથી માર્ગે ઢંકાઈ ગયો, અને પૂરવેગથી સેના આગળ વધવા માંડી. ભાલા, તલવારો, ખરછીઓ અને શસ્ત્રો સૂર્યના તેજથી ચળકવા લાગ્યાં. આ પ્રમાણે આગળ ચાલતાં મુકામ કરીને સર્વાનુમતે ઠરાવ થયો કે,—પ્રભાતે ચંદ્રારોટને ભીમને મુકામે મોકલી યુદ્ધનો સંદેશો કહેવરાવવો, સૂર્યોદય થતાં થતાં તો ચલુઆણુને બીજાં શકુન થયાં, બીજાંયારનાં શુભ શકુન થતાં તો યોદ્ધાઓ મનમાં અત્યંત પ્રસન્ન થયા. પૃથિરાજનો રાજભાટ ચંદ્ર નિસરણી, જાળ કોદાળી અને દીવો લઇ ભીમદેવને મળવા ગયો. ચંદ્રભાટે ભીમદેવના મુકામની પાસે જઇ પોતાના આવવાના સમાચાર કહેવરાવ્યા. એટલે ભીમદેવે પોતાના ભાટને ચંદ્રના સન્મુખ મોકલી તેને પોતાની સભામાં બોલાવ્યો. ચંદ્રે સભામાં આવી રીત્યાનુસાર

આશીર્વાદ દીધો, એટલે ભીમદેવે તેને યથાયોગ્ય ધનમ આપ્યું. ચંદ્રનો કાંઈ નિરખીને ચાલુખ્યના સામંતે પુછ્યું કે:— ‘ભાટ તમે તો ક્ષત્રિયોના સમાન અસ્ત્ર બાંધો છો; પરંતુ આ જાળ વિગેરે સાથે લેવાનું શું કારણ? ’ અદે કહ્યું કે:— ‘સમ્મર અને દિલીનો સ્વામી તમારા ઉપર ચડી આવ્યો છે, એ માટે જો કદાચ તમે ડરીને આકાશમાં ચડી જશો તો આ સીડીપર ચડીને તમને પકડી લેશે. જો પાણીમાં પ્રવેશ કરી જશો તો જો પ્રકારે માછલાંને જાળથી પકડવામાં આવે છે તે પ્રમાણે તમને પકડીશે. જો પૃથિવીમાં પ્રવેશ કરી જશો તો આ કોદાળી વતી પૃથિવી ખોદીને તમને બાહાર કાઢીને પકડીશે. અને જો ગુફામાં પેશી જશો તો આ દીવાથી તમને શોધી લઈ પકડીશે પણ આ સમય તમને છોડનાર નથી. માટેજ આ સર્વ વસ્તુઓ સાથે રાખી છે.’ ચહુઆણના ભાટનાં આવાં અતિગર્વ ભરેલાં વચનો શ્રવણ કરી સભાસદો પૈકી એક જાલા સભાસદે કહ્યું કે:— ‘હે ભાટ! જ્યારે સોમેશ્વર માર્યો ગયો, ત્યારે આ તમારા બધાં અલંકારને ક્યાં રાખી આવ્યા હતા? પૃથિરાજને એ દિવસનું સ્મરણ છે કે નહિ? અંદે કહ્યું કે,--એ દિવસને વિસારવા માટેજ આ દિવસ છે. એકવાર ઉંદર કદાચ ખિલાડીને મારી નાખે નો તેથી ઉંદરને અભિમાન કરવું જોઈતું નથી. દૈવાધીન પદાર્થ એકવાર ઉધો પણ પડે છે. સિંહ સાથે શિયાલની તુલના કરવી ઉચિત નથી. છતાં પણ હવે ‘હાથ કંકણને આરશીની શી આશ્ચકતા છે.’ હવે હાથ વેંતમાં બાજી આવી રહી છે. ‘ચંદભાટે જ્યારે આ પ્રમાણે જાલાને પ્રત્યુત્તર આપ્યો ત્યારે ગુર્જરેશ્વર બોલ્યો કે, ‘ચંદ! ભાટના પુત્રો વાણી યુદ્ધમાંજ કુશળ હોય છે. દૈત્ય ગા-જોથી યુદ્ધ કરે, અને ભાઈઓ વારસા માટે મુક્તીઓથી લડે પણ ક્ષત્રીઓ એવું યુદ્ધ કરતા નથી. ચહુઆણ અને સોલંકીનું યુદ્ધ વાણીથીજ સમાપ્ત થવાનું નથી; પરંતુ તે લડાઈમાં તો હજારો પ્રાણી સુર લોકમાં જશે. આ કાંઈ વાતો કરવાથી લડાઈ પતી જવાની નથી સોમેશ્વરવાળો કહ્યો તો મરણ સાથે મટવાનો છે. તારા રાજાને સાફ કહે જે કે તારા જેવા દેડકાથી ભીમ રૂપી ભયંકર કાળોતરો નાગ કદી ડરવાનો નથી. ભાટ’ હવે તમે જાઓ. અને તમારા રાજાને કહો કે, યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થાઓ, વિશેષમાં તેને એટલું પણ કહે જે કે યુદ્ધમાં તૈયાર થયા પહેલાં ઇશ્વર સ્તુતિ કરી લીધે; કારણ કે સ્વર્ગમાં સોમેશ્વર પુત્રનું મુખ જોવાને તલસી રહ્યો હશે’ ભીમનાં વચનોથી ચંદ્રને બહુજ ક્રોધ ચડ્યો, અને જરા ગભરાયો પણ ખરો. તે તો ત્યાંથી તુરત ઉઠીને ચાલ્યો ગયો. અહિ પૃથિરાજ તેની વાટ જોતો હતો. ચંદ તેના સમીપ આવી ભીમનાં વચનોમાં વિશેષ મરી-મરચું અને મીઠું

નાંખી સકળ વાર્તા કહી દેખાડી અને વિશેષમાં કહ્યું કે:-ભીમ તો કહે છે કે:-સૂતેલા સાપ ઉપર દેડકું ફરીને જગતાં તેની જેવીસ્થિતિ થાય તેવી તમે કરો છો, ગુજરાતનો ઘણી ચતુરંગી સેના લઈ ચડે છે. મારા બોલ ઉપર તો તેણે લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. અને કિલો બોલવા લાગ્યો કે-તારી સાથે દૈમાસ, ચામુંડરાય, કન્દ અને તારો રાજા મુખમાં ખડ લઈને પગે ચાલીને મારી પાસે કેમ ન આવ્યો? મેં ઘણી લડાઈઓ કરીને જય મેળવ્યો છે, તારા શિયાળ સરખા પૃથિરાજથી હું સિંહ સદૃશ ભીમ જરા ડરવાનો કે ડગવાનો નથી એતું પકડું વાદ રાખજો. તારા રાજાને કહેજો કે જેવા તે બીજા રાજા જીત્યા છે. તેવો આ ભીમ હોય નહિ. તારા રાજાજેવા તો મેં હજારો રાજાને આ મારી તીખી સમશેરને શરણુ કરી સ્વર્ગમાં મોકલી દીધા છે. 'ચન્દના મુખથી ચહુઆણુરાય આવાં વચનો સાંભળી, તે સાંભળતાંની સાથેજ ક્રોધથી લાલ પીળા થઈ ગયો. સભાના પ્રત્યેક સભાસદો ચન્દના વચન શ્રવણુ કરી ક્રોધયુક્ત થઈ ગયા. સવા પ્રહર દિવસ ચડતાં તો વળી ત્રીજા શકુન થયાં એટલામાં તો ચહુઆણુ સેનામાં રણનાં નગારાં વાગવા માંડ્યાં. વીરપૃથિરાજે પોતાની પાસે નિહરરાયને બોલાવીતેનો લાથ પકડીને કહ્યું કે- 'આ સર્વ યોદ્ધાઓમાં તમે અગ્રગણ્ય છે? મારી પ્રીતિનું પાત્ર છો, મારો તમારા ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. તમે જીત છો. અને તમારા પૂર્વજો સદૃશજ તમે પણ શૂરવીર છો. તમારી સાથે એકવાર જો દેવતાઓ લડવા માટે આવે તો તેનો પણ તમે પરાજય કરો તેવા છે, પાંડુ પુત્ર અર્જુનના જેવું તમે યુદ્ધમાં પરાક્રમ દર્શાવી શત્રુઓને ત્રાસ આપનારા છો. યુદ્ધ સમયે તમે આ-અસાર ક્ષણભંગુર. સંસાર ઉપર પ્રીતિ ન રાખતાં સ્વર્ગનોજ વિચાર મનમાં રાખી, મારવું યા મરવું એવા ચોક્કસ નિશ્ચય ઉપર આવી એક ચિત્તથી સામંતો સહ યુદ્ધ કરનારા છો, એ વાતની મને પૂર્ણ પ્રતીતિ છે. અને આજ પણ તમારાજ બળ ઉપર હું ઝુઝું છું માટે આજ યુદ્ધમાં જરા ન્યુનતા ન રાખતાં વિષમ યુદ્ધ કરી શત્રુઓનો ઘાણુ કાઢી નાખી નામને દીપાવશો. 'આવાં પૃથિરાજનાં વચન સાંભળી નિહરરાયે કહ્યું કે:- 'આપના સામંતો શત્રુને ઘાસની પેઠે કાપી નાંખે તેવા છે, ચહુઆણુરાય! આપના બળથીજ આપના સરદારો બળીયા છે. આપના કાકા નરવ્યાઘ કન્દ ચહુઆણુ તો બાલ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થામાં યુદ્ધથીજ આનંદ પામતા આવેલા છે. તેને યુદ્ધ જેવું બીજું એક રસતું નથી. જેના સન્મુખ તે લડે છે, તેના તો ભોગજ મળ્યા. તેનો તો તે ક્ષણમાં નાશ કરી નાખે છે. કન્દને સેન્યના અગ્રમાંજ નિરખતાંની સાથે શત્રુ સેન્યનો અર્ધ ઉત્સાહ થઈ જાય છે. જેને ભી-

'મ પિતામહનો અવતાર કહે છે તે કન્હ સામે ચાલુમ્મ રૂપી ઊંદરડો ક્યાં
 સુધી ટકી શકવાનો છે.' આપ નિશ્ચીત રહો. નિહુરરાયનાં આ વચનો અ-
 વણુ કરી પ્રસન્ન થઈ પોતાના કન્હમાં જે ઉત્તમ મોતીની માળા હતી તે નિહુર-
 રાયના કન્હમાં નાખી. આ પ્રમાણે રણુમાળા કન્હમાં ધારણુ કરી મહાશરવીર
 નિહુરરાય સઠોડે નોખત વગડાવી નોખતના નાદથી સામંતો અને સેના એકઠી
 થઈ, અને જેમ તારાના મધ્યમાં ચન્દ્ર શોભે તેમ સેન્યના મધ્યમાં નિહુરરાય
 શોભવા લાગ્યો. ત્યાર પછી પૃથિરાજે પોતાનો પાટ ઘોડો પોતાના કાકા કન્હ-
 ચહુઆણુને આપી તે ઉપર આગ્રહથી બેસાડ્યો. પાટ ઘોડા ઉપર બેસીને
 કન્હે કહ્યું કે-હે વીર પૃથિરાજ ! જ્યાં સુધી મેં મારા ભાઈ સોમેશ્વરના શત્રુને
 મારી સમશેરથી મરણુને શરણુ કરી, મારી તલવાર તેનાં રૂધિર વાળી કરી
 નથી, ત્યાં સુધી મારા બળ-પૌરૂષને ધિક્કાર છે. આજે રણુમાં હું મરીશ. મારા
 ભાઈના શત્રુને મારી મારું હૃદય શાન્ત કરીશ. ' આવા કન્હનાં વચન
 અવણુ કરી પૃથિરાજે તેને શાન્ત કરવા કહ્યું કે:-કાકા ! તે માટે આજ
 તમે ઢિકર ન કરો. સમયની બલિહારી છે. કારણુ કે ધનુષ્ધારી અર્જુન એક
 સમય ગોપિગોનું સંરક્ષણુ કરી શક્યો નહતો. શ્રીરામચન્દ્રજી પણ એક સમય
 સીતાને વનમાં જોઈ બેઠા હતા. પાંડવો પણ બરી સભામાં દ્રૌપદીનાં વસ્ત્ર
 હરણુને જોઈ બેસી રહેલા હતા. નળરાજ પણ દમયંતીને અરણ્યમાં મૂકીને
 ચાલ્યો ગયો હતો અને હરિશ્ચન્દ્ર જેવા સત્યવાદી રાજાને પણ ચાંડાલને ત્યાં નોકરી
 કરવી પડી હતી, માટે એવા બનાવ માટે શોચ કરવો યોગ્ય નથી નામ તેનો નાશતો
 છેજ. હું આપને મારા હૃદયેવ સરખા અને પિતા સદૃશ સમજું છું. જેમ
 ખયુરના શપ્દને સાંભળતાંની સાથેજ નાગ સંતાપ જાવ છે, તેમ તમારા
 ધનુષના ટંકારથીજ શત્રુઓ નાશી જવાના છે. આ પ્રમાણે પૃથિરાજ પોતાના
 કાકા કન્હ અને સાંમત નિહુરરાયને માન આપતો હતો, એટલામાં જનસુશો-
 દારા ખબર થયા કે, ભીમ ભારે સેન્ય લઈને સમીપમાં સત્કાર કરવાને આવી
 પહોંચ્યો છે. જેમ છંછડાયલો કાળો નાગ કોપાયમાન થાય. અથવા સૂતેલ
 સિંહને ખીજીવી ઉઠાડવામાં આવે, અથવા શ્રીખમ કાળમાં જેમ એક નાની
 અગ્નિની ચિનગારી આખાં વનને સળગાવી મૂકે તેમ ભીમ આવવાના સ-
 માચાર થતાં તો વીર પૃથિરાજ કોપથી પ્રબલિત થઈ ગયો. તેની આંખો
 લાલ ચોળ થઈ ગઈ. તે બચંકર જણાવા લાગ્યો, જાણે ત્રિપુરાસુરને મારવા
 શંકરે કાળ રૂપ ધરણું હોય તેમ આ વખતે પૃથિરાજ જણાવા લાગ્યો. તે
 સામે કોઈ પણ જોઈ શકતું ન હતું. તેને આ સમય જગતપ્રત્યે ઉદાસીનતા
 જ થઈ ગઈ હતી. તે મારવું યા મારવું એવા ચોક્કસ નિશ્ચય ઉપર આવી ગયેલો

હતી. એટલામાં તો એય સેના રણભૂમીમાં આવીને ઉભી. એટલે તુરત દિ-
શાઓને પ્રતિધ્વનિત કરતી તોપો * છુટવા લાગી જીંજસ છુટવા લાગ્યા.
અગ્નિબાણ આકાશમાં ઉડવા લાગ્યાં. અને આસુર યુદ્ધનો આરંભ થયો.
સ્વારો સ્વારોની સાથે, પાદલ પાદલોની સાથે અને હાથીઓ હાથીઓની
સાથે, એમ એક બીજા સાથે તુમુલ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. જે પ્રકારે કાર્તિકમાસની
નિર્મળ રાત્રીમાં આકાશમાં તારા દેખાય છે, તે પ્રકારે હવાઈગોળા આકાશમાં
દેખાવા લાગ્યા. જોત જોતામાંતો એવી ધનધોર લગાઈ થઈ કે ધૂળથી અને
દાશની ધુણીથી સમસ્ત દિશાઓ અને આકાશ અધકારમય થઈ ગયું.

દિશાદિશી દુઃખસેન ભય, નારગોર ગહરાન;

કદુકબાન આઘાત ડઠિ, ડહિય અગ્ગ અઘમાન.

ચાલુક્યના સૈન્યની એવી તો ઉત્તમ વ્યૂહ રચના હતી કે,—તેને ચહુ-
આણો તોડી શક્યા નહિ, તેમ ચહુઆણનો વ્યૂહ પણ ભેદી શકાય તેમ
નહતો. ત્યારપછી તીર, ત્રિશૂળ, તલવાર, ગદા, ચક્ર, ભુશંડી, ધનુષ, અને
કટાર—આદિ અનેક અસ્ત્ર શસ્ત્ર ચાલવા લાગ્યાં. વીર પુરૂષો સિંહનાદ કરી
શત્રુ પર અસ્ત્ર પ્રયોગ કરતા હતા. અને કાયર પોતાનો જીવ લઇને નાશતા
હતા. યોગ્ય વખતના યુદ્ધમાં તો સાબરમતીનું જળ રધિર યુક્ત બની
ગયું. અને તેમાં તરતા હાથ અને પગ—આદિ અંગ હજારો જળ જંતુના

* પ્રાચીન કાળમાં બંદૂકને નળિકા અને તોપને શતઢની કહેતા હતા. ધ-
ણાજ પ્રાચીન સમયથી ભારતવર્ષમાં દારૂ અને ગોળાનો ઉપયોગ થાય છે. રા-
માયણમાં અગ્નિબાણ અને શતઢની—આદિ શબ્દો આવે છે. શુકનીતિમાં પણ
આસુર યુદ્ધ પ્રકરણમાં દારૂ ગોળા અને બંદૂકના વિષયમાં લખેલું છે કે— ‘જ્યારે
મંત્ર અસ્ત્ર ન હોય, ત્યારે નાસિકાસ્ત્ર લેવાં નાસિકાસ્ત્રના બે બેદ છે. એક મોટી
એટલે તોપો અને બીજી નાની બંદૂક અને જંજળ—આદિ બંદૂક તથા તોપ કયા
પ્રકારે અને કેવી રીતે બનાવવી અને શી રીતે તે વાપરવી તેનું પણ તેમાં સ-
વિસ્તર વર્ણન કરેલું છે. દારૂ બનાવવાની રીતિ પણ શુકાચાર્યજીએ એ પ્રકરણમાં
લખેલ છે. પરદેશી ઇતિહાસ વેત્તાઓનાં વચનથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે, ભારત-
વર્ષમાં ધણાજ પ્રાચીન સમયથી દારૂ, ગોળા, તોપ અને બંદૂકનો ઉપયોગ થતો
હતો. એ અસ્ત્રોની સ્થિતિ પૃથિરાજના સમયમાં ધણીજ સુધરેલી સ્થિતિમાં હશે;
કેમકે જ્યારે શુકનીતિના સમયમાં તે ઉત્તમ સ્થિતિમાં હતાં તો પૃથિરાજના સ-
મય સુધીમાં તેમાં વિશેષ સુધારો થવા સંભવ છે; પરંતુ એમ કહી શકાય છે
કે,—હાલ તેનો જેટલો મોટો વિસ્તારમાં ઉપયોગ થાય છે. તેટલો પૂર્વ કાળમાં ઉ-
પયોગ નહિ હોય, કેમકે રજપૂત વીરઅગ્નિનાં અસ્ત્રથી શત્રુનાં પ્રાણ લેવાને ઉત્તમ
સમજતા ન હતા, તેઓ તો બાહુબળથીજ શત્રુનો પરાજય કરવો તેને ઉત્તમ
મજાવા હતા.

સમાન દ્રષ્ટિએ આવતાં હતાં. મસ્તક કપાઈ જતાં યોદ્ધાઓનાં ધડ ધનધોર સંગ્રામ કરતાં હતાં. ધાયલો ધૂમતા હતા. ભૂત, પ્રેત અને વૈતાલ નાચતા હતા. અને યોગિની ખપ્પર ભરી ભરી રૂધિરપાન કરતી હતી. આ પ્રમાણે તુ-મુલ્લ યુદ્ધ એક પ્રહર સુધી ચયું. લોથપર લોથ પડી હગલા થઈ ગયા. મત-વાળા હાથી અને ઘોડાઓનાં પડવાથી માર્ગ રોકાઈ ગયા. ગીધ પક્ષીઓ પર-સ્પર લડી લડીને મૃતક સૈનિકોનાં માંસને તોડી તોડીને ખાતાં હતાં. દેવી અને દેવતાઓ પણ વિમાનોમાં બેસી બેસીને આ સંગ્રામને જોવા આવ્યા હતાં. રણભૂમિમાં શરીર ત્યાગેલ વીર પુરૂષોને વરવા માટે અપ્સરાઓ વરમાળા લઈ આવીને ઉભી હતી. કાલિકા અને ત્રીસદાશિવજીની ભૂતાવળ પ્રસન્ન થઈને આકાશમાં નાચવા લાગી. કેટલાકે સાંગોથી શરીરનો ત્યાગ કર્યો. કેટલાક તરવારોથી શરીર ત્યજી ગયા. મારો, મારો, કાપો, કાપો અને પકડો પકડોનો અવાજ સર્વત્ર થઈ રહ્યો હતો. કેટલાક તો ઢંઢ યુદ્ધ કરતા હતા.

આ ભયંકર સંગ્રામમાં ગુજરાતના સારંગ મહવાણાએ અને પૃથિરા-જના કાકા કન્હયદુઆણે મહા અદ્ભુત પરાક્રમ દર્શાવ્યું. એ બે વીરસ્વર્ગની ઈચ્છાવાળા હતા. તેથી વીરરસમાં અત્યંત નિમગ્ન હતા. તે બન્ને સિંહના સમાન હુકાર કરી એક બીજાના સન્મુખ દોડ્યા. એ બેએ એવું તો દારણુ યુદ્ધ કર્યું કે-જેથી આકાશમાં ધરનારા દેવતાઓ પણ ચકિત થઈ ગયા. જે પ્રકારે વનના સુકાધાસમાં દાવાગ્નિ સળગી ઉઠે છે, તે પ્રકારે તે બન્નેમાં વૈરાગ્નિ સળગી ઉઠ્યો એ બન્નેના હિન્દુ સૈનિકો પણ સંગ્રામમાં અપરિમીત પરાક્રમ કરી આ જન્મના ઋણથી મુક્તિ પામવા લાગ્યા. ‘પરાક્રમ અને કીર્તિજ અમર રહેનાર છે, પાણીના પરપોટાના સમાન આ દેહ નાશવાન છે’ એવો વિચાર કરીને સૈનિકો રણમાં પરાક્રમ કરવા લાગ્યા. યુદ્ધના આવેશથી પાછળનાં મનુષ્યોને આગળ વધવાનો માર્ગ ન મળ્યો. આવતાં મનુષ્યો યશ પ્રાપ્ત કરી કરી તેઓને માટે માર્ગ કરતાં ગયાં. મોટા નગરના ઘોરી રસ્તા મનુષ્યોથી મેળાને દિવસે જેમ ખીચોખીચ ભરાઈ જાય છે. તેમ સ્વર્ગનો રસ્તો યોદ્ધાઓથી ભરાઈ ગયો. એ સમય મેઘમાંથી જેમ વિદ્યુત્ ચમકે તેમ કન્હયદુઆણુની સમશેર ચમકવા લાગી. એક બાણુ કન્હ અને બીજી બાણુથી સારંગ મહવાણો વાસ્તવિક યોદ્ધાઓ હતા તે સિંહ સદૃશ લડ્યા. તેમાં હાથીના સમાન ગાજી રહેલા વીરોના મધ્યમાં કન્હતી તલવારથી સારંગ મહવાણાનું શિર જે પ્રકારે વજ્રધાતુથી પર્વતનાં શિખર દૂટી પડે છે તેમ કપાઈને પૃથિવીપર પડ્યું. ચહુઆણુની સેનામાં જ્યજ્ઞકારનો શબ્દ થયો. તેથી સમસ્ત દિશાઓ ગાજી રહી.

સારંગ મહવાણો રણમાં મરણ પામ્યો, અને કન્હયદુઆણુ જીત્યો,

એ સમાચાર થતાંની સાથેજ ગુર્જરેશ્વર ભીમદેવ દ્વેષથી બળી ઉઠ્યો. અને તેણે પૃથિરાજના સન્મુખ આવીને સિંહનાદ કર્યો, અને ગુજરાતનું સેન્ય મહાવેગથી ચઢુઆણે ઉપરજ દૂડી પડ્યું. પૃથિરાજે પણ પોતાનાં સેન્યને શાહબાસી આપી, તેઓના ઉત્સાહને વધારી તેના સામું મોકલ્યું. જે પ્રકારે બે વાદળો અથડાવાથી મહા ભયંકર ગર્જના થઇ. વિદ્યુતનો અગ્નિ ઝરે છે તે પ્રમાણે તલવારો ચાલવા લાગી. સોમેશ્વરનાં વૈર નિમિત્ત ગુજરાતપર પડેલા પૃથિરાજનાં આ ભયંકર યુદ્ધનું વર્ણન રાસામાં આ પ્રમાણે લખેલું છે.

‘અર્ધ પ્રહર પર્યન્ત ધોર યુદ્ધ થયું. ચઢુઆણના અસંખ્ય યોદ્ધાઓ માર્યા ગયા. ગુજરાતના મરેલા હાથીઓથી રણભૂમી ભરાઇ ગઇ. પૃથિરાજે આ પ્રમાણે પોતાના પિતાનું વૈર વાળ્યું. હિસંક પ્રાણીઓએ રણભૂમીના મરણ પામેલા સૈનિકોથી પોતાની ક્રુધા શાન્ત કરી. પૃથિરાજનો ધોડો રણભૂમીમાં માર્યો ગયો જેથી પૃથિરાજ બહુજ મુશકેલીમાં પડી ગયો. અને તેનું સેન્ય પણ ધબરાઈ ગયું; પરન્તુ તેણે પોતાની હિમ્મતથી પુનઃ પોતાની સેનાના ઉત્સાહને વધાર્યો. અને બાણો છૂટવા માંડ્યાં. બાણોથી આકાશ એવું તો છવાઇ ગયું કે પક્ષીઓને ઉડવાનો પણ માર્ગ ન રહ્યો. એવું મહા ભયંકર યુદ્ધ થયું. પૃથિરાજ શાહબાસ ! શાહબાસ ! કહી પોતાના યોદ્ધાઓના ઉત્સાહને વધારવા લાગ્યો. અને પૃથિરાજે બીજા ધોડા ઉપર બેસી કોપ પામીને પોતાના ધોડાને મારી મૂક્યો. તેની ખરીની પડીથી પૃથિવી કંપવા લાગી. ચઢુઆણને આવતો નિરખી ચાલુક્યના સૈનિકો ડગમગવા લાગ્યા. અને વીરપૃથિરાજના ધનુષમાંથી અસ્ખલિત બાણો સૂસવાટા કરતાં છૂટવા લાગ્યાં તેથી અંતે ચાલુક્યની સેના સ્વર્ગમાં જવાના માર્ગનો પરિત્યાગ કરી પાછી હઠી, તે સમય આ યુદ્ધ જોવા આવેલા દેવ અને દાનવો આકાશમાંથી બોલી ઉઠ્યા કે,—‘જે ક્ષત્રી સૂર્યના માર્ગને બેઠી સ્વર્ગમાં પ્રવેશ કરે તેને ધન્ય છે.’ તે સમય ધોડાઓ હણહણાટી કરી રહેલા હતા. તલવારો ચમકતી હતી. શરવીર સીપાઇઓને રાજાની આજ્ઞા આપીને આગળ વધારી રહેલા હતા. વામન ભગવાને ત્રણ પગલાંથી ત્રણ કોડ જીત્યા હતા; પરન્તુ યોદ્ધાઓ તો માત્ર એકજ પગ આગળ વધવાથી ત્રણે જગતને જીતતા હતા. જાણે શ્રી સદાશિવજી રમતા હોય, તેમ યુદ્ધમાં જમણ કરતા હતા. જેમ જેમ ચાલુક્યની સેનાની હાર ટૂટવા લાગી. તેમ તેમ ચઢુઆણની સેના ધ્રુવના સમાન અચળ રહી તેનો પરાજય કરતી ગઇ. જે પ્રકારે ઘડી ઠોકવાની ઝાલર ઉપર મોગરીઓનો માર પડે છે, તે પ્રકારે જો કે ચઢુઆણની સેના ઉપર ગદા અને તીરનો મારો થતો હતો, છતાં પણ તેઓ તલ માત્ર પણ પાછા હઠ્યા નહિ. આ પ્રમાણે પોતાની સેનાનું આવું પરાક્રમ જોઇ પૃથિરાજ બોલી ઉઠ્યો કે—‘હું આજ મારી ઈચ્છાને

પૂણું કરીશ. અને ગુજરાતની ધરતીને રંડપો આપીશ ' આવાં પૃથિરાજનાં
 જયન સાંભળી બીમે પૃથિરાજના સન્મુખ આવીને કહ્યું કે- ' હવે તું જય-
 માનો નથી. અને સ્વર્ગમાં જ્યાં તારો બાપ સોમેશ્વર ગયો છે ત્યાંજ તને
 મોકલીશ. આ સમયે કન્હયહુઆણે પોતાના રાજની પાછળ રહી તેને હિમ્મત
 આપી, આ સમયનું વર્ણન ચંદ્રભાટે આ પ્રમાણે લખ્યું છે.

છન્દ મોતીદામ.

મિલે રણ ચાલુક સમ્મર નાથ
 વજી કલકૂટ સુવજન હાથ
 વતે નૃપ મીમ હતે પૃથિરાજ
 ગહી કર નાગન સી અસીરાજ
 ચમદન મીમ રહૌ ઘટ જન્ત
 સુ આનિકૈ આજ પહંચિય અન્ત
 કરી નર રંદરિ ગુજર દેશ
 રંકારિય મીમ મયંકર મેશ
 પચારિય કન્હ સુ પિથ્ય પચાહ
 હૈયે કિન સૂરત નિકર જાહ
 કિય સુનિ ઘાવ જુ સંભરિવારિ
 વહી અસિકંધ જને ઉઢતારિ
 ધુકત સુઘાવ કિયો મર મીમ
 સુરેલ સિસેલ વહી અસિહીમ

● પૃથિરાજ અને બીમ બન્ને યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. આજે જ એ ગજરાજો
 ને પોતાનું બળ દર્શાવવાનો અવસર મળ્યો, પ્રહાર કરતે કરતે બધાં અગ્રો
 તથા શસ્ત્રો ટૂટી ગયાં. બન્ને વીરોનાં શરીરમાંથી રૂધિરનો પ્રવાહ ચાલતો
 હતો. અન્તે પૃથિરાજના હાથની તલવાર બીમની કાંધેપર પડી કે જે બીમની
 છાતીને ચીરતી કલેજાંને આટતી પૃથિવીના ઉપર પડી ગઇ. બીમદેવે પણ
 પૃથિરાજ ઉપર સપ્ત પ્રહાર કર્યો પરંતુ હાથ ટોપ પર પડતાં, ટોપના
 એ કટકા થઇ ગયા. અને પૃથિરાજના મસ્તકમાં તે ધા વગતાં તે મૂર્ચ્છા
 ખાઇ પડી ગયો. સ્વર્ગમાં દેવતાઓ જયજયકાર કરવા લાગ્યા; કારણ કે
 એય સમાન યોદ્ધા હતા. દેવતાઓના શબ્દથી શંભુએ પોતાનાં નેત્ર ઉઘાડ્યાં.
 અપ્સરાઓ આ કૌતુક જોવાને માટે આગળ આવી. વિજયી પૃથિરાજ ઉપર
 સ્વર્ગમાંથી પુષ્પની વૃષ્ટિ થઇ અને બીમદેવ વિમાનમાં બેસીને દેવલોકમાં ગયો.

પૃથિરાજની મૂર્છા ઉતરી. શત્રુને મરણ પામેલો જોઇ વાળાં વાગવા
 માંડ્યાં. અને ભાટ ચારણ પૃથિરાજના ગુણાનુવાદ માવા લાગ્યા. ચહુઆણુનો

ક્રોધ શાન્ત થયો. તેણે ધાયલોને રણભૂમીમાંથી ઉપડાવી મંગાવ્યા. આ પ્રકારે પૃથિરાજે પોતાના પિતાનું વેર લીધું.

સંધ્યા થતાં યોદ્ધાઓએ તેજ સ્થાનપર નિવાસ કર્યો. ૭ સામંતો વિશેષ ધાયલ થયા હતા, તેઓને માટે યોગ્ય ઔષધોપચાર કરાવ્યો. પ્રાતઃ કાળ થતાં કમળો ખિલવા લાગ્યાં. સૂર્યોદયથી ચન્દ્ર અને તારાનો પ્રકાશ નિસ્તેજ થવા લાગ્યો. દેવતાઓનાં દ્વાર ઉઘડ્યાં. ચોર, ચક્રોર અને કુટિલો સંતાવા લાગ્યા. પૂજના સ્થાનોમાં શંખનાદ થવા લાગ્યા. વટેમાર્ગુઓ રસ્તે ચાલવા લાગ્યા. વૃક્ષોપર પક્ષીઓ કલોલ કરવાં લાગ્યાં. તે સમય સામંતોએ આવીને પૃથિરાજના ચરણમાં મસ્તક નમાવ્યાં અને તેઓએ આવી વર્ણન કર્યું કે:— 'મહારાજ ! આપના ધણા યોદ્ધાઓ માર્યા ગયા. ભીમ દેવલોકમાં ગયો. પૃથિવીનો ભાર ઓછો થયો. પંદરસો ઘોડા, પાંચસો હાથી અને પાંચ હજાર યોદ્ધાઓ માર્યા ગયા. ' ચંદ્રભાટ, પૃથિરાજનું અને સુભટાનું વર્ણન કરવા લાગ્યો કે:— ' આ દેહ સ્વમવત છે, જે કાંઈ આ જગતમાં દૃષ્ટિએ આવે છે, તે સર્વ નાશવંત છે, એ માટે જે સામંત પોતાના સ્વામીનો સ્વામી ભક્ત છે, તેને ધન્ય છે. અને જે પોતાના ધણી માટે સ્વર્ગનો માર્ગ લે છે. તેને પણ ધન્ય છે. '

ચંદે લખેલા પૃથિરાજ રાસામાં ભીમ અને પૃથિરાજનું યુદ્ધ આ પ્રકારે લખેલું છે, પણ રાસાનો લેખ માનનીય નથી. કેમકે મુસલમાનોના લેખથી એવું જણાય છે કે, ભીમદેવ મરણ પામ્યો નહતો. પૃથિરાજનાં મરણ પછી પણ તે જીવતો હતો, તો પણ એટલું તો સત્ય છે કે—ચઢુઆણુ વંશના તમ સૂર્યના સમાન પૃથિરાજે ગુજરાતના ભીમદેવનો યુદ્ધમાં પરાજય કર્યો હતો. ગુજરાતના રાજા ભીમદેવની સાથે અજમેરના રાજાનું ધનધોર યુદ્ધ થયું હતું. તેમાંનું આ યુદ્ધ છેલ્લું હતું. એ બન્ને રાજા પરસ્પર લડીને છેક નિર્બળ થઈ ગયા હતા. તેઓ એટલે સુધી તો નિર્બળ થઈ ગયા હતા. તેઓનાથી મુસલમાનોની સામે પણ થવાયું નહિ. અને એક પછી એક રાજા પરસ્પરના કુસંપથી ઘેરીના હાથથી પરાજય પામ્યા. ગુજરાત, અજમેર અને દિલ્લીનીજ આવી દુર્દશા થઈ નહતી, પરંતુ આખો ભારતવર્ષજ દુર્દશાને પ્રાપ્ત થયો હતો.

આ યુદ્ધથી ગુજરાતના સામંત રાજાઓ પણ અત્યંત નિર્બળ પડી ગયા હતા. લાખો મનુષ્ય ભીમ અને પૃથિરાજનાં નાશકારક વૈરરૂપી ધારા તીર્થમાં પડ્યાં. પૃથિરાજના વિજયી યોદ્ધાઓ અને સરદારોએ આ જીતના પછી ગુજરાતમાં લૂટ કરી દેશની મહાદુર્દશા કરી.

જે સ્થળે યુદ્ધ થયું હતું, તે સ્થાનપર જ્યસ્તાંબ બનાવવાની આજ્ઞા દઇ, પૃથિરાજ ચાલુક્યનાં પાટનગર અને ગુજરાતની શોભા નિરખવાને અ-
ણહિલપુર પાટણમાં આવ્યો. પાટણની શોભા અને ગુજરાતના રાજાઓનાં
કીર્તિરૂપ સહસ્ત્રલિંગ સરોવર અને દેવાલય-આદિને જોઇને તે પ્રસન્ન થયો.
પાટણના ગૃહસ્થોએ પૃથિરાજનું સાંરું સન્માન કર્યું; અને પ્રજાની દુર્દશા
થતી અટકાવવા પ્રાર્થના કરી. ભીમદેવના મરણના સમાચાર થતાં દુષ્ટ લો-
કો દેશમાં ઉપદ્રવ કરી રહેલા હતા, તેઓનો બદોબસ્ત કરવા માટે તેને કે-
ટલાક દિવસ ત્યાં રહેવું પડ્યું. સધળા લોકોએ તેને ભેટ આપી. જેમાં પાટ-
ણની પ્રસિદ્ધ રાજ ગણિકાએ પણ ચહુઆણુનો મુજરો કરી કર્ણાટકી નામ-
ની એક ચતુર છોકરી કે જેને તેણે કર્ણાટકથી બોલાવીને નાચવામાં તથા
ગાવામાં ચતુર કરી હતી. તે પૃથિરાજને ભેટ આપી. આવા પ્રકારની ભેટ
પૃથિરાજનેજ યોગ્ય હતી. એ ગણિકાની પુત્રીને જોઇ પ્રસન્ન થયો, અને
તેના બદલામાં વૃદ્ધ ગણિકાને પુષ્કળ જવાહિર આપી પ્રસન્ન કરી. પૃથિરા-
જને પાટણમાં વિશેષ વખત રહેવું સાંરું ન જણાતાં તે થોડા દિવસ પાટ-
ણમાં રહી, ત્યાંનો યોગ્ય બદોબસ્ત કરી ત્યાંથી અજમેર ગયો.

પૃથિરાજ ભીમદેવને મારી, પોતાના પિતાનું વૈર લઇ, કર્ણાટકીને લઇને
અજમેરમાં આવ્યો. અને ત્યાં બિંદુલી અર્થાત્ કુચના આકારવાળા તારાગઢ-
ના કિલ્લાને સુધરાવવાને બહાને કેટલાક દિવસ ત્યાં રહ્યો. અજમેરની પ્રજાએ
તેનું સાંરું સન્માન કર્યું. અને ખ્વાજાપીરે પણ દુવા દીધી. પૃથિરાજ મૂળ
થીજ રસિક હતો, અને હવે તો નવયૌવનવાળી કર્ણાટકીની સાથે રતિ-
સુખ લેતો વિશેષ રસિક બની ગયો. ગણિકાની ચાતુર્યતા અને કામશાસ્ત્રમાં
નિપુણતાએ તેને વિશેષ પ્રેમી બનાવી લીધો; અર્થાત્ તારાગઢના કિલ્લાનું
સધળું સમારકામ પૂર્ણ થઇ ગયું છતાં પણ તેણે દિલ્હીનું નામ લીધું નહિ.
અને

બુહો.

કામીકા ગુરુ કામહૈ, મોગીકા ગુરુ લામ;
કબીરકા ગુરુ સંતહૈ, સંતનકા ગુરુ રામ.

કપ્પીરનાં આ વચન પ્રમાણે થયું. કર્ણાટકી પૃથિરાજના ગુરૂ રૂપ થઇ,
એટલે કે જ્યારે સરદારો અને સામંતોએ કર્ણાટકીને સમજાવી, ત્યારે તેણે
રાજાને સમજ પાડતાં, રાજાએ દિલ્હી તરફ જવાનું ફરમાન કર્યું.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

ગર્વ અને યજ્ઞ.

નવર્દિતં बलं यैस्तु नभूपाः करदी कृताः

न प्रजा पालिता सम्यक् तेवैषण्ड तिला नृपाः

[શુક્રનીતિ.]

કે પછી એક એમ ઉપરા ઉપર થતા વિજયે અને ચડતાં ભાગ્યની સમૃદ્ધિએ વીર પૃથિરાજના હૃદયમંદિરમાં ગર્વ ઉત્પન્ન કર્યો. અને તેથી તેને સમસ્ત ભારતવર્ષના રાજાધિરાજ કહેવરાવવાની પ્રયત્ન ઇચ્છા થઈ. અને તેને પોતાના બળનું અભિમાન આવ્યું. તેણે ભારતવર્ષના બીજા બળવાન રાજાઓની ઉપેક્ષા કરી, ચક્રવર્તી પદ ધારણ કર્યું; પરંતુ દિલ્હીનું રાજ્ય હતું સાર્વભૌમની યોગ્યતાને પોહોચ્યું નહતું. જો કે તે સમય પૃથિરાજ પ્રમળ પરાક્રમી થોડો હતો, તેનાં શરનાં સ્થળે સ્થળે વખાણ થતાં હતાં. તેનાં સમાન તે સમય અપરીમીત પરાક્રમી વીર કોઈ ન હતો, તેના પરાક્રમથી વાચક વર્ગને પણ ઘડીભર એમ પ્રતીતિ થયા વગર રહેજ નહિ કે, એ કાળમાં દિલ્હી જેવું શહેર અને પૃથિરાજ સદૃશ કોઈ રાજા નહિજ હોય, પણ ના, તેવા અનુમાન ઉપર જવામાં ભૂલ છે; કારણ કે પરમ્પરાથી શેર માથે સવાશેર હોવાનો નિત્યક્રમ ચાલીજ રહેલો છે. તદનુસાર તે સમય ભારત વર્ષમાં કનોજનું રાજ્ય અને જયચન્દ્ર રોકોડ પોતાના પરાપૂર્વના સર્વોપરી પદને ભોગવતાં હતાં; એટલે કે તે સમય જયચન્દ્ર રોકોડની સમાનતા કરનાર કોઈ પણ રાજા ન હતો, એમ કહેવામાં જરા ખોટું નથી. કનોજનું રાજ્ય વિક્રમ સંવત્ પૂર્વે પ્રસિદ્ધ અને તે સમયનાં અગ્રગણ્ય રાજ્યોમાં પણ મુખ્ય હતું. ગંગાના કિનારા ઉપર કુસુમપુર નામનું નગર પૂર્વે મહા સમૃદ્ધિવાન ગણાતું હતું, તેજ સ્થાનપર આજકાલનું કનોજ નગર વસેલું છે. કુસુમપુરનગર કન્યાકુખ્જ અર્થાત્ કનોજ કેમ કહેવાયું, તેનું વર્ણન ચીનનો પ્રસિદ્ધ મુસાફર હુએનસંગ નિચે પ્રમાણે લખે છે.

“પ્રાચીન કાળમાં પવીત્ર શ્રી ગંગાજીના વનમાં એક મહાયોગી સમાધિસ્થ થઈને બેઠો હતો, તેના દેહ ઉપર રાક્ષસ થઈ આવ્યા હતા, અને પક્ષીઓએ નાખેલાં શાલનાં બીજ ઉગીને ઋષિને છાયા આપનારાં મોટાં વૃક્ષ

ચંદ્ર, રહેલાં હતાં. મનુષ્ય તે મહર્ષિજીને ' દુમ ' ઋષિના નામથી બોલાવતાં હતાં. તે સમયના કુસુમપુરના મહારાજા રાજવર્ધન રાજાને એકસો કન્યાઓ હતી. તે સો કન્યા એક સમય ગંગાજીના કિનારાવાળાં ઉર્વનમાં વિહાર કરવાને ગઈ હતી. વસન્તકાળ અને પ્રદોષનો સમય હતો, અને રાજા કન્યાઓ રોજે મળી પોતાનાં આભૂષણોનો ઝણકાર કરતી મધુર રાગથી સુંદર ગીત ગાઈ રહેલી હતી. તેઓના સુંદર રાગથી અને તેઓનાં પગનાં ઝાંઝરના ઝમકારના મધુર શબ્દથી સમાધિસ્થ દુમ ઋષિની સમાધિ ઉતરી જતાં નેત્ર ઉઘડી ગયાં, અને તે સો કન્યાને નિરખતાંજ ઋષિના મનમાં સંસારની બાવનાને જન્મ મળ્યો. આ ઉપરથી બીજે દિવસે દુમ ઋષિએ રાજવર્ધન રાજા પાસે કુસુમપુરમાં જઈને, રાજાની સો કન્યા પૈકી એક કન્યાની પોતાને માટે માગણી કરી. રાજાએ ઋષિની આ માગણીથી આશ્ચર્ય પામી, ' કન્યાઓને પુછીને આપને પ્રત્યુત્તર આપીશ ' એમ કહી ઋષિને વિદાય કર્યા અને પછી રાજાએ કન્યાઓને પુછ્યું, ' પણ સો કન્યા પૈકી કોઈએ પણ ઋષિ સાથે પરણવાની ઇચ્છા પ્રગટ ન કરી. મહર્ષિ શંકરાવતારદુર્વાસા સદશ આ દુસ ઋષિ પણ મહા ક્રોધી ગણાતા હતા. તેથી રાજાના મનમાં ઋષિના બચથી મહા ભારી ચિંતા ઉત્પન્ન થતાં તે ચિંતાગ્રસ્ત થઈ બીજે દિવસ 'ન્યારે મસ્તક ઉપર બે હાથ લગાડી એકાંત ભુવનમાં બેઠો હતો, તે સમય તે રાજાની સર્વથી નાની કન્યા પોતાના પિતાજીના સમીપમાં આવી. તો તે સમય પોતાના પિતાની મહા શોચનીય અવસ્થા નિરખીને કન્યા બોલી કે, - ' હે પિતાજી. ' આપ આવડાં બધાં મોટા રાજ્યના સ્વામી છો હજાર પુત્રના પિતા છો. છતાં આપ આવા શોચનિય શ્વા હેતુથી બેઠા છો ? આપને શું એવી મહા આપત્તિ આવી પડી છે ? આપના શત્રુઓ તો આપના નામ માત્રથીજ થરથરે છે, આપને કોઈ પ્રકારે શોચ કરવાનું કારણ કે પ્રયોજન જણાતું નથી, છતાં આપ આવી દશામાં શામાટે બેઠા છો ? તે મને કહો. પુત્રિનાં મુલલિત મધુર વચન શ્રવણ કરી રાજવર્ધન રાજા મહા પ્રસન્ન થયો, અને બોલ્યો કે, - ' હે વત્સે ! મહર્ષિ દુમ, તમે કે જે મારી સો કન્યાઓ છો, તે પૈકી એક કન્યાની માગણી કરે છે; પરંતુ તમે જે સો બેનો છો, તે પૈકી કોઈ પણ ઋષિની માગણીનો સ્વિકાર કરતી નથી, તેથી જો કદાચ ઋષિ ક્રોધિત થઈને શાપ આપે તો મારા પૂર્વજોનું અનાદિકાળનું જે આ રાજ્ય છે, તેનો નાશ થઈ જશે, એ ચિંતાથી હે બાલકા ! મને જરાપણ ચેતન નથી. હું શું કરું ? આં જાણી, કયા પ્રકારે મહર્ષિ મારાપર ક્રોધ ન કરે, એ વિચારમાં હું ગુંથાયો છું. મને એક પણ માર્ગ મળતો નથી તેથી હું મુંઝાળીયું. મને કશું પણ સુઝતું નથી. - ' પિતાજીનાં આવાં

શોચનિય વચન શ્રવણ કરી તે સર્વથી નાની રાજકન્યાએ ઉત્તર આપ્યો કે,
 'હે પિતાજી! આપના રાજ્યના નિમિત્ત હું પોતેજ તે મહર્ષિ સાથે વિવાહ
 કરવાને તૈયાર છું માટે ચાલો, વિલંબ ન કરો, આપ મને તે મહર્ષિ પાસે
 લઈ જાઓ.' પુત્રિનાં આવાં વચનથી રાજાનું મન પ્રકુક્ષીત થયું. રાજાને
 આશ્ચર્ય ધર્મ અને રાજા એક રથમાં પોતાની કન્યાને બેસાડી મહર્ષિના આ-
 શ્રમમાં ગયો. આ કન્યા સ્વરૂપવાન ન હતી. મહર્ષિ દુઃખ તો આ કન્યાને
 નિરખતાંની સાથેજ ક્રોધિત થયા, અને રાજાના વચન સાંભળ્યાં પછી દુઃખ
 ઋષિએ રાજાની કન્યાઓને શાપ આપ્યો કે,—તમે રૂપ ગર્વિતા થઈ મારાં
 કથનનો સ્વિકાર ન કર્યો, એ માટે તમે સર્વ ખુદી થઈ જાઓ,'! ઋષિના આ
 શાપથી રાજવર્ધન રાજાની નવાણું કન્યાઓ કુખ્જ થઈ ગઈ. અને તે
 સમયથીજ કુસુમપુર કુખ્જ કન્યાઓ વાળું નગર અર્થાત્ કન્યાકુખ્જ કહેવાયું.
 કે જે હાલ કનોજ નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

ધર્મીસનના સાતમા સૈકામાં તે સર્વથી મોટામાં મોટું રાજ્ય હતું.
 તેની સમાનતા કરે તેવું રાજ્ય કોઈ પણ ભરતખન્ડમાં તે કાળે ન હતું.
 સાતમા સૈકામાંજ નહીં, પરંતુ તેના પછી પાંચસો વર્ષે પણ એટલે કે-
 ખારમા સૈકામાં પણ તે સર્વ રાજ્યોમાં મુખ્ય ગણાતું હતું. ખારમા સૈકામાં તે
 તેનો વિસ્તાર અત્યંત વૃદ્ધિને પામ્યો હતો. તે કાળે કોઈ પણ નગર કનો-
 જની સમાનતા કરી શકે તેવું ન હતું કિલ્લાનો ઘેરાવો લગભગ સોળ ગાઉનો
 હતો. એ શહેરમાં તે સમય ત્રીશ હજાર તો માત્ર તાંબોલીઓની દુકાનો
 હતી. રાજા વિજયપાળ રઠોડે ઘણાં શહેરો અને નગરો જીતી કનોજના
 રાજ્યમાં મેળવી લીધાં હતાં, મોટાં મોટાં રાજ્યોમાં વિજયપાળનોજ ડંકો
 વાગતો હતો, અને તેનોજ ઝંડો ફરકતો હતો, મહા કવિચન્દ બાટે લખ્યું
 છે કે,—તે સમય વિજયપાળ રઠોડનું રાજ્ય ઘણુંજ વૃદ્ધિ પામ્યું હતું તે સેતુ-
 બંધ રામેશ્વર પર્યન્ત પોતાના વિજયનો ડંકો વગડાવી પછી કનોજ તરફ પાછો
 આવ્યો હતો.

મારાચ હન્દ.

કરજાટ સંકલાપ નેક મૂપ રાજનં,
 સમુદ્ર દિશિ મૂપ બંધિ મૈથિલા સુમાજનં;
 સુબ્રહ્મકોટ મચ્છરી સુરંગરાય કુંકનં,
 કલિંગ દેશ પૈફિરી ફિરંગ જીતિ સંચિન.
 ખાસેર દેશ સ્થાનયં ગંભીર ગુજરી ઘરં,
 સુમંદવા મહેન્દ્ર નદ્દ ગુણુ દેશ સો ઘરં.

સુમાગધં મલીલ મુલ્લ ચન્દ્રકા સનદયં,

ગુણાચલં ગુરાચયં પ્રકાશ સોમ મદટયં.

વિજયપાળ રાઠોડને, દિલ્લીના રાજા અનંગપાળ તુંવરે પોતાની સુર-
સુંદરી નામની કન્યા પરણાવેલી હતી, તેને પેટે મહા પરાક્રમી જગદ્ વિ-
ખ્યાત જયચન્દ્ર રાઠોડનો જન્મ થયો હતો. તે જયચન્દ્ર પોતાના પિતા વિજય-
પાળના મરણ પછી રાજ્યાસન ઉપર બેઠેલો હતો. જયચન્દ્રે પોતાના પિતાએ
સંપાદન કરેલાં રાજ્ય અને ઐશ્વર્યમાં ધણીજ ઉન્નતિ કરી હતી, સર્વ ભૂમ-
ડાળના રાજા, જયચન્દ્રની આણુ માનતા હતા, અને જયચન્દ્રની આજ્ઞા પાળવામાં
પોતાનું મહત્વ સમજતા હતા. સવાલાખ નિશાન, સત્તર હજાર હાથી, ત્રીસ લાખ
સ્વાર અને પચાસ લાખ પ્યાદલ તેની સેનામાં હતા, એ કારણથી જયચન્દ્રનું
ઉપનામ ‘ દળ પાંગજો ’ રાજા પડ્યું હતું; કેમકે આવી મોટી સેનાનું પ્રયાણ
કરતાં તેને પોતાનીજ ઉપાધિમાં અટકી રહેવું પડતું હતું. જયચન્દ્ર રાઠોડને
સંતતિમાં પુત્ર ન હતો, પરંતુ સિંહલદીપના રાજાની પદ્મણી કન્યા ગુન્હાધના
ગર્ભથી એક સંયુક્તા નામની પદ્મણી કન્યા ઉત્પન્ન થઈ હતી. પ્રિય પાદકગણ ! આ
પુસ્તકના નાયક વીર પૃથિરાજે, જયચન્દ્ર સદશ મહાબળવાન રાજાની ઉપેક્ષા
કરી સાર્વભૌમ પદ ધારણ કર્યું. અને મહાયશશાળી પૃથિરાજનાં અપૂર્વ દાનથી તૃપ્ત
થયેલા યાચકો; પૃથિરાજના યશોગાન આતા ગાતા કનોજ ગયા. કનોજના
જયચન્દ્ર રાઠોડની શ્રવણેન્દ્રિયે વીર પૃથિરાજના યશ જતાં, તે ઇર્ષ્યામીથી
બળી ગયો, પૃથિરાજના યશને તે સાંભળી શક્યો નહિ. અને તેના મનમાં
દ્વેષ તથા અભિમાન ઉત્પન્ન થયાં. અને તેણે પોતાના સામંતોને, બોલાવી,
પોતાની મહત્તાને સર્વોપરી રાખવા નિમિત્ત મહારાજા યુદ્ધિષ્ઠિરના સમાનરાજ-
સૂય યગ કરવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી.

રાજા જયચન્દ્ર રાઠોડે યગ નિમિત્ત તૈયારી કરવાની આજ્ઞા આપતાંની
સાથેજ સુમતિ નામના વૃદ્ધ, અનુભવી અને ચતુર મંત્રીએ, રાજાના ચરણ કમ-
ળમાં મસ્તક નમાવીને કહ્યુંકે, હે મહારાજાધિરાજ ! કલિકાળમાં યગ કરવાનો
ધર્મ શાસ્ત્રમાં નિષેધ છે. ઉજ્જૈનના પરદુઃખભંજન મહારાજાધિરાજ વીર
વિક્રમાદિત્યે પોતાનો સંવત ચલાવ્યો, પરંતુ યગ કર્યો નહતો, તેમજ આપના
પૂર્વજોએ પણ પ્રબળ પરાક્રમ કરી ખ્યાતિ મેળવેલી છે, પરંતુ રાજસૂય
યગ કરવા તરફ લક્ષ દીધુંજ નહતું. માટે આપ આ યગ વગર અન્ય બીજું
કાંઈ નામ અમર રાખવાને માટે કરો, અને એવાં ઘણાં કામો છે. પુરાણોની
કથાઓ ઉપરથી જાણવામાં આવે છે કે, યગનું પરિણામ ઉત્તમ આવતું નથી,
મનુષ્યમાં ધન, બળ અને પુરુષાર્થનો નાશ થઈ જાય છે. યગ મંડપમાં

હલકામાં હલકું કામ પણ રાજ પુરષોનેજ કરવું પડેછે. અને આપ જાણો-
છે કે આજકાલ એવાં કેટલા રાજા શ્રદ્ધાળુ છે કે જેઓ અહીં મંડપમાં વા-
સણું માંજવાનું કામ કરશે? મોટા મોટા પુલ બંધાવો, રોગીઓને માટે ઔ-
ષધાલયની સ્થાપના કરાવો, યાત્રાળુઓને માટે માર્ગ દુરસ્ત કરાવી પુણ્ય-
શાળાઓ બંધાવો. સ્થળે સ્થળે ધર્મશાળા બનાવો, અને મહારાજા અશોક રા-
યના સમાન ધર્મના ઉદ્ધારમાં દ્રવ્ય વ્યય આપ્રમાણે કરવું આપને ઉચિત છે; પરંતુ
યશકરવાની આકાંક્ષાનો આપ પરિત્યાગ કરો. પ્રધાનનાં આવાં વચન શ્રવણ
કરી જયચન્દ્ર રાડોડે કહ્યું કે, પ્રધાનજી ! યશના ધર્મમાં મને મહત્તામાં
મહા અન્તરછે. જે દુસ્તરછે તેજ કાર્ય મોટું છે. માટે મોટું કાર્ય કરવાનીજ
મારી ઇચ્છાછે. યશ કરવાથી બણા રાજાઓને હું મારા સામંતો કહી શકીશ
અને જે મારાથી વિરૂદ્ધ વર્તન કરશે, તેના સન્મુખ મારી સેના મોકલી, સે-
નાને કસોટી ઉપર કસીશ. નીતિશાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છેકે, જે રાજાને ચોથ
મળતી નથી, તે રાજા તેલ વગરના તલ અદશ છે. માટે હવે તમે જાઓ અને
તમારી ખુદ્દિના અનુસાર આમહત્ત કાર્યમાં સહાયતા કરો. આવું જયચન્દ્રનું બોલવું
થતાં પ્રધાને કહ્યુંકે 'જે શ્રી મહારાજાધિરાજની જેવી ઇચ્છા' એમ કહી સુમતિ
ઉઠ્યો અને તે યશની તૈયારી કરવામાં તત્પર થયો.

• દેશ દેશના રાજાઓને રાજસૂય યજ્ઞપર કનૈજમાં આવવાને માટે આ-
ગ્રાપત્રો લખવામાં આવ્યા અને હીરા માણિક મોતી, સુવર્ણ, ચાંદી, અનાજ
સાકર, ધી અને બીજી નાના પ્રકારની યશના યોગ્ય સામગ્રી એકઠી કરવામાં
આવી. રાજસૂય યજ્ઞના સમારંભ ઉપર આવવા વાળા રાજવંશિયોને ઉતરવા
ને માટે શ્રી ગંગાજીના સ્વચ્છ કિનારા ઉપર તમ્બૂ ખોડવામાં આવ્યા. એક
તરફ યજ્ઞશાળા તૈયાર થવા લાગી, અને બીજી તરફ નગરના મનુષ્યો પોત
પોતાનાં ઘરોને શણગારવા લાગ્યાં. કાશી, ઉજ્જન, બ્રહ્માવર્ત બંગાળ અને
દક્ષિણમાંથી વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને કનૈજમાં બોલાવવામાં આવ્યા. મહારાજા ધિરાજ
પાંડુકુળપણ યુદ્ધિષ્ઠરના રાજસૂય યજ્ઞની સામગ્રીને વિદ્વાનોએ પ્રાચીન
પુસ્તકોમાંથી શોધીને લખી આપી, અને પ્રધાનને તે વસ્તુઓ મંગાવી આ-
પવાને માટે સૂચના કરવામાં આવી. ઘાસ અનાજ અને નિવાસ સ્થાન અ-
દિના પ્રબંધ માટે નવીન માણસો રાખવામાં આવ્યાં અને સામંત રાજાઓ
ને શાશ્વ કામ ઉપર યોજવાતે માટે નોંધ કરવામાં આવ્યો. કેમકે રાજસૂય મંડ-
પમાં જે જે કામ કરવામાં આવેછે. તે સર્વ રાજપુરુષોને જ હાથે કરવા
માં આવેછે.

કનૈજમાં તો મહા ધામધૂમથી યજ્ઞની તૈયારી થવા લાગી. એટલામાં

તે આમત્રેલા રાજાઓ તથા વિદ્વાન બ્રાહ્મણો પણ આવી પોહોઝ્યા. રાજપુ-
 રોહિતે બ્રાહ્મણોની વ્યવસ્થા કરી, અને જેવી જેની યોગ્યતા તે પ્રમાણે તેને કામ
 સોંપવામાં આવ્યું. અને રાજાઓને પણ યોગ્યતા પ્રમાણે યજ્ઞ કાર્યમાં યોજ-
 નામાં આવ્યા. સકળ રાજાઓએ ઉપસ્થિત થઈને કાન્યકુબ્જેશ્વર મહારાજ-
 ધિરાજ જયચન્દ્રના આમંત્રણને માન આપ્યું; પરંતુ દિલ્લીપતિ ચહુઆણુ કુળ-
 જૂથણ પ્રબળ પ્રતાપી મહાવીર પૃથિરાજ અને સકળ શત્રુધારિ મહારાજ-
 ઝોના મસ્તકના મુકુટના મણિરૂપ ચિત્તોડ પતિ સમરસિંહ રાણો, જયચન્દ્રના
 યજ્ઞમાં સામેલ ન થયા. કેટલાક દિવસો સુધી તેની રાહ જોવામાં આવી;
 પરંતુ જ્યારે તેઓના ન આવવાના સમાચાર મળ્યા. ત્યારે તો જયચન્દ્ર મહા
 ક્રોધીત થયો, અને તેણે પોતાની મહત્તાની સ્પર્દા કરી, ખીજવાર દિલ્લી અને
 ચિત્તોડ દૂતને મોકલ્યા. જયચન્દ્રની આજ્ઞા થતાં એ સાંઢણી સ્વાર દિલ્લી અને
 ચિત્તોડમાં જઈ પોહોઝ્યા. દિલ્લીમાં આવેલા જયચન્દ્રના દૂતે પૃથિરાજની સ-
 ભામાં જઈને જયચન્દ્રનો સંદેશો સંભળાવ્યો કે, — ‘ હે ચહુઆણુરાય ! જયચન્દ્ર
 રોકોડે કહ્યું કે તમે જો નોકરી કરવામાં અસમર્થ છો, તો જમીન શાની
 ખાઓ છો ? તમે એક ફરમાનથી સમયપર હાજર ન થયા એ ઘણું ખોટું
 કર્યું. જો પ્રથમના ફરમાનથી હાજર થયા હોત તો તોતમારે માટે અમારા
 રાજાએ ઉત્તમ પ્રકારની નોકરીની યોજના યોજી હતી; પરંતુ હવે તે સ્થળ
 બરાબ ગયું છે, માટે હવે તો યજ્ઞ મંડપના દ્વારપાળના સ્થાન ઉપર આપની
 નોકરીની યોજના યોજવામાં આવી છે. માટે ત્વરાથી કનોજ આવી તે સ્થળને
 અહણુ કરો. દૂતનાં વજ્ર સદૃશ વચન શ્રવણ કરી વીર પૃથિરાજની આંખો
 લાલચોળ થઈ ગઈ, અને પોતાના ગુરૂ જનના દબાણથી કાંઈ પણ ન જો-
 લતાં મનને પરાણે મારીને મૌન રહ્યો. સભા બંધી સ્તામ્બ થઈ ગઈ. એક-
 સામાં ગોવિંદરાય જેહેલોતે રાજાની મુખ મુદ્રા ઉપરથી જાણી લીધું કે,
 દૂતને રોકડો જવાબ દેવાની રાજાની મરજી છે. જેથી તેણે દૂતને પ્રત્યુત્તર
 આપ્યો કે, — ‘ અરે ! આજ કલિયુગમાં રાજસૂય યજ્ઞ કોણુ કરે છે ? તમારો
 રાજા તો કદાચ અહંકાર યુક્ત થાય એવો સંભવ છે, પરંતુ કનોજના વિદ્વાન
 બ્રાહ્મણ અને કારભારીઓનું ચિત્ત ભ્રમિત થઈ ગયું છે, એ આશ્ચર્યની વાત
 છે. જરા વિચાર તો કરવો હતો કે, કલિકાળમાં તે યજ્ઞ થાય, જયચન્દ્રની
 સભામાં કોઈ વિચારવાનું માણસજ નથી. યજ્ઞ કરવો એ કાંઈ સહજ વાત
 છે. તથા લોકનું દાન દેવાનું સામર્થ્ય ધરાવનારા બલિરાજાએ સત્યયુગમાં
 યજ્ઞ કર્યો હતો. લંકાપતિ રાક્ષસેન્દ્ર રાવણને મારી, અલકાપુરીના પતિ કુબેરને
 પ્રસન્ન કરી, સૂર્ય કુળ જૂથણ શ્રીપૂર્ણ પુરુષોત્તમ ઈશ્વરના પુત્ર

શ્રીરામચન્દ્રજીએ ત્રેતામાં યશ કયો હતો, અને જેને અર્જુન તથા બીમસદશ બંધુ હતા, તથા શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર જેવા સહાયકની સહાયતાથી પાંડુકુળભૂષણ મહારાજા યુધિષ્ઠિરે ક્ષાપરમાં સળસળ યશ કયો હતો; પરંતુ તમારા રાજાને એવો કોણ સહાયક છે ? તેમજ તમારા રાજાએ એવો શો પુરુષાર્થ કરેલો છે ? કે તે યશ કરે છે. તેને ખખર નથી કે ધૌરીન્દ્ર મદને ઉતારનાર દિલીના ચહુઆણ કુળ-ભૂષણ વીર પૃથિરાજ અને સૂર્યવંશ ભૂષણ ચિત્રોડના પ્રખળ પ્રતાપી રાણા સમરસિંહ બેઠે કોણ યશ કરી શકે તેમ છે ? તમારો રાજા તેમનાથી શું વિશેષ પક્ષી-વાળો છે ? શું આર્ય ભૂમિ તેના વગર ક્ષત્રિય રહિત થઈ ગઈ છે ? તારો રાજા એવડો શાનો સૈન્ય અને દ્રવ્યથી અભિમાનમાં આવી દેવ સદશ વચનો બોલે છે ? તે જાણતો હશે કે પૃથિવી ઉપર મારા વગર ખીજો કોઈ વીર નથી, પણ માના તે સમજવું તેનું ભૂલ ભરેલું છે. નિર્ભીજ પૃથિવી ક્યારે પણ હોતી નથી, એ નક્કી જાણજો. અમે કાલિંદીના તટે રહેનારા તો તારા રાજાને ઓળખતાએ નથી કે તે કયા છૂઠા ખૂણામાં પડ્યો છે. તારા રાજાને ખખર નહિ હોય કે જેણે ગુજરાતના ભોળા બીમ સરખા ભયંકર પરાક્રમી ભદ્રવીરને પણ જેણે મારી નાખ્યો, અને ગજનીપતિ પાદશાહને પણ ધણી વાર કેદ કરી, દંડ લઈ છોડી મૂક્યો, એવા વીર ચહુઆણગમ વગર ખીજો જો યશ કરનાર અમે તો કોઈ જોતા જ નથી; માટે જા, સત્વર જઈને તારા રાજાને કહેજે કે, દિલીપતિ ચહુઆણરાય તને કલિવર્જિત યશ કરવાની આજ્ઞા આપતો નથી. સર્વ સભાસદોએ ગોવિંદરાય ગેહલોતના મતને અનુમોદન આપ્યું, અને હડીદારે તિરસ્કાર કરી જયચન્દ્રના દૂતને સભામાંથી બાહાર કાઢી મૂક્યો.

ચિત્રોડપતિ મહારાણા સમરસિંહજીએ પણ એવાંજ કઠોર વચન કહે-
 બરાબી મુક્યાં. રાણા સમરસિંહે જો કે કઠોર વચન કહેરાવી મુક્યાં, તો પણ યોગ્ય રીતે પ્રત્યુત્તર આપી દૂતને વિદાય કયો હતો, પણ દિલીના મહાપ્રતાપી એકવીર પૃથિરાજની સિંહરૂપી સભા નિરખી જયચન્દ્રનો દિલી આવેલો દૂત સ્તબ્ધ બની ગયો. તેનાથી પૃથિરાજનો અને તેના સામંતોનો તાપ સહન થઈ શક્યો નહિ, અને જેમ મૂર્ખ લોકોની સભામાંથી વિદ્વાન અનાદર થતાં ચાલી નિકળે, અથવા શૂરાઓના મધ્યમાંથી જેમ નપુંસક અપમાન થતાં ચાલી નિકળે, તેમ જયચન્દ્રનો દૂત ટૂંટલે લમણે અને વીલે મોઢે ચાલી નિકળ્યો. તેના પગ થરથર કંપવા લાગ્યા. છાતી ધડક ધડક થવા લાગી. મુખ ઉપર પ્રસ્વેદ વળી આવ્યો. ભયથી રોમાંચિત થઈ ગયો અને તેણે નિસ્તેજ મુખે કનોજમાં જઈ જયચન્દ્રને સર્વ વાર્તા કહી દેખાડી. મહા અ-

ભિમાની જયચન્દ્ર રાઠોડ દિલ્હી અને ચિતોડના સર્વ સમાચાર મળણ કરતાંની સાથે આવેશમાં આવી ગયો. તેના મુખ ઉપર લોહી ભરાઈ આવ્યું. તેનાં નેત્રાં વિકાળ જણાવા લાગ્યાં. તેની લુળ ૪૨કવા લાગી, અને તે હોડને ઘાત વચ્ચે દાખી આવેશથી સભા વચમાં કહેવા લાગ્યો કે, - 'અરે! પૃથિરાજ તે એવો બધો મગજમાં શાનો કેફ રાખે છે? તેનો કેફ ઉતારવા માટે ત્વરાથી તેને તથા સમરસિંહ રાણાને બંનેને હાથ બાંધીને મારી પાસે પકડી લાવો. આવાં વચન કહી જયચન્દ્રે સભાસદોના સન્મુખ બેયુ; એટલે તરતજ તેના નાના ભાઈ બાલુકરાય રાઠોડે ગર્જના કરી આસન ઉપરથી ઉઠી ઉભા થઈ ચહુઆણુરાયને અને રાણાજીને બાંધીને લાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. એટલે જયચન્દ્રે પ્રસન્ન થઈ તેને બે બળવાન યવન સરદાર પુરસ્કાનખાન તથા બંદાતમીર નામના જમાદારો તથા સાઠ હજાર મનુષ્યનું સૈન્ય આપ્યું, પણ યવનના મુહૂર્તનો દિવસ સમીપમાં આવેલો હતો, અને પૃથિરાજને તથા રાણાજીને પકડી લાવવા એ કાંઈ નાનીસૂતી વાત ન હતી, એટલે સુતેલા વિકાળ સિંહોને જગાડ્યા જેવું હતું. અને તેઓને પકડી લાવતાં સુધીમાં તો મુહૂર્ત વ્યતીત થઈ જાય તેમ હોવાથી યજ્ઞનું કાર્ય કરવા માટે પૃથિરાજની તથા રાણાજીની સુવર્ણની પ્રતિમા બનાવી પૃથિરાજની મૂર્તિને દ્વારપાલને સ્થાનકે તથા રાણાજીની મૂર્તિને વાસણુ સાર કરવાનાં સ્થળે રાખી. આ બે જગદ વિખ્યાત નરની પ્રતિમાઓને આવાં અનુચિત સ્થાનપર રાખવાથી પ્રધાને જયચન્દ્ર રાઠોડને કહ્યું કે, - 'આવા મોટા રાજાઓનું અપરોક્ષ અપમાન કરવું એમાં કાંઈ હું લાભ નિહાળતો નથી.' આવાં પ્રધાને વચનો કહ્યા છતાં પણ કોપિત જયચન્દ્રે પ્રધાનની વાતપર જરાપણુ લક્ષ આપ્યું નહિ.

બાલુકરાય રાઠોડ મોટી સેના લઈ દિલ્હીના તરફ ધસ્યો આવે છે, અને પોતાની સુવર્ણની પ્રતિમા બનાવી દ્વારપાળનાં સ્થાનપર રાખી પૃથિરાજનું જયચન્દ્રે અપમાન કરેલું છે. આ સમાચાર દિલ્હીમાં આવતાંની સાથેજ પૃથિરાજના મનમાં અત્યંત ક્રોધ આવ્યો. ક્રોધથી તેના હોઠ ૪૨કવા લાગ્યા. તેની જમણી લુળ ઉપરા ઉપર ૪૨કવા લાગી. તેનાં નેત્ર લાલચોળ ગઈ ગયાં. તેનાં નેત્રમાંથી જાણે અંગારા ઝરતા હોય એવો આભાસ જણાવા લાગ્યો. અને તેણે તેજ વખતે પોતાના અંગના સદૃશ દૃઢ અને રાજ્યભક્ત સામંત સરદારોને એકાંતમાં બોલાવીને કહ્યું કે, - 'હે શરવીર સરદારો! તમારા બળના ઉપરજ મારા યશનો આધાર છે. હું તમારા દ્વારાજ બળવાન અને પ્રતિષ્ઠિત થયો છું, અને તમારાજ સાહસથી મેં જયચન્દ્રના સમાન બળવાન રાજાના હાથને અપમાન કરી કાઢી મૂક્યો છે. હવે મારું માન જાળવવું એ કેવળ ત-

મારી તલવારને વશ છે; માટે હવે જે યોગ્ય જણામ તેવું કરો. તમે સર્વ લોક એતો જાણતાજ હશે કે બાલુકરાય રાડોડ સાઠ હજાર મનુષ્યનું સૈન્ય લઈ મને પકડી લેવાની આકાંક્ષાથી કનોજથી બહાર નિકળ્યો છે, અને યગ્ન મંડપના દ્વાર ઉપર દિલ્લી અને અજમેરના રાજાને અપમાન આપ્યું છે. માટે હવે જયચન્દ્રને તેનાં આવાં અધાર્મિક કાર્યને માટે શું શિક્ષા આપવી, તે તમે મંમતિ આપો ? 'વીર પૃથિરાજનાં આ વચનો શ્રવણ કરી,' તેના કાકા અને બીજા પિતામહના અવતારરૂપ નરન્યાય કન્હયદુઆણે કહ્યું કે, - 'હવે વિચાર કરવાનો અવકાશ નથી, માટે આપ કનોજને તોડો.' આવાં કન્હયદુઆણનાં વચન શ્રવણ કરી ગોવિંદરાય ગેહેલોતે કહ્યું કે, - 'આ સમય સાહસ કરવાનો નથી. કનોજને તોડવું એ કાંઈ નાનીસૂતી વાત નથી. જામ જાદવ બોલ્યો કે કનોજ તોડવું એ સહેલ વાત નથી, તો તેનાં પર-જણામાં ભૂટકાટ કરી મારીને યગ્નમાં ભંગ કરો. 'ચંદ્રપુડીરે કહ્યું કે, - 'તમે બધા કહો છો એ ખરૂં છે, પણ પ્રધાન ક્યમાપદાહિમાની સંમતિ લ્યો ને પછી જે રૂચે તે કરો; કારણકે ક્યમાપની સંમતિથી આપણે પ્રથમ પણ મહાન મહાન કાર્યો કરી વિજય સંપાદન કરેલ છે.' રાજ્ય કાર્યમાં કુશળ પ્રધાનના અનુમોદન વગર એક પગ પણ આગળ વધવું ન જોઈએ. આવાં ચંદ્રપુડીરનાં વચન સાંભળી પૃથિરાજે તુરત ક્યમાપદાહિમાના સામી દૃષ્ટિ કરી. કેમાસને આ બાબતમાં શી રીતે કામ લેવું એ માટે પુછવામાં આવતાં કેમાસે કહ્યું કે - 'મહારાજાધિરાજ ! આપના મુખ કમળમાંથી જે વચન નિકળ્યાં છે, તે પૂર્ણ થયા વગર તો રહેશેજ નહિ; પરંતુ કનોજ ઉપર ચડી જવાની સંમતિ હું આપી શકતો નથી. કારણકે જયચન્દ્ર રાડોડને ત્યાં અ-ગણિત સેના છે. રૂપથી મોહ પામેલાં પતંગીઆ જે પ્રકારે અગ્નિમાં પડીને બળી મરે છે, તે પ્રકારે શત્રુ રૂપી અગ્નિમાં પડવાની સંમતિ હું આપીશ નહિ; કારણકે જયચન્દ્ર પાસે એક તો એંસી લાખનું લશકર છે. વળી એની નોકરીમાં આ વખતે ભરતખંડના તમામ રાજાઓ હાજર થયા છે, તો તેના ઉપર અત્યારે આપણે ચડી જઈ વિજયની આશા રાખીએ એ સ્વમત છે, કારણ કે જયચન્દ્ર ઉપર વિજય મેળવવો એ કાંઈ નાની સૂતી વાત નથી. અને જે વિજય ન મેળવતાં ત્યાં માર્યા જઈએ ત્યાં કદાચ મારો કે પકડાઈ જ ગયા, તો દુશ્મનની કીર્તિ વધારવાનું કારણ આપણે જાતેજ આપ્યું એમ કહેવાશે, અને આજ પર્યંત મેળવેલી કીર્તિ ધૂળ જશે; માટે હું કહું છું તેમ કરો. મહારાજનું વચન સત્ય થાય, જયચન્દ્રના યગ્નનો વિધ્વંસ થાય અને લોકમાં આપણી અપકીર્તિ પણ ન થાય, એવો ઉપાય મોજવાની અત્યાવ-

સ્મૃત્તા છે. અને તે રસ્તો એ છે કે—આપ કનોજના ઉપર ચડાઈ ન કરતાં, બાલુકરાય ઉપર આક્રમણ કરી તેને મારો. એમ થવીથી આપણે એક કાંકરે જે પક્ષીઓ મારી શકીશું. આપ સર્વ સરદાર, નાણુતા તો હરોજ કે બ્યારે રાજસૂય યગ કરવામાં આવે છે, ત્યારે યગ કરવાવાળાના સીમાડામાં કોઈ પણ પ્રાણીનું મરણ થતું નથી. અને જો મરણ થાય તો યગ ભંગ થાય છે, અને તેથીજ રાજસૂય યગ વખતે બ્રાહ્મણોદ્ધારા મૃત્યુન્મયના મંત્રનો જાપ કરાવાય છે. તે મૃત્યુન્મયના મંત્રના જાપના પ્રતાપવડે તે રાજના રાજ્યમાં યગ પૂર્ણ થતાં સુધી કોઈ પણ સરખું પણ મરણ પામતું નથી, અને જો કદાચ મરણ પામે તો તેનું પાયશ્વિત રાજને કરવું પડે છે. અને હાલમાં આપણે એવું કોઈ પણ અદ્ભુત કામ જ્યમન્દ્રની નવાઈમાં કરી શકીએ તેમ નથી, જેથી આપણે યગની પૂર્ણહૂતી માટે પ્રથમ બાલુકરા-નને મારી તેની આહુતી આપીએ કે જેથી યગ બંધ થઈ જશે. મને ગઈ રાત્રિએ એવા સમાચાર મળ્યા છે કે—બાલુકરાય આપણા રાજ્ય તરફ આગળ ન વધતાં પોતાનીજ સીમા ઉપર છાવણી નાખી પડેલો છે, તેનો હેતુ એ છે કે જો કદાચ આપણે યગ ભંગ કરવાની ઇચ્છાથી કનોજ તરફ જઈએ તો આપણને તે રોકી રાખે. તેની સાથે જ સેના છે, તેનો તો આપણે સરવ્રતાથી પરાજય કરી શકીશું, માટે હવે વિલંબન કરતાં, એ ઉદ્ધોગમાં પ્રવૃત્ત થાઓ. ’ કેમાસનાં વચન સાંભળી સકળ સભા અત્યંત પ્રસન્ન થઈ. અન્દે ક્યમાપને ધન્યવાદ આપતાં કહ્યું કે—’ કેમાસજી ! આપની બુદ્ધિને ધન્ય છે. ત્યારપછી સર્વ સભાસદોના સમક્ષ કેમાસના તરફ વારંવાર હાથ કરીને કહ્યું કે:—

છાપય.

જિહિ કેમાસ પ્રધાન સોદિ સદવ ધન કઢયો;

જિહિ કેમાસ પ્રધાન, રાજ્ય ચૌહાન હિ ચઢયો;

જિહિ કેમાસ પ્રધાન, પારિ પરિહાર મૂર થલ;

જિહિ કેમાસ પ્રધાન, મ્લેચ્છ બાંધ્યો બલસન્બલ,

ચહુબોર જોર ચૌહાન તુપ, તુરક હિંદુ ઢરપત ઢરહ;

બારાહ બાઘ બારાહ નિજ, સુબક્ષ સુવાસ જંગલ ઘરહ.

કેમાસ દાહિમાના તરફ સમસ્ત સભા એકરસ થઈ રહી. સર્વ સામંત તથા સરદારોએ એકમત થઈ બાલુકરાય રોકોડપર આક્રમણ કરવાના ઉત્સાહથી કહ્યું કે,—’ સત્ય છે, કેમાસ અને ચંદકંઢે છે તે સત્ય છે. બાલુકરાયના

શા ભાર છે કે તે અમારા સન્મુખ યુદ્ધમાં ઉભી શકે. અમે પહેલેજ સંપાટે તેના સૈન્યને છિન્ન-વિન્ન કરી નાખીશું. આ પ્રકારની સાંમત અને સરદારોની સંમતિ મળતાં પૃથિરાજે સર્વને યુદ્ધ માટે તૈયારી કરવાની આજ્ઞા આપી. અને યુદ્ધનાં વાજાં વગડાવ્યાં, અને સત્તર હજાર વીણી કાઢેલા મનુષ્યોનું લશ્કર ચડ્યું. જોગણીઓએ આશીરવાદ આપ્યો. ગીધ અને સમળીઓ—આદિ માંસાહારી પક્ષીઓ ખુશી થવા લાગ્યાં. શ્રીસદાશિવજી અને કાલિકાને વધા-મણી પહોંચી, અને સ્વર્ગમાં અપ્સરાઓ વરવરવા તૈયાર થઇ. પ્રત્યેક મનલ કુચ કરતું ચહુઆણું સૈન્ય બાલુકરાયની છાવણીના સમીપ જઇ પહોંચ્યું. એટલે બત્રીસ હજાર માણસોનું સૈન્ય લઈ વીરબાલુકરાય, ચહુઆણરાયને સમશેરથી સત્કાર કરવા રણભૂમિમાં આવ્યો. ઉભય સેના રજપૂતોથી પરિ-પૂર્ણ હતી. અને બન્ને સેના પોતપોતાના રાજાની મહત્તાને માટે યુદ્ધ કરવાને ઉત્સાહ યુક્ત હતી. હાથીએ હાથી, ઘોડે ઘોડા અને પ્યાદલે પાય દલ એકત્ર થઇ ગયા અને રજપૂતો વચ્ચે મહત્તાના મમત્વની નાશકારક લડાઇ ચાલવા લાગી. કનોજની સેના પોતાના બળના ગર્વમાં હતી, અને ચહુઆણે તેવા મિથ્યા બળના ગર્વમાં નહતા, તેઓ પોતાને માટે ડરતા હતા. અને એ ડર તેમને કનોજના સૈન્ય કરતાં વધારે કાળજીથી યુદ્ધ કરાવતો હતો. બાલુકરાય પોતાના ભાઈને માટે રણભૂમિમાં આવ્યો હતો. અને વીર પૃથિરાજ ચહુઆણે તે પોતાને માટેજ રણમાં વીર હાક વગાડતો હતો. ઘણી-વાર સુધી દારૂણ યુદ્ધ ચાલ્યું, પણ કોઈના તરફથી વિજયનાં ચિહ્ન જણાયાં નહિ. સામસામા લશ્કરોએ કાપાકાપી ચલાવતાં હજારો માણસો માર્યા ગયાં. કનોજ તરફના ઘણા યોદ્ધાઓ મરાતાં બાલુકરાય તલવાર જેવી કન્હ ચહુઆણના સામે આવ્યો. બાલુકરાયના હાથીને પોતાના સન્મુખ આવતો જોઈને કન્હચહુઆણે પોતાની બરછી તેને મારી. બાલુકરાય જો કે નાનો અને ભોગ વિલાસને ભોગવનારો હતો; પરંતુ તે એવો નહતો કે યુદ્ધભૂમિ-માંથી ભાગી જાય. તે પણ એક બળવાન રજપૂતાણીનો પુત્ર હતો. રામ અને લક્ષ્મણની જેવી અવર્ણનીય પ્રીતિ હતી, તેવીજ જયચન્દ્ર અને બાલુકરાયની પ્રીતિ હતી, શ્રીરામચન્દ્રજી જે પ્રકારે લક્ષ્મણજી પ્રત્યે પ્યાર દર્શાવતા હતા; તેમજ જયચન્દ્ર બાલુકરાયના ઉપર પ્રેમ રાખતો હતો, અને લક્ષ્મણજી જે પ્રકારે અનન્ય ભાવથી શ્રીરામચન્દ્રજીની સેવા કરતા હતા, તથા પૂજ્યભાવથી જોતા હતા, તે પ્રકારેજ બાલુકરાય પણ જયચન્દ્રના પ્રત્યે અનુસરતો હતો. શરવીરને ઘટે તે પ્રકારે બાલુકરાયે કન્હનો આવકાર કર્યો; પરંતુ અનેક યુદ્ધ-માં જય મેળવી મહાઅનુભવ પામેલા વૃદ્ધ ચહુઆણે યોદ્ધાના આગળ તેનું

કાંઈ પણ બળ ન ચાલ્યું. ચહુઆણુના ઘોડેસ્વાર લશ્કરે મહાદારણુ યુદ્ધ કરી કનોજની સેનામાં આગળ વધવાને માટે કન્હ ચહુઆણુના હાથીને માર્ગે કરી આપ્યો. એટલે કન્હે બાલુકરાયના સન્મુખ ચાંઈને બરછીનો પ્રહાર કર્યો; એટલે શરવીર સડોડ કુંવરે કન્હની કાંધ ઉપર તલવારનો પ્રહાર કર્યો; પરંતુ કન્હ ચહુઆણુની બરછી વીરબાલુકરાયની છાતીને બેદી આરપાર નિકળી ગઈ, અને તે તરણુ થોડો મુર્ચ્છિત થઈ અંબાડીમાં ઢળી પડ્યો.

મુજંગી છંદ.

મિરે સેન કમધજરુ ચાહુઆનં,
 મરં મીર મારી ઉમારી કમાનં,
 ચલે દૂન સેનં મિલે વાન વાનં,
 મનો બુન્દ મહં મહં મં યજાનં.
 ગજે સૂર સૂરં લગે હથ્થ વત્થં
 દુભં ઠચ્ચરે આન ફેસં દુભત્થં;
 તુટે સીસ દીસં રુર રુન્દ મુન્દં
 પેરે ગજ માજે સુતુટ્ટે મુસુંદં,
 દિલે કન્હ ચૌહાન બાલુકરાયં
 ઉદે વિઠ્ઠ સૌકી સમં સજિ ઘાયં
 તથે બાલુકરાઈ સૌ સજ્જ હટ્ટં
 કહો કન્હ ક્ષણં સુસેલં નિહટ્ટં
 હન્યો સેલક્ષણં કમદ્વજ ઝરં
 સિલ્દે ફોરે ફુટ્ટે પટે પૂઢિ મૂરં
 ધરં કારિયં કન્હ સેલં ઝુનરૈવે
 પરયો બાલુકારાઈ સો મૂમિ ધકૂલે
 હન્યો બાલુકારાઈ દેલ્યો સમત્થં
 સૈવે દેલ્હી સામંત આમંત હત્થં
 મગી ફૌજ કમધજસા છાંદિ સેતં
 હન્યો બાલુકારાય દેલ્યો સમત્થં

બાલુકરાય પડતાંની સાથે કનોજના સૈન્યમાં બંગાણુ પડ્યું. સેના ના-
 સવા લાગી. આ ધબરાટમાં ભાગતી સમય કનોજનાં પાંચ હજાર મનુષ્ય
 કામ આવી ગયાં, અને પ્રથિરાજનાં સાતસો માણસ માર્યા ગયાં. અને ચ-
 હુઆણુના ભાટ લોકોએ વિજય ઘોષ કરી દિશાઓમાં વીર પ્રથિરાજ ચહુ-

આણુનો યજ્ઞ બોલાવ્યો. કનોજનું લશ્કર નાશી ગયું. રાજસૂય યજ્ઞમાં વિઘ્ન થયું, અને યુદ્ધનો અંત આવ્યો. કનોજનું લશ્કર નાશી જતાં તેનાં હથિયાર તથા ખીજ કેટલીક લૂટ મળ્યા પછી હવે ' આહિ વિશેષ રહેવું એ હિતાવહ નથી. ' એવી સંમતિ કરી વીર પૃથિરાજ પોતાનું સૈન્ય લઈ દિલ્લી તરફ ગયો.

દુહો.

રત્નહારી પુષ્કારી પુનિ, ગર્હ પંગ પૈ ધાય;

યજ્ઞ વિઘ્નસિય નૃપદલહ, પતિ જુગિનપુરઆય.

પૃથિરાજને જાપીને ખેસવાનું ન હતું. તેને શત્રુઓની ખોટ ન હતી. એકને એક યુદ્ધ પ્રસંગ તેને માટે તૈયારજ હતો. તે જોયો બાલુકરાયનો વધ કરી યજ્ઞ સંપાદન કરીને દિલ્લી આવે છે; એટલામાં ધોરી સૈન્ય લઈ તે સામે યુદ્ધ કરવાને માટે આવી રહેલો હતો, અને હિંદુઓનાં સંયુક્ત યુદ્ધને માટે ગુજરાત અને રજપૂતાનાના રજપૂતોએ પણ સર્વ તૈયારી કરી રાખી હતી. દિલ્લી આવતાં, રજપૂત રાજાઓએ તેને ધોરી સાથે યુદ્ધ કરવાને માટે પ્રાર્થના કરી, અને વીર પૃથિરાજે પણ મહાઉત્સાહ પૂર્વક તેની પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કર્યો. આ તરફ કનોજમાં બાલુકરાયના વધના સમાચાર પહોંચતાંની સાથે જ જયચન્દ્રનો રાજસૂય યજ્ઞ ભંગ થયો. અશૌચ આવી પડતાં યજ્ઞ યજ્ઞને ઠેકાણે રહ્યો, અને રાજાએ તથા બ્રાહ્મણો ગંગાજીના કિનારા ઉપર સીધાં પાણી ખાતા પડાવમાં ગુપચૂપ બેસી રહ્યા. જયચન્દ્રના શોકનો પાર ન રહ્યો. મહત્તાનો ગર્વ ઉતરી ગયો, અને પૃથિરાજના ઉપર પૂર્ણ વેર આવ્યું. તે બંધુના વધના શોકથી મલીન થઈ ગયો. તેણે વિધિપૂર્વક બાઈની ઉત્તર ક્રિયા કરી. મનુષ્યોના મનમાંથી ઉત્સાહ જતો રહ્યો, અને રાજાના મહેલમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. બાઈના કવચતના મરણથી અત્યંત શોકથી દિલગીર રહેતા જયચન્દ્ર રોકાઈને બ્રાહ્મણોએ નાનાપ્રકારનાં વચનો કહી સમજાવ્યો. અને યજ્ઞના હોતાએ કહ્યું કે:— ' હે રાજા ! મનુષ્ય તો કેવળ મરણને માટે જન્મે છે, માટે શોકનો પરિત્યાગ કરો. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

આહવે નિહત શૂરં ન શોચેત કદાચન ।

નિર્મુક્તઃ સર્વં પાપેભ્યઃ પૂતી યાતિ સુલોકતાં ॥

સધળા માણસો રાજાને આ પ્રમાણે સમજાવવા લાગ્યા, એટલે દિન પ્રતિદિન તેના મનમાંથી શોકનો ભાર ઓછો થયો. પછી તેણે એકવાર પોતાના પ્રધાન સાથે મળીને વિચાર કર્યો કે યજ્ઞ સમારંભમાં આવેલા બ્રાહ્મણો અને રાજાઓને એમને એમ વિદાયગીરી આપવી એતો સારું નહિ, માટે તેનો

કાંઈક ઉધાય શોધી કાઢો. કેટલોક વિચાર કર્યો પછી પ્રધાને સંમતિ આપી કે, - હે 'મહારાજ! આપનું મન જ્યાં સુધી શાન્ત થાય ત્યાં સુધી તેમને અહિંજ રહેવા દો, અને ત્યાર પછી વર યોગ્ય થયેલાં સંયુક્તાનો સ્વયંવર કરી આપ આપના મનોરથને પૂર્ણ કરો. જયચન્દ્રને પ્રધાનનો આ વિચાર ઉત્તમ જણાતાં તેમ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

યમ વિધ્વંશ થવાથી અને પોતાના નાનાભાઈના મરણથી જયચન્દ્રને કેટલાક દિવસો સુધી તો કાંઈ પણ રૂચ્યું નહિ; પરંતુ પ્રધાન-આદિ અમાત્ય મંડળે રાઠોડ પુત્રી સંયુક્તાના સ્વયંવરની તૈયારીનો આરંભ કર્યો. પોતાની દીકરીનો સ્વયંવર જે નિર્વિધને પાર ઉતરે તો તેને કાંઈક સંતોષ જેવું હતું. રાજ સૂચયમુખાં ગ્રહકાર્ય જેવાં કામ કરવા આવેલા રાજાઓ રાજકન્યા કદાપિ પોતાને વરમાળા આરોપે, એવા રમણીય વિચારમાં દિવસો વ્યતીત કરવા લાગ્યા. જયચન્દ્રની રાણી જે સિંહલદ્વીપના રાજાની કુંવરી હતી, તે પણ પોતાની પુત્રીનાં સૌભાગ્યનું વર્ણન કરતી આનંદમાં દિવસો વ્યતીત કરવા લાગી. તેણે સ્વયંવરની ધામધૂમમાં ભાગ લેવાને માટે પોતાનાં પિયરીઆને પત્ર લખીને બોલાવ્યાં હતાં. નગરનાં મનુષ્યો અને બ્રાહ્મણો જયચન્દ્ર રાઠોડના આ સુવિચારથી પ્રસન્ન થયા, અને પ્રતિદિન જયચન્દ્રના શોકને ઓછો કરવાનો ઉદ્યમ કરવા લાગ્યા. સંસારમાં એવી તો માયા પ્રસરી રહીછેકે, મનુષ્યોને પોતાના સ્નેહી સંબંધીઓના મરણનો શોક જેમ જેમ સમય વીતતો જાયછે, તેમ તેમ ન્યૂન થતો જાયછે. બાલુકરાયનું મરણ સાબળતાંની સાથે જે અપરિમીત શોક જયચન્દ્રના મનમાં થયો હતો, તે શોક સમય જતાં તથા વિદ્વાનોનાં શોકશમનક વચનોથી દિવસો દિવસ ઘટતો ગયો. દિવસ જતાં મહીના વીતી ગયા, અને રાજ પણ ખુશ બિજનજમાં આવતો ગયો. રાણીએ પણ રાજાનો શોક ઓછો કરવાને માટે નાનાપ્રકારનાં પ્રયત્નો કર્યા હતાં. કેટલાક દિવસો ગયા પછી જયચન્દ્ર રાઠોડે સ્વયંવર કરવાની જાહેરરીતે આજ્ઞા આપી. પ્રિયવાચક મણુ ! હવે આ વૃત્તાંતને આ સ્થળે રાખી, આપણે વિજયી પૃથિરાજના તરફ લક્ષ આપીએ.

: પ્રકરણ ૧૩ મું.

સ્થાનેશ્વરનું યુદ્ધ.

ગદાનાં મૂશળાનાંચ પરિધાનાં ચં નિઃસ્વને:

શરણાં સંક્ષવાતૈશ્ચ ક્ષુમિતાઃ સસ સાગરાઃ ॥

મુ

સલમાનોના વારમ્વાર ચડી આવવાથી અને હારવાથી તથા જીતવાથી ભારતવર્ષને મહાભારી નુકશાન થઈ રહ્યું હતું. મુસલમાનો હિંદની ગરીબ પ્રજાને પકડી ગુલામ તરીકે રાખતા હતા, અને લાખો બલ્કે કરોડો રૂપિયાનો માલ લૂટી જતા હતા. આવી આવી ચડાઈઓ અને લડાઈઓથી ભારતવર્ષને જે પ્રકારની હાનિ થતી હતી. એક તો નુકશાન એ હતું કે, - ઉત્તર

તરફના લોકો નિરંતર ભય ભરેલી સ્થિતિમાં રહેતા હતા, અને તે બચને લીધે તેઓ ખેતી કે વ્યાપાર - આદિ કરવામાં શંકા રાખતા હતા; કારણ કે તેમના હૃદય મંદિરમાં મુસલમાનોની ચડાઈનો સદા ભય રહેતો હતો, કે રખેને મુસલમાનો ચડી આવે અને લૂટ માર મચાવી મૂકે. ખીજો હિંદને ગેરલાભ એ હતો કે, - પહાડી પ્રદેશના મનુષ્યોનાં ટોળાંને ટોળાં આવી લૂટ માર કરતાં હતાં. ઘણા પ્રાચીનકાળથીજ ઉત્તર તરફનાં મનુષ્યો ઉપદ્રવ કર્યા કરતા હતા; પરંતુ મહમદ ગીજનવી કે જેણે હિંદ ઉપર બાર મોટી સ્વારીઓ કરી હતી, અને દેશના ઘણાક ભાગને લૂટદાડ કરીને અસંખ્ય હુકુશાન પોહોચાડ્યું હતું. અને છેલ્લી ૧૦૨૪ માં સોરઠી સોમનાથ ઉપર ચડાઈ કરી દેશની અગણીલ દોલતને લઈ ગયો હતો. તે મહમદશાહની ચડાઈઓ પછી તેવા પ્રકારની લૂટ માર સિંધ, પંજાબ, રજપૂતાના અને ગુજરાત પર્યંત થતી હતી, જેમ જેમ સમય વ્યતીત થતો ગયો, અને ચડાઈ કરવાવાળાઓનાં ઉઘ્ર મન સાહસી થતાં ગયાં, તેમ તેમ એ ઉપદ્રવ પણ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતો ગયો. બ્યારે મહમદે ઉત્તર તરફના બરફવાળા પહાડી પ્રદેશથી તે હિંદી મહાસાગર સુધી અધિકાર કરી લીધો, ત્યારે કેવળ ઉપદ્રવ કરવાવાળાઓ એજ નહિ, પણ તે ઉપદ્રવ કરનારાઓના રાજાઓએ પણ હિંદના ઉપર દ્રવ્યની લાલચથી ચડાઈ કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. જે કે હિંદુઓએ તેઓનો ઘણીવાર પરાજય કર્યો, પરંતુ તે પરાજયથી તેઓના મનમાં હતપત થયેલી દ્રવ્ય પ્રાપ્તિની કામના ન્યૂન ન થતાં દિવસો દિવસ વૃદ્ધિ પામતી હતી. મહમદ ગીજનવીના પછી જે કે કેટલોક સમય ચાલ્તીમાં

વ્યતીત થયો હતો, પણ પાછો મહમદ ઘોરીના સમયમાં તેવોજ સમય પ્રાપ્ત થયો. તે સમયમાં આર્ય રાજાઓમાં મહાભારી વિવાદ ચર્ચિત્વે હતો, અને તે વિવાદથી કલેશનાં મૂળ સંજ્ઞાત થઈ ગયાં હતાં. અને તેથી એક સરખો સંપ ન હોવાથી આર્ય રાજાઓજ આપસ આપસમાં એક બીજાનો પરાજય કરવા નાનાપ્રકારની યોજનાઓ યોજતા હતા, અને પોતાના પગ ઉપર ફેલાડો મારવા જેવો પ્રકાર કરતા હતા. એક બીજાની ઉન્નતીથી બળીજતા હતા. આવા આપસ આપસના દ્વેષથી તેઓએ દેશની અરે! પોતાની માતૃ જમીની જરા દરકાર ન રાખી, એ તેઓના સંબંધમાં શોચનીય પ્રકાર છે. જે આર્ય રાજાઓમાં કુસંપ વૃદ્ધિ પામ્યો ન હોત, તો માતૃજમિ ચવનોના હાથમાં જવા પામત જ નહિ, પણ ભાવી બળવાન હોવાથી કોઈનો દોષ કાઢી શકાય તેમ નથી. શાહબુદ્દીન અથવા મહમદ ઘોરીએ પોતાને માટે હિંદને જીતવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. ગુજરાત, સિંધ અને પંજાબ—આદિ ઉપર તેણે ધણીવાર હુમલો કરી ધન મેળવ્યું હતું. જે કે તે વારંવાર પરાજય પામતો હતો; તોપણ આર્ય રાજાઓમાં કુસંપ હોવાને લીધે, તે પોતાના પરાજયથી જરા ભય પામતો નહતો; પરંતુ વારંવાર તેઓના ઉપર ચડાઈ કરવાનો ઉદ્યોગ કર્યા કરતો હતો. તે વારંવાર ચડાઈ કરતો હતો, તેથી રજપૂતાનાના અને મેવાડ—આદિના રાજાઓના કાન ઉધડ્યા. તેઓના સમજવામાં આવ્યું કે, આ પ્રબળ શત્રુ છે, તેથી તેનાં પ્રબળ પશુઓ નાશ કરવાને માટે તેઓ સઘળાએકત્ર થઈ સને ૧૧૯૧માં તેનો પરાજય કરવાનો ઉદ્યોગ કરવા લાગ્યા.

આ સમયે ભારતવર્ષમાં પણ બહુજ બળવાન રાજાઓ હતા; પરંતુ દુર્ભાગ્યે તેઓમાં સંપન હતો. ગુજરાત, દિલ્હી ચિત્તોડ, કનોજ. અને પૂર્વ હિંદમાં જે કે મોટા મોટા પ્રતાપી રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા, અને જે તેઓએ મનમાં ધાર્યું હોત, અને તેઓમાં સંપ હોત તો, તેઓ ઉત્તરતરફના ઉપદ્રવી લોકોને ચોગ્ય દંડ આપી ધરાન અને સૈમ્પીરિયા સુધી ભારતવર્ષની સીમાને વધારી આપત; પરંતુ એવો સમય ક્યાંથી આવે કે આર્ય રાજાઓમાં સંપ થાય, અને હિંદની સીમા વૃદ્ધિ પામે.!! ગુજરાત અને દિલ્હીને વૈર, તેમજ દિલ્હી અને કનોજને વૈર હતું. તેઓ એક બીજાને ખરાબ ખસ્ત કરી નાખવા નાનાપ્રકારની મુક્તિઓ કરી રહેલા હતા, અને તેથીજ શાહબુદ્દીનને સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતા થતાં હિંદને તેણે પોતાના સાહસથી સદાને માટે હાથમાં કરી લીધો. હિંદના મહા બળવાન રાજાઓમાં વૈર હતું, તો પછી બિચારા નાના રાજાઓ એકમત થઈને શું કરી શકે! છતાં પણ મુસલમાનોને હાથે માતૃ જમીની વિશેષ દુર્દશા ઉત્પત્તર થતી જેમ નાના રાજાઓથી અંતે રહેવાયું નહિ, અને તેઓએ બ્યારે

ઉત્તર તરફના લોકોએ મહાભારી ઉપદ્રવ કરી દેશને ખરાબ કરવા માંડ્યો, ત્યારે રજપૂતાનાના રાજાઓએ પોતાનાથી બન્યું તેટલા રાજા સાથે સંદેશા ચલાવી એકવાર તો મુસલમાનોનો સખ રીતે પરાજય કરવાનો ચોકસવિચાર કર્યો. તેઓએ પ્રથમ રાજપૂતાનાના રાજાઓને એક સંપ કરી, પછી ધર-આદિ ગુજરાતના રાજાઓને પણ પોતાના પક્ષમાં મેળવી લીધા. આ પ્રમાણે રજપૂતાનાના રાજાઓ ગોઠવણુ કરી રહેલા હતા, એટલામાં તો ઘોરી શાહ દિલ્લી લેવાને ચડ્યો, અને વીર પૃથિરાજને સહાયતાની જરૂર પડી. એજ સમયે તે રાજાઓએ મુસલમાનો સાથે યુદ્ધ કરવાને માટે પૃથિરાજને વિનંતિ કરી, અને બન્ને તરફનો એકજ અભિપ્રાય થતાં પ્રીતિકર સંયોગ થયો.

મહાપ્રતાપી વીર પૃથિરાજ ચહુઆણે યુદ્ધનો દિવસ નક્કી કરી સર્વ રાજાઓને દિલ્લી આવવાના આમંત્રણ પત્રો મોકલ્યાં. એથી કેટલાક તેને આહ-કારી કહેવા લાગ્યા. કેટલાક એથી મનમાં દુઃખ માનવા લાગ્યા, અને કેટલાક તો વળી તેથી પોતાની મહત્તા ઘટી જતી માનવા લાગ્યા; તોપણુ પ્રથમથી એકમત થયેલા ધણુ રાજાઓ પોત પોતાની મોટી મોટી સેના લઈ માતૃભૂમિના સંરક્ષણાર્થ ચનારા યુદ્ધમાં સામેલ થવા દિલ્લી આવ્યા. દિલ્લીમાં તેઓને મથાગોમ્ય માન મળ્યું, અને તેથી ધણુ રાજાઓએ પૃથિરાજને ધન્યવાદ આપ્યો. પ્રથમ ચહુઆણુરાયને ત્યાં એકસોને આઠ બળવાન સામંત હતા; પરંતુ ગુજરાત, દક્ષિણ અને કનોજ-આદિના યુદ્ધમાં તેમાંના ધણુક વીરગતીને પામ્યા હતા. વર્તમાન સમયમાં તેની પાસે માત્ર ચોસઠ સામંત રહેલા હતા. બધા રાજાઓના આવવાથી પૃથિરાજે તેમની સંમતિ લીધી. પ્રત્યેક રાજાએ તેને અગ્રેસર થવાની સંમતિ આપી, અને તે પછી યુદ્ધના અનુક્રમનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો, અને પૃથિરાજે યુદ્ધાર્થ મોટી મોટી તૈયારી કર્યા પછી દિલ્લી છોડ્યું.

આ તરફ મહમદ-શાહખુદીન ઘોરી પણ ધીરે ધીરે આગળ વધતો આવતો હતો. કેટલાક દુષ્ટ અને માતૃભૂમિ દ્રોહક રાજાઓએ તેને ઉશ્કેર્યો અને તેથી તેણે પણ મોટું સૈન્ય એકઠું કર્યું. તેનો દિલ્લી ઉપર અગ્રાધ કરવાનો વિચાર ન હતો, પરંતુ જ્યારે તેને એવા સમાચાર મળ્યા કે, -રજપૂતોમાં કુસંપ છે, અને પૃથિરાજ નિર્બળ થઈ ગયો છે, ત્યારે તે દિલ્લી ઉપર લક્ષ સખી કૃત્ય કરવા લાગ્યો. બન્ને સેના એક બીજા સામે કૃત્ય કરી રહેલી હતી. કૌરવ અને પાંડવનું રૂધિર પીને પણ અતૃપ્ત રહેલાં કુરુક્ષેત્ર-પાણીપતના મેદાનમાં તેઓ ભેગા થયા. અને સ્થાનેશ્વર તથા કર્નાલની વચ્ચે તિરૌરી આગળ મુઠાચ કરવામાં આવ્યા. રૂધિરની તરસી પાણીપતની ભૂમિ રજપૂતો

અને યવનોનાં હથિર પીધાને તૈયાર થઈ; છતાં પણ એકદમ હલો કાઢ્યો હતો નહિ—જે કે અને તરફથી મોટી મોટી તૈયારીઓ કરવામાં આવી હતી. ઘેરીનો વિચાર લૂટમાર કરવાનો અથવા મારફાડ કરી ભાગી જવાનો ન હતો, તેની ઈચ્છાતો ભારતવર્ષમાં મુસલમાની રાજ્ય સ્થાપન કરવાની હતી, અને આગળની હકીકતથી જાણવામાં આવશે કે,—તેનાં સાધારણ સહસ્ર, બળ અને સમયોચિત બુદ્ધિ આતુર્યથી તેણે છેવટે એ યશ લીધો.

હિન્દુ અને મુસલમાનોની સેના એક બીજાના સન્મુખ આવી પડી. એક બીજામાં પત્ર વ્યવહાર ચાલુ થયા, અને યુદ્ધનો દિવસ નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો. મુસલમાનોને ઉતારે પ્રાચીન શરવીરોની વીર રસ ભરેલી શાહનામાની અને હિન્દુઓને ઉતારે રામાયણ તથા માહાભારતની કથાઓ થવા લાગી. રજપૂત રાજાઓ યુદ્ધાર્થે અત્યંત આતુર થઈ રહેલા હતા. તેઓના મનમાં તો યુદ્ધ પ્રસંગ ઉત્સવ રૂપી થઈ રહેલો હતો, અને છાવણીમાં અસ્ત્રો તથા શસ્ત્રો બનાવવાનાં કામ મહા ધામધૂમથી થઈ રહેલાં હતાં. અને રાજા પોતા પોતાના પડાવનાં સંરક્ષણાર્થે ખાંધાઓ, ધૂળીયાકોટ અને ટેકરા—અર્થાત્ પના બનાવતા હતા. પ્યાદલો પટાબાજની કસરત કરી રહેલા હતા, ઘોડેસ્વરો ઘોડાઓની કસરત કરી રહેલા હતા. નિશાન બાજે નિશાન મારવાની કસરત કરી રહેલા હતા, અને રથી વ્યૂહમાં રથ ચલાવવાવાળા ઘોડાઓને ચતુરપણાથી ચાલવા—આદિ શિક્ષણ દેવામાં લાગ્યા હતા. યુદ્ધનો જે દિવસ મુકરર થયો હતો, તે દિવસની આગલી રાત્રે ઉભય છાવણીમાં આખી રાત્રી યુદ્ધનીજ વાતો થઈ રહી હતી. પ્રાતઃકાળની નિશા પૂર્ણ થતાં પ્રથમ રજપૂતોએ ઉઠી નાહી ધોઈ પરમેશ્વરનું કમરણુ કર્યું, અને મુસલમાનોની છાવણીમાં ધાર્મિક સિદ્ધાંતો બાંગ પોકારવા લાગ્યા, અને બંદગી કરવા લાગ્યા. ચોક્કસ, રથીઓ, સ્વારો અને તોપખાનાવાળાઓ પોત પોતાના મુકરર કરેલાં સ્થાનોપર તૈયાર થઈને ઉભા, અને ભગવાન સૂર્યનારાયણના સોનેરી કિરણો દિશાઓમાં જણાતાંની સાથેજ કાર્તિક સ્વામીનો જય બોલી હિન્દુ રાજાઓની સેના યુદ્ધાર્થે રણભૂમીમાં આવીને ઉભી થઈ. એટલે નિયમાનુસાર મુસલમાનો પણ સન્મુખ આવ્યા, અને અને તરફના સેનાપતિઓએ પોતપોતાની યથાયોગ્ય વ્યવસ્થા થઈ ગયેલી છે, એમ જાહેર કર્યું. ત્યાર પછીજ ગોલન્દાબનેને તોપ છોડવાની આજ્ઞા આપવામાં આવી. મેઘ ગર્જના સદૃશ તોપના ગડગડાટ સાથેજ વિજળીના ચમકારા અને જળ વરસવાના સમાન તલવારો અને તીરોના પણ વરસાદ વરસવા માંડ્યા. અને સેનાઓએ ઉત્સાહમાં આવી પોત પોતાના માલિકને જય અપાવવા દારૂણ યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. વીર મનુષ્યોની આંખોમાંથી અગ્નિ

વરસવા લાગ્યો. ધોરીનો સેનાપતિ સેનાના અગ્રભાગમાં ઉભો રહીને સરદાર-
 રોને ઉશકેરવા લાગ્યો; એટલુંજ નહિ પરંતુ તેણે પોતાનું પણ અદ્ભુત પરા-
 ક્રમ દેખાડવા માંડ્યું, કે જેથી રજપૂતો યવનોના સામા ટકી રાખ્યા નહિ;
 તોપણ રજપૂતો કાંઈ ખાયલા નહતા, કે મુસલમાનોના સખાટાથી હાર ખાય,
 રજપૂતોએ ધણીજ ધીરજથી લડાઈ કરી તે મુસલમાનોને આગળ વધવા દી-
 ધા જ નહિ. રજપૂત સેન્યમાં રણસંગ્રામનાં વાણત્રો વાગી રહેલાં હતાં. તેઓ-
 ના ધોડાઓ હણહણાટી કરી રહેલા હતા. મનુષ્યોમાં ખુન ભરાઈ ગયું હતું, અને
 ધણીજ શોરણકાર થઈ રહ્યા હતા. મારો, કાપો, પકડો, બાંધોના આજ્ઞ થઈ
 રહેલા હતા. આ જોઈ મુસલમાનોએ ધણા બેરથી ધસારો કર્યો, પણ બહા-
 દૂર રજપૂતો માનવભૂમીના સંરક્ષણાર્થ એક પથ્થરના કોટ સદૃશ દૃઢ ઉભા ર-
 હેલા હોવાથી તેઓને બેદીને યવનોથી આગળ વધાયું જ નહિ. તીરોથી
 વાદળ છવાઈ ગયું. તન્નવારોનો ચળકાટ થઈ રહેલો હતો, અને તે જ્યારે
 એકએકની સાથે અથડાતી ત્યારે વિદ્યુત સદૃશ ચમકારા થતા હતા. ભાલા
 છસ્કરમાં ઉછળતા હતા, અને પળે પળે કેટલાક નિર્ભાગી મનુષ્યો પૃથિવી ઉ-
 પર ટપોટપ પડતા હતા. લડાઈની મોડખાડ, મરણ પામતાં માણસોની સ્તી-
 સો, અને ધાયલોના રગદોળાવાથી તેઓની દુઃખદાયક જૂમો શ્રવણેન્દ્રિય ઉપર
 આવતી હતી, તેથી યુદ્ધ ભૂમી ખરેખર ભયંકર જણાતી હતી. યુદ્ધ એવું તે
 • દાશણ આમતું હતું કે, તેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. આકાશમાં ગીધ, સમડી,
 કાગડાઓ અને ગરજશો આદિ માંસાહારી પક્ષીઓ ધણા આનંદથી હડતાં હતાં,
 અને થોડા સમય પછી એક મોટી ઉન્નણી પોતાને મળશે, એવી તેઓને પ્રતીતિ હતી.
 હૃદીરની નદી વહેવા માંડી. શરાઓની વીરહાટોથી આકાશ ગાળી રહેલું હતું.
 રજપૂતોએ સિંહ સદૃશ પરાક્રમ કર્યું. તેઓએ પોતાના નામને સાર્થક કર્યું,
 તેમ યવનોએ પણ પોતાનાથી યનનું પરાક્રમ દર્શાવવામાં ખામી રાખી નહિ.
 યવનોના પરાક્રમથી કંઈ ચહુઆણ અને કેમાસ દાહિમો ચકિત થયા. અને
 તેને પોતાની સેનાને ઉશકેરી આગળ ધસારો કર્યો. તેના અદ્ભુત પરાક્રમને
 જોઈ મુસલમાનો પણ ચકિત થઈ ગયા. ખીણ તરફ શાહ અને વીર પૃથિ-
 રાજ ચહુઆણ એક ખીજના સન્મુખ થઈ યુદ્ધ કરવા લાગ્યાં અને જેમ
 જેમ દિવસ ચડતો ગયો તેમ તેમ યુદ્ધનું સંહારક સ્વરૂપ ત્રાસ જનક થતું
 ગયું. હિન્દુ સૈન્યમાં ત્રણ માણસોનું શરાતન વિશેષ દેખાઈ આવતું હતું. ક-
 ન્હ ચહુઆણ, કેમાસ દાહિમો અને પૃથિરાજ એ ત્રણ દાશણ યુદ્ધ કરી ર-
 હેલા હતા. કંઈ ચહુઆણે બહાદુરીનાં ચમત્કારીક કામો કર્યા. તેને મારવાને
 મુસલમાન સરદારોએ ધણા ધણા યત્નો કર્યા પણ બધાં નિષ્ફળ ગયા. અને

તેઓએ હલદે પોતાનો જીવ ખોધો. બીજો કેમાસ દાહિમો તેણે તો લગ્નમાં મહેનત કરવામાં જરા કસર રાખી નહિ. પોતાનું શરીર અમર હોય તેમ તે મોખરે હાથીને યુદ્ધ કરી રહેલો હતો. તેના ઉપર અસંખ્યાત તીરોનો વરસાદ વરસી રહેલો હતો; છતાં તે જીવતો રહ્યો, અને યવન સૈન્યનો ઘાણી રીતે કાઢતો હતો તે અચિત આશ્ચર્યકારક હતું, પણ એ બધા કરતાં આ પુસ્તકના જગત વિખ્યાત નાયક વીર પૃથિરાજ ચહુઆણીની બહાદુરી ખરેખર જોવા લાયક હતી. આ યુદ્ધ કુરુક્ષેત્રમાં થતું હોવાથી જાણે કૌરવો-રૂપી યવનોને મારવાને માટે સાક્ષાત્ ગાંડીવ ધનુષ્ ધારી નર અવતાર અર્જુનનો નવો અવતાર થયો હોય, એમ સહુને જણાતું હતું. વીર પૃથિરાજ ક્યારે જાણુ સાંધે છે, ક્યારે છોડે છે એ ઓછો જણાતું જ નહતું. તેના શરીરમાં જાણે રણમત્ત રાવણે પ્રવેશ કર્યો હોય, એટલું તેનામાં તે સમય બળ દેખાતું હતું. તે યવનોના સૈન્યનો ઘાણુ જ કાઢવા લાગ્યો હતો. જો કે તેના શરીરમાં ઘણા ધા વાગ્યા હતા, પણ તેના જીવસાના આવેશમાં તેને કાંઈ પણ જણાતું નહતું. મારવું યા મરવું એવા દૃઢ નિશ્ચય ઉપર આવી જઈને તે યુદ્ધ કરી રહેલો હતો. પોતાના રાજાને અને સરદારોને દારણુ યુદ્ધ કરતા જોઈ હિંદુસેનાના શૂરાઓ પણ આવેશમાં આવી દારણુ યુદ્ધ કરી મરણીયા યદ્ય યવનોનો સંહાર કરતા હતા.

મધ્યાહ્નકાળ થતાં ઉભય સેના યુદ્ધથી નિવૃત્ત થઈ; કેમકે ઉનાળાના દિવસો હતા, અને મેદાનમાં એવો તો સખ્તતાપ પડતો હતો કે, સિપાઈઓથી ઉભા રહી શકાતું નહતું. બન્ને સેનાપતિઓએ આ બાબતનો પ્રથમથી જ પ્રબંધ કરી રાખેલો હોવાથી યુદ્ધ બંધ થયું, અને રાજા તથા સૈન્યના લોકો પોતપોતાને ઉતારે ગયા. જો દિવસ સુધી આવું ધનધોર યુદ્ધ થયું; પરંતુ મુસલમાનો પણ ડગ્યા નહિ. ત્રીજો દિવસે યુદ્ધાર્થે રજપૂતોએ મોટા પાયા ઉપર ગોળવણુ કરી. અને રણકોવિદ ચિત્તોડના રાણા સમરસિંહજીના અનુમોદનથી આમુંડરાય દાહિમાને રણાધિપત્ય આપવામાં આવ્યું. આમુંડરાય જોવો બળવાન હતો, તેવો જ યુદ્ધની કળાઓને અને વ્યૂદ્ધ રચનાને પણ જાણતો હતો, તેથી તેણે નવેસરથી જીદાજ પ્રકારની ગોઠવણુ કરી. ત્રીજો દિવસે યુદ્ધનો આરંભ કર્યો અને એવી તો ચાલાકીથી યોદ્ધાઓને રણભૂમીમાં ઉતાર્યા કે મુસલમાનોની સેનાને બપોર થતાં થતાં તો ઝિત્તમિત્ત કરી નાખી. મુસલમાનોએ પ્રથમ એવું ધાર્યું ન હતું કે હિંદુઓ આટલી બધી બહાદુરીથી લડશે. તેઓ સહેલાઈથી ફત્તેહ મેળવવાનું ધારતા હતા, તે તેઓની આજ્ઞા ધૂળમાં મળી ગઈ. હિંદુઓનો લડાયક જીવ જોઈ મુસલમાનો નાઉમેદ થઈ ગયાં.

તેઓની હિમ્મત તુટી ગઇ. અને તેઓની જેમ જેમ હિમ્મત ઝોઝી થતી ગઇ તેમ તેમ હિંદુઓનો હાથયક જુસ્સો વધતો ગયો, અને હિંદુઓએ એવા તો ભેરથી એકસમ ધસારો કર્યો કે, તેથી મુસલમાનો ગભરાઈ ગયા, અને તેઓ ત્રાસથી નાસવા લાગ્યા. ધોરીના સેનાપતિએ તેઓને નાસતા અટકાવવાની ધણી મહેનત કરી પણ તે બધી વ્યર્થ ગઇ. હિંદુઓના સખધસારથી મુસલમાનોથી સન્મુખ ટકાયું નહિ. તેઓની દાર તૂટવા માંડી, અને થોડા સમયમાં તેઓનાં એટલા બધાં માણસો મરણ પામ્યાં કે તેઓના મનમાં ત્રાસ પેસી ગયો, અને તેઓએ પાછાં પગલાં ભરવા માંડ્યાં. તે સમયે શાહે જાતે પોતાના હસ્કરને ઉશ્કેરવા માંડ્યું પણ તે બધું વ્યર્થ ગયું. મધ્યાહન થતાં યુદ્ધ બંધ કરવાનો સમય સમીપમાં આવતાં મુસલમાનોને નવીન જુદ્ધ રચનાની આજ્ઞા બંધાઇ; પરંતુ બળવાન ચામુંડરાયે હાથમાં આવેલી બાણને નજર દેતાં, અર્થાત્ યુદ્ધ બંધન કરતાં તાપથી તપેલા રજપૂતોને શૌર્યોત્તેજક શબ્દોથી નિશેષ કુપિત કરી મહાકૃત્સાહથી ત્રાસજનક કતલમાં જતરી ગામ્યા. અને તેનું અંતિમ પરિણામ એ આવ્યું કે,—મુસલમાનો મહાહાની સંસ્થિત પરાજય પામ્યા. યવન સેન્ય ભાગી ગયું, અને શાહે ધણા ધણા વસ્તો કર્યા છતાં પણ યવન સેનાથી રણમત્ત થયેલી રજપૂત સેના સામે ટકી શકી જ નહિ. કન્હ ચહુઆણે, કેમાસ દાદિમાએ તથા વીર પૃથિરાજે, ચામુંડરાયે ધન્યવાદ આપ્યા. અને સ્થાનેશ્વર અર્થાત્ તિરૌદ્રી આમળનું હિંદુ અને મુસલમાનોનું દારણ યુદ્ધ નાના દાદિમાને વિજયની શોભા તથા માન આપી પૂલ થયું.

મુસલમાનોને સારી રીતે પરાજય કરવાને માટે હિંદુઓએ તેમની પાંડ પકડી. પૃથિરાજ અને બીજા રાજાઓ દિલ્હીના લન્ડ વળ્યા પછી વિજયની મમ થયેલો ચામુંડરાય શાહની પાછળ પડ્યો. જે સમય વિજય મેળવી વીર પૃથિરાજ દિલ્હીમાં આવ્યો, તે સમય લાહોરના અધિપતિ ચંડપુડીરે ચામુંડરાય ઉપરના દ્વેષને લીધે પૃથિરાજના મનમાં એવું ભરાવી દીધું કે,—ચામુંડરાય બળવાન છે, તેથી આપને જેટલું પ્રસન્ન થવાનું છે, તેટલુંજ સાવધાન પણ રહેવાનું છે; કેમકે તે જે પરાક્રમો કરે છે, તે રાજાને માટે નહિ; અર્થાત્ આપને માટે નહિ, પરંતુ અવિશ્વના રાજાને માટે કરે છે. દેશની ખરાબી થનારી અને આર્યજૂનીને રંડપો આવતાં નાતક કરવાનું હોવાથી અને યવનોના ભાગ્યોદયનો સમય સમીપમાં આવેલો તેથી તથા હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય શાહાબુદ્દીને પ્રથમ મેળવ્યું એ યશ્ન શાહાબુદ્દીન ધોરીને મળનાર હોવાથી તથા ભાવી બળવાન હોવાથી એકંદરે માતૃજૂનીનાં મંદભાગ્યથી ચંડપુડીરના

આ દુષ્ટ વિચારને ખીજાઓએ પણ અનુમોદન આપ્યું, અને ચામુંડરાયની નિંદા કરી; કારણ કે સ્થાનેશ્વરના યુદ્ધમાં ચામુંડરાયના અપરીમિત પરાક્રમથી રાજા તેના ઉપર પ્રસન્ન થયો હતો. તે અન્ય સરદારોથી જોઈ શકાયું નહિ, તેઓને ધર્મ્યા આવતાં તેણે ચામુંડરાયનું નહિ પણ આખા દેશનું ભવિષ્ય બગાડ્યું, અને માતૃભૂમીને વૈધવ્ય આપ્યું. અદ્રસોસ છે એવા સ્વાર્થ લંપટોને માટે, કે જેણે માતૃભૂમીનું પણ પોતાના સ્વાર્થ આગળ શ્રેય ન વિચાર્યું. સ્વાર્થ લંપટો પોતાના સ્વાર્થ માટે શું શું નથી કરતા? બધું કરે છે. તેઓએ એક પછી એક વાતને છેડીને અંતે પૃથિરાજને સાફ કહ્યું કે-જો તમે સાવધાન નહી રહો તો ચામુંડરાય આપને માદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂકીને દાદિ મી રાણીના પુત્ર અર્થાત્ પોતાના બાણેજને રેણુસીકુમારને ગાદી ઉપર બેસાડશે. તેનો આ પક્ષપાત ધણા દિવસોથી અમારી નજરે પડે છે. તે હાલ પણ રેણુસીકુમારને પોતાની સાથે લઈ ગયો છે, આ પ્રમાણે કહ્યા છતાં પણ પૃથિરાજના મનમાં ચામુંડરાય માટે ખોટી લાગણી હતી. દાખલ થવા પામી ન હતી, પણ હવે તેમ થવાનો પ્રસંગ સમીપમાં આવી રહેલો હતો; કારણ કે રોજની ખુલ્લોદ કોઈ દિવસ પણ અસર કરેજ. ચામુંડરાય મુસલમાનોને ધણે દૂર સુધી નસાડી તેઓને ધણું નુકશાન પોહોચાડી દિહી આવ્યો. તે જે દિવસે દિહી આવ્યો, તે દિવસ ભાવીની પ્રખળતાથી એવો બનાવ બન્યો કે, -ચામુંડરાય પોતાના બાણેજ રેણુસીકુમારને લેઈ એક સાંકડા માર્ગમાંથી પૃથિરાજને મળવા માટે જતો હતો; તેવામાં રાજાનો મતવાળો હાથી કે જેનું નામ 'શૃંગારહાર' હતું. તે મદમત્ત થઈ નાના પ્રકારના ઉત્પાત કરતો કરતો ચામુંડરાયના સન્મુખ આવ્યો. એ હાથી કેટલોક સમય થયા મરત થઈ હાથીખાનામાંથી સાંકળો તોડાવી નાડો હતો. તેણે શહેરની કેટલીક મોટી મોટી ઇમારતો તોડી નાખી હતી, અને ધણા માણસોને પણ મારી નાખ્યાં હતાં તે મત્ત થયેલો હાથી શંકે ઉઘી કરી ચામુંડરાય અને રેણુસીકુમારના ઉપર ધસી આવ્યો. ઘોડા પાછા ફેરવવાનો માર્ગ પણ ન હતો અને હાથીથી ડરી જઈ ઘોડા પાછા વાળી જવા એ રજપૂતને હિણુપત લગાડનારી વાર્તા ચામુંડરાયને જણાતાં, તેમજ કદાચ ધારો કે પાટ હાથી છે તેથી પાછા વળી જવામાં કાંઈ હિણુપત નથી પણ કુમાર-રેણુસીનો જીવ જોખમમાં આવવાથી ચામુંડરાયનો એકે ઉપાય ન રહ્યો. તેથી તેણે ધણા વિચાર કરી અંતે ચામુંડરાયે પોતાની ઘોડીની લગામ ખેંચી તે હાથી ઉપર તેને નાખી, ધણા યુદ્ધમાં હાથીઓના ઉપર તરાપ મારવાવાળી ઘોડીએ શૃંગારહારના દંતુશળ ઉપર પોતાના જે

આગલા પગ રાખ્યા. એટલે વિદ્યુત સદૃશ ચમકવા વાલી તલવારથી* ચામુંડરાયે હાથીની ચૂંક કાપી નાખી, અને બીજે ઝપાટે તો રેણુસીકુમારે હાથીના આગલા પગમાં ગદા મારી તેને લાંગડો બનાવ્યો. હાથી મોટી રાડ પાડી તમ્મર ખાધ પૃથિવી ઉપર પડી ગયો, અને ચામુંડરાય પોતાના બાણોજને લઈને સભામાં આવ્યો. પૃથિરાજ અને સામંતોએ તેને ધન્યવાદ આપી મોટો આવકાર આપ્યો.

હાથી મરતાં ચહેરામાં જે દોસાહલ હાથીના ત્રાસથી થઈ રહેલો હતો તે શાંત થઈ ગયો, પણ તેથી ચામુંડરાયના દેવીઓને આથી એક પુષ્ટિ મળી. અને સભા બરખાસ્ત થયા પછી લાગ સાધી ચંડપુંડીર એકાતમાં જઈને રાજાને મળ્યો, અને ટુંગારદારના વધની બધી વાત કહીને સમન્નવવા સામ્રો કે,—જેટલીવાર પાટ હાથી ઉપર ધા કરતાં દાદિમાને લાગી, તેટલીજ બલકે તે કરતાં પણ ઓછીવાર રાજાના ઉપર ધા કરતાં લાગશે. માટે તમારે આ બાબત કાંઈપણ વિચાર કરવો જોઈએ. આ વાત પૃથિરાજને અસર કરી ગઈ; કારણકે પૃથિરાજનો તપતો સૂર્ય હવે માથા ઉપરથી ઉતારતો હતો; એથી તેને ચંદ્રપુંડીરનાં વચન ઉપર વિશ્વાસ આવ્યો. પૃથિરાજે રામગુરુ પુરોહિતને બોલાવી લોહાંની બેડી આપીને કહ્યું કે,—તમે* ચામુંડરાય પાસે જઈ તેના હાથ તથા પગમાં બેડી નાખી આવો. પુરોહિતે આ કાર્ય ન કરવા રાજાને ધણો સમન્નવ્યો; પરંતુ ચંડપુંડીરે રાજાને એવો તો સમન્નવ્યો હતો કે,—તેણે પુરોહિતની વાત ઉપર જરાપણ લક્ષ આપ્યું નહિ. બીજા ધણા સરદારોએ પણ રાજાને આ અનુચિત કર્મ ન કરવા સમન્નવ્યો પરંતુ તેનો ક્રોધાયમાન ચહેરો નિરખી વિશેષ ક્રોધથી કહી શકાયું નહિ. રામગુરુ પુરોહિતે બેડીઓ લઈ જઈ ચામુંડરાયને ત્યાં જઈ રાજાનો હુકમ સંભળાવ્યો. ચામુંડરાય નીતિવાન હતો, તેથી સામે થયો નહિ, જે ચામુંડરાય સામે થયો હોત તો તો અવશ્ય રાજાને પણ મુશ્કેલ થઈ પડત, પણ ચામુંડરાયે શામધર્મ સંભારી તેણે તે હુકમ શિર ઉપર ચડવ્યો. તેણે વિચાર કર્યો કે રાજા સામે વિરોધ કરવામાં કાંઈપણ લાભ નથી. તેથી તેણે રામગુરુ સાથે વિશેષ વિવાદ ન કરતાં કેવળ એટલુંજ કહ્યું કે, પુરોહિતશ્રી ! તમે પ્રમથ રાજાને જઈને એટલું કહો કે, મારા હાથમાં રાજા લોહું નાખે છે તો હવેથી કામ પડે હું હાથમાં લોહું પકડીશ નહિ. પુરોહિતે ચામુંડરાયનાં આ વચનો રાજાને કહ્યાં; પરંતુ પડતી આવનારી હોવાથી રાજાના મનમાં આ વચનો કાંઈપણ અસર કરી નહિ, અને તેણે ક્રોધના આવેશમાં તે ક્રબુદ કર્યું, અને સ્થાનેશ્વરના મોટા યુદ્ધમાં વિજય આપાવનાર ચામુંડરાય દાદિમાને—જે-

ડીઝો પહેરાવી કેદ કરવામાં આવ્યો. રાજા ભોક્ષ કાનના કાચા હોયછે, તે અહિં પૃથિરાજના સંબંધમાં સત્ય હ્યું. ચામુંડરાયને બેડીઝો પડવાથી ભોક્ષ-માં ચર્ચા થવા લાગી કે, -કયમાસ રાજા ઉપર વિરદ થશે, અને તેથી કાં-મંદપણુ ખરાબી થશે, પણુ સર્વ સામંતોશામધર્મમાં નિપુણ હોવાથી ભોક્ષને જે ભય હતો તેવું કાંઈ પણુ બન્યું નહિ, પણુ વિનય અપાવનાર અને રાજ્યના ખરેખરા દિતેચ્છુ યોદ્ધાને ઈનામના બદલામાં બેડીઝો પડવાથી સામંતોની રાજ્ય ભક્તિ જરા ઓછી થઈ ગઈ; પરંતુ મર્યાદાનો ત્યાગ કરી રાજાને કા-ઈએ કાંઈપણુ ન કહ્યું. સર્વ મનમાં સમજવા લાગ્યા. પૃથિરાજે એ કામ કરતાં તો કર્યું પણુ સામંતોનાં દિલ જરા જિંચા થયાં. એ પૃથિરાજ પણુ જાણતો હતો, પણુ હવે શું કરે ? જયચંદ્ર તથા ધોરીજાહ સમાન પ્રખ્યાત શત્રુઓ માથે જાણ રહેલા હતા, અને સામંતોના મન જિંચા હોવાથી તેણે મનમાં વિચાર કર્યો કે, હવે જો હું દિલ્લીમાં રહીશ તો કોઈ વખત ફરસાઈ જ-ઈશ. તેથી તે રાજ્યનો ધણોખરોમાર પોતાના વિશ્વાસુ અને રાજ્ય દારબા-રમાં કુશળ પ્રધાન કયમાસને સોંપી પોતે શિડારને નામે વચ્ચો વખત અર-ધ્યમાં જાણતો હતો, અને કોઈ સમયએકંદ્રેનગર ચર્ચા જોઈ જતો હતો.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

કર્ણાટકી અને કેમાસ.

જવગુણ પ્રસિદ્ધ જગમાર્હિ યા કુસંગત કે,
 શાકે કિચે તેં સવ નેમ કર્મ ભાગે;
 કાજલકી કોટડીમેં કે સોહીજતન કરે,
 કાજલકી ઇક રેસ લાગે હીપે લાગે;
 દેસો ઇક વાગવમેં ફલન કી વાસનમેં,
 કામિનીકે સંગ કામ જાગે હિ જાગે;
 કહેતે વિહારીલાલ વૈસો હમારે સ્વાલ,
 કુસંગકો સંગ ફંદ લાગે હિ લાગે.

૬૫ તેનો અસ્ત, જન્મ તેનું મરણ અને ચડે તે પડે આ દેવી નિયમાનુસાર આ સમય ભારતવર્ષના આર્ય રાજાઓનો સૂર્ય પૂર્ણકળાથી પ્રદાશમાન થઈ રહ્યો હતો, પણ તે આર્ય રાજાઓના મધ્યાહન કાળના સૂર્યને અસ્ત થવાનાં ચિહ્નનો ઉપરાયાપરી દ્રષ્ટીગોચર થવા લાગ્યાં; અને તેથી ભારતવર્ષની શોચનીય સ્થિતિ થવાનો સમય રામીપગાં આવવા લાગ્યો, તેનું કારણ માત્ર આર્ય રાજાઓમાં કુસંપ સજ્જડ થઈ ગયો હતો. ભારતવર્ષમાં તે સમય સંપતો ક્યાંય પણ જણાતો જ નહતો, જયચન્દ્ર અને પૃથિરાજને તો હાડવૈર હતું. અને તે બેના હાડવૈરથીજ ભારતવર્ષ સદાને માટે વપગોના હાથમાં મયો. અહિંસા.

પ્રિય વાચકવંદ ! ભાષાના પ્રખ્યાત દવિરાજ બિહારીલાલજીના રચેલાં કવિત્તના અનુસાર દિક્ષીના ચરવીર, ચતુર અને શુશ્રુષુ પ્રધાનને કુસંગતો સંભાળ્યો, અને તેથી રાજાને હાથેજ રાજ્યનો પ્રખળ સ્તંભ કેવીરીતે કપાળ્યો, તે તરફ આપણે હવે દૃષ્ટિ કરીએ.

આમુંડરાયને બેડી નાખ્યા પછી વીર પૃથિરાજને અપરિમીત પશ્ચાતાપ થયો. અનેક યુદ્ધોમાં તેના ધણા સામંતો માર્યા ગયા હતા; તેમાં આમુંડરાયને બેડી નાખ્યા પછીતો શેષ રહેલા સામંતોનાં મન રાજા તરફથી જિંઝાં થઈ ગયાં અને અપ્રીતિને જન્મ મળ્યો. આથી વીર પૃથિરાજને પણ પોતાની અહમ્યાયલી સ્થિતિથી મનમાં ભય ઉત્પન્ન થયો. એકે પૃથિરાજે એ કામ

કરનાં તો કર્યું, પણ પછી તેને ઘણો સંતાપ થવા લાગ્યો. પૃથિરાજને આ સમય બેઘડી હાથી થઈ પડી, એક તો જયચન્દ્ર રાજોડ સમાન પ્રબળ શત્રુ ગાથા ઉપર ગાજી રહેલો હતો, તેમાં સામંતોના મન ઊંચા દીઠાં તેથી તેણે જાણ્યું કે દિલ્લીમાં જો હવે હું રહીશ તો કોઈ સમય સપડાઈ જઈશ. તેથી દિલ્લીમાં ન રહેતાં શિકારને નામે અરણ્યમાં રહેવા લાગ્યો. અને રાજ્યનો સર્વભાર પોતાના વિશ્વાસુ અને વિચક્ષણ પ્રધાન ક્યમાપ દાદિમાને સોંપ્યો હતો. પોતે તો કોઈ સમય એકલો ઘોડેસ્વાર થઈને નગર ચર્ચા જોઈ જતો હતો, અને રાજ્ય કારભાર તો ક્યમાપ પ્રમાણિકપણે ચલાવતો હતો. પૃથિરાજને હાથ થવાનાં ઘણાં કારણો હતાં, આશુરરાયને કેદ કર્યા પછી તેને દિલ્લીમાં રહેવું શરમ ભરેલું લાગવા માંડ્યું. કન્હ ચહુઆણુ કે જે પૃથિરાજનો કાકો હતો, જેને નરવ્યાધ્રનું ઉપનામ ધારણ કર્યું હતું, તથા લોકો જેને ભીષ્મ-પિતામહનો. તે અવતાર કહેતા હતા તે કન્હ ચહુઆણુ રાજ્યગૃહનો વડિલ હતો, તેણે ભોળા ભીમદેવના સાત ભત્રીજા પોતાને હાથે સમાના મધ્યમાં મરાયા પછી અપમાન પામ્યો હતો. તેથી તે સદાખિન્ન રહેતો હતો. આવા આવા અનુચિત અને અપ્રીતિકરણનાવોને જન્મ મળવાથી રાજનું મન દુઃખિત થઈ રહેલું હતું, અને તેથી તે પણ સભામાં આવતાં અચક્ષતો હતો. રાણીઓમાં પણ દાદિમી રાણી ઉપરની ઈર્ષ્યાને લીધે કલહને જન્મ મળી ગયો હતો. તોપણ રાજનો કામ કમી થયો નહતો. તેનો કામનો ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતો ગયો, અને તેથી વીર પૃથિરાજ જેવા ગદ્દા પ્રબળ પ્રતાપી ચોદાની અને દેશની દુર્દશા થઈ. આ સમય કર્ણાટકીએ તેને પોતાના વશ કરી લીધો હતો. પૃથિરાજનું અંતઃપુર કામનું ધામ બની રહેલું હતું. અને જો ખરેખર કહીએ તો તેણે પોતાના તેજ વિકારોથી ભારતવર્ષનું રાજ્ય સદાને માટે ખોડ્યું. લે પોતાની બદલાયતી સ્થિતિને લીધે પોતાના મનને આ નંદ આપવાને માટે મૃગયામાંજ કાળ વ્યતીત કરવા લાગ્યો. અને કેમાસ રાજાજનો વહિવટ નિપુણતાથી કરવા લાગ્યો. ક્યમાપ પણ જ્ઞામધર્મમાં નિપુણ હોવાથી પૃથિરાજને રાજ્યની જરાપણ ચિંતા રહે તેવું નહતું.

જ્યારે જ્યારે કેમાસ રાજાજને માટે રાજની પાસે જતો તો રાજા કર્ણાટકીને મહેલ જ મળતો હતો. કર્ણાટકીની એટલી બધી સત્તા થઈ ગઈ હતી કે, રાજા કર્ણાટકીને પુછ્યા બગર પાણી પણ પીતો નહિ. રાજકાર્યના કામમાં પણ કર્ણાટકીને પુછીનેજ રાજા તેમના કહેવા પ્રમાણે અનુસરતો હતો. રાજા કદાચ કોઈ સમય ન મળે તો કેમાસને કર્ણાટકીને પુછવાની જરૂર પડતી હતી. અને રાજની ગેર હાજરીમાં રાજા સદા અધિકાર ભોગવતી

હતી. અંદ, કન્દ, અંદપુંડીર અને હમીર-આદિને આ વાત રચતી નહતી, પરંતુ શું કરે ? તેઓને રાજ્ય નષ્ટ કરવાનાં ચિહ્નો જણાતાં હતાં. અને અંતે તે વાર્તા સત્ય પણ થઇ.

કૈમાસના દિવસોમાં એક દિવસ બપોરને સમયે, બ્યારે સુખી મનુષ્યો ઊંડા ભોંયરામાં શીતળ નિદ્રા લેતાં હતાં, વાદળની ધટા ચડી આવી હતી, વિદ્યુતના ઝળકારા થઈ રહ્યા હતા, ગંભીરમેષ ગર્જના થઈ રહી હતી, તે સમય કૈમાસને રાજમહેલમાં જવાની જરૂર પડી. યમુનાના કિનારા ઉપર મોટા સુંદર ઉપવનમાં જે રાજમહેલ બાંધ્યો હતો, તે હિમગૃહના સમાન પ્રિય લાગતો હતો. તેમાં સર્વોત્તમ મહેલ કર્ણાટકીનો હતો. ક્યમાષ બ્યારે રાજ્યને મળવા આવ્યો ત્યારે સર્વ શાન્તિ પ્રસરી રહી હતી. ઉપવનના વૃક્ષોમાં પક્ષી ધરધર સ્ખલ્લથી નિદ્રા કરતાં હતાં. દાદુર અને બપૈયા ટિહુ ટિહુ કરી રહ્યા હતા, મોર ટહુકા કરી રહ્યા હતા, આકાશમાં ઇન્દ્ર ધનુષ શોભી રહેલું હતું, માળાઓની આંબાઓમાં કોયલો પંચમરાગ ગાઈ રહેલી હતી, મહેલના ઝરખામાં ખસતી ટટીઓ ગુલાબજળ-આદિ સુગંધ જળથી તર થઈ રહેલી હતી, અને અંદરના હિમગૃહના જેવા કર્ણાટકીના ચોરડામાં ગુલાબ જળનો ડુવારો ચાલી રહેલો હતો, અને જે સમય વિરહી દંપતીનું કાળજી કરવાથી વેરી નાખવા કામદેવ તૈયાર થાય છે, તે સમય ત્યાં થઈ રહેલો હતો. તે સમય કર્ણાટકી ઝીણું વચ્ચ પહેરી સુંદર પલંગ ઉપર મલમલના તકિયાને અડેલીને બેઠી હતી. અને તેની પાસેજ એક સુંદર દાસી ઉભી ઉભી પાંખો કરતી હતી. તેટલામાં રાજ પ્રધાન ક્યમાષ અંદર આવ્યો, અને રાજકાજની વાત કરવાને માટે દાસીઓને દૂર કરવામાં આવી. સારપણી તેણે કેટલીકવાર સુધી રાજકાજની વાત કરીને રજા લીધી. પણ જેવો કર્ણાટકીએ કૈમાસને જોયો તેવીજ કામદેવે તેની છાતી પોતાનાં તીવ્ર બાણોથી વીંધી નાખી અને તે પોતાનાં નેત્રોમાંથી તીવ્રબાણ ક્યમાષ ઉપર ફેંકવા લાગી. ક્યમાષની અને તેની સામસામી દ્રષ્ટિ મળતાં સામસામાં નેત્ર બાણથી બનેલી છાતી બેદાઈ ગઈ. અને તેથી કર્ણાટકીનું મન કૈમાસમાં અને કૈમાસનું મન કર્ણાટકીમાં સળંગ લાગી ગયું; ક્યમાષ તો બેશુદ્ધ જેવો થઈ ગયો, પણ અત્યંત શ્રમ અને નીતિરૂપ લગામથી પોતાના મનથી ઘોડાને વશમાં રાખી તે ત્યાંથી નિકળી પોતાને ઘેર આવ્યો.

કૈમાસ દાદિમે અત્યંત બુદ્ધિમાન, શાન્ત અને સંયમી મનુષ્ય હતો, તેણે પોતાને મહેલે આવી બિટારને વશ થયેલા પોતાનાં મનને તિરસ્કાર આપી શાંત કર્યું; પણ વેલી તરફ વેલી અને કામ પ્રેરિત તથા સુખનો

સ્વાદ લેતી કણ્ઠાટકીનું મન જ્ઞાન્ત ન થયું. તે જાતની ગણિકા હોવાથી વિશેષ વિષયામગ્ન હતી. વીર પૃથિરાજ જેવા જગદ્ વિખ્યાત નરની પશ્ચિઆણી થયા છતાં પણ તેનું અંચળ મન સ્થિર થયું નહતું. કેમાસ ઉપર તેનું મન મોહિ પડ્યું હતું. તેના ગયા પછી તે અનેક વિચાર કરવા લાગી અને પ્રત્યેક ક્ષણે કામદેવના સખ આવેશથી અંધીરી ખની ગઈ, અને અંતે ગણિકાએ ગણિકાના સમાન અંચળવૃત્તિથી સંયમી અને બુદ્ધિમાન પ્રધાન કેમાસને મોહજનનમાં ફસાવ્યો. નાનાપ્રકારના વિચારો થયા પછી તેણે પોતાની વિશ્વાસુ દાસીને બોલાવી પત્ર લખીને કેમાસને બોલાવ્યો.

દાસીને પત્ર આપી પ્રધાન પાસે મોકલ્યા પછી તેણે કામભોગને યોગ્ય જેવી જોઈએ તેવી સુખદ સર્વ તૈયારી કરાવી. ઉપવનમાંથી સુગંધી પુષ્પ મંગાવી પલંગના ઉપર પુષ્પોની આદર બિછાવી. જુદી જુદી જાતનાં સુગંધિત પદાર્થો મંગાવ્યા, અત્તરના દીવા કરાવ્યા. અને સુંદર નૃત્ય કરવાવાળી છોકરીઓને બોલાવીને તેઓને નાચવા તથા ગાવાને તૈયાર રાખી. કણ્ઠાટકીના મનમાં એ ભય હતો કે, - 'કદાચ પ્રધાન મારા વિચારને અનુકૂળ નહિ થાય તેથી તેણે મોહજનક ગોઠવણ અને શણગાર સજવામાં જરા પણ ન્યૂનતા રાખી નહિ. આ તરફ દાસીએ જઈને જેવો પ્રધાનને કણ્ઠાટકીનો પત્ર આપ્યો, તે પત્ર વાચતાની સાથેજ પ્રધાનનો શાંત થયેલો કામ પુનઃ જન્યૂત થયો. પત્રના અક્ષરો જ્ઞેતાંની સાથેજ તેને કણ્ઠાટકીનાં સુંદર નેત્ર, સુખ અને અંગ પોતાની આંખો આગળ ધરતાં જોયાં. તેની અવજેન્દ્રિયમાં કણ્ઠાટકીના મધુર ક્ષન્દોનો ધ્વનિ થવા લાગ્યો, અને જો ટુંકામાં કહીએ તો પ્રધાન આરે તરફ કણ્ઠાટકીનેજ જેવા લાગ્યો. દાસીને વિદાય કરીને કેટલીકવાર સુખી વિચાર કરવા લાગ્યો. વિચાર કરતે કરતે બિછાના ઉપર ગયો, ત્યાં તેને નિદ્રા આવી નહિ. પોતાની સ્ત્રી અંખણી જેવી તેને લાગી. તેને જરૂરપણ જ્ઞાન ખીણું રહ્યું નહિ, અંતે કામનો જય થયો. મોહ મદિરાથી ભ્રમ થયેલો પ્રધાન કણ્ઠાટકીના મહેલનેજ સુખની સીમા માનવા લાગ્યો અને સંખ્યાકાળ થવાના સમયની બધી આતુરતાથી રાહ જોવા લાગ્યો. પુરૂષનો સંયમ સ્ત્રીની મર્યાદાના ઉપરજ આધાર રાખે છે. જો સ્ત્રીજ મર્યાદાનો ત્યાગ કરે તો મોટા મોટા સંયમીઓનો સંયમ ટકી શકતોજ નથી. સ્ત્રીના મોહાગ્રિમાં ફસીને પતંગ સદૃશ દૃખ ન થયો હોય, એવો સંસારમાં તો કોઈ બિરલજ હશે. ગમે તેમ હોય પણ કેમાસ તો સામંકાળ થતાં પાલખીમાં બેસી કણ્ઠાટકીને મહેલે ગયો. વિદ્વાનોએ કહ્યું છે કે - 'કામાતુરાણાં નમનં ન કજ્જા' એ કાંઈ પણ ખોટું નથી - ક્યમાપને શામનમે કે પૃથિરાજના ભયે એ બેમાંથી કોઈને પણ રોકીશ નહિ.

કર્ણાટકીએ પોતે ચંગાર સજી કેમાસને કામદેવની જાળમાં પ્રસાવવાને માટે નાના પ્રકારની જીયારી કરી રાખેલી હતી. અંત:પુરમાં આવતાંની સાથેજ તેણે એવા તો હાલભાવ અને વિનયથી તેનો આદર સત્કાર કર્યો કે કેમાસનો સંયમ, હૃદયપણ, ધર્મ અને વિવેક સર્વ કોણે જાણે ક્યાં જતાં રહ્યાં? કેમાસ તો કર્ણાટકીને જોતાંની સાથેજ તેને આધીન થઈ ગયો. અને વિચાર કર્યો વમર હનમત જેવો થઈ પોતાના સ્વામીના પર્વેક ઉપર જઈને બેઠો. પાણેલા પોપટના સમાન ગણિકાના મોહ રૂપી પાંજરામાં પ્રસાવવા પ્રધાનને વિશેષ કામાતુર કરવાને માટે મધુર મધુર વાગ્ગ વગડાવી નાચ તથા ગાયન કરાવવા માંડ્યું. કર્ણાટકીએ તે સમય ઉત્તમોત્તમ મદિરા મગાવી તેને પ્રેમપૂર્વક પાન કરાવ્યું, અને જ્યારે યથાર્થ કામરસ તેના અંગમાંથી ઉભરાવા લાગ્યો, તે સમય મોહને વશ થયેલી ગણિકાએ સેવકો અને દાસીઓને સાંધી વિદાય કરી, જે કેમાસ પ્રધાન શરવીરની અભેદ લોહાની બેડીઓને તોડીને છૂટી જાય તેવો હતો, તે એક સુકુમાર ભુવ્નજોની બેડીઓમાં ફસાઈ ગયો.

કર્ણાટકીના મહેલમાં રસની રેલમ છેલ થઈ ગઈ, અને અતરની સુગંધથી ઉપવનનાં શ્રમરોનાં રોળાં આકર્ષાયાં. કેમાસ દાહિમી કાનવશ થયો, અને તે ન જવા યોગ્ય પોતાના સ્વામીના પક્ષંગ ઉપર નજર ધર્મ બ્રહ્મ જાયો. ચતુરગણિકાના કટાક્ષોએ તેને દામ ઉત્પન્ન કર્યો, અને મોહથી આંધળો કરી નાખ્યો. કર્ણાટકી તેની સાથે રતિ સુખમાં મગ્ન થઈ ગઈ. મહેલમાં રસ રંગની ધુમ ધામથી સપત્નિઓએ કર્ણાટકી અને કેમાસનો ચરિત્રને જાણી લીધું. અને તેઓ કર્ણાટકીને અને દાહિમી રાણીને ધિક્કારવા લાગી. એટલામાં ધશ્વરને કરવું છે, અને બાવી પ્રજા છે, તેથી પૃથિરાજ કે જે અરણ્યમાં મેલાણુ કરીને પડ્યો હતો, તેને કામદેવે સતાવ્યો. તેથી તે પોતે એકલો ધોડે ચડી મેલાણુમાંથી શહેરમાં આવ્યો, ધોડે અંત:પુરની દોહીના એક સ્તંભે બાંધી રાજા રાણી ઇચ્છનકુમારીના મહેલમાં ગયો. * મહારાણી ઇચ્છનકુમારી સર્વ રાણીઓમાં માન પામેલી અને પાટનાળી હતી. તે ઉદાર, શુણ્વણ અને સ્વામી તથા રાજ્યનું હિત ચિંતવનારી હતી. રાજા પક્ષંગ ઉપર આવી બેસે છે તે પછી મહારાણી ઇચ્છનકુમારીએ કહ્યું કે, 'આજ તો આપ બલે પધાર્યા. હું આપની વાટ જોતી હતી. આજ તો ક્ષણે ક્ષણે આપનું સ્મરણ થતું હતું.' પૃથિરાજે કહ્યું કે—'હું તમોને યાદ આવું એમાં

* રાસામાં આ પ્રસંગમાં લખ્યું છે કે—મહારાણી ઇચ્છનકુમારીએ આ સર્વ જણાંને જોઈ પોતાથી દાસી દ્વારા પૃથિરાજને આ સર્વ દર્શાવવા માટે આજ આજ આવ્યો હતો.

શી નવાઈની વાર્તા છે ? મને પણ એમજ થતું હતું. તમારૂં સ્મરણ થયા કરતું હતું. ' પણ સુંદરી ! તમે તો કહ્યું- ' આજ ' એનો અર્થ શું ? શું હું તમારા મનથી વિસરાઈ ગયો હતો ? કે આજ યાદ આવ્યો. ' ' ના ના પ્રાણેશ ' એમ નહિ. આપતો જગજગ્યોતિના સદૃશ નિરંતર મારા અંતઃકરણમાં વિદ્યમાન રહ્યોછો; પરંતુ આજ હું આપને કાંઈક નવીન દર્શાવવા ઇચ્છા રાખું છું. ' પૃથિરાજે કહ્યું કે, - ' એવું શું છે ? મને દેખાડો. ' પૃથિરાજનાં આ વચનને શ્રવણ કરી મહારાણી ઇચ્છનકુમારી પૃથિરાજને પોતાના મહેલના ઝરખામાં લઈ ગઈ, અને સાંથી કર્ણાટકીના મહેલની સર્વ રચના દેખાડી.

પૃથિરાજ કર્ણાટકીના મહેલના બનાવને જોતાંની સાથેજે ક્રોધામિત્રી બન પડી જાયો. તેનો મગજ ફરી ગયો, પણ પાછો પૃથિરાજ મનને શાંત કરી વિચાર કરવા લાગ્યો કે, - કર્ણાટકી પાસવાન છે, કાંઈ વિવાહિતા સ્ત્રી નથી. તેમજ બિંયા કુળની એ નથી. જેથી સવારે તેનો યોગ્ય બદોબસ્ત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, પણ ઇચ્છનકુમારીને લાગ મળેલો જોઈ અને પુનઃ પુનઃ આવો લાગ લાથ લાગ્યો અશ્વમેધ હોવાથી તથા કર્ણાટકી કે જે શત્રુરૂપ થઈ પડી હતી, અને પોતાના સુખમાં વ્યત્યયરૂપ થઈ પડી હતી, તેથી તેનું કાશળ કાઢવા ને માટે રાજની છાતી ફાડી નાખે તેવાં કઠોર વચન ઇચ્છનકુમારીએ રાજા ને કહ્યાં, અને કહ્યું કે, - ક્યમાપ તમારો વિશ્વાસુ અને રાજ્યનો સ્તાંભ હું, તેને આધારે તમારૂં રાજ્ય નબે છે, તેને રાણી સોંપી દઈ રાજી રાખશો તો તમારૂં રાજ્ય નશશે, સારી રીતથી ચાલશે ને જગતમાં તમારી કીર્તિ પણ વધશે. એતો ઠીક છે કે આજ કર્ણાટકીને સોંપી, અને કાલ અમારામાંથી કાઢી ઉપર તે નજર નાખશે તોપણ તમે આપશોજ ! આ જોલો વીર પૃથિરાજને વજ્ર સદૃશ લાગ્યા, અને તેનાં નેત્રોમાંથી અગ્નિ બરસવા લાગ્યો, અને તેણે ખભા ઉપરથી પોતાની કમાન હાથમાં લીધી, અને કર્ણાટકી તથા ક્યમાપ રતિવિલાસ કરી સામસામા પલંગ ઉપર આનંદમાં ખેડી વાર્તાલાપ કરતાં એક બીજાને મદીરા પ્યાલીમાં ભરી દેતાં અને લેતાં હતાં; તેટલામાં રાજાએ કમાનમાં આણુ સંધાન કરી એવા તો બળથી ક્યમાપની છાતીમાં આણુ માર્યું કે ' તે આણુ ક્યમાપની છાતીને તથા દિવાલને વીંધી આરપાર નીકળી ગયું. આણુ વાગતાંની સાથેજ ક્યમાપ સમજી ગયો કે, આ આણુ વીર પૃથિરાજના હાથનું છે. અને તે હારામ. ' એમ કહી પલંગ ઉપર આડો પડ્યો. તેની આગળ તથા પાછળ રૂંધીરની ધાર વહેવા લાગી. કર્ણાટકીને તો આણુનું ભાન જ ન રહ્યું, તેણે લો આણુ કે એકદમ છાતીમાં કાંઈ વ્યાધિ થયો કે શું તેથી તેતો ખમા ખમા એમ

કહી પવન નાખવા લાગી, પણ જરાવારમાં તો ઘઘઘ સોહી વેહેવા માંડ્યું; તેપર દૃષ્ટિ જતાં અને ક્યમાપને મૂંઝા આવીતાં તે બેઠ સમજી ગઈ. ક્યમાપ મૂંઝા ઉતરતાં સમજી ગયો કે, આ પૃથિરાજના હાથનું જ બાણ છે, તેથી પુનઃ 'શ્રીરામ' એમ કહી આ સોકથી સદાને માટે ચાલ્યો ગયો. કર્ણાટ-કી તો ધબરાટથી વ્યાકુળ થઈ ગઈ. તેને મદિરાનો નિશા ઉતરી ગયો. તે પ્રાણબચથી કેળના સમાન થરથર ધૂનવા લાગી. પૃથિરાજ બીજું બાણ કર્ણાટકીને પણ મારતો હતો; એટલામાં મહારાણી ઇન્દુનકુમારીએ કમાન હાથમાંથી લઈ લીધી, અને કહ્યું કે:-રાજા ! નીચના ઉપર આપના હાથનો આ શોભશે નહિ, એમ કહી અંતઃપુરમાં લઈ ગઈ. કર્ણાટકીથી જે બન્યું તે તેણે કર્યું; અર્થાત્ તે રાતેને રાતેજ ત્યાંથી જીવ લઈને નાશી ગઈ. કર્ણાટકીએ વિચાર કર્યો કે પૃથિરાજના તાપથી જયચંદ્ર વિના બીજો કોઈ મને રાખી શકશે નહિ, તેથી તે કનોજ ગઈ, અને જયચંદ્રની પુત્રી સંયુક્તાની દાસી થઈને રહી. ત્યાં તેણે સંયુક્તાની અપૂર્વ કૃપા મેળવી, અને તેની મુખ્ય દાસ થઈ રહી.

રાજમહેલમાં પણ આ વાત તત્કાળ ફેલાઈ ગઈ. સેવકો અને દાસીઓ જેઓ ગુન્હેગાર હતાં તેઓ ત્યાંથી બાગી ગયાં. શહેરમાં આ વાત પ્રસરતાંની સાથે જ કેમાસની સ્ત્રીને સત ચડ્યું, અને મહા કવિચંદ્રને તો મધરાતેજ હરસિદ્ધ માતાએ દર્શન દઈ આ બનાવની વાત કહી હતી. રાત્રે કાંઈપણ બન્યું નહિ. સૌ મનમાં સમજી શુદ્ધ રહ્યું. સવારમાં કેમાસ સદૃશ રાજસ્તાંબ પડવાથી જાણે ખિન્ન હોય તેવો ધુસરો દિવસ ઉગ્યો, અને દાહિમાની સ્ત્રીએ ચંદ્રારોટની પાસે જવા વિચાર કર્યો. પ્રભાત થતાં પૃથિરાજે દરબાર ભર્યો. જેમાં તમામ સામંતો અને ચંદ્રકવિ વિગેરે હાજર થયા હતા. ચંદ્રકવિ પોતાને ઘેરથી દરબારમાં જતો હતો, તે સમય ક્યમાપની સ્ત્રીએ કહ્યું કે, - 'મારાપતિનું મસ્તક લાવી આપો. મારે સતી થવું છે.' ચંદ્રને અને કેમાસને ઘાટો સ્નેહ હતો, જોકે પૃથિરાજની પાસે જઈ તેનું મસ્તક માગવું તે માટે ચંદ્રને મહાભય હતો, તોપણ પોતાના ઇષ્ટમિત્રની સ્ત્રી સમજી તેને મસ્તક લાવી આપવાની હા પાડી ચંદ્ર દરબારમાં આવ્યો. સર્વ સામંતો રાતના બનાવથી જાણીતા હતા, પણ કોઈ કાંઈપણ બોલતું નહતું. સર્વ એકબીજાના મુખ સામું ટગર ટગર જોઈ શુપચુપ બેસી રહેલા હતા. સર્વના મનમાં એ ભય હતો કે કોણ જાણે રાજા શું કરશે? તેમ રાજાના મનમાં પણ ભય હતો કે, - મારાં આ કૃત્યથી સામંતો પણ અપ્રસન્ન થશે. ગંભીર અને શોકમય સભા બરાણી. કોઈ સભામાં બોલતું નથી. મૌન ધારણ કરીને સર્વ

એસી રહેલા છે, જ્યારે ધણો સમય થયો ત્યારે રાજાએ જ કહ્યું કે- 'દાહીમો ક્યાં છે?' રાજાએ આ પ્રશ્ન તો કર્યો પણ કોના ભાર છે? અને કોની માથે સવાશેર સૂઠ ખાધી છે કે વીર પૃથિરાજના સામું ખેલી શકાય. આ વખતનો તેનો એહેરો ત્રાસજનક હતો, તેથી કોઈ બોલ્યું નહિ, અને રાજાએ ચંદને કહ્યું કે- 'તું વરદાન છે. માટે દાહીમો ક્યાં છે? તે કહે.' ચંદે કહ્યું કે-હે મહારાજાપિરાજ ! હું સર્વ હકીકત કહું છું, પણ એક વચન માગી લઉં છું. રાજા કહે જ વચન છે, પણ હું એક વચન તારી પાસે માગી લઉં છું. એમ એકબીજાએ સામસામાં વચન આપ્યાં. પછી ચંદકવિએ જગદંબાના પ્રતાપથી રાત્રિની યથાસ્થિત હકીકત કહી કયમાપનું માથું માગ્યું. રાજાએ માથું આપતાં ચંદે તે કયમાપની સ્ત્રીને આપ્યું. અને રાજાએ ચંદ પાસે કોનો દેખાડવાનું માગી લીધું. ત્યારપછી શોકમય વાણીથી ચંદે કહ્યું કે, -રાત્રિનો જ નાવ સર્વના જાણવામાં આવ્યો છે. સર્વના મન સમજે છે. સર્વને સારી અને ખોટી ખેય જાતની અસર થઈ છે. હવે જે બનાવ બની ગયો, તે માટે વિશેષ કહેવું એ યોગ્ય નથી. હવે તેને વિશેષ સંભારવાની જરૂર નથી. માટે હવે હૃદયમાંથી હર્ષ, શોક અને વિસ્મય કાઢી નાખવો જ જોઈએ. એમ જ બનવાનું હશે તેથી બન્યું, તેમાં આપણું ડહાપણ ચાલે તેમ નથી. મનુષ્ય ગમે તેવો બુદ્ધિમાન હોય, પણ દેવનાં કૃત્યની આગળ તેનું બુદ્ધિમાનપણ કાંઈ પણ ચાલતું નથી.

છપ્પય.

જિન મંત્રી કૈમાસ ગ્રેહ જુગિનપુર આની,
જિન મંત્રી કૈમાસ, બંધિ બન્ધ્યો પંગાની;
જિનમંત્રીકૈમાસ, ભીમચાલુકય પહારં,
જિનમંત્રીકૈમાસ, શાહ બન્ધ્યો ષટ્વારં,
સોમસિ ઘટ્ટિકૈમાસકી, દાસીસંગ સંદોહહુમ,
દુષ્પહર છાંહ દશદિસિ ફિરૈ, કોહ છત્રીમવહજતુમ.

હે મહારાજ ! જે બનવાનું હતું તેતો બની ગયું. હવે કૃપા કરીને કયમાપનું શબ્દ તેની સ્ત્રીને આપવું જોઈએ; કેમકે તેને સત ચડ્યું છે. પૃથિરાજે જોકે ક્રોધમાં આવી કયમાપને મારીતો નાખ્યો; પરંતુ હવે તેને ધણો પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો; કેમકે કયમાપ જેવા વિચક્ષણ પ્રધાનની ખોટ પુરાય તેમ ન હતી. પૃથિરાજનું મન શોકથી પરિપૂર્ણ થઈ ગયું. તેનાં નેત્રામાં શોકાશ્રુ ભરાઈ આવ્યાં, અને તેણે ધિરજ ધારણ કરીને કહ્યું કે- વીર બન્યો !

જે બનવાનું હતું તેતો બની ગયું, તેમાં હવે કાંઈનો ઉપાય નથી. આપણે સર્વ નિરૂપાય છીએ, માટે હવે સતીને શય સોંપી દો, અને તેનાં બાળકોને શરણ આપો.

ચંદ કમમાવનું શય લઈને શ્મશાનમાં ગયો. યમુનાજીના કિનારા ઉપર મહા ધામધૂમથી પ્રધાનની સ્ત્રી સતી થઈ. ઘણા સામંતો તેના માનાર્થ શ્મશાનમાં ગયા હતા. જ્યારે સતી પોતાના પતિનું મસ્તક બોળામાં લઈ ચિતામાં બેઠી, ત્યારે ચંદભાટે પૂછ્યું કે-‘હે સતીમા ! દિલ્હીમાં હવે શું શું બનાવ બનશે તે કૃપા કરીને કહો ? સતીએ કહ્યું કે, હે દેવીના વરદાથી ચંદ ! સાંભળ. દિલ્હીની ગાદી આજથી ત્રીજે વર્ષે ઉલટપાલટ થઈ જશે. કનોજ, ગુજરાત અને દક્ષિણમાં યવનોના ડંકા વાગશે, અને ભારતવર્ષમાંથી સદાને માટે આર્યોનું રાજ નિર્મૂળ થઈ જશે. કનોજપતિ જયચન્દ્ર રાઠોડની કન્યા સંયુક્તા, પૂર્વજન્મમાં અપ્સરા હતી, તે તપશ્ચર્યા કરતા એક મહામુનિને છગવા ગઈ હતી, તેથી મહર્ષિએ શાપ આપ્યો હતો કે-તું મનુષ્ય લોકમાં કનોજના જયચન્દ્ર રાઠોડની સિંહલદ્વીપ વાળી જીન્હાધરાણીને પેટે જન્મ લેશ, અને તારા વિવાહ સમયે તારા પતિ અને પિતાના હજારો શરવીરો કપાઈ મરશે. રજપૂતોના રૂધીરથી તારી ચુંદડી રંગાઈ જશે ! જે વાતનો તેને શાપ છે તેજ વાત થનાર છે, બાવી મિથ્યા થનાર નથી; માટે ચહુઆણના હે પ્રતાપી દસોદા ! જયચન્દ્ર રાઠોડની પુત્રી સંયુક્તાને પૃથિરાજની રૂઢ લાગી છે. તે પૃથિરાજને મળવા તાલાવેલી થઈ રહેલી છે, તેણે મનથી પૃથિરાજને વરવાનો ચોકસ નિશ્ચય કરી લીધો છે, અને તમે જ્યારે ચહુઆણને લઈને કનોજ જશો, ત્યારે અભિમાનથી મત્ત થયેલો ચહુઆણ તમારો નોકર થઈને સાથે આવશે. બસ-હવે નિવૃત્ત થાઓ. મૌન રહો. જયઅમ્મે ! અમ્મે માતકીજય ! એમ કહેતાંની સાથેજ તેણે પોતાના પગના અંગૂઠામાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કર્યો, અને ઢોલના ઢમકા અને શરાઓના જયઅમ્મે ! જયઅમ્મે ના શબ્દ સાથેજ કૈમાસ દાહિમાની સ્ત્રી જેના ઉપર બેઠી હતી, તે ચંદનની ચિતા બડબડાટ બળવા લાગી. નગરનિવાસી લોકો કૈમાસ અને તેની સ્ત્રીની પ્રસંશા કરતાજ રહ્યા, અને તે બે પતિ પત્નીને જગત્ સાક્ષી બનવાનું અગ્નિ દેવે થોડીજવારમાં બાળીને ભસ્મ કરી નાખ્યાં.

સતીનાં કહેલાં વચનોપર વિચાર કરતો કરતો ચંદભાટ ઘેર આવ્યો, અને શોકથી ખિન્ન થયેલો પૃથિરાજ પણ મૃગયા કરવા ચાલ્યો ગયો. કૈમાસ જો કે શિક્ષાને પાત્ર તો હતો, પણ તે એવો તો શામધર્મી હતો કે રાજને તેનાં મરણથી ઘણું સાલવા લાગ્યું, અને રાત દિવસ ઉદાસ રહેવા લાગ્યો. મીઠા

સામંતો પણ રાજની આવી શોચનિય સ્થિતિથી નારાજ થવા લાગ્યા. અને રાજને દિલગીર જોઈ તેઓ કેમાસના મરણને તો વિસરી ગયા, અને ક્રોધપણુ પ્રકારે રાજ રાજ રહે તેમ ઉપાયો યોજવા લાગ્યા, અને તેને રાજ રાખવા માટે રાજને મૃગયાનો શોક હદપાર વધાર્યો. મૃગયાર્થ અરણ્યમાં ફરતાં ફરતાં એક સમય પાણીપતમાં મેલાણુ કરયું હતું ત્યાં સામંતો સાથે પૃથિરાજ આનંદ કરી રહ્યો હતો; બેટલામાં દુર્ગાકેદાર નામના એક ભાટે આવી આશીર્વાદ આપીને ચંદ સાથે વાદ માગ્યો. એટલે તો ચંદ તૈયાર થઈને સભામાં બેઠો; એટલે કેદારભાટે પાણીના ઘડામાં મંત્ર બળ વડે અગ્નિ પ્રકટ કર્યો; એટલે ચંદે દેવીની પ્રાર્થના કરતાં તે ઉપર જળવૃષ્ટિ થઈ. કેદારે કહ્યું કે હે ચંદ ! એક દિવસના બાળકને બોલાવી આપો. એટલે ચંદે કહ્યું કે, એવડું બાળક અહિ અરણ્યમાં મળવું અશક્ય છે, પણ આ ઘોડાને બોલાવી આપું છું તે તમે જુઓ; એમ કહી તુરત ઘોડાની પુજા કરતાં ઘોડો નિચે પ્રમાણે બોલ્યો.

ગાથા.

જિહિ સારથ સજિ પંથો, જિહિરહ્યો સુ ગર્ભ ઉત્તરયા;
જિહિ રહ્યો પહલાદે, સો કર રહિ રાજ પૃથિરાજ.

અર્થ—જેણે પાંડુપુત્ર અર્જુનના સારથીનું કામ કર્યું, જેણે ઉત્તરાના ગર્ભનું સંરક્ષણ કર્યું, અને જેણે પ્રહલાદને બચાવ્યો, તે પૃથિરાજનું સંરક્ષણ કરે. આ જોઈ કેદારભાટ અને સભાસભો વિસ્મયપામ્યા. ચંદની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. આ જોઈ કેદારે વર્ષાઋતુ ઉત્પન્ન કરી. મેઘ ચડી આવ્યો. મેઘગર્જના થવા લાગી. વિદ્યુતના ચમકારા થવા લાગ્યા, ને ઝરમર ઝરમર ઝીણોઝીણો વરસાદ વરસવા લાગ્યો; એટલે ચંદે વસંત ઋતુનું આવાહન કરતાં વાદળાં વિખરાઈ ગયાં. વિદ્યુતના ચમકારા અને મેઘગર્જના શાંત થઈ ગયાં અને તરૂંઓ નવ-પક્ષલ વ્યુક્ત થઈ ગયાં. કાચલો મધુર પંચમ રાગથી ટઉકા કરવા લાગી, અને જંગલ રળીયામણું થઈ રહ્યું. પછી ચંદે પથરની એકમૂર્તિ પિંગળાવવાનું કેદારને કહેતાં કેદારે તેને પિંગળાવવા ભગીરથ ચલ કર્યો છતાં પણ તે પિંગળી નહિ. પછી ચંદે દેવીની સ્તુતિ કરતાં તે પાષાણની મૂર્તિ પિંગળીને પાણી થઈ ગઈ, તેમાં ચંદે પોતાની મુદ્રિકા નાખતાં તે મુદ્રિકા પથરના મધ્ય ભાગમાં જઈ પડી. તે પણ કેદારથી ન નિકળતાં અંતે ચંદે કાઢી લીધી, દુર્ગાકેદાર કવિચંદનું પરાક્રમ જોઈ વિસ્મય પામ્યો, અને પૃથિરાજે કેદારને પુષ્કળ શિરપાંચ આપી વિદાય કર્યો; એટલે તે ગિઝની જવા નિકળ્યો. રસ્તે ચાલતાં સોનપુર આવતાં ત્યાં તેણે શાહપુદીનનો મુકામ જોયો. અને તેણે મીર

મોહનતખાનને ઉતારે પોતાનો ઉતારો કર્યો. પ્રભાત થતાં પાદશાહને આશીર્વાદ આપી સભામાં બેઠો. તેટલામાં તો એક દૂત આવ્યો, તો તેના અંગ ઉપર વિશૂતીનું લેપન હતું. તેની જટા લાંબી હતી. તેણે કટિમેખલા તથા મૃગચર્મ ધારણ કરેલું હતું. તેણે આવી પાદશાહને સમાચાર આપ્યા કે 'ચામુંડરાયને કેદ કરેલો છે, ક્યમાપને તો પૃથિરાજ પોતેજ મારી નાખેલો છે. અને તે હાલ શિકારમાં મશગૂલ થઈ ગયો છે. પાણીપતમાં તેનો મુકામ છે. આ બંન્ની વાર્તા કેદાર કવિ બેઠો બેઠો સાંભળતો હતો, તેના પેટમાં હળુ પૃથિરાજનું નિમક હતું તેથી તેનાથી રહી શકાયું નહિ, તેણે તો તુરત કચેરીમાંથી રજા લઈ પોતાને ઉતારે આવી એક સાંઢણી સ્વાર મોકલી પૃથિરાજને ખબર આપ્યા કે,— સાવધ રહેજે. ગાફલ રહીશ નહિ. જે ગફલતમાં રહ્યો, તો આ સમય સજ્જત માર ખાઈશ. પૃથિરાજ આ સંદેશો સાંભળી ઉત્સાહમાં આવી ગયો ને એકદમ તૈયાર થયો; એટલામાં તો શાહપુદીન થોરીનું લશ્કર પણ દૂરથી દૃષ્ટિએ પડ્યું. તીરોના વરસાદ વરસવા લાગ્યા. વિઘ્નતાના સદશ તલવારો અને બાલાઓ ચમકવા લાગ્યાં. શરાઓ વીરહાક મારવા લાગ્યા. થોડા સમયમાં તો બેટાબેટ થઈ જતાં દારણુ યુદ્ધ આદ્યું. રૂધીરનો પ્રવાહ ચાલવા લાગ્યો, અને એવી તો કાપાકાપી ચાલી કે જેમાં પૃથિરાજનાં છસો અને શાહપુદીનના સાત હજાર યોદ્ધાઓ મરણને શરણ થયા. અને સખાટા સાથે તુંવર પહાડે શાહપુદીનને જીવતો પકડી લીધો, એટલે યવન સેન્યમાં ભંગાણુ પડ્યું. યવન સેનાના સિપાઇઓ નાસવા લાગ્યા. અંતે વીર પૃથિરાજની ઉદાર બુદ્ધિથી સલાહ થતાં આઠ હજાર થોડા શાહ પાસેથી દંડના લઈ શાહને જીવતો છોડી મૂક્યો, કે જે શાહ પોતાના અપરિમીત સાહસથી અંતે ભારતવર્ષમાં યવનરાજ્ય સ્થાપવાને ભાગ્યશાળી બન્યો. બામકવર્ગ ! હવે આપણે કર્ણાટકીના તરફ લક્ષ આપીએ.

કૈમાસ દાદિમાનું મરણ થયા બાદ કર્ણાટકી વીર પૃથિરાજના ક્રોધથી ત્રાસ પામી દિક્ષીથી તો ભાગી ગઈ હતી. જે પ્રકારે હાથીનો અપરાધી સિહના શરણુ જાય, તે પ્રકારે કર્ણાટકી પણ જયચન્દ્ર રાઠોડને શરણુ જઈ તેની પુત્રી સંયુક્તાની સંગીત શિક્ષક થઈને રહી હતી. ગણિકાના સમાન ચંચળ વૃત્તિ છતાં પણ તે પૃથિરાજની બરાબર સહાયક હતી. તે હમેશાં કહેતી હતી કે,— 'જે કદાચ ભારતવર્ષમાં કોઈ મનુષ્ય હોય તો કેવળ ચહુઆણુ કુળમણિ દિક્ષીનો સ્વામી પૃથિરાજ ચહુઆણુજ છે.' તે સંયુક્તાનો પૃથિરાજ ઉપર અત્યંત અનુરાગ વધારવામાં કારણુ રૂપ થઈ પડી હતી.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

લગ્નમાં વધન.

કુહો.

ચલનો મલો ન કોસકો, દુહિતા મલી ન એક;
મંગન મલો ન માપકો, જો પ્રમુ રાણે ટેક.

માર આલુકરાયના મરણનો કારી ધા તુરત રજાય તેનો ન-હતો; પરંતુ 'દુઃખતું ઓપડ દહાડા' તે પ્રમાણે દિવસે દિવસે આલુકરાયનો શોક ઓછો થતો ગયો. અને કનોજમાં રાજ-પુત્રી સંયુક્તાના સ્વયંવરની તૈયારીઓ થવા માંડી. કનોજ પતિ રોડોડ કુળ ભૂષણ મહારાજધિરાજ જયચન્દ્રની માનિતી રાણી જુન્હાઈ સિંહલદ્રીપની પદ્મિની હતી, અને તેનાજ ઉદરે સંયુક્તા જેવું કન્યા રત્ન પાક્યું હતું. રાજકન્યા સંયુક્તા આ સમય યૌવનવતી હતી. અર્થાત વય સંધિ ઉપર આવેલી હતી. તે જોખનની બાળ ઝળકથી, સૂર્યોદયથી પ્રકુલ થયેલ કમલિનીના સદૃશ તારણના બહારમાં વિકસિત થતી જતી હતી; અર્થાત દિનપ્રતિદિન તેનું તારણ ખીલતું જતું હતું. માતા, પિતા અને કુટુંબીઓના અપૂર્વ પ્યારથી ઉછરેલી સંયુક્તા દેવ કન્યાઓનો પણ તિરસ્કાર કરતી હતી. તેનું સર્વોત્તમ રૂપ, શીલ, શાન્ત અને વિનયવાન સ્વભાવ, તેનું લાવણ્ય, તેની ચતુરાઈ, વિદ્યા અને બુદ્ધિ-આદિ એવાં હતાં કે, -કનોજ તે દ્વારા સૌભાગ્યવાન ગણાતું હતું. સંયુક્તાનું રૂપ મગધ દેશ, બિહાર, બંગાળ દિલ્લી અને દક્ષિણ પર્વત પ્રસિદ્ધ અને વખણાતું હતું, એટલુંજ નહિ પરંતુ રાજ-વંશીઓમાં એવી વાત થતી હતી કે- 'કનોજની રૂપવતી અને ગુણવતી કન્યા જોનાં ધનભાગ્ય હશે, તેને ઘેર આવશે.' વાસ્તવિક રીતે રાજકન્યાનાં જોવાં લોકમાં વખણ થતાં હતાં, તેવીજ તે સ્વરૂપવાન પણ હતી.

મહા વિચક્ષણ અને રાજ્યના સ્તંભરૂપ બુદ્ધિમાન પ્રધાન ક્યમાપનાં પ્રાણુ સેવરાવી દિલ્લીથી નાસી છૂટેલી કર્ણાટકી કનોજમાં આવીને રહી. રાજ જયચન્દ્ર રોડોડે તેને પોતાની કન્યા સંયુક્તાને તૃત્ય, વાધ-આદિશિખવવાને માટે પોતાના અંતઃપુરમાં રાખી લીધી. થોડાજ દિવસમાં તે સંયુક્તા સાથે

સખી ભાવમાં સામેલ થઈ ગઈ. બન્ને એકાંતમાં બેસીને ઘણીવાર પર્યંત વાર્તા-
લાપ કરતી હતી. જે કે કર્ણાટકી જાતની ગણિકા હતી; તોપણ પુરુષની
પરીક્ષક હતી. તે વીર પૃથિરાજ ચહુઆણના ભયથી નાસી આવેલી હતી;
તોપણ ચહુઆણના પૌરુષ માટે તેનો ઘણોજ ઉચ્ચ અભિપ્રાય હતો. વખતો
વખત સંયુક્તાની સાથે થતી વાતોમાં તે પૃથિરાજ ચહુઆણનું વર્ણન કર-
તી હતી. પૃથિરાજનું પરાક્રમ શ્રવણ કરી સંયુક્તાના વિકસિત હૃદયમાં તેના
પ્યારનો અંકુર ફૂટ્યો, અને કર્ણાટકીની રોજની વાતો રૂપી જલસિંચન થ-
વાથી તેનું વિશેષ પોષણ થયું, અને એક સમય સંયુક્તાએ એકાંતમાં એક
દ્રવિડ જ્નેશીને બોલાવીને તેને પૃથિરાજ અને પોતાની વચ્ચેની લહેણદેણી-
ના સંબંધમાં પ્રશ્નો કર્યા. જ્નેશીએ પણ સમય વિચાર કરી સમ્બન્ધ માટે
પૃથિરાજનોજ નિશ્ચય કર્યો. તેથી ધર્મશીલ કન્યાના હૃદયમાં ચહુઆણ અ-
ચળ થયો. આજણુ તો સંયુક્તાને ભાવિ કહીને તુરત દિલીમાં આવ્યો, અને
ત્યાં ચહુઆણરાય પાસે રાજકન્યા સંયુક્તાના અપૂર્વ પ્રેમનું વર્ણન કરી પુ-
ષ્કળ ધન સંપાદન કરી પોતાનું ભાગ્ય ફેરવી નાખ્યું. શત્રુની પુત્રીને માટે
પૃથિરાજના હૃદયમંદિરમાં પ્રીતિ અને આગ્રહ ઉત્પન્ન થયો. અને તેણે સંયુ-
ક્તાના સ્વયંવરમાં જવાનો ચોક્કસ નિશ્ચય કર્યો, અને ચંદ્રભાટને બોલાવી તેની
સંગતિ લીધી. ચન્દે કહ્યું કે—‘મહારાજ!’ જયચન્દ્રની કન્યાનું હરણ કરવામાં
આપને મારા કરતાં બળવાન સરદારો અને સામંતોની સમ્મતિ વિશેષ ઉપ-
યોગી થઈ પડશે; માટે જે કાંઈ પણ હરકત ન હોય તો આપ સરદારો
અને સામંતોનું અનુમોદન લઈ તેમ કરો. આપણા પ્યારા સામંતોથી આ
વાર્તા ગુપ્ત રાખવી ઉચિત નથી, ‘ભલે તેમ કરો.’ એમ કહીને પૃથિરાજ તો
ત્યાંથી ઉડી ગયે. અને ચન્દે સામંતોની સમ્મતિ લેવાને માટે સભા બોલાવી.
બીજે દિવસે સામંતો અને સરદારોની સભા રાજમહેલમાં બોલાવી
ચન્દે રાજનો વિચાર સભાસદોના સન્મુખ કહ્યો. જયચન્દ્રની કન્યાનું હરણ
કપટથીજ થશે. પૂર્વકાળમાં શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર અને અર્જુન સદૃશ પ્રધાન ધનુષ-
ધારીઓએ પણ છુપા વેશેજ કન્યાનું હરણ કરેલું છે, માટે ગુપ્ત રીતે સં-
યુક્તાનું હરણ થાય તોજ ઠીક; પરંતુ પૃથિરાજને તો શાહાબુદ્દીન સામેના
વિજયથી જરા અભિમાન આવેલું હતું, અને વળી સંયુક્તાએ પોતાને પર-
ણવા માટે પણ લીધું છે એ સાંભળીને તો પૃથિરાજે કનોજ ઉપર ચડાઈ
કરવાનું મન કર્યું હતું; પરંતુ કનોજ ઉપર ચડાઈ કરી જવી એ કાંઈ નાની
સુની વાત ન હતી, એ લડાઈમાં તો કેવળ મરણને શરણ થયા વગર છુટ-
કોજ નહતો. કનોજ ઉપર ચડાઈ કરતાં તો મનના વિચાર મનમાં રહે, અને સ્વ-

ગેમાં અપ્સરાને પરણવાનો સમય આવે, પણ કન્યા રત્ન સંયુક્તાનું પાણિ-
અહણુ થાય તેમ ન હતું. કદાચ વીર પૃથિરાજનો અકેક સામંત સો સો મા-
ણુસને મારી નાખે; તોપણ જયચન્દ્રના સૈન્ય સામે જયંતી આશા રાખવી એ
કેવળ મૂર્ખામજ છે. પૃથિરાજને સંયુક્તાની વાત સાપે છછુદર ગળવા જેવી
થઈ પડી હતી. પૃથિરાજના અત્યંત આગ્રહથી સર્વાનુમતે એવો ઠરાવ થયો
કે, આપણાથી કોનોજ તો જીતાય તેમ નથી; માટે જેમ પ્રથમ આપણે જયચ-
ન્દ્રના યજ્ઞનો વિધ્વંસ કર્યો તેમ હવે કન્યાનું હરણુ કરીએ. માટે યુદ્ધનો વિ-
ચાર જવા દઈ, સંયુક્તાનું હરણુ શી રીતે થાય તે વિચાર કરો. આ પ્રમાણે
સર્વ સામંતો અને સરદારોએ કહ્યું, ત્યારે ‘કેવી રીતે કોનોજ જવું?’ એ રા-
જના તરફથી પ્રશ્ન થયો. તેના પ્રત્યુત્તરમાં એક સામંતે કહ્યું કે, ‘કોનોજના
સ્વયંવરમાં હજારો ભાટ લોકો જાય છે, માટે ચહુઆણુરાયનો દસોંદી ચન્દ-
ભાટ પણ મોટાં સૈન્યથી કોનોજમાં જાય. ચન્દની સેનામાં અમે પણ બધા
તેની સાથે આવશું. વખતે સ્વામી ચાકર અને ચાકર સ્વામી થાય તેમાં કાંઈ
પણ દોષ નથી. કપટ કરવું હોય ત્યારે તેમ કર્યો વગર છુટકો થતો નથી;
માટે ચન્દ્રના સેવક આપ તથા અમે થઈને આપણે બધા કોનોજ ચાલો,
અને પછી ત્યાં ગયા બાદ જે થશે તે જોઈ લેવાશે. આ મત સર્વાનુમતે
પસાર થયો, અને ચન્દને જવા માટે કહેવામાં આવ્યું. ત્યારપછી પુરોહિ-
તને બોલાવી મુહૂર્ત પુછી જેતરાયને દિલ્હીની વ્યવસ્થા સોંપી અગ્યાર હજાર
બીણી કાઢેલા રજપૂતોની સાથે વીર પૃથિરાજ ચન્દ અને સેવકો, સામંતો
અને સરદારોને સાથે લઈને પોતાની રાજધાનીથી બહાર નિકળ્યો.

દુહો.

ગ્વારહસૈ ઇકાવનૈ, ચૈત તીજરવિવાર,

કનવ્રજ દેસનકારણે, ચલ્યૌ સુસમ્ભરવાર.

આ પ્રમાણે મહાકવિ ચન્દની સરદારી તળે અગ્યારહજાર માણસ દિ-
લ્હીથી નિકળ્યાં. રસ્તે ચાલતાં વીર પૃથિરાજને સારાં અને ખોટાં એમ બે
પ્રકારનાં તેમને શુકન થયાં. તેઓ યમુના નદી ઉતરીને પેલેપાર ગયા કે તે-
મને એક સ્ત્રી સન્મુખ મળી. તેનું વદન હસતું હતું, અને નેત્ર ક્રોધયુક્ત
હતાં. તેના વામાંગ ઉપર સુવર્ણનાં આભૂષણો હતાં અને તેણે જમણા હા-
થમાં લોટું પકડેલું હતું. મસ્તકના ડાબી તરફના કેશ ઓળેલા ને જમણી
તરફના છુટા હતા. એક નેત્રમાં કાળજનું અંજન કરેલું હતું અને બીજું
નેત્ર લાલ હતું. તેનાં અર્ધવસ્ત્રો પીળાં હતાં અને અર્ધા લાલ હતાં. આ પ્ર-

માણે આ તથા બીજાં પણ શૃંગાર અને વીર બેય રસ મિશ્રિત શુકનો થયાં. રસ્તામાં જે સ્ત્રી મળી તે સ્ત્રીનું ડાખું અંગ શણુગારેલું હોવાથી જો કે પૃથિરાજને વામાંગી કનોજ જતાં પ્રાપ્ત થશે એવો તે શુકનનો ભાવ હતો, પણ તે સ્ત્રીનું જમણું અંગ બધી રીતે શુકનમાં વિપરીત હોવાથી વામાંગી મળતાં પૃથિરાજને મહાભયંકર જોખમમાં આવી પડતાં દારણુ યુદ્ધનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે, એ પણ એ શુકન ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવતું હતું. છતાં પણ આપણા વીર પૃથિરાજે તો ‘ અર્થ સાધયામિ કિંવા દેહં પાતયામિ ’ એવો ચોકસ નિશ્ચય કરેલો હોવાથી તે શુકનોની જરાપણ દરકાર ન કરતાં એકદમ આગળ વધ્યો. અને પ્રત્યેક મંજલ કૂચ કરતો ચંદ્રખારોટ પોતાની મોટી સેના સાથે કનોજ આવી પોહોચ્યો. લશ્કરને શહેર બહાર રાખી સંકેત મુજબ ચંદ્ર પૃથિરાજને પોતાનો નોકર બનાવી જયચન્દ્રને મળવા ગયો. ચહુઆણકુળ શિરોમણિની દુર્બુદ્ધિનું આ પહેલું પગલું ભરાયું. જે આ સમય પ્રધાન ક્યમાષ જીવતો હોત તો તે કદિપણ પૃથિરાજને ચન્દ્રનો અનુચર થવાની સમ્મતિ આપત જ નહિ; પરંતુ સમયની બલિહારી છે. જે થવાનું છે તે તો થયેજ જાય છે. ‘ અસ્તુ ’ એવો સમય હતો તેવું થયું, અને રાજા પોતાના સેવકનો પણ સેવક થઇ જયચન્દ્રના દરબારમાં ગયો. ગંગાજીના પવીત્ર અને રમણીય કીનારા ઉપર રાજસભાને માટે કિનખાબનો મોટો અને સુરોભિત મંડપ બાંધેલો હતો, અને ત્યાં પ્રતિદિન સંધ્યાકાળે મહારાજ જયચન્દ્ર રોઠોડ સભા ભરતો હતો. તે મંડપના દ્વાર ઉપર હેમજ કછવાહો ચોકી કરતો હતો. ચન્દ્રભાટે એ મંડપના દ્વારપાળના સમીપમાં આવીને કહ્યું કે— ‘ કછવાહના કુટુમ્બને ધન્ય છે, અને હેમજ કછવાહ તને પણ ધન્ય છે, કેજેને મોટા મોટા રાજાઓના મંડપનું રક્ષણ મળ્યું છે. વીર! મહારાજ જયચન્દ્રને કહો કે પૃથિરાજ ચહુઆણનો દસોંદી ચન્દ્ર ખારોટ આપને આશિર્વાદ દેવા આવેલો છે. ’ હેમજ કછવાહે પ્રતિહારીને બોલાવી તે દ્વારા જયચન્દ્રને ચન્દ્રભાટ આવવાના સમાચાર કહેવરાવ્યા; એટલે તુરત જયચન્દ્રે ચન્દ્રના સન્માનાર્થ પોતાના દસોંદીને સામે મોકલ્યો. બન્ને ભાટ ભેગા થયા. અને રામ રામ કહી એક બીજાને મળ્યા, અને ત્યારપછી કુશળ વિગેરે પુછ્યા પછી જયચન્દ્રના દસોંદીએ કહ્યું કે, ‘ ચન્દ્રભાટ! જગતમાં તમારું મહાભારી નામ છે. દેશોદેશ તમારી કીર્તિ છે. ભારતવર્ષના તમામ ભાટ તમારા ગુણ ગાય છે, અને કહે છે કે ચહુઆણનો દસોંદી અદૃષ્ટ વસ્તુનું પણ ધણીજ સારીરીતે વર્ણન કરે છે. જોયેલી વસ્તુનું વર્ણન કરવું એવો સર્વને સુલભ છે, પણ ન જોયેલીનું બરાબર જે વર્ણન

કરવું એ ખરેખર ચમત્કાર છે; માટે હે ચહુઆણુના દસોંદી ચંદ ! મને ત-
મારો ચમત્કાર જોવાની ઇચ્છા છે. અને તે જો વર્ણન તમે કરો તો તમે
ખરેખરા વરદાષ છો; માટે જો તમારામાં તેવું વર્ણન કરવાનું સામર્થ્ય હો-
ય તો મહારાજ જયચન્દ્રદેવ હાલ ક્યાં બેઠા છે ? તથા શું કરે છે ? તેનું વ-
ર્ણન કરો, અને પછી અંદર પધારો. ચંદ આગમ નિગમ જાણતો હતો.
ચંદ દેવીની સ્તુતિ કરી. જયચન્દ્ર તે સમય કચેરીમાં બિરાજેલો હતો. તે
કેના પોશાકમાં કઈ દિશાએ કચેરીમાં બેઠેલો હતો. જમણી બાજુએ ક્યા
ક્યા સરદારો તથા ડાબી બાજુએ કોણ કોણ બેઠેલા હતા, નકીબો કેવી
રીતે બેઠેલા હતા. મુત્સદીઓ કઈ મિસલ ઉપર બિરાજેલા હતા. વિગેરે વિ-
ગેરેનું યથાસ્થિત વર્ણન કરી બતાવ્યું. જે સાંભળી જયચન્દ્ર રાડોડનો દસોંદી
તો દિગ્મૂઢ જેવો જાણે ચિત્રમાં આગબેલો હોય તેવો થઈ ગયો. જય-
ચન્દ્રનો ભાટ ચન્દ્રના વર્ણનથી પ્રસન્ન થઈ, તેને રાજસભામાં લઈ ગયો.
અને સભાને મોહિત કરી, નાંખે એવાં કવિતો દા. રાજને મહાકવિ ચન્દ
સાથે બોળખાણ કરાવ્યું. ચન્દ ભાટ પણ રાજરીત્યાનુસાર મહારાજ જય-
ચન્દ્રને પ્રણામ કરી પૃથિરાજ તરફથી કુશળ પુછી આશીર્વાદ આપી સભાના
મધ્યમાં ઉભા રહી નીચે પ્રમાણે જયચન્દ્રના યશને વર્ણવવા લાગ્યો.

મુજંગી.

અહાં આસનં સૂર ઠઠ્ઠે સનાહં, જિને ક્ષત્રિવંશં કિંપ્ એક રાહં.
જિને ધર્મિ દિક્પાલ ધર્ધર વિલ્ખણં, ધરે નૃપ છત્રં દુતી કનક દણં.
જિને હેમ પર્વત્તસે સબ્બદાહે, જિને એક દિન અઢસુલતાન સાહે,
વરંજંપિયો સચ્ચ જો ચન્દ ચણં, સુને થપ્પિયો જાય તિર્હૂત પણં.
જિનં દક્ષિણં દેશ અપ્યો વિચારે, તટે ઉત્તર્યો તુર્ત બન્ધં પહારે.
જહાં કરનડા હાલં દુઢ્ઢાન બેધ્યો, જિને સંધિ ચાલુક્યકે ચાર ચેંધ્યો.
જહાં તીન દિન ગુદ્ધ મિરિ મૂમિ ઢંઢં, તહાં તોરિ તિલંગ ગોવાલકુંઢં.
જિને છંડિયો બંધિ હક ગુંઢ જરા, ગ્રહેલીધ બૈરાગરે શ્રવહીરા.
જહાં ગજાને સૂર સાહાબ સાહી, તિને મોકલ્યો સેવકન સુત માઈ.
જહાં છોડિ વિમીષણે જો મરોરે, તહાં રોસકે સોસ દરિયા દિલોરે.
જિને બંધિ સુરસાન કિય મીર બંદા, સુતો રાવ રાઠોર વિજેપાલનંદા.
હતે વંશ છત્રીશ આવે હંકારે, તહાંઈક ચહુવાન પૃથિરાજ ટારે.

ભાવાર્થ.—જેનાં વીરાસનને શરણો વિંટી રહેલા છે. જેણે આખો
ક્ષત્રિયવંશ એક રસ્તે ચલાવ્યો છે, જેણે ધરણી અને દિક્પાળને પણ કિત-

ભિન્ન કરી નાખેલ છે. મોટા મોટા છત્રધારી રાજાઓ પણ જેને હાંડમાં સુવર્ણ આપે છે. હૈમ પર્વત પણ જેણે પોતાના સ્વાધીનમાં લીધો. જેણે એક દિવસમાં આઠ સુલતાનને પકડ્યા. તિબેટ પર્વત પણ જેણે પોતાના આણમાં બેસાડ્યાં. વિધ્યાચળ પર્વતનું ઉલ્લંઘન કરી જેણે દક્ષિણ દેશ પણ પોતાના સ્વાધીનમાં લીધો. ચાલુક્યને શાસન આપ્યું. કાનડા પ્રાંત લીધો, અને ત્રણ દિવસ પર્વત દારણ યુદ્ધ કરી જેણે તૈલંગ અને ગોવળકુડા તોડ્યાં અને હીરાની ખાણોનું પરગણું હાથ કર્યું. ગજનીગતિ શાહાપુદીન ધોરી કે જેણે પણ પોતાના ભાઈનિમ્મરતખાનને સેવામાં મોકલ્યો છે, તેને પણ પકડ્યો. દરિયા હીલોળે છે એવી જે સુવર્ણની લાંકા તેના વિભીષણની પણ મરોડ જેણે છોડાવી. જેણે મીર ખુરસાનને પકડી કેદ કર્યો. એવો જે તું મહા પરાક્રમી વિજયપાળનો પ્રતાપી પુત્ર જયચન્દ્ર કે જેના હાંકાર્યા ક્ષત્રીના છત્રીસે વંશ એક ચહુઆણુ પૃથિરાજ વગર અહિ આવ્યા છે.

પ્રથમનાં ત્રેવીશ ચરણો સાંભળ્યાં ત્યાંસુધી તો જયચન્દ્ર અત્યંત પ્રસન્ન થયો; અને મનમાં ચન્દ્રને અસંખ્ય દાન આપી તેનાં દરિદ્રને ચુર્ણ કરી નાખવાનો ચોકસ નિશ્ચય કર્યો, પણ છેલ્લાં ચરણે તેના મનોરથનો ભંગ કરી નાખી ઉલટો તેને ક્રોધયુક્ત કર્યો. ક્રોધથી તેનું મુખ લાલ થઈ ગયું. તેનાં નેત્રાંમાંથી ક્રોધાગ્નિ જાણે વરસતો હોય એમ આભાસ પડવા લાગ્યો, અને તે કહેવા લાગ્યો કે, વિધાતાએ જેના ભાગ્યમાં દરિદ્રપણું લખી આપેલ છે તેને દૂર કરવા વાળો કોણુ છે? અર્થાત્ ક્રોધપણુ નથી. ચન્દ્રના તરફ જે તેને પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ હતી તે બદલાઈ ગઈ, અને તેણે ચંદ્રને કહ્યું કે:—

દોહા.

નરતન બુંદ બરસે નૃપતિ, હય ગય હેમસુ હદ;

લગેન બુંદ મંગીત તન, શિરસો છત્ર દરિદ્ર.

૧

સુહ દરિદ્ર અરુ તુચ્છ તન, જક્કલ રાજ સુહદ,

બન ડજાર પશુ ગ્રન ચરન, ક્યૂં દૂવરો બરહ.

૨

ભાવાર્થ.—ધોડા, હાથી અને સુવર્ણ—આદિરત્નના ખુંદથી રાજા જેકે

+ મહારાજ જયચન્દ્ર રાઠોડ સદૃશ સાર્વભૌમરાજની સભામાં આવા પ્રકારનાં પ્રશ્નોત્તર થવા સંભવ નથી; પરંતુ આધુનિક કવિઓએ બનાવીને મેળવી દીધાં હોય એમ જણાય છે. અને કદાચ ભાટ લોકો યુદ્ધના એક અંગરૂપ હોવાથી અદે કહેલાં પણ હોય. ચોકસ કંઈ કહી શકાય નહિ; પરંતુ ચન્દ્ર જેવો વરદાથી ભાટ અને જયચન્દ્ર રાઠોડ સદૃશ મહારાજ આવો વાદ કરે એ અસંભવિત છે,

દૃષ્ટિ કરે; તોપણ માગણીના કે જેનાં મસ્તક ઉપર દારિદ્ર્યનું છત્ર છે, તેના શરીરને એકપણ ખુંદ સ્પર્શ કરેજ નહિ. જંગલરાજ (શિલી) કે જેમાં પશુને આરા માટે ઘણું વન ઉઠડ પડેલું છે, તેમાં તું રહેતાં છતાં પણ મુખ દરિદ્રી અને શરીરમાં શુષ્ક એવો હે બરદા' તું દુર્બળ કેમ છે ?

છાપ્પય.

હંસ ન્યાય દૂબરો, મુક્તિ લભ્યેન ચુગન કહું;
સિંહ ન્યાય દૂબરો, કરિય ચંપેન કુંમ કહું;
મૃગ ન્યાય દૂબરો, નાદ બંધિયો સુબંધન,
છેલ છક્ક દૂબરો, ત્રિયા દૂબરી મિત્ત બિન;
આષાઢ ગાઠ બંધન ધુરા, કંધન કહું હરાદિયા
કમધજ્જરાય હમ ઉચ્ચરે, તું કિમ દૂબરો બરાદિયા.

હંસને મુક્તાશ્વળ ન મળે તો, સિંહને હાથીનાં કુંબરશ્વળ ન મળે તો, મૃગનાદમાં બંધાયો હોય તો, છેલ સ્ત્રી વગર અને સ્ત્રી પતિવગર દુર્બળ હોય એતો સંભવ છે અને ન્યાયની વાતો છે, પણ કમધજરાય—જયચન્દ્ર કહે છે કે,—આપાડ માસમાં જમીન ખેડવા માટે કાંધ ઉપર કોઇએ હળ આપેલું નથી છતાં પણ હેબરદીયા ! તું દુર્બળ કેમ છે ?

અર્થ—

છાપ્પય.

ચંદિતુરંગ ચંદુબાન, આન ફેરીતપર હર;
જાસુ યુદ્ધ મંડયો, તાસ માનયો સરુબર;
કોય દેત ગૃહી પત્ર, કોય ગૃહિઢાલ મૂલ તરહ;
કોયંત તુચ્છ વ્રન, હાણ દશ યિશિ માજનિ હર;
ભુવ લોક દિલિત અચરજ મયો, માનસ વર મર મરદિયા;
પૃથિરાજ ચલનિ ચલો સુચર, હૈમ દુબરો બરાદિયા.

ભાવાર્થ—ચંદુઆણે અશ્વારૂઢ થઇ પરાયી પૃથિવીમાં આણ ફેરવતી સમય જે સાથે યુદ્ધ કર્યું, તેને હરાવી તે પાસે બધું માન્ય કરાવ્યું, તે માન્ય કરાવતી બેળાએ કોઇ જાડનાં પાંનડાં દાંતમાં લઇ, કોઈ ઝળીયોને મૂળ મુખમાં ઘાલી, અને કોઇ તો તરણાં દાંતે લઇ દશેદિશામાં નાશી ગયા, જે થતાં પૃથિવીમાં મહા આશ્ચર્ય થયું. મોટા મોટા મહાવીરમણે મરદી નાખ્યાં

૧ 'બરદીઆ' આ શબ્દના બે અર્થ થઇ શકે તેમ છે. એકતો બળદ અને બીજો બિરદ જોલનાર ભાટ ચંદની એ અટક હતી.

એવો જે મહાપરાક્રમી વીર પૃથિરાજ તેના દુસ્મનો ધાસ આઈ જતાં હું
બરદીયો દૂધળો છું.

જયચન્દ્ર.

છપ્પય.

પુરે ન લગી આર, માર લદ્દો ન પીઠ પર;
ગરજી ધાર ગિમાર, ગૃહી ગઢી ન નથ્થ કર;
અમિન કૂપ આહારી, કઢુક સમ શેન નરત્તો;
પુંઢ ધાર લલકાર, રથ્થ સથ્થાનન જુત્તો;
આપાઠ માસ વરષા સમય, કંધન કહું હરદીયા;
જંગલ રજાર પશુ ત્રન ચરન, કયૂં દુબરો બરદિયા.

ભાવાર્થ:—પુરે-પુંડે આર લાગી નથી; તેમજ પીઠ ઉપર માર પણ
લાગ્યો નથી. ગમર હાંકનાર મળેલો નથી. નાકમાં મજબૂત નાથ પણ નાથો
નથી. કુવા ઉપરના રેંટમાં જોડી ભમાળ્યો નથી. યુદ્ધ પ્રસંગનો માત્ર લઈ
જવાના ગાડામાં કોઈવાર જોડ્યો નથી. રથમાં જોડી પૂંછડું મરડી પ્રેમજ્યે પણ
લલકાર્યો નથી, અને તેમજ આપાઠ માસના ચોમાસાં સમયે કાંધ ઉપર કો-
ઈએ હાજી નાખી ખેડ કરાવી નથી; છતાં ઉજડ જંગલમાં પુષ્કળ વણ ચરતાં
ચરતાં હે બરદીયા ! તું કેમ દૂધળો છે ?

છપ્પય.

ચન્દ.

તબ જંપે કવિ ચન્દ, સુનહુ જયચંદ રાજવર;
પુરે આર કિમ સહે, સહે કિમ માર પીઠ પર;
નથ્થ હથ્થ કિમસહે, કૂપ આમરિ કિમ મંડો;
હય ગય શૂર ધરજી, સ્વામિ સથ મારથ તંડો;
વરષા સમાન ચઢુવાન ગુન, કેઈ અરી ઊર હરદિઆ;
પૃથિરાજ સ્લની સ્લદો સુસ્તર, હૈમ દુબરો વરદિઆ.
પ્રથમ નયર નાગોર, બંધિ શાહિબ્બ ચરિગ ત્રન;
ગુજરવે મર મીમ, સીમ શોધીત સકલ વન;
મેયાતી મુગલ્લ, શ્રબ્બ મજિ પત્ર જુ સ્લદા;
ઢઢા કર ઢીલયે, સહી સન મૂલ ન લદ્દા;
સામંત નાથ હથ્થાં સુ કહિ, લરી કઈ માન મરદિયા;
પૃથિરાજ સ્લની સ્લધો સુ સ્તર, હૈમ દુબરો વરદિયા.

ભાવાર્થ:—ત્યારે ચંદ કવિએ કહ્યું કે,—હે જયચન્દ્ર ! શ્રવણ કરય.

પુરે-પીઠે આર, પીઠ ઉપર ખાર અને નાકેનાથ શી રીતે સહું ? કુવા ઉપરના રેંટમાં પણ કેમ ફરે ? હાથી અને ઘોડાઓની સ્વારીથી સ્વામી સાથે જઈ કેટલાં એક ભારત-યુદ્ધ જીત્યો છું. ચહુઆણુના ગુણુ તો વરસાદ સદૃશ છે, તેના પ્રતાપવંડ કેટલાએક સત્રુઓની છાતી ઉપર હળ ખેડેલાં છે; પરંતુ પૃથિરાજના દુશ્મનો ખડ ખાઈ જતાં ખરદિયો દૂખજો છે ?

પ્રથમ નાગોરમાં શાહખુદીન ઘેરીને બાંધ્યો, તે તરણાં ચરી ગયો; ગુજરાતનો મહા બહાદૂર બોજો ભીમ આખી સીમ શોધીને ખડ ખાઈ ગયો. મેવાતી મુગલો બધાં પાનડાં ખાઈ ગયા, અને ખીજાઓને તો મૂળીયાં પણ હાથ આવ્યાં નહિ. સામંતનાથ (પૃથિરાજ) ને પ્રતાપે યુદ્ધ પ્રસંગે કેટલાએકનાં માન ભંગ કરી નાખેલ છે, અને તેથી પૃથિરાજના દુશ્મનો ધાસ ખાઈ ગયા, જેથી ખરદિયો દૂખજો છે.

આવાં વીર પૃથિરાજના વરદાગી દસોંદી ચન્દનાં હાજર જવાબનાં વચન સાંભળી અને પોતાના દસોંદીએ જે ચન્દના વરદાઈપણાની વાર્તા કહેલી તેની આ પ્રમાણે વાર્તાલાપથી પૂર્ણ પ્રતીતિ થતાં જયચન્દ્ર મનમાં તો અત્યંત નારાજ થયો, પણ ઉપરથી જાણે ખુશ ખુશ થઈ ગયો હોય એમ દેખાડવા લાગ્યો, અને ચન્દ્રને સારી રીતે આવકાર આપી કેટલીક વાતો પૂછવા લાગ્યો.

કેટલીક વાત થઈ રહ્યા પછી જયચન્દ્રે, ચન્દ્રને પુનઃ પોતાની પાસે બોલાવ્યો. અને આર્ય રાજાઓમાં પડેલા વિગ્રહ સંબંધી વાર્તા ચલાવીને કહ્યું કે, - 'હે ચન્દ ખારોટ ! ભારતવર્ષ ઉપર આ સમય મ્હોટામ્હોટા બળવાન સત્રુઓ ગાજી રહેલા છે, તેવા ખારિક સમયમાં તમારો રાજા નાનાપ્રકારના ઉપદ્રવો કર્યા કરેછે, તેનું શું કારણુ છે ? અથવા તે સ્વદેશાભિમાની છે કે નહિ ? આપસ આપસમાં અમો લડવાથી અમે સર્વ નિર્બળ પડી જઈશું અને તેથી આર્યોનો એક સામાન્ય સત્રુ પણ આપણો પરાજય કરી આ દેશને પોતાના સ્વાધીન કરી લેશે. જે તમારો રાજા વિષયાશક્તિને લીધે કદાચ ન સમજતો હોય, તો તેને સમજાવનારા દિલ્હીના રાજ્યમાં નીતિશાસ્ત્રને જાણવાવાળા રાજકીય પુરૂષો છે કે નહિ ? મારી સાથે વૈર કરવામાં તમારા બાળક રાજાને કાંઈ પણ લાભ થવાનો નથી, પરંતુ તેથી એ થશે કે હિન્દુઓનું સંયુક્ત બળ ટુટી જશે. મેં પ્રથમ પૃથિરાજના પિતાને પૂર્ણ આશ્રય આપ્યો હતો, અને મારા પિતાની ધામધુમ કાંઈ ઓછી ન હતી, મને દિલ્હીના રાજ્યની ઈચ્છા ન હતી; પરંતુ અનંગપાળે મારો ભાગ ન દેતાં પૃથિરાજને ગાદી સોંપી, એથી જો કે માફ અપમાન થયું છે. હું સર્વ જાણું છું; પરંતુ વરમાં કંઈક કરવો એ સાફ નહિ, એમ સમજી ચુપ થઈ બેઠો છું.

ને બાળક બાલકરાયપર હસ્તો કરી પૃથિરાજે પોતાનું પરાક્રમ માનેલું હોય તો તે માનવામાં તેની મોટી ભૂલ છે. ભાઈ ભાઈમાં કલહ અને એક બીજાના પ્રાણ લેવામાં કાંઈ સાઈ નથી. તમારો રાજા ચાહે તેવી ઉદ્ધતાઈ કરે; પરંતુ હું તે તરફ જરા પણ લક્ષ આપતોજ નથી. તે બિચારો માઈ શું કરી શકનાર છે? મેં તેના ઘણા અપરાધો સહન કરેલા છે. શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રની સમાન હું પણ તેના અપરાધને ગણ્યા કાંઈ, પછી શિશુપાળ સદૃશ ગતિ તમારા રાજાની થશે. માટે તેને હવે વિચારીને દેષ છોડી દેવો ઘટેછે; કેમકે અવસર આવે ગમારને ગમારજ મળેછે. મેં તો હજી તેને જોયો પણ નથી; પરંતુ સાંભળ્યું છે કે તે શૂરવીર, ચતુર અને સમજદાર છે. તો પછી શું તેના સામંત-સલાહ-આદિ અમાલ્ય મંડળ સાઈ નથી? હે ચન્દ! તમારો રાજા તમાઈ સાંભળેછે કે નહિ? અને જો સાંભળે છે તો તમે આ સર્વ વાર્તા તેને કહી શકો છો કે નહિ? હે ચન્દ! તમારા જેવા વરદાદ, ધર્મશીળ અને દીર્ઘ દૃષ્ટિવાળા સલાહકારો છતાં પૃથિરાજે વિના પ્રયેજને મારી સાથે શા માટે કલહ કર્યો? એના નાના અને મારા પિતા વચ્ચે દિન પ્રતિદિન ઉત્તરોત્તર પ્રેમ વૃદ્ધિ પામતો જતો હતો, અને જેમ જેમ અનંગપાળ મારા પિતાશ્રીની સેવા બળતો હતો, તેમ તેમ અમે તેની કદર બળતો હતો. સોમેશ્વર દિલીમાં પાછા આવ્યા ત્યારે અમે તેમને જોઈને તે સમયે પાછી પેલાની સહાયતા કરી હતી. જો અનંગપાળે અમારા અતુમોદન વગર સ્વેચ્છાથી પૃથિરાજને દત્તક લીધો, ત્યારે અમે હરકત કરી હોત તો કરી શકત, પણ તેની નોકરીની કદર બાણી અમે તે પ્રત્યે દુર્લક્ષ દાખવ્યું હતું. આ અમારા બધા ઉપકારોની વાર્તાનો વિચાર ન કરતાં તથા આજ મારી આગમાં હિંદુ મુસલમાન સમસ્ત હાજર છે, એ મારા બળતો પણ કાંઈ વિચાર ન કરતાં તેણે નિર્ભય રીતે મારા પાંચ પાંચ પાંચ કરા મારા પાંચ પાંચ પાંચ નાણાં છતાં પણ મેં વિચાર કર્યો કે, -હિંદુવાણ નિર્ભય પડી જશે, જેથી તેને હિંદુ બાણી જતો કર્યો, પણ તેને આ પ્રમાણે અધર્મી થઈ મારો યશ્ન શા માટે બગાડવો પડ્યો? તે કાંઈ સમજતું નથી. જયચન્દ્રનાં આવાં કડોર વચનો શ્રવણ કરી, ચન્દની સાથે જળતો ચમ્પુ ઉપાડીને નોકર બની આવેલ પૃથિરાજના હૃદયમાં અગ્નિ લાગકી ઉઠ્યો; પરંતુ તે, તે સમય શું કરી શકે તેમ હતો? તે મનમાં મનમાં બળવા લાગ્યો.

ચન્દ પણ જયચન્દ્ર રાજાના યોગ્ય અને નીતિ યુક્ત વચનો શ્રવણ કરીને કહેવા લાગ્યો કે—‘મહારાજ! પૃથિરાજ સમજદાર છે, રાજનીતિ પણ સારી રીતે બાણે છે, તથા ભારતવર્ષના શત્રુઓનો પરાજય કરવાનોજ નિ-

રંતર શ્રમ કર્યા કરેછે. એને અધર્મી સમજવામાં આપની મ્હોટી ભૂલ છે. આપના પિતાશ્રી અને અનંગપાળ વચ્ચે જેમ પ્રીતિ હતી, તેમ પૃથિરાજે પણ આપની ઘણી સેવા પરપૂરે બજાવેલી છે. આપ જ્યારે દક્ષિણ ઉપર ચડાઈ લાઇ ગયા હતા, ત્યારે શાહબુદ્દીન ધોરી કનોજ ઉપર ચડી આવ્યો હતો, તે સમયે જો પૃથિરાજે સહાયતા ન કરી હોત, તો તો તમે દક્ષિણમાં જ રહેત અને કનોજ પતિ શાહબુદ્દીન કહેવાત. એ તમારું કામ કરી તમને તે સંબંધે જરા પણ તેણે ધશારો કર્યો હોય તો કહો ? પૃથિરાજ તો બહુજ મોટા મનનો છે. તમે તમારો યજ્ઞ વિધ્વંસ કરવાનું કહોછો, તે ખરું; પરંતુ કલિયુગ વર્ણત યજ્ઞ તમને કરવા દેવો એ પૃથિરાજને રૂચું નહિ કારણ કે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

શ્લોક.

અશ્વમેધો ગવાલમ્બં, સંન્યાસઃ પલપૈત્રિકં;

દેવરેણ સુતોત્પત્તિઃ કલૌ પંચ વિવર્જયેત્ ॥

અર્થ:—અશ્વમેધ યજ્ઞ. ગવાલંબ (વર વધુને પાણિગ્રહણ વેળાએ ગાયના ચામડા ઉપર પ્રાચીનકાળમાં બેસાડતા તે) સંન્યાસ, પિત્રોને માંસના પિંડ આપવા તે, તથા પતિના સ્વર્ગવાસ પછી વિધવા પોતાના દિયર દ્વારા પુત્ર ઉત્પન્ન કરતી, એ પાંચ બાબતો કલિમાં કરવાનો નિષેધ છે.

આવાં શાસ્ત્રનાં જે વચનો તે વચનોનો અનાદર કરી તમે અભિમાનથી યજ્ઞારંભ કર્યો, તે શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ યજ્ઞ કરવાની વાર્તા પૃથિરાજને રૂચી નહિ, તેથી તેણે યજ્ઞ વિધ્વંસ કર્યો. તેણે તો શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ પગલું તમને ન ભરવા દેવા માટે જ યજ્ઞ વિધ્વંસ કર્યો હતો; પરંતુ આપ નામદારો વચ્ચે એક બીજાની અંબાએ અમમન થયેલી છે. જે પ્રકારે ધનુષપાણ એક બીજાના આશ્રયથી રહેછે, તે પ્રકારે રાજાની સમાત એક બીજાની આધારપર હોય છે. અને એક બીજાને આધારે જ સર્વ જગતનો વ્યવહાર ચાલી શકેછે. તેમાં એક બીજાને અભિમાન કરવા જેવું નથી કે, 'અમુક રાજ્ય મારા તાબામાં છે, એક બીજાને ઉભયનો આશ્રય સમાન છે. જે પ્રકારે આપ દિક્ષીના રાજની સહાયતા કરશો, તેજ પ્રકારે પૃથિરાજ પણ તમારી સહાયતા કરશે.

જયચન્દ્રે ચન્દનાં આ વચનો શ્રવણ કરીને કહ્યું કે 'હે ચન્દ ! તમે પ્રથમ કહ્યું કે,' તમે દક્ષિણમાં ગયા હતા, ત્યારે શાહબુદ્દીન કનોજ ઉપર ચડી આવતાં પૃથિરાજે ધોરીને અટકાવ્યો હતો, એ વાતની મને તો ખબર જ નથી, એ વાત શી રીતે બની હતી તે મને કહો ? જયચન્દ્રના આ પ્રશ્નથી ચન્દે કહ્યું કે 'ધોરીની દક્ષિ આજ ઘણો સમય થયા હિંદુસ્તાન ઉપર

છે, તે વાત તો કાંઈ તમારા લક્ષ બહાર નથી. ધોરી ધણીવાર ભારતવર્ષ ઉપર ચડી આવ્યો, અને જેટલીવાર ચડી આવ્યો, તેટલીવાર પૃથિરાજે તેને હરાવી દંડ લઈને છોડી મૂક્યો છે. હવે પણ ધોરીના ગુપ્ત ખાતમીદારો આપણા શહેરમાં ફરે છે. આપની દક્ષિણની ચડાઈના ખખરો ખાતમીદારો દ્વારા ધોરીને થતાં તેણે કનોજના ઉપર ચડાઈ કરી. માર્ગમાં કુંદનપુરના રાયસંગ વાઘેલાએ સામા થઈ ધોરીને અટકાવતાં ત્રણસો હિંદુ અને પાંચસો મુસલમાનો કામ આવી ગયા. તેમાં રાયસંગ વાઘેલો કામ આવી જતાં ધોરીએ વિજયના આનંદમાં આવીને નયરપુર લૂટી લીધું. આ સમાચાર પૃથિરાજને નાગોરમાં અને પ્રધાન કમમાપને ખટુવપુરમાં થતાં તેમણે વિચાર્યું કે જયચન્દ્ર ઘેર નથી, અને તેવા સમયમાં એ ધોરીએ કનોજ હાથ કર્યું, તો આર્ય રાજાઓ છેક નિર્ભય થઈ જશે, જેથી પૃથિરાજે કમમાપને એકદમ ખોલાવી વીણી કાઢેલા સરદારોને સાથે લઈ માર્ગમાં જ ધોરીનો સત્કાર કર્યો. જેમાં પૃથિરાજના વીર સરદારોએ આઠ હજાર પદાણોનો ઘાણુજ કાઢી નાખ્યો. પૃથિરાજના સખ્ત ધસારાથી મુસલમાનો નાશ, યુદ્ધ ભૂમિનો ત્યાગ કરી ભાગી ગયા અને શાહ એકલો જ રહ્યો. તેને ચંદપુંડીરે પકડીને શાહની છાવણી લૂટી લીધી. અને આઠ હજાર ઘોડાનો દંડ શાહ પાસેથી લઈ તેને જીવતો છોડી મૂક્યો. આવી રીતે તમારું કામ અમારા રાજાએ કર્યું છતાં તમે અભિમાનથી અમારા રાજાને તમારો સામંત માન્યો, ત્યારે તેને યુદ્ધ કરવાની ફરજ પડી. ખીજે કયે પ્રસંગે તેમણે તમારી સાથે અકારણ વૈર કર્યું છે ? તેનો દાખલો હોય તો બતાવો. ચહુવાણ કુળ દીપક વીર પૃથિરાજ કાંઈ જેવો તેવો નથી.

જયચન્દ્રે કહ્યું:—હે ખારોટ તો પૃથિરાજની આટલી બધી પ્રશંસા કરી તેથી હું ખુશી થયો છું. મને તું કહે કે તે કેવો છે ? મારી રાજ કચેરીમાં આટલા મુકુટબંધ રાજાઓ વિવિધમાન છે, તેમાં કોઈના પણ અણસારાને તે મળતો આવે છે ?

ચન્દ.

કવિત.

૧. જાગરકી સ્ત્રીલોહી સ્વાદ સાકરકો નાહીં જાને;
ઠાકરકી સાહવીકું ચાકર પેછાને કયા;
સગરકે લાલજો કહોલ તાકી બહુરી મક્કા;
કૂપકો મળ્ડુકરાય કબહી પેછાને કયા;
નાગરકે નીકે ભોગ ગાડ કે ગમાર લોક;

બેચારે કબહી કબી ચિત્તમેં ચિત્તારે કયા;
સુનીય કૃપાનિધાન, સુન્યો હે ચૌહાન કાન;
પેલે છાલ ઠાકર વાકી જુતીમેં સમાવે ક્યા.

(વળી પણ બાટની બિરદ બોલવાની ઢળ પ્રમાણે પોતાના અનુચરના વેપથી પોતાની પાછળ ઉભેલા પૃથિરાજ તરફ હાથ ઉંચા નીચા કરીને.)

છપ્પય.

ચત્તીસ લચ્છન સહિત, વરસ છત્તીસ માસ છહ;
ઈમ દુરજન સંગ્રહે, રાહ જિમ સૂર ચન્દ ગૃહ;
ઈક છટ્ટહિ મહિદાન, ઈક છટ્ટહિ ભરિ દંડહિ;
ઈક ગ્રહહિ ગિરિકન્દ, ઈક અનુસરહિ ચરણગ્રહિ;
ચહુવાન ચતુર સવ વિધ રહે, હિંદુવાન સવ હથ્થ જિહિ;
ઈમ જંપે ચન્દ વરદાય વર, પૃથિરાજ ઝનિહાર રહિ.

અર્થ—જનીશ લક્ષણ સહિત, છત્તીસ વર્ષ અને છ માસની કુમ્મ-
ગેના છે. અને સૂર્ય તથા ચન્દ્રને જેમ રાહુ ગ્રહે છે, તેમ દુર્જનને તો ગ્રહી
લેછે; કોઇ જમીન આપીને મુક્ત થાય છે, કોઇ દંડ દબાવે, કોઇ પર્વતની
ગુફાઓમાં આશ્રમ લઈને મુક્ત થાય છે અને કોઇ ચરણમાં પડી શરણ
આવે છે આ પ્રમાણે સર્વ રીતે ચતુર ચહુઆણુ પૃથિરાજ કે જેને હાથે
આખી હિંદુવાણ છે. તે પૃથિરાજ એવે અણુસારે છે.

ચન્દ આગળ કહેવા માંડ્યું કે,— ‘ હે મહારાજ ! વીર પૃથિરાજ સદૃશ
આ સમયમાં તો આ જગતમાં કોઇ પણ નથી, તો પછી આપની સભામાં
તો તેના જેવો ક્યાંથીજ હોય ? પરંતુ આપના સંતોષ માટે કહું છું.

(જેમ કહી કાન પાસે પીઠના તરફ જળની ઝૂળી લઈને પૃથિરાજ
ઢીલો હતો તે તરફ હાથ કર્યો.) વળી ‘ રસો ’ શબ્દ કહેતી વેળાએ હર
વખત પાછળ હાથ કરીને બોલવા લાગ્યો કે:—

છપ્પય.

‘ રસો ’ રાજ પૃથિરાજ, રસો ગોકુલમેં કાનહ;
‘ રસો ’ રાજ પૃથિરાજ, રસો હથ્થહ ભીમકહ;
‘ રસો ’ રાજ પૃથિરાજ, રસો અહંકારિ રાવન;
‘ રસો ’ રાજ પૃથિરાજ, રામ રાવણ સંતાવન;
વરસ તીસ છહ અગરો, લચ્છન ચત્તીસ સંજુત મન;
ઈમ જંપે ચંદ વરદાય વર, પૃથિરાજ ઝનિહાર રન.

મહાકવિચન્દ તો જયચન્દ રાડોડને છેતરે ॥ માટે ઇશારત કરતો હતો,

પરંતુ જયચન્દ્ર કાંઈ ભોટ રાજ નહતો. તે મહા ચાલાક અને વિચક્ષણુ રાજા હતો. તેથી તેના હૃદય મંદિરમાં શંકાને જન્મ મળ્યો, અને તેને ચમ્પૂ વાળાનો વહેમ આવ્યો. અને તેણે તુરત તેના સામું જોયું, તો એ સેવકના પુખ્તું તેજ અને સૌંદર્યતા જોઈ સમસ્ત સભા જો કે પ્રથમથીજ આશ્ચર્ય પૂર્ણ હતી, અને જયચન્દ્રને પણ એમ શંકા થઈ કે કદાચિત્ આ સેવક ૧૫માં કોઈ મહાનુભાવ હશે. જ્યારે તેણે ચન્દ્રના મુખથી છદ સાંભળ્યા, ત્યારે તેના સદેહમાં વધારો થયો, અને તેણે પુનઃ ચમ્પૂ વાળા તરફ જોતાં તેની સાંખ્યોતું તેજ તેનાથી સહન થઈ શક્યું નહિ, અને એકજ સ્થળે એ ગરાજ એકઠા થતાં જેમ વીરરસ છાઈ રહેતેમ જયચન્દ્ર રાંડોડની સભામાં વીરરસ છાઈ રહ્યો. જયચન્દ્રે મનમાં વિચાર કર્યો કે—આજ પૃથિરાજ છે, અને પરમાત્માએ મને બાંધીને આવ્યો હોય એમ આ વખતે તેની સ્થિતિ છે, માટે હુકમ કરી તેને પકડાવી લઉં, પણ વળી વિચાર થયો કે—જો કદાચિત્ એ પૃથિરાજ ન હોય, અને પકડું તો મારી જગતમાં મસ્કરી ગાય કે પૃથિરાજને પકડી શકતો નથી, પણ તેના નામથી ચમ્પૂ વાળાને પકડી વિતોષ પામે છે. મારા નાના ભાઈ બાલુકરાયનો વધ કરવાવાળો અને મારો આર્થ શત્રુ પૃથિરાજ સેવકના વેપથી સભામાં આવ્યો છે, તેને હાથથી જવા દેવો એ પણ ઠીક નહિ. આમ તર્ક વિતર્ક તે કરવા લાગ્યો. શી રીતે તેની ખાત્રી કરવી કે આ પૃથિરાજ છે કે નહિ ? તે માટે તેને અનેક વિચાર થવા લાગ્યા. તે વારંવાર સેવકનું રૂપ ધારણ કરેલ પૃથિરાજના તરફ જોવા લાગ્યો. આ વિચારોમાંજ લવલીન થઈ ગયેલ રાજાને જોઈને સર્વ સમાસદો વિસ્મય પામ્યા. સર્વ કોઈ પોતપોતાના મનમાં નાના પ્રકારની શંકાઓ કરવા લાગ્યા; પરંતુ કોઈ પણ જાહેર હિમ્મતથી બોલી શક્યું નહિ, કે આ પૃથિરાજજ છે. એટલામાં જયચન્દ્રને કણ્ઠાટકીનું સ્મરણ થયું; કેમકે એ પૃથિરાજની પાસવન હતી, અને તે પૃથિરાજના મહેલમાંથી નાશી આવી હતી. તે પૃથિરાજને ઝાળખે છે. વળી તે કણ્ઠાટકીને એવું અભિમાન છે કે, જગતમાં પુરૂષ તો પૃથિરાજ જ છે. બીજાઓને તો હું કેવળ સ્ત્રીજ જોઉં છું. અને તે આ અભિમાનથી કોઈ પણ પુરૂષને જોઈ મસ્તક ઉપર સાડી ઝાડતી નથી. માત્ર પૃથિરાજને જોતાં માથાં ઉપર સાડી ઝાડે છે. પોતાની શંકાનું સમધાન કરવા માટે એટલે કે જો ચમ્પૂવાળાને જોઈ કણ્ઠાટકી માથે ઝાડશે, તો તો પછી તેને મારે જરૂર પકડી લેવો એ વિચારથી તુરત કણ્ઠાટકીને સભામાં બોલાવી. તેણે સભામાં આવતાં દૂરથીજ પૃથિરાજને જોઈને તુરત માથે ઝાડી લીધું. એટલે ચંદ્રે જાણ્યું કે બાજી બગડી. તેથી

ચહે મહાચાતુરીથી નેત્રના ઇશારાવડે કર્ણાટકીને સમજાવી કે માથે ઝોઢાવતો આ સમય નથી. કર્ણાટકી ચાલાક સ્ત્રી હતી. ગણિકાના સદૃશ ચતુર જાત સંસારમાં બીજી કોઈ પણ હોતી નથી. ચહે તેના સામું જોયું કે તત્કાળ તેણે પોતાનું મોઢું ઉઘાડું કરી નાખ્યું, અને રડોડરાયના સન્મુખ આવી સલામ કરી. તેણે ઝોઢીને ઉતારી નાખ્યું તેથી વાત શકમાં પડી ગઈ. જયચન્દ્રના શકમાં વધારો થયો. અને તેથી જયચન્દ્રે સલામ થયા પછી કર્ણાટકીને પુછ્યું કે,—‘તેં કોઈ દિવસ પ્રથમ માથે ઝોઢયું નહતું, અને આજે કેમ મસ્તક ઢાંક્યું ને પાછું કેમ ઉઘાડી નાખ્યું?’ આમાં કાંઈ ભેદ છે કે શું? અહિં કર્ણાટકીએ ખરેખર પોતાનું બુદ્ધિ કૌશલ્ય વાપર્યું અને હસતે હસતે કહ્યું કે,—‘હા અન્નદાતા! આપનું કહેતું સત્ય છે. કારણ કે પૃથિરાજ વગર કોઈને જોઈ હું માથે ઝોઢતી નથી; પરંતુ આ આપની સભામાં પૃથિરાજનો દસોંદી આવેલ છે, તે પણ રાજના બીજા અંગ જેવો છે અને વળી ચંદ તથા પૃથિરાજનું મન એકજે; માટે મેં માત્ર ચંદના સન્માનાર્થ માથે ઝોઢયું હતું. જો પૃથિરાજને જોયો હોત તો તો ઝોઢી રાખત, પણ આ તેનો ભાટ હોવાથી ઝોઢીને ઉતારી નાખ્યું. કર્ણાટકીનાં આ સ્ત્રી ચરિત્રનાં વચનથી જયચન્દ્ર રડોડની સમસ્ત સભા પ્રસન્ન થઈ; પરંતુ જયચન્દ્રનો શક વિશેષ દઢ થયો. રાસામાં લખ્યું છે કે આ સમય નિચે લખેલા છંપાના અનુસાર જયચન્દ્રની સભામાં નવે રસ જામી રહ્યા હતા.

છંપો.

મય અશ્નુત કમઘજ્જ, હાસ્ય ચહુવાન ઉપજો;
કરુના દિલિ સંભરિય, ચંદ વર રુદ્ર નિપજો;
બીમત્સ કાયર મનહ, વીર મટ સુમટ વિરજો;
ગોલ્લ બાલ તહાં જાંશિપ, દ્વિગ્ગ શૃંગાર સુ સાગે;
ઉપજિ મયાનક દિરિન્લ અરિ, લોહ લહર વજ્જર દુસર;
મંગાદ પાન પહુ પંગને, દીન ચંદ મન શાંતિ કર.

અર્થ:—પૃથિરાજને નિરખી જયચન્દ્રને અશ્નુત અને કર્ણાટકીનાં ચાતુર્યથી પૃથિરાજને હાસ્ય રસ ઉપજ્યો. કેટલાકને કર્ણા કે આવો જગદ વિખ્યાત મહાપરાક્રમી વીર હાથ બતાવ્યા વગર સપડાઈ જશે; ચન્દને રૂદ્ર કાયરોને બીમત્સ, શરાઓને વીર, ઝરખામાં બેઠેલી કન્યા સંયુક્તાને શૃંગાર, કેટલાકને ભયાનક અને જયચન્દ્રે પાન મંગાવી ચન્દને ચંબુવાળા સહ રંગ આપતાં બધાંને શાંતિ થઈ.

જયચન્દ્રની ધારેલી ધારણા સભામાં સિદ્ધ ન થઈ. ચંદ, પૃથિરાજ

અને કણાટકીએ પોત પોતપોતાની મહત્તા જાળવી રાખી. આ સૂક્ષ્મ પ્રસંગમાં તેઓએ પોતાનાં બુદ્ધિબળવડે એવી તો જાળ ફેલાવી, કે જાહેર રીતે પૃથિરાજનો પડદો ન ઉઘડી શક્યો. પરંતુ એટલું તો ખરું જ છે કે,—મહારાજ જયચન્દ્ર, ખીજા સામંતો અને રાજાઓને તો સેવક વેષમાં આવેલા પૃથિરાજ ઉપર પૂર્ણ શક હતો, અને તેઓ મનમાં સમજ્યા પણ હતા કે, આ ચમ્પુવાળો તેજ પૃથિરાજ છે. સર્વ સભા દિગ્મુદ્ધ અને રહી, અને કણાટકીએ પણ યોગ્ય પ્રત્યુત્તર આપી ત્યાંથી રજા લીધી, કે તુરત રાઠોડરાય જયચન્દ્રે સભા વિસર્જન કરાવી. જે જયચન્દ્રનો શક પુરવાર થયો હોત તો તો પૃથિરાજ ગમે તેવો સમર્થ યોદ્ધા હતો છતાં પણ તેના વિચાર મનમાં મનમાં રહી જાત; પરંતુ કણાટકીનાં સ્ત્રીચરિત્રેજ અભારે તેને કાળના પંજામાંથી બચાવ્યો. હવે તો કહેવત છે કે ‘અણી ચુક્યું સો વર્ષ જીવે.’ તેમ થયું. હવે આગળ શું બનાવ બન્યો તે તરફ દ્રષ્ટિ કરીએ. ચંદને વિદાય કરી સોજતનો રાજા રાવણ કે જેને જયચંદ્રે કોટવાળ બનાવ્યો હતો, તેને હુકમ કર્યો કે, શહેરની પશ્ચિમે મખમલના તાંબુઓ ઉભા કરેલાછે, ત્યાં ચંદને તેના રસાલાસહ ઉતારે આપવો. તથા સાયર ખર્ચ પુરું કરવું. વિશેષમાં જયચન્દ્રે રાવણ કોટવાળને કહ્યું કે—‘હે સોજત! મને એક સંદેહ થયો છે કે,—ચંદની સાથે આવવાવાનો સેવક ખીજો કોઈ પણ નથી; પરંતુ આપણો કદો વૈરી પૃથિરાજ ચડવાણુ છે; માટે તમે ચંદના ઉતારા ઉપર ખાનગી માણસો રાખી તજવીજ રાખજો. અને જે ખાત્રી થાય કે એ પૃથિરાજ જ છે તો મને તુરત સમાચાર આપજો. જાઓ, સાવધાન રહેજો.’ રાજા રાવણને રજા આપ્યા પછી જયચન્દ્ર અન્તઃપુરમાં ગયો, પણ તેના જીવને ક્યાંય ચેન પડે નહિ, તેને તો પૃથિરાજ માટે અત્તેકાનેક તર્ક વિતર્ક થવા લાગ્યા. તેને તો પુનઃકણાટકીને પૂછ્યું કે, તારા પાસે કણાટકીના પાંચ પુત્રો જન્મ્યા હતા તે પુત્રોના નામ કયાં? અને આખી રાત એ વિચારોમાં ને વિચારોમાં નિદ્રા અવી નહિ.

જે સમય જયચન્દ્ર રાઠોડના હૃદયમન્દિરમાં વીર પૃથિરાજને જોળખી પકડી લેવાના વિચારો ચાલતા હતા, તે સમય ખીજા તરફ ગંગાજના કિનારા ઉપરના સંયુક્તાના મહેલમાં તેની દાસીઓ રાણીની વાર્તા તેને સમજાવતી હતી. સંયુક્તા પૃથિરાજને ઇચ્છે છે, એ રાણીના જાણવામાં આવતાં તેમણે કુંવરીની માનીતિ દાસીઓને આગ્રહ કર્યો હતો કે,—સંયુક્તાના પૃથિરાજ તરફના વલણને તમે જેમ બને તેમ દૂર કરો. આવી રાણીની આજ્ઞા હેતુથી સંયુક્તાને વિંટાળને કેટલીક દાસીઓ બેઠી હતી. તેમણે કેટલોક વાતનો પ્રસંગ કાઢ્યા પછી એકજ દાસીએ કહ્યું કે,—‘ખારાં પહેન! તમે અમને

સંભારશો ખરાં કે ?' સંયુક્તાએ કહ્યું કે—'હે સખિયો' મારી આંખની કિ-
કિઓ !! મને એમ જણાય છે કે, મારા તરફથી પણ તમને કાંઈ સંદેહ છે ?
આત્યાવસ્થાથીજ તમારા સહવાસમાં રહીને આવડી મોટી થઈ છું; તો તે
સ્નેહ શું ભૂલી જવાય તેવો છે ? કદિ નહિ. કેમ મંજુધોપા ! શું તને પણ
એવો સંદેહ છે ?

મંજુધોપા—એમ તો નહિ; પરંતુ સંસારમાં પડ્યા પછી કદાચ કાંઈ
પ્રેમ ઓછો થાય તો થાય.

સંયુક્તા—એમ તો થાય નહિ. તું પણ અન્યતા સદૃશ હશે છે ?

મંજુધોપા—બહેન ! એ વાતજ જુદી છે.

સંયુક્તા—નિશ્ચય સમજાવે કે મારે વાસ્તે એ વાત જુદી નથી.

મંજુધોપા—સંયુક્તાનાં વચન શ્રવણ કરી તું મનુષ્ય છે. અને મનુષ્ય-
જ ભૂલી જાય છે. માટે તું ભૂલે તેમાં શી નવાઈ ?

સંયુક્તા—ના, હું તો ખરૂંજ કહું છું.

મંજુધોપાએ કહ્યું કે—બહેન ! એ વાત તો જવાદે, કાલ કોઈ મોટા
રાજા સાથે પરણાવશે, અને સાસરે જઈ મહા આનંદથી ભોગવિલાસ કરીશ,
પછી તો અમને સખિયોને સ્વપ્નમાં પણ સંભારીશ નહિ.

સંયુક્તાએ જરા ક્રોધ યુક્ત થઈને કહ્યું કે,—એમ તો થાયજ નહિ.

મંજુધોપાએ ધારેલી વાર્તાનો નિશ્ચય કરવાને માટે કહ્યું કે,—ચાલ ગુસ્સે
શા માટે થાય છે ? આતો મેં મશ્કરી કરી છે. ખરેખર કહે કે, કયો રાજા
તારા હૃદયમંદિરમાં વસી રહ્યો છે ?

સંયુક્તા—દિક્ષીનો પ્રતાપી મહારાજ પૃથિરાજ ચહુઆણુ.

મંજુધોપા—અરે આ શું ! બહેન !! કાકાને મારવાવાળો અને આ-
પના વેરાને પરણાય ? મહારાજ આ વાત જાણશે તો તને મારીજ નાખશે.

સંયુક્તા—સ્વયંવરનો અર્થ શું છે ? મને જેની ઇચ્છા હશે, માંડે જેનામાં
ચિત્ત ચોટયું હશે, તેને હું વરમાળ પેહેરાવીશ. એમાં પિતાજીને શું ?
જો સ્વયંવર કયો તો પછી મારા પિતાજીને કાંઈ જેવાનું નથી. સ્વયંવરમાં
તો મારી ઇચ્છા હોય તેનેજ હું વરમાળા આરોપું. સ્વયંવરમાં પિતાજીનું
ચાલે નહિ. જો પિતાજીને ઇચ્છાનુસાર મને પરણાવવી હતી, તો સ્વયંવર ક-
રવાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન નહતું.

બીજી સખિયોએ પણ મંજુધોપાના વિચારને અનુમોદન આપી કહ્યું
કે,—બહેન ! આટલા બધા રાજાઓ પૈકી કોઈપણ તમારા મનમાં ન વસ્યો.
અને સ્વયંવરના બારણામાં ઉભો રાખેલો દારપાળજ સારો લાગ્યો ? તમારાં

માતા પિતાએ તો કેહરકંડીરને પસંદ કરેલ છે. અને તમને અમારા ઉપર ક્રોધ આવે તો ભૂલે પણ અમારી નજર કેહરકંડીર ઉપર જાય છે, અને તમને યોગ્ય પતિ તેજ છે. માતા પિતાથી વિરૂદ્ધ વર્તનથી સારું પરિણામ નહિ આવે.

સંયુક્તા—તો શું હું એ ત્યાગી સાથે પરણીશ ?*

મંજુધેષા—‘બહેન. ! શું ત્યારે સખીયો પણ તમારું હિત નહિ ધ્યાનમાં લેય ? અમારે શું. જેવું તને રૂચે તેવું કર્ય. અમે તો તારું હિત માટે કહીએ છીએ. અને તું પૃથિરાજનો વિચાર મનમાંથી કાઢી નાખીશ તોજ તેમાં તારું શ્રેય છે. કેહરકંડીર યુવાન, રૂપાન, રાજનો ધણી, વિદ્વાન, ચતુર અને ટુંકામાં કહું તો સર્વ પ્રકારે તનેજ યોગ્ય છે.’

સંયુક્તા—સર્વ રાજાઓ સારા છે; પરંતુ મંજુધેષા તું નથી જાણતી કે—

દુહો.

ગંગા યમુના સરસ્વતી, સાત સિંધુ મરપૂર;

તુલસી ચાતક કે મતૈ, બિના સ્વાતિ સબ ધૂર.

કર્ણાટકીએ સંયુક્તાના વિચારને માન્ય કર્યો, અને ખીજી સખી સખીઓ મૌન રહી. સંયુક્તાએ મંજુધેષાને સર્વ વાર્તા સમજાવીને પોતાનો નિશ્ચય જણાવ્યો. ત્યારપછી ખીજી નાનાપ્રકારની વાતો કરીને સખી મંડળ સાંથી ચાલ્યું ગયું. અને સંયુક્તા પણ શયનગૃહમાં ગઈ.

મંજુધેષાએ જ્યારે સંયુક્તાની ઇચ્છા રાજા તથા રાણીને કહી, ત્યારે તે બહુજ દલગીર થયાં. જયચન્દ્રને તો બહુજ ખોટું લાગ્યું. અને રાણી પણ પોતાની પુત્રીના હક્તો વિચાર કરી બહુ દલગીર થઈ.

ખીજે દિવસે સવારે મહારાજા જયચન્દ્ર રોકોડે વિચાર કર્યો કે, ચંદના ઉતારામાં પૃથિરાજ છે કે નહિ ? જો કે આ માટેનો તપાસ કરવા તેને રાવણ ક્ષેત્રવાળને પણ બક્ષામણ આપી હતી, અને તે હર વખતે તપાસ ખાનગી રીતે કરવામાં ગુંથાયલો હતો; પરંતુ ચંદ કાચો નહતો, તેણે પોતાના ઉતારાની અસપાસ પોતાના તરફના ચોકીદારોને ઉમા રાખેલ હતા. અને તેઓને કહ્યું હતું કે,—હુકમ વગર કોઈ પણ અંજણ્યા મનુષ્યને અંદર આવવા દેવોજ નહિ. તથા અંદર ઉતારામાં એવી યોજના કરી હતી કે,—અંજણ્યો માણસ આવે ત્યારે ચંદે ઢેરણી ઉપર બેસવું, અને પૃથિરાજે અન્ય સરદારોની પેઠે બેસવું. અને ખાનગીમાં પૃથિરાજે ઢેરણી ઉપર બેસવું અને ચંદે પોતાનાં સ્થળે સરદારો સાથે બેસવું. આ પ્રમાણે ગોઠવણ કરી હતી.

* કેહરકંડીર પરમાર જાતનો રજપૂત હતો, તે સમયમાં પરમાર રજપૂતો પણાજ મળવાન હતા,

જયચન્દ્રે રાવણ કોટવાળને એકાંતમાં બેઠાવીને પુછતાં, કોટવાળે પોતાને મળેલી સઘળી હકીકત જણાવતાં તેમણે કહ્યું કે, -પૃથિરાજ ચંદ્રનો સેવક થઈને આવ્યો છે. આ બાબતનો ચોક્કસ નિર્ણય કરવા માટે જયચન્દ્રે સુમતિ પ્રધાન અને શ્રીકંઠપુરોહિત સાથે ચંદ્ર માટે મેમાંની મોકલી. તેઓ જેવા ચંદ્રના ઉતારામાં આવ્યા, કે તુરત પૃથિરાજ પોતાનાં સ્થળનો ત્યાગ કરી તે સ્થળ ચંદ્રને આપ્યું, ને પોતે ચંદ્રને સ્થળે બેસી ગયો. ચંદ્રે તુરત ઉભા થઈ તેઓને મળી કુશળ પુછી રાજા જયચન્દ્ર રોકડ તરફથી આવેલી ચીજો પોતાના ઉતારામાં રખાવી પ્રત્યેક થાળોમાં બળે મોઢોરનાખી પ્રધાન તથા પુરોહિતને માન આપી વિદાય કર્યા. તેટલામાં તો એક સ્ત્રીઓનું ટોળું બળે સાક્ષાત્ અનંગનું સૈન્ય ન હોય, તેવું પોતાના ઉતારામાં આવતું જોયું. તે ટોળાંની સર્વ સ્ત્રીઓ સમાન વયની હતી, એટલે કે સોળ સોળ વર્ષની સુંદરી હતી. તેઓ બધી સમાન વયની, સમાન કદની, એક સરખા પોશાકની એટલે સર્વ સાહેલીઓએ ઊંચા રેશમી પીરોજી રંગના મોટી ઘેરવાળા, કસમી કોર લગાવેલા લેંઘા પહેરેલા હતા, લાલ ઉત્તમ મખમલની ઉમદા ભરેલી ચોળીયો, અને કંસુબાની ઉત્તમ બાંધણીની જરીદાર ઓઢણીઓ ઓઢેલી હતી, લગ્નાટમાં સુવર્ણની આડ દ્વિતીયાના ચંદ્ર સદૃશ શોભાયમાન લાગતી હતી. કાનમાં હીરાજડિત એરીંગો, નાકમાં નથ, કંઠમાં મોતીનાં આભૂષણો, હાથમાં જડિત કંકણ, અને પગમાં ચાંદીનાં સાંકળાં અને બેડીઓ શોભતી હતી. આ પ્રમાણે સર્વનો એક સરખો પોશાક હતો. તેઓના હાથમાં સુવર્ણના થાળો શોભી રહેલા હતા. તેના ઉપર લપેટ કિનખાખના સુવર્ણના ઝુમખાંવાળા રૂમાલો ઢાંકેલા હતા. એ થાળો મેવા, મીઠાઈ, સોનામોઢોરો, મુક્તાશ્વજની માળાઓ તથા પોશાકનાં સામાનથી ભરપૂર હતા. આ સ્ત્રીઓનાં ટોળાંને જોઈ ચંદ્રના અનુચરો તો દિગ્ભ્રૂદ ચિત્રમાં આળખેલા જેવા થઈ ગયા. તેઓને તો શરીરનું ભાન રહ્યું નહિ. કેટલાક તો તેને આતે દેવકન્યા છે? અપ્સરા છે? કે શું છે? એમ વિચારમાં પડી મૂર્છાયુક્ત થઈ ગયા. તે ચંદ્રના અનુચર પૈકી એક હિમ્મતવાન બાહાદુર અનુચરે પુછ્યું કે, -તમે કાણ છો? અને શા હેતુથી અહિ આવેલ છો? તેના પ્રત્યુત્તરમાં તેઓએ કહ્યું કે, -અમે જયચન્દ્રની રાણી જુન્હાઈની દાસીઓ છીએ. અને મહારાણી તરફથી ચંદ્ર વરદાઈને મેમાંની આપવા માટે આવેલ છીએ. આવાં તેનાં વચન શ્રવણ કરીને ચંદ્રના અનુચરો સ્તબ્ધ બની ગયા હતા, તેમને વિરજ આવતાં અંદર પુછી તેઓને જવા હુકમ કર્યો. તે પૈકી મુખ્યદાસીએ ચંદ્રને મહારાણી તરફથી કુશળ પુછી આશીર્વા આપી નજરાણો કર્યો. એટલે

તે થાળો ચંદનાં માણસોએ ખાલી કરી પ્રત્યેક થાળમાં પાંચ પાંચ મોઢેર નાખી પાછા આપતાં ચંદે મહારાણીના વિવેકની પ્રશંસા કરી, દારી દ્વારા આશીર્વાદ કહેવરાવ્યો.

ચંદ સાથે પૃથિરાજ આવેલો છે એ વાતની ચોકસ ખાતમી જયચન્દ્રને પોતાના ગુપ્ત જસુરો દ્વારા મળતાં તેણે પૃથિરાજને પકડી લેવાનો ચોકસ નિશ્ચય કર્યો; તોપણ એક વખત* પોતે જાતે તેને ઉતારે જઈ ચોકસ ખાતો કરવી, એવો વિચાર કરી ચંદને ઉતારે ગયો. *ચંદે તેને ઉચે આસને બેસાડ્યો, અને પોતે નિચે બેઠો. જયચન્દ્રના વિવેકની તથા ખીજુ દેટલીક વાતો કરી ચંદે પૃથિરાજને જયચન્દ્રને પાન આપવાનું કહેતાં, પૃથિરાજે પાંચ આંગળાંથી પાનને કપડી દાન આપવા પ્રમાણે જયચન્દ્રને પાન ખીડું આપવા માંડતાં જયચન્દ્રે હીડું નહિ; કારણકે રાજાને ખીડું આપવાનો પ્રકાર એવો છે કે, ખીડું જમણા હાથની હથેલીમાં રાખી ડાબો હાથ જમણા હાથના કાંડા પાસે રાખીને આગળ ધરવું; પણ વીર પૃથિરાજ મહાઅભિમાની હતો, તેથી તે ગમે તેમ થાય તોપણ તે પ્રમાણે ખીડું આપી પોતાનું માન ભંગ કરાવે એવો નહતો. તેમ જયચન્દ્ર પણ કાંઈ તેનાથી ઉતરે તેવો નહતો, તેથી પાન લેવાના સંબંધમાં તકરાર થવાનો સમય સમીપમાં આવી જતાં ચંદભાટ તુરત બોલી ઉઠ્યો કે:—

શ્લોક.

તુલસી વિપ્રહસ્તેષુ, ત્રિભૂતિ વરયોગિનાં ।

તંબોલં ચંદ હસ્તેષુ, ત્રયોદાન સુખાદરં ॥

અર્થ—બ્રાહ્મણના હાથની તુલસીને અને યોગીના હાથની વિભૂતીને જેમ માન અપાય છે, તેમ ચંદના તંબોળને પણ આદર આપવો જોઈએ.

તંબોળ આપનાર જો કે સેવક છે, પણ તંબોળ ભાટના ધરવું હોવાથી તે લેવામાં કાંઈ પણ હરકત હું સમજતો નથી, એમ વિચાર કરી જેવો જયચન્દ્રે હાથ ધર્યો, તેવો તો તે ચંદના સેવકે એવાતો જોસથી જયચન્દ્રના હાથમાં ખીડું મુક્યું કે, રડોડરાયનું કાંડું ખડી જતાં થોડીકજ વાર લાગત. જયચન્દ્રને જેમ કાંડાં ઉપર વળતો પ્રહાર થયો હોય તેમ કાંડામાં દુઃખાવો થવા લાગ્યો. જયચન્દ્ર પોતાના મનમાં ચોકસ સમજી ગયો કે, આજ પૃથિરાજ છે, માટે હવે તો ઘેર તુરત જઈ ચંદની છાવણીને ઘેરો ધાલી પૃથિ-

* જયચન્દ્ર, ચંદને ઉતારે ગયો એમ કહેવામાં આવે છે ખરું, પણ તે વાત ઉપર વજન રહી શકતું નથી; કારણ કે જયચન્દ્ર જેવો મહાઅભિમાની સાર્વભૌમ રાજા એક ભાટને ઉતારે જાય, એ સંભવતિ નથી. ‘અસ્તુ’ ગમે તે હો.

રાજને જીવતોજ મકડી કેદ કરે. આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરી જયચન્દ્ર તો સાંથી દરબારમાં ગયો. જયચન્દ્રના ગયા પછી ચંદના ઉતારામાં આ પ્રમાણે વાણી—
વિનોદ થવા લાગ્યો.

પૃથિરાજ—જયચન્દ્રની સમાનો વૈભવ મેં જોયો, તેના સામંતોસહ અહિં પણ મેં તેને આજે જોયો, પણ જેટલો દમામ આપણે તેને માટે ધારતા હતા, અને સાંભળતા હતા, તે માંહેનું તો કાંઈ પણ મારી દ્રષ્ટીએ પડ્યુંજ નહિ.

ચંદ—વૃથા અભિમાન કરવાનું કારણ નથી. જયચન્દ્રની સમામાં જવું એ કાંઈ નાનું મુનું કામ નથી. હજી તો મારા અનુચર થઈને જવાયું હતું, તેમાં આટલું બધું અભિમાન શાનું ?

પૃથિરાજ—(ચંદનાં આ વચનોથી આવેશમાં આવીને બોલ્યો કે—)
જો એમજ છે તો હું કાલે રાજનો પોશાક ધારણ કરુંછું. પછી મરદના સપાટા જોઈ લેવા. તે સમય તારી છાતી ધ્રુજવા લાગશે. પણ હું જરા ડમનારો નથી. જયચન્દ્ર કે તેના સામંતોથી હું જરા પણ ડર કે ડગું તેવો નથી.

કન્હ—અરે પૃથિરાજ ! અરે ! ચંદા ! તમે તે આ શું વાતો માંડી છો ? આમાં તો જીલમ થઈ જશે, કૈકનાં ધર જશે. (ચંદને) તું તો બાટ છો, આશીર્વાદ આપી રસ્તે પડી જઈશ, પણ શરવીરોનાં મસ્તકો વિના કારણે ટપોટપ પડશે, અને રૂધિરની નદી તમારી વાતમાંથી આલશે, માટે આવી ન-કામી વાત જવા દો.

ચંદને ઉતારે પૃથિરાજ ચહુઆણુ આવેલો છે, એવી પૂર્ણ ખાત્રી થતાંની સાથેજ પૃથિરાજને મકડી લેવાનો તેણે વિચાર કર્યો. સ્વયંવરના દિવસને માત્ર એકજ રાત આડી હતી. જયચન્દ્રે સુમતિ પ્રધાનને તુરત બોલવી. એક મોટી સેના તૈયાર કરાવી, અને રાવણ કોટવાસને ચંદનો ઉતારો ઘેરી લેવા આજ્ઞા કરી.

ચંદના ઉતારામાં ચંદ, પૃથિરાજ અને કન્હ ચહુઆણુ વાતો કરી રહેલા હતા, એટલામાં તો નગારાંના અવાજો, શરણોની વીરહાકો અને ઘોડાઓના હણહણાટના શબ્દો કાને પડવા લાગ્યા. રજની ડમરી ઉડવા લાગી, અને જયચન્દ્રનું સૈન્ય પૂરજોસથી ચંદની છાવણી ઉપર ‘પકડો’ પકડો બાંધો, બાંધો તે મારો મારોના શબ્દો કરતું આવી પોહોચ્યું અને તેણે ચંદની છાવણીને ઘેરી લીધી. તે સમય ચહુઆણો ગરલતમાં નહતા, તેઓ પણ સાવધાન પાળાથી જયચન્દ્રના લશ્કરનો તીખી તલવારવડે સત્કાર કરવા એકપગા થઈ રહેલા હતા.

આપણે આગળ દશમા પ્રકરણમાં વાંચી ગયા છીએ કે—ચંદેલની લગાઈ વેળાએ બ્યારે મહાદારણુ યુદ્ધ થતાં વીર પૃથિરાજ મૂર્છામાં પડેલો હતો, તે સમય સંજયરાય નામનો સરદાર ઉત્તમ રીતે પોતાની રાજભક્તિ દર્શાવી સંદેહે વૈકુંઠમાં ગયો હતો, તે સમય કેટલાક એમ કહેવા લાગ્યા હતા કે,—સંજયરાય યુદ્ધભૂમીનો ત્યાગ કરી ચાલ્યો ગયો. તેથી આ વખતે એટલે કે જયચન્દ્રના લશ્કરે બ્યારે ચંદની છાયાશીતે ઘેરો ઘાલ્યો હતો, ત્યારે સંજયરાયના પરાક્રમી પુત્ર લંગરીરાયે પૃથિરાજને કહ્યું કે,—મહારાજપ્રિય ! આ વખતે મને યુદ્ધ કરવા ધો. માફે આપ પરાક્રમ જુઓ. હું હમણાં જયચન્દ્રનાં લશ્કરનો ઘાણુ કાઢી નાખીશ. જો હું યુદ્ધભૂમીમાં પીઠ બતાવું કે નાશ, તો આપ સમજજો કે મારો પિતા પણ નાશી ગયા હતા; માટે આજે મને જ યુદ્ધ કરવા આજ્ઞા આપો. આવાં લંગરીરાયનાં વચન શ્રવણ કરી વીર પૃથિરાજે તેને યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા આપી. એટલે તુરત ગંગાજીના કિનારા ઉપર રણદુહુલી વાગવા માંડ્યાં. અને સ્વયંવરને આગલે દિવસેજ કનોજમાં યુદ્ધના મોરચા મંડાયા. વીર પૃથિરાજની આજ્ઞાથી માત્ર જો હજાર ઘોડાથી લંગરીરાય ચડ્યો. અને સામે ત્રણ લાખ સૈન્યથી રાવણ કોટવાળ ચડી આવ્યો હતો. તેઓ વચ્ચે મહાદારણુ યુદ્ધ થયું. ચઢુઆણુ સેના લંગરીરાય સેનાપતિનાં આધિપત્યપણા તળે જૂમ્યા વાઘના સમાન રાવણકોટવાલના ઉપર ટુટી જ પડી. અને કનોજની સેનાનો ઘાણુ કાઢવા લાગી. લંગરીરાય પોતાના પિતાનું કલંક ધોઈ નાખવા માટે એવી તો બહાદુરીથી લડ્યો કે રાવણકોટવાલથી લંગરીરાય સામે જરાવાર પણ ટકાયું જ નહિ. જયચન્દ્રના લશ્કરનાં મનુષ્યો અસંખ્ય કપાવા લાગ્યાં. શ્વિરની નદી ચાલવા લાગી અને ત્રીજો પહોર થતાં થતાં તો ચઢુઆણુના જો હજાર ઘોડેસવારોએ તો જયચન્દ્રનાં જો લાખ માણસોનો ઘાણુ કાઢી નાખ્યો. જયચન્દ્રનાં લશ્કરનાં અસંખ્ય તીરોનો વરસાદ લંગરીરાયને કાંઈ પણ કરી શક્યો નહિ. જેથી અને કંટાળીને કોટ ઉપરની મોટી કિલકિલા નામની તોપ લંગરીરાયને મારવાનો માટે છોડતાં તોપ કાન ચાટી ગઈ; કારણકે લંગરીરાય દેવીનો ઉપાસક અને તોપ એ દેવીનું સ્વરૂપ હોવાથી તોપ લંગરીરાય ઉપર છૂટી નહિ. આ પ્રમાણે ત્રણ વખત તોપ ખાલી જતાં જયચન્દ્રને લંગરીરાય દેવીનો ઉપાસક છે, એ ખબર થતાં તોપને પાડો ચડાવ્યો; તોપણ કાંઈ ન થતાં અનુક્રમે અતે એક પછી એક છ પાડા ચડાવતાં તોપ છુટતાં લંગરીરાય પડ્યો; પણ એટલામાં તો એટલે કે લંગરીરાયને મારવા માટે તોપને બળિદાન આપવા સુધીમાં તો લંગરીરાયે જયચન્દ્રના એક લાખ માણસોનો ઘાણુ કાઢી નાખ્યો. આ પ્રમાણે કનોજનાં ત્રણ લાખ માણસોનો ઘાણુ નિકળી

ગયો, પણ પૃથિરાજ તો પકડાયો નહિ. આ તરફ પૃથિરાજના વીર સરદારો જયચન્દ્રને ત્યાં સ્વયંવરપર આવેલા પરદેશી રાજાઓના ઉતારાની તથા કતોજના કિલ્લાની આગળ પાછળ પોતાના સૈન્યને રાખીને સાવધાનપણે ઉભા હતા, અને તે સમય કન્હ ચલુઆણુ પરદેશી રાજાઓને તોડવાનો યત્ન કરી રહેલો હતો. આ તરફ જયચન્દ્ર રોડોડ રાવણ કોટવાલનો અને પોતાનાં ત્રણ લક્ષ માણસોનો ઘાણુ નિકળી જવાના શોચનીય સમાચાર શ્રવણ કરી બહુજ ગુસ્સે થયો, અને જયચન્દ્રે પોતે જાતે ચડવાનો ઠરાવ કર્યો. એટલે વીશ લાખ ઘોડેસ્વારો તૈયાર થયા, જેથી દશે દિશપાળ ડોલવા લાગ્યા. શેષનાગ પણ બાર ઝીલી શક્યા નહિ. પૃથિવી ડોલવા લાગી. સર્વત્ર ત્રાસ ત્રાસ વર્તી રહ્યો મહા હાહાકાર થઈ રહ્યો, અને જગતનો પ્રલયજ પાસે આવ્યો. હોય એમ સર્વ કોઈ માનવા લાગ્યા. સ્વર્ગમાંથી અપ્સરાઓનાં ટોળાં ને ટોળાં વિમાનારૂઢ થઈ હાથમાં વરમાળા લઈ આ યુદ્ધજોવાને માટે આવવા લાગ્યાં. ગોરો તથા કાળો ભૈરવ અને જોગણીઓ પ્રથમથીજ હાજર થઈ રહેલાં હતાં. ગીધો અને કાગડાઓ પણ આજે મનમાનતી ઉજાણી મળશે એમ ધારીને આ નંદમાં મસ્તબની પ્રરતા હતાં. કાલિકાજી રૂધિર પાનથી હળુ સંતોષ પામ્યાં નહતાં. કતોજમાં નગારાના અવાજો અને સિંધુડા રાગ આડે કાન પડ્યું સંતોષાતું નહતું. એમ ચારે દિશામાં વીર રસ છાઈ રહેલો હતો. આ પ્રમાણે કતોજ અને દિલ્હીનાં મનુષ્ય યુદ્ધ કરવાની તૈયારીમાં ગુંથાયાં હતાં, તે સમય કતોજની દક્ષિણ તરફ ગંગાજીના કિનારા ઉપર પૃથિરાજ ઘોડે ચડીને કિલ્લાની શોભા જોવાને માટે બહાર નિકળ્યો હતો, તેથી તે તરફ શૃંગાર રસનો એક ઉત્તમ દેખાવ જોવા લાયક હતો, તે તરફ હવે આપણે દૃષ્ટિ કરીએ.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

પ્રેમપ્રસંગ.

દુહો.

હમ તો જોગી પ્રેમકે, પ્રેમ હમારો દેશ;

સુધિ નહિ પાઈ પીયકી, તબ લીન્હો મે વેશ.

સં

ધ્યાનો સમય હતો, અને તે સમય એક ઘોડેસ્વારકનોજના ભવ્ય કિલ્લાને જોતો જોતો ગંગાજના તરફ જતો હતો. ઘોડો હટ્ટ પુટ્ટ અને હરિણના રંગનો હતો. તેના નોકદાર કાનની ટીક્ષીઓ સાધારણ શબ્દ થતાં પણ શબ્દ થવા વાળી દિશાના તરફ ફરતી હતી, અને તે ઘોડો પોતે પણ એવી તો અચંચા આલસથી આલસતો હતો કે, - પેટનું પાણી પણ હાલતું નહતું. જોકે તેના સાજ-આદિ બહુજ મૂલ્યવાન હતાં; તોપણ તે અશ્વના મસ્તક ઉપર એક જડિત લોલક લટકાવેલું હતું, તથા કેશાળીમાં મોતી પરોવેલાં હતાં, તે ઘોડો જે સમય ઊંચી ડોક રાખી મસ્ત આલસથી આલસતો હતો, તે સમય લોલકનું લીલમ તથા કેશાળીમાંના મોતી ગતિના જોરથી જરા વિશેષ ઝુલી જોનારનાં નેત્રોને અવર્ણનીય આનંદ આપતાં હતાં. એ ઘોડો સ્વારે અંગ ઉપર ઢાકાનાં મલમલનું ચોખ્ખું અંગરખું પહેરેલું હતું. મસ્તક ઉપર ગુલાબી રંગની હિંદુસ્તાની પાઘડી અને પગમાં ઉરેબદર સૂરજાળ, પહેરેલી હતી. અંગરખાંમાંથી તે સ્વારના શરીરનો ગુલાબી રંગ ચમકી રહેલો હતો. તેનાં મસ્તક ઉપર કણગીદાર શિરપેંચ અત્યંત શોભા આપતો હતો. તેના મસ્તક ઉપર એક તરફ કાકપક્ષ, અને બીજી તરફ મુક્તાશ-જનો તુરો તેની શોભામાં વધારો કરતા હતાં. તે સ્વાર ડાબે પડખે માણેક જડિત મૂંઠની લીલી મખમલનાં મ્યાનવાલી તણવાર અને જમણે ખભે સુંદર લાલ રંગની કમાન, કીરમજી રંગનો તીરનો ભાથો, તથા ગેંગાના ચામડાની રંગીત નની ઢાલ-આદિ અસ્ત્રોથી તે સજ્જ હતો. ગળામાં સુંદર હીરનો કંઠો તથા મોતીની માળા પહેરેલી હતી, અને તે જોના મધ્યમાં એક ઉત્તમ દ્રાક્ષની માળા શોભાયમાન થઈ રહી હતી. હાથમાં પોંગી, આંગળી-એ હીરાની વીંટી અને પગમાં રત્ન જડિત સુવર્ણનો તોડો પહેરેલો હતો.

આ પ્રમાણે તે ઘોડેસ્વાર દૃઢ રીતે સાદા પોશાકમાં હતો. તે ઘોડા ઉપર એવી તો છટાથી અને સહેલથી બેઠો હતો કે, જોનાર તેને જોઈ આનંદ, ભય અને પ્રીતિ પામતાં હતાં. કિલ્લાની પાસેથીજ ઘોડો ચાલ્યો જતો હતો, અને સવારપણુ કોટ તથા પરિખાનું નિરીક્ષણ કરતો કરતો જતો હતો. યૌ-કેક છેટે ગયા પછી ભગવાન સૂર્યનારાયણને અસ્તાચલમાં પધારવાની તૈયારી નાં ચિહ્નો જણાવા લાગ્યાં. અને સૂર્યાસ્ત થતાં સુધીમાં તો તે શ્રી ગંગા-જના કિનારા ઉપર આવી પોહોચ્યો. જ્યાં તે આવી પોહોચ્યો ત્યાં પરિખાનો ગંગાજી સાથે સંગમ થતો હતો. આ સ્થળે વાયકવર્ગને એ જણાવવાની આવશ્યકતા નથી કે.- પરિખાનું પાણી પ્રવાહિત થઈ નગરની આસપાસ કેટલે દૂર સુધી વહીને ગંગાજીમાં મળતું હતું. આગળ માર્ગ ન હોવાથી ઘોડો ત્યાંજ અટક્યો. ઘોડો ઉભો રહેતાંની સાથેજ સ્વારે ધીરી ચાલથી વ-હેતાં ગંગાજીના પ્રવાહને જોયો. સવારે પાછા ફરવાનો વિચાર કર્યો; પરંતુ ઘોડો પાણી પીવાને માટે પ્રવાહના તરફ જોતો હતો, તેથી સવારે ઘોડાને કિનારા ઉપર ઉતાર્યો.

આ સ્થળે શ્રી ગંગાજીના ભવ્ય કિનારા ઉપર એક અનુપમ વિહાર ભવન હતું. એ મંદિર રાડોડોના મૂળ પુરૂષે બંધાવેલું હતું. અને સમસ્ત રાજાઓ પોતાની સમૃદ્ધિ વડે તેને શોભાવતા હતા. સંગેમરમરના સુંદર, અ-ન્દરની નકશીવાળા રંગ બેરંગી પથ્થરોથી તે બાંધેલું હતું. મહારાજાધિરાજ રાડોડોધિપતિ જયચન્દ્રે ચીનના ચિત્રકારોને બોલાવી તે મહેલમાં પૌરાણીક ચિત્રો ચિત્રાવેલાં હતાં. એ મહેલના છબ્બમાં એક પંદર વર્ષની અવસ્થા-ની મહારૂપવાન કે જેને ઇશ્વરે અવકાશ વેળાએ સ્ત્રજેલી હોય તેવી, તથા જેને નિરખતાં અસરાઓ પણ લજ્જાયમાન થઈ જાય એવી એક કન્યા સધ્યાનો રમણીય દેખાવ જોવાને માટે ઉભી હતી. આ કન્યા તે જયચંદ્રની પુત્રીજ હતી. તે ગુણમાં જેમ અનુપમ હતી, તેમ રૂપમાં પણ અનુપમ હતી. તેનું મુખ ચન્દ્રસદૃશ, હાસ્ય ચાંદની જેવું અને કેશ બમરો જેવા હતા. સંયુક્તાનો કેશપાસ જાણે મુખરૂપી ચંદ્રમાંથી સુધાપાન કરવા આવેલો જાણે કાળો નાગ હોય, કામી લોટાનાં અંતઃકરણરૂપી મત્સ્યને પકડવા માટે કામદેવે પસારેલી જાળ હોય, પુખ્તરૂપી બાણુનો સંચય કરવા 'મન્મથે બનાવેલું કાણું બાણું' હોય, તરણો-નાં ચિહ્નરૂપી આશ્વને વસ્ત્ર કરવા કામદેવે સજ્જ કરેલ ચાણુક હોય, મુખ-રૂપી કમળના મકરંદ પીવા એકવ થયેલ બમરોની પંક્તિ હોય અને મુખની પ્રભામાં ગંગાજીના પ્રવાહની ભ્રાંતિ પામી તેમાં મળવા આવેલો શ્રી યમુના જીનો પ્રવાહ હોય એવો જણાતો હતો. સંયુક્તાનું લલાટ કામદેવને બેસવાનું

દિકમય સ્થાન હોય અને કસ્તુરીના તિલક રૂપ કલંકનો અનુભવ કરવા આ
 વેલો અશ્મીનો અંદર હોય એવું શોભતું હતું. એનાં ભવ્ય લગાટમાં જે ક-
 સ્ટુરીની ટપકી હતી, તે જાણે કામદેવે ભમરોરૂપી ધનુષમાંથી તરણોનાં અ-
 તઃકરણોને મૂર્છિત કરવા ફેંકેલું અસ્ત્ર હોય એવી જણાતી હતી. તેની ભ-
 મરો કામીજનો ઉપર કટાક્ષ બાણ ફેંકવા મનમયે ગોઠવેલી કમાનો હોય,
 શૃંગાર રસથી પોષણ પામતી લીલારૂપ લતાની સોટીઓ હોય અને મદમત્ત
 થયેલા યૌવનરૂપી હસ્તીની મદલેખાઓ હોય એવી જણાતી હતી. સંયુક્તા-
 નાં નેત્રો ખંજનોના ગર્વનું ગંજન કરતાં હતાં. કમળો અને હરિણીઓનાં નેત્રો-
 માંથી પણ સારભાગ કાઢી લઈ વિધાતાએ બનાવ્યાં હોય એવાં જણાતાં
 હતાં. કટાક્ષોની વૃદ્ધિથી યોગીઓનાં ચિત્તને પણ ચલામમાન કરે એવાં હતાં.
 પોતાની ગતિને રોકવાથી શ્રવણેન્દ્રિય ઉપર જાણે ગુસ્સે થતાં હોય એમ ખુ-
 શ્ણાઓમાં કાંઈક રતાશ યુક્ત હતાં. કાનમાં પેહેરેલાં કર્ણકૂલ તેનાં મુક્તારણ
 ને લોટની ગુટિકા જાણી તેપર ઝડપ માર્યા કરતાં જાણે મત્સ્ય હોય એવાં
 જણાતાં હતાં. કાજળનું અંજન કરેલું હોવાને લીધે તરણોને વિષથી ખરડા-
 ચલી ખરડી સદૃશ જણાતાં હતા. શસ્ત્રાસ્ત્રથી પણ ભેટી ન શકાય એવું
 ધુવાનોનાં અદૃશ્ય અંતઃકરણને પણ નિમિષ માત્રમાં ભેદી નાંખે એવાં હતાં.
 પરસ્પરનો અવલોકનનો આનંદ નહિ મળવાને લીધે જાણે વ્યગ્ર થતાં હોય
 તેમ ચાંચસ્યથી ચમકતાં હતાં. ઇંદ્રનીલ જેવી રમણીય કીકીઓથી ગોળી
 ભરેલી કામદેવની જાણે બંદૂકી હોય એમ જણાતાં હતાં. તરણોનાં ચિત્ત-
 રૂપી હરિણોને પકડતાં પકડતાં યોગીઓનાં ચિત્તરૂપી સિંહોને પણ ત્વરાથી
 પકડી પાડે એવાં બળવાન હતાં. તરણોને ખરડી સદૃશ વિધી નાખનારાં
 હતાં પણ સ્વાભાવિક કોમળ હતાં. આ પ્રમાણે કોમળ હતાં પણ જેનાપર
 પડે તેને તો ધાયલ જ કરી નાખે એવાં હતાં. તેનાં કટાક્ષો અમો વિધ-
 માન હતાં કામદેવને અન્યથાણો રાખવાનું શુ કારણ છે? એ દર્શાવવાને ઉ-
 ત્કંઠિત હોય એમ જણાતાં હતાં, પોતે પડ્યા પહેલાંજ કામીઓને પાડી ના-
 ખનારાં હતાં, અને ચપળ હતાં પણ અવલોકન કરનારના હૃદયમાંથી ખસે
 તેવાં નહતાં. નેત્રમાં કરેલાં અંજનને પોતાનાથી ભિન્ન જણાવા દેતાં ન હતાં,
 અને વારંવાર પોતે ચારેકોર ફરતાં હતાં પણ કામી જનોને પ્રસ્વેદ યુક્ત
 કરી નાખતાં હતાં. જે ખરેખરે કહીએ તો ખરેખરે હૃદયવેધકપણું સં-
 યુક્તાના કટાક્ષોમાં જ હતું. સંયુક્તા નાસિકા, શ્રી સદાશિવજીના નેત્રથી દમ્ય
 થયેલા કામદેવે દાહની શાંતિ કરવા અર્થે મુખમાંથી અમૃત ચૂસવાની નળી
 રાખી હોય એવી જણાતી હતી. ડાખા જમણાં નેત્રને પરસ્પરના ચમત્કારની

મધ્યે ન થવા દેવા વિધાતાએ ડહાપણથી મધ્યભાગમાં સુવર્ણની પાળ ગોઠવી હોય એવી જણાતી હતી. અને પોતે વિધાએલ છતાં પણ અન્યને મૂર્છિત કરતી હતી. ઓછરૂપી ખિંબદળ ઉપર ઝડપ આપતાં વાળીનાં મોતીને પ્રાપ્ત થયેલ શુકનીયંચુ હોય એવી જણાતી હતી. કામદેવની વાંસળી હોય એવી જણાતી હતી. કામદેવે પોપટની ચાંચ સમજી તે દ્વારા પોતાનો સર્વ ભેદ પ્રકટ થઈ જવાના ભયને લીધે તેને મૈત્ર્ય રાખવા અર્થે મુક્તાદળ દેખાડીને લાલચમાં નાખેલ હોય એવો આભાસ થતો હતો, અને માત્ર કામી લોકોને વિધવા માટેજ પોતે વિધાયત્રી હતી. સંયુક્તાની શ્રવણેન્દ્રિયો મુખમાં સમાતા લાવણ્યનો સમાવેશ કરવા માટેજ વિધાતાએ જાણે કુવાઓ બનાવેલા હોય એવી જણાતી હતી. નાનાપ્રકારનાં વિધેવાળા છતાં પણ કામી જનોનાં અંતઃકરણને પોતાનામાંથી નિકળવાનો માર્ગ આપતા નહતા. ઠણું ઢહેવાતા છતાં પણ પારકાનાં ચિત્તરૂપ રત્નની ચોરી કરવામાં કુશળ હતા. અને સખીઓએ સંભળાવેલા રસનાં રહસ્યને ભરી રાખવાનાં પાત્રરૂપ હતા. સંયુક્તાનાં કપોળો લાવણ્યને નાચવાની રંગભૂમી સદૃશ જણાતા હતા. સખીઓને પણ સુંબન કરવાની ઉત્કંઠા આવે એવા હતા. કામદેવનાં જીવનરૂપ હતા, અને મુખ્યત્વે કરીને તો વીર પૃથિરાજના ભવિષ્યના કામજવરને શાંત કરવા માટે વિધાતાએ ગોઠવી રાખેલા બરણના કટકા હોય એવા જણાતા હતા, તથા ચક્રવર્તી મહારાજ કામદેવના તાગામાં આવી ગયેલી પૃથિવીના પૂર્વ ગોળાર્ધ અને પશ્ચિમ ગોળાર્ધની શંકાને જન્મ આપતા હતા. સંયુક્તાનાં ઓછ પરવાળાં સદૃશ હતા. પોતે રક્ત છતાં પણ વિરક્ત લોકોનાં મનને મલિન કરી નાખે એવા હતાં. અમૃતથી ભરપૂર છતાં પણ તરણોતું સત્યાનાંશ કાઢી નાખે એવા હતા. પોતાના નાના સ્વરૂપમાં અપાર અમૃતને સમાવનારા હોવાથી આશ્ચર્ય આપતા હતા. દ્રાક્ષથી અમૃત અને અમૃતથી પણ અમે વિશેષ મનુર છીએ, એવા અભિમાનથી જાણે હાસ્ય કરતા હોય એવા જણાતા હતા. રતાશથી ગાણિક્ય સદૃશ પણ સ્વાભાવિક કોમળતાથી પૂર્ણ હતા. અને આ ઓછ નથી પરંતુ મુખરૂપી ચન્દ્રની બાળ કિરણો છે એવી શંકા કરાવતા હતા સંયુક્તાની દાંતની પંક્તિ મુખરૂપી ચન્દ્રમાંથી ભરેલા અમૃતનાં ખિંદુઓ સદૃશ જણાતી હતી. શ્વેત છતાં પણ અધરની ઝાંખ પડવાને લીધે દાડિમતું અનુકરણ કરતી હતી. દર્શનથીજ કામી લોકોનાં હૃદયને ચીરી નાખવા માટે કામદેવે સજ્જેલી કરવત હોય એવી જણાતી હતી. મુખરૂપી અંદ્રે પોતાનું અઘૌઠિફાણું દર્શાવવાના હેતુથી પોતાની અંદર રાખેલી તારાઓની પંક્તિ હોય એવી જણાતી હતી. અને ક્યાંય પણ યુદ્ધમાં

ક્ષત યુક્ત નહિ થયેલા આ પુસ્તકના જગદ વિખ્યાત નાયક વીર પૃથિરાજને સુરત યુદ્ધમાં ક્ષત યુક્ત કરવા માટેજ સરજનચેલી હોય એવી જણાતી હતી. સંયુક્તાનું મુખ વિધાતાએ દહપના પ્રારંભથી અનંત અભાવસ્યાઓમાં અનંત ચન્દ્ર બિમ્બોને નટ કરીને તેઓના સારાંશમાંથી બનાવેલું હોય એવું જણાતું હતું. કવિયોની સરસ્વતીની સફળતા કરનાર હતું. શૃંગારનાં તે આયુષ્યરૂપજ હતું સ્મિતની પ્રભાથી શ્રીભાગીરથીમય જણાતું હતું અને કેશપાસ તથા કટાક્ષોની પ્રભાથી શ્રી યમુનામય જણાતું હતું. ધવલ સ્મિતથી દિશાઓને ધવલ અને કામી લે.કોનાં અંતઃકરણને રક્ત કરી રહેલું હતું અને દેવતાઓએ અપરીમિત શ્રમથી સમુદ્ર મંથન કરી સંપાદન કરેલ અમૃતને પોતે એકલુંજ લઈ બેઠું હોય એવું જણાતું હતું. સંયુક્તાનો કંઠ અત્યંત મધુર હતો. તેનાં કંઠનાં માધુર્યની સમાનતા કોઈથી પણ થઈ શકે તેમ નહતી. તેનો કંઠ કોઠિલાને પંચમ સ્વરનું અધ્યયન કરાવવામાં આચાર્ય પણાનું કામ કરે તેવો હતો. કામદેવના દિગ્વિજય કરવાના પ્રયાણનો શંખ હોય એવો જણાતો હતો. ગાયન સંબંધી ત્રણ આમોની તીજેરીઓ હોય કે પછી પદશાસ્ત્રમાં બંને શાસ્ત્રની સીમા હોય એવી ત્રણ રેખાઓથી શાભાયમાન હતો અને પોતાનાં લાવણ્યરૂપી મહાસાગરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા શંખની ઉત્પ્રેક્ષા કરાવતો હતો. તેના હાથ કુંડલિત કરેલી કામદેવનાં ધનુષની દોરીઓ હોય એવાં કંકણોથી શાભાયમાન લગતા હતા. આંગણીઓથી કામદેવનાં આણોની શંકાને જન્મ આપતા હતા. અને સ્તનની ઉચ્ચાઈ અને વિસ્તરણતાથી બાહુઓને પરસ્પરનાં દર્શનનો લાભ ન મળવાને લીધે કંકણોની ધ્રુવરીઓના અવાજના નિમિત્તથી શોરબકોર કરી રહેલા હોય નહિ ! એવા જણાતા હતા. સંયુક્તાના સ્તનો કામદેવનાં રાજ્યાભિષેકને માટે તૈયાર કરેલા કનક કંગશો સદૃશ જણાતાં હતાં. લાવણ્યરૂપી અગાધ જળમાં તરી પાર ઉતરવા માટે મન્મથે ઉંધાં વાળેલાં તુંગાં હોય એવા જણાતાં હતા. ત્રૈલોક્યનો વિજય કરી પોતાના ઉપર કોઈની પણ સત્તા નથી કે જે ઉદ્ધા બળને એ હેતુથી ઉંધી વાળી રાખેલી કામદેવનાં નગારાંની બેડી હોય એવાં જણાતાં હતાં. યૌવનરૂપી અમૃત સરોવરમાં ડુબેલા કામદેવરૂપી હસ્તીનાં બહાર જણાતાં જણે કુંભસ્થળો હોય એવા જણાતાં હતાં. કામદેવે અપરાજિત વીર પૃથિરાજને માટે સંયુક્તાના હૃદયને વશ્ય કરવા તેમાંથી સધળાં કાઢિ ન્યને ખોદી દાઢી બહારના ભાગમાં તે કંઠેણુતાના જણે બેઠગલા કર્યા હોય એવાં જણાતાં હતાં. દિગ્વિજય કરવાના વિચારથી જણે કામદેવે તંબુ ખડા કર્યા હોય એવાં જણાતાં હતાં. વળી હૃદયે તેને કોર તથા બોજદાર જણી

પોતાનામાંથી બહાર કાઢી મુક્યાં હોય એવાં જણાતાં હતાં. અમારી દૃષ્ટિને માટે આટલું વક્ષઃસ્થળ પુરતું નથી એમ અભિમાનમાં આવીને કુલાદ જતાં હતાં. જેને પોતાનાં હૃદયનું ભેદન કરવામાં પણ દયા ન આવી તેઓને પારકાના હૃદયનું ભેદન કરવામાં તો શી દયા હોય ? એમ પોતાનાં શ્યામમુખ ઉપરથી સૂચવતાં હતાં. પોતાને પરસ્પર અંતર ન છતાં પણ કામદેવને રહેવાને સ્થળ આપતાં હતાં. અને મુખ્યદ્રવ્ય ભાસથી નાસેલ અંધકારને છાયાના મિષથી પોતાની નિચે આશ્રય આપી પોતાનું ઉદ્ધતપણું દર્શાવતાં હોય એવાં જણાતાં હતાં. સંયુક્તાનો મધ્ય પ્રદેશ કુચ મંડળનો અસલ બોજો ઉઠાવવાથી અથવા તો કામદેવે અંગતતાને ધનુષ્સપ સમજીને મધ્યમાં મુડીવતે દાખીને અથવા તો એક ભાગ સ્તન મંડળે તથા બીજો ભાગ નિતંબ મંડળે રોકી દેવાથી અથવા તો ત્રણ વળીઓથી પ્રાપ્ત થએલાં બંધનનાં દયાણુથી અથવા તો સ્તનોનાં ઉચ્ચાપણાને લીધે મુખનું દર્શન નહિ મળવાનાં દાણુ દુઃખથી કૃશ થઈ ગયો હોય એવો જણાતો હતો. તેની ત્રિવલી કામદેવને સ્તનોપર ચડવાને જાણે ત્રણ પગથીયાં હોય એવી જણાતી હતી. તથા કામદેવે ત્રણ લોકને વશ કરવાનાં ત્રણ સાધનો રાખ્યાં હોય એવી જણાતી હતી. અને તરણોનાં અંતઃકરણોને સ્તન મંડળરૂપી વિષય પ્રદેશ ઉપરથી નાભિરૂપ કુપમાં ઉતરવા માટે કામદેવે મધ્ય ભાગમાં ત્રણ બુદ્ધા બાંધી રાખેલ હોય એવી જણાતી હતી. તેની રોમાવલી જાણે નાભિરૂપ કૂવાની ઉંડાઈ જાણવા તેમાં નાખેલી સાંકળ હોય એવી જણાતી હતી. કામદેવરૂપી મદોન્મત્ત હાથીને બાંધવાની સાંકળ સદૃશ જણાતી હતી. કામદેવને નાભિરૂપ કૂવા ઉપરથી કુચરૂપ રશટિક પર્વત ઉપર ચડવાનો રસ્તો હોય એવી જણાતી હતી અને ચાવને લખેલી કામદેવના દિગ્વિજયની પ્રશસ્તિ હોય એવી જણાતી હતી. તેનો નિતંબ કામદેવને બેસવાનું સિંહાસન હોય એવો જણાતો હતો. તે સંયુક્તાને ઉઠવામાં તથા ચાલવામાં શ્રમિત કરતો હતો. સ્તન મંડળની મોટાઈની સ્પર્શ કરતો હતો. કામી લોકોના અંતઃકરણના ભારથીજ ભારે થયો હોય એવો જણાતો હતો અને નિઃશંક રીતે અનેક તરણોના અંતઃકરણની ચોરી કરવાનો લાભ મળવાને લીધે પોતાના ઉપર સંયુક્તાની દૃષ્ટિને નહિ પડવાને પણ શુભરૂપ માનતો હતો. પોતે ગુરુત્વવાળો છતાં પણ કામદેવનું ધારેલું સિદ્ધ કરવામાંનો ઘણોજ નિપુણ હતો સંયુક્તાનું જીવન તો કામદેવનો સર્વસ્વ ગુપ્ત બળતો હતો અને શ્રી સદાશિવજીના ભારે ત્રાસથી કામદેવને ગુપ્ત રહેવાનું મુખ્ય સ્થળ હતું. તે પોતાના મોહકપણાંપ નિરતિશય શુભથીજ નિરંતર પડદામાં રહેવાના સંકટને સહન કરતું હતું. પોતે અદૃશ્ય

છતાં માત્ર કલ્પનાથીજ યુવાનોનો ધાણુ કાઢી નાખતું હતું. અને નાભિથી ઉપરના પ્રદેશમાં નાના પ્રકારની આરિકીઓ ગોઠવી ગોઠવીને કંટાળી ગમેત્રા વૃદ્ધ વિધાતાએ જાડું મોટું રાખી દીધેલું હતું અને સ્તન કે નિતંબના સદૃશ ઉદ્ભવ નહિ છતાં પણ ચિત્તાકર્ષક કરવામાં તો તે અગ્રેસર હતું. ચિત્તાકર્ષક કરવામાં તો તેની સમાનતા કોઈથી પણ થઈ શકે તેમ નહતી. સંયુક્તાનાં ઉર કામદેવનાં વિજય સ્તાંભ હતા, અને શીત કાળમાં ઉષ્ણ અને ઉષ્ણ કાળમાં શીતળ રહી પોતામાં નિરંતર રહેનારા કામદેવને અપૂર્વ સુખ આપતા હતા. સંયુક્તાનાં કોમળ ચરણો નિતંબના ભારથી મેદીના રંગ વગર પણ રતાશ યુક્ત હતા. તરણોનાં રંગેગુણથી ભરેલાં અંતઃકરણોને કચરીને ચાલવાથી રાતાં થઈ ગયાં હોય એવાં જણાતાં હતાં. ચાલતી વેળાએ નખોની કિરણો-રૂપી પુષ્પોથી પૃથિવીનું પૂજન કરતાં હોય એવાં લાગતાં હતાં, અને ચરણોના લાવણ્ય રસની નહેરો ચાલી હોય, અથવા તો કામદેવની ભરણીઓની પાંચ જોડીઓ હોય એવી જણાતી આંગળીઓથી જોનારાઓના ચિત્તનું આકર્ષણ કરતા હતા. તેના અંગમાં યૌવનમદ અને પ્રેમમદ પરિપૂર્ણ રીતે વ્યાપ્ત થઈ ઉભરાઈ જતો હતો. તેનાં સર્વાંગે સૌન્દર્ય તથા માધુર્ય રચી રહેલાં હતાં. તેનાં અંગ ઉપર લાલ ચીનાઈનો મોટી ઘેરવાળો જરીની શીનો લગાવેલો લેઘો, વાદળી રંગની ઉમદા અલલસનું શીતવાળું અંગરખું, અને દુસશ્વ-લાખી રંગની મલમલની ઓઢણી ઓઢી હતી. રંગારાએ ધણીજ આતુરીથી એ ઓઢણી અનુપમ રંગેલી હતી; છતાં પણ સંયુક્તાના ગુલાખી ગાલ અને પરવાળાં જેવા ઓષ્ટોના કુદરતી રંગ આ મનુષ્ય કૃત ઓઢણીના રંગનું ઉપહાસ્ય કરતા હતા. તેણે ગળામાં મોતીની માળા, હસ્તમાં લીલમનાં કંકણ અને પગમાં જડાવ નૂકર પહેરેલાં હતાં. તે સિવાય કોઈ આભૂષણ પહેરેલું ન હતું. નેત્રમાં અંજન અને હડપચી ઉપર એક શ્યામ મિંદુ હતું, એ જે આભૂષણ એટલાં તો શોભા આપતાં હતાં કે, તે સિવાય નાક અને કાનનાં આભૂષણો એહેરાને શોભાવવાને બદલે ગુનાખી રંગની ત્વચાને ઢાંકી દઈ કાંતિમાં ઘટાડો બતાવ્યા સિવાય કોઈ રીતની શોભા આપત નહિ. આ પ્રમાણે તે અનુપમ સુંદરી હતી. તે સ્ત્રી એવી તો તક્ષીન કોઈ બાબત ઉપર થઈ ગઈ હતી કે, તે આંખનું નિ-મિષ પણ મારતી નહતી. આવી અવસ્થામાં તે સુંદરીને નિરખી કોઈ એમ જ વિચાર બાંધે કે મયદાનવે જળને સ્થળે થળ અને થળને સ્થળે જળ માલમ પડે એવી પાંડવોના રાજસૂય યજ્ઞ વખતે સભા બનાવી હતી, કે જેને નિરખતાં દુર્યોધન છેતરાયો હતો તેમજ આપણુ કોઈ કામસાગ્રના

ધુરંધર કારીગરે મનુષ્યોને છેતરવા માટે ગાતપૌત્રના મુગ્ધા નાકાતું કાપી
કે પાષાણનું પૂતળું ઉભું કરી રાખેલું હશે એવી તે દેખાતી હતી. પરંતુ
વાસ્તવિક રીતે જોતાં તો તેમ નહતું એતો ખરેખર પૃથિવી જળ, તેજ,
આકાશને વાયુ એ પંચતત્ત્વની સજીવન પૂતળી હતી. તે છજ્જમાં એકલી
ઉભી ઉભી પોતાના જનારા પતિના સંબંધમાં વિચાર કરી રહી હતી. તે એ-
વી તો સર્વોચ્ચ સુંદર હતી કે જાણે બ્રહ્માજીએ તેને આસરાઓનો ગર્વ ઉ-
તારવાને માટેજ બનાવી હોય નહિ ! તે એવી અવર્ણનીય લાવણ્યવતી હતી.
જોનારાઓનાં નેત્રોને અપૂર્વ આનંદ આપવાવાળી સંયુક્તા આ સ-
મય આનંદમાં નહતી, તેણે જે સુંદર આભૂષણ અને ગુલાબી વસ્ત્ર પહેરે-
લાં હતાં, તેમાંથી તેના મનોહર અંગ દેખાતાં હતાં. તેને પૃથિરાજનું જ
ધ્યાન હતું અને વારંવાર અસ્તાચળ પવતમાં પધારતા ભગવાન સૂર્યનાશ-
યણના તરફ જોઈને કહેતી હતી કે, -હે પશ્ચિમીપતિ ! મને પૃથિરાજ પતિ
આપજો. હું પશ્ચિમી એજ ચઢુઆણુપી સૂર્યની કલાથી વિકસિત થઈશ.
આવા વિચારમાં તલ્લીન થઈ ગયેલી મહારાજા જયચન્દ્ર રાડોડની કન્યા
સુવર્ણની જંગલતા સદૃશ કઢેરા અડીને એટલે કે કઢેરા ઉપર શરીરના
બારંગે રાખીને નલિની દંડ જેવા હસ્ત ઉપર હડપચી ટેકવી વિચાર કરતી
ઉભી હતી; એટલામાં ઉપર વર્ણવેલો ઘોડેસ્વાર તેની દ્રષ્ટિએ પડ્યો. એ ઘોડો
સ્વારના એહેરાની કાંતી જોતાં તે સાક્ષાત્ કામદેવનોજ અવતાર હોય એવો
જણાતો હતો. સંયુક્તા ઝરખામાં ઉભી તેના તરફ જોતાં જોતાંમાં એટલી
તો બીન થઈ ગઈ કે, આંખનું પલ્લક મારવું પણ બૂલી ગઈ હતી. તેનાં
રવાડાં ઉભાં થઈ ગયાં. તેની છાતી ધડકવા લાગી. સ્વર બંગ થઈ ગયો.
તેનું શરીર ધ્રુજવા લાગ્યું, અને આખા શરીરની નરોમાં કામમિશ્રિત રૂ-
ધીર વેહવા માંડ્યું. પ્રથમ તો પાતળો પાણીદાર ઘોડો, તેના ઉપરનું કિમતી
સાજ અને યુવાન રજપૂત સ્વારને નિરખી સંયુક્તા યુદ્ધના બણકારાથી ચમકી
પરંતુ પાછળ જ્યારે કોઈ પણ જોવામાં ન આવ્યું, ત્યારે તેનાં અંચળ નેત્ર
તે સ્વારના ઉપર રિથર થયાં. અંગરખામાં જણાતાં તેનાં ગોરાં ગાત્ર, ઘો-
ડાપર બેસવાની છટા અને શિરપેચનાં મોતીની કલગીએ કન્યાને મોહ
ઉપજાવ્યો. ઘોડો અંચળ ચાલથી ચાલીએ શ્રી ગંગાજીમાં પાણી પીવા લાગ્યો,
તે સમય સંયુક્તા ખિચારી મનમાં વિચાર કરવા લાગી કે-ઘોડો પાણી પી
લેશે કે તુરંત આ માંડે દર્શન સુખ જતું રહેશે; પરંતુ દેવેચ્છા બગવાન
હોવાથી તેટલામાં ઘોડાની કેશવાળીમાંથી એક મોતી તુટીને જળમાં પડ્યું,
જેથી માછલાંઓ કાંઈ બક્ષ જાણી ઉછળી ઊંચા આવ્યાં. જે જોઈ સ્વારને

ગમ્મત થઇ. તેથી તે પોતાને હાથે ઘોડાની કેશવાળીનાં મોતી તોડી તોડીને જળમાં ફેંકવા લાગ્યો, અને માછલાંઓ પણ ગમ્મત કરવા લાગ્યાં. મત્સ્ય લીલાને જોઇને તરણુ ઘોડેસ્વાર, સંયુક્તાનાં નેત્ર કમલનો સૂર્ય અને આ કથાનો જગદ વિખ્યાત નાયક વીર પૃથિરાજ ચહુઆણુ તેમાં લીન થઇ ગયો. અને ઝરખામાં ઉભેલી સંયુક્તા પણ તેને નિરખીને ચિત્રમાં આગળેથી હોય એવી સ્થિતિ થઇ રહી. પૃથિરાજ મત્સ્યલીલામાં અને સંયુક્તા મોહલીલામાં લીન થઇ ગઇ હતી. એટલામાં ઘોડો સમય વ્યતીત થતાં કેશવાળીનાં મોતી ખૂટ્યાં; એટલે ગમ્મતમાં તક્લીન થયેલો પૃથિરાજ ગળાની માળા તોડીને તેનાં મોતી શ્રીગંગાજીનાં પવિત્ર જળમાં ફેંકવા લાગ્યો. સંયુક્તા એ સમય વીર-હાથે સાંભળી યુદ્ધનો તમાસો જોવા અગાસી ઉપર ચડી હતી. તે સ્વાસ્થ્યે જોતાં ગોખમાંજ સ્તબ્ધ બની ઉભી રહી, અને વીર પૃથિરાજ ઘોડાને પાણી પાઈ મેલાણુમાં જવા વિચાર રાખતો હતો, પણ તે એટલો તો મત્સ્ય-લીલામાં લપટાઇ ગયો હતો કે તેને કાંઈ પણ ખાન તે સમય રહ્યું ન હતું.

આ સમય મહાવિચક્ષણુ પ્રધાન ક્યમાપનાં પ્રાણુ લેવરાવી વીર પૃથિરાજના બચથી નાસી છૂટેલી કણ્ઠાટકી કે જે જયચન્દ્રના દરબારમાં સંયુક્તા પાસે સુખ્ય સખી થઇ પડી હતી, તે સંયુક્તાના સમીપમાં ઉભી હતી. તેણે સંયુક્તાને કામદેવનાં બાણોથી વ્યથિત થઇ ગયેલી જોઇ પુછ્યું કે,—બાઈ-સાહેબ ! આપણે યુદ્ધ નિરખવા ઉપર ચડતાં હતાં, તે યુદ્ધ જોવા ઉપર ન જતાં તમે આ સ્થળે કેમ ઉભાં થઇ રહ્યાં છો ?

સંયુક્તા—અરે કણ્ઠાટકી ! પેલા ઘોડેસ્વારને તો તું જો, તે તો ઈંદ્ર છે કે દેહ ધારી સાક્ષાત્ કામદેવ છે ?

કણ્ઠાટકી—બાઈ સાહેબ ! ગમે તે હોય, તેનું તમારે શું કામ છે ? તમારે પરપુરૂષ સામું આવી રીતે જોતું એ યોગ્ય નથી.

સંયુક્તા—કણ્ઠાટકી ! તારાં વચન સત્ય છે. એમાં મારાથી ના કહી શકાય તેમ નથી; પરંતુ એ પુરૂષને નિરખી મારા શરીરમાં જે ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, તે કાંઈક અલૌકિક છે, અને તે ઉપરથી હું ખાત્રીથી કહું છું કે, તે સ્વાર ખીન્ને કોઈ નથી, પણ પૃથિરાજ જ છે.

કણ્ઠાટકી—હાસ્ય કરીને કહેવા લાગી કે—બાઈ સાહેબ ! અરે એ શું વાત કહો છો ? અહિં પૃથિરાજ કેવો ને વાત કેવી ! તે તો આપના પિતા-શ્રીના એંસી લાખ લશ્કરથી ઘેરાઇ ગયો છે, અહિં ક્યાંથી આવવા પામે ?

સંયુક્તા—તું ગમે તે કહે, પણ મારા માનવામાં આવે તેમ નથી. જો કે ધડીભર તારી વાર્તા ઉપર પણ વિશ્વાસ રાખવો પડે તેમ છે; છતાં હું

તો એજ કહું, અને મારો તો એજ નિશ્ચય છે કે, ગમે તે હોય પણ આ ઘોડેસ્વાર તેજ પૃથિરાજ છે. માટે તું એને ઝોળખે છે તો બરાબર જોઈને મને સહ વાત કહી દે. નહિ તો એજેવો ઘોડાને લઈને પાછો ફર્યો કે તેજ સમય મારાં પ્રાણ પરસોક ગમન કરશે.

કણ્ઠકી—પૃથિરાજને ઝોળખીને તથા સંયુક્તાને અંધીરી બની ગયેલી બાણીને કહેવા લાગી કે,—બાઈ સાહેબ ! હા, તે ખરેખર પૃથિરાજ જ છે. માટે હવે તેને અહિં બોલાવી લેવાનો આ કર્તો ઉત્તમ લાગ બીજો આપણા હાથમાં આવવાનો નથી. માટે મારા વિચાર પ્રમાણે આ તક હાથથી જવા દેવી જોઈતી નથી. પછી આપની મરજી.

આ પ્રમાણે સંયુક્તા તથા કણ્ઠકી વાણીવિતોદ કરી રહેલાં છે; એટલામાં પોતાની માળાનાં મુક્તાશ્વજો ખૂટતાં તેમણે ઘોડાના પુંછડાંના મોતી ઉપર હાથ નાંખ્યો. પૃથિરાજ એવો તો મૃત્યુલીલામાં તક્ષીન થઈ ગયો હતો કે, તેને બીજું કશું જ્ઞાન નહતું, તે તો પાછળ જોયા વગર ઘોડાનાં પુંછડાંમાંથી મોતી તોડી તોડીને જળમાં ફેંકી મૃત્યુની ગમત નિહાળતો હતો. તે સમય સંયુક્તાએ વિચાર કર્યો કે, પુંછડાંમાંથી મોતી ખૂટતાં તે અહિંથી ચાલ્યો જશે, અને મારા વિચાર મારા મનમાં જ જન્મ પામી મનમાં જ સમાઈ જશે. જેથી તેને પોતાનાં મહેલમાં બોલાવવાની એક યુક્તિ સુજતાં તેણે પોતાની બે વિશ્વાસુ દાસીઓને બે સુવર્ણના થાળ મોતીથી ભરી આપીને પૃથિરાજ પાસે મોકલી, અને તેને મહેલમાં બોલાવી લાવવા કહ્યું. પૃથિરાજ તું મન મૃત્યુલીલામાં એવું તો તદ્દાકાર થઈ રહેલું હતું કે, પાછળ શું બને છે? પાછળ કોણ છે? હું ક્યાંથી મોતી લઉં છું? તે કશાંતું તેને જ્ઞાન નહતું. ઘોડાનાં પુંછડાંમાંથી મોતી ખૂટ્યાં કે તુરત સંયુક્તાની બે ચતુર દાસી ત્યાં જઈ પોહોચી. તે પૃથિરાજને જાણ થયા વગર તે બે ઘોડાના પુંછડાં પાસે મોતીથી ભરેલા સુવર્ણના થાળ લઈને ઉભી. એટલે પૃથિરાજ તો થાળમાંથી મોતી લઈને જળમાં ફેંકવા લાગ્યો, એમ થાળનાં મોતી ફેંકતા એક થાળનાં મોતી થઈ રહેતાં બીજો ધર્યો. તે થઈ રહેતાં વીર પૃથિરાજનો હાથ ખાલી સુવર્ણના થાળનાં લાગતાં તેણે પાછળ જોયું તો દેવાંગના સદસ બે સ્ત્રીઓ તેની દૃષ્ટિએ પડી. તેને જોતાં પૃથિરાજ બોલ્યો કે—તમે કોણ છો? તમે કનોજની જોગણીઓ છો કે કોણ છો? અથવા તો જયચન્દ્રનું સંસ્કાર કરવા અર્થે મને છેલ્લે આવેલીઓ છો કે તમે તો કોણ છો? અથવા તો મારા ઉપર આવી પડેલાં સંકટમાં હું બે કદાચ શરો થઈને પડું, તો મને વરવાનું પ્રથમથી વચન માગવા આવેલી અપ્સરાઓ છો કે તમે કોણ છો? તે મને કહે.

દાસીઓ—અમે નેંગણીઓ કે અપ્સરા નથી. અમે તો સંયુક્તાની દાસીઓ છીએ.

પૃથિરાજ—(આશ્ચર્ય પામીને) ઝોહોહો!! શું! સંયુક્તાનો વૈભવ કે જેની પાસે તમારા સદૃશ તો દાસીઓ છે. વાહ! મને એકવાર સંયુક્તાના દર્શનનો અવશ્યલાભ અપાવશો? કે જેથી જો હું કદાચ યુદ્ધમાં મરણને શરણ થાઉં, તો મારી અસહ્ય ગતિ ન થતાં હું મુઝો ગતિએ જાઉં.

દાસીઓ—અમે આપને ખાસ બોલાવવા માટેજ આવેલ છીએ. સંયુક્તાને જોવાં હોય તો પેલા જરૂઆ તરફ દૃષ્ટિ કરો.

આવાં દાસીનાં વચન શ્રવણ કરીને જેનો પૃથિરાજ જરૂઆ તરફ જોવા જાય છે; તેટલામાં તો માછલાંઓના ઉછળવાથી ઘોડો વચ્ચે ચમકીને ફર ખસી ગયો, અને ભગવાન સૂર્યનારાયણ પણ અસ્તાચળમાં પધાર્યા. પૃથિરાજ ઘોડો ચમકવાથી નિચે જોવા લાગ્યો, અને સંયુક્તાને તે જોઈ ધક્કીને પિંતા થવા લાગી. આનંદનો અવધી આવી ગયો. સંયોગ પછીનો વિયોગનો સમય પ્રાપ્ત થયો. તેણે પુનઃ કર્ણાટકીને સમીપ બોલાવી. કામથી વચ્ચે રહેવાં સંયુક્તાનાં અંગ અને વિયોગના ભયથી ખિન્ન થયેલું મન કર્ણાટકીના ગાણવામાં આવી ગયું, તેથી તેણે રજાગ્યા સંયુક્તાને ધિરજ આપી. જો બીજી દાસીઓને બોલાવી ત્વરથી તે ઘોડેસ્વારને બોલાવ્યો, એટલે બીજી એ દાસીઓએ જઈને મહેલમાં આવવા પૃથિરાજને વિનવ્યું. એટલે તો પૃથિરાજ બહુજ આનંદ પામ્યો. અને તેણે જરૂઆ સામી દૃષ્ટિ કરી તો પ્રાચીન શ્રુતાનુગમ રૂપી અગ્નિ તો તેની છાતીમાં બગતો હતો, તેમાં દધાનુસગ રૂપી ધીની આહુતી દેવાણી, જેથી તે મળવાને અત્યંત અધીરો બની ગયો. પોતાના સામંત સરદારોનું શું થશે? તથા પોતાના પ્રબળ શત્રુના ઘરમાં પ્રવેશ કરવાથી મારી શું દુર્દશા થશે? તે વિષેનો જરાપણ વિચાર ન કર્યો, ને તે સંયુક્તાના મંદિરમાં જવાના ચોક્કસ વિચાર ઉપર આવી ગયો.

આ તરફ સંયુક્તા પણ મનમાં અનેકાનેક વિચાર કરવા લાગી કે—પ્રાણનાથ પધારશે, ત્યારે તેની પાસે હું શું બોલીશ? બોલાવ્યા માટે જો કદાચ મને હપ્તો આપશે, તો હું શું કહીશ? મને એ નિર્લજ્જ તો નહિ સમજે? પાણિગ્રહણ પહેલાં પતિને મળવાની રીતિ નથી, જેથી મારી લોકમાં વાત તો નહિ થાય? કોનોજની કુંવરીને આવું સાહસ શોભે? અરે! કર્ણાટકીએ તો મારી લાજ લીધી. મારા પિતાજી જાણશે તો કાણુ જાણે તે મને શું કહેશે? એક તરફ તો દારણુ યુદ્ધ થઈ રહેલું છે, અને બીજી તરફ હું આવા અધટિત ઘાટ ધડુછું. આવા આવા વિચાર કરતી, મનમાં કરતી, લજ્જાથી સંકેત પામતી તથા

વાંકી દૃષ્ટિથી કણ્ઠાટકીના તરફ જોતી સંયુક્તા એક સુંદર આસન ઉપર બેસી
મધ; એટલે કણ્ઠાટકીએ કહ્યું કે, -ગભરાશો નહિ, તમારું હૃદય પાણી પાણી
થઈ જતું હશે. મનમાં પશ્ચાત્તાપ થતો હશે, અને મન મુઝાતું હશે, એ સમજાવું
હું સમજાવું છું. મારા ઉપર તમને ક્રોધ આવ્યો હશે; પરંતુ ધિરજ ધરો. એક
પહોર પછી આ સ્થિતિમાં કેટલો અને કેવો ફેરફાર થાય છે, તે જોયા પછી
મને ગમે તે કહેજો. હવે તો તમને કાંઈ થયું નથી. જ્યારે એ રાત્ર
આ મહેલના પગથીયાં ઉપર પગ મૂકશે, અને પછી અહિં આવીને ઉભા
રહેશે, ત્યારે તમને લજ્જા થશે. પગ કંપવા લાગે. રોમાંચ થતાં સરીર
કંકટિત થઈ જશે. અને તમારી અવસ્થા માનરહિત થઈ જશે; પરંતુ
બેહેન! ગમે તે થાઓ. પ્રથમવારનો પ્રેમ પ્રસંગ એવોજ થાય છે. પ્રથમ
સમાગમ સર્વત્ર એવોજ રમણીય અને લજ્જાયુક્ત હોય છે. તમે હવે એ
વાતનાં જ્ઞાતા નથી- મને બધું વીતી ચુક્યું છે, એટલે હું બાંધું છું.

કણ્ઠાટકી પૃથિરાજને બોલાવ્યા પછી સંયુક્તા સાથે આ પ્રમાણે વા-
ણી વિનોદ કરી રહી હતી; એટલામાં તો વિદ્વાનો કથી ગયા છે કે 'કામાં
ધા નંવપશ્યન્તિ' તે પ્રમાણે પૃથિરાજ પણ કામાંધ થઈ ગયો હતો, તેતો
વિચાર કરવા લાગ્યો કે, -ધોડા ઉપરથી ઉઠીને ઝરખામાં પડું કે કેમ કરું તે
કાંઈ પછી નહતો, પણ મનુષ્ય હતો, જેથી ઉડવાની શક્તિ તેનામાં નહતી.
તેથી તે સંયુક્તાની ચતુર દાસીઓ સાથે રસ્તે પડી શ્રીગંગાજીને કિનારે પ-
ડશાળમાં ધોડાને બાંધી એક બારીને રસ્તે મહેલમાં દાખલ થયો. પૃથિરાજ
જેવો ઉપર આવ્યો કે તુરંતજ સંયુક્તા આસનપરથી ઉઠીને ઉભી થઈ.
અને સંયુક્તાને નિરખી પૃથિરાજ પણ સ્તબ્ધ બની ગયો. બન્ને
એક બીજાના સન્મુખ જોવા લાગ્યાં, પણ સંયુક્તાથી પૃથિરાજના
સન્મુખ વિશેષ સમય જોઈ શકાયું નહિ, તેથી નેત્રો વડે જ
પૃથિરાજનો સત્કાર કરી પગના અંગૂઠા તરફ દૃષ્ટિ કરી અશરણના સદૃશ
ઉભી રહી. તેની છાતી વિશેષ ધડકવા લાગી. શરીર પ્રસ્વેદયુક્ત થઈ ગયું.
રૂવાંડાં ઉભાં થઈ ગયાં અને સ્વરભાંગ થઈ ગયો. આવી સ્થિતિમાં બે ઘડી
વ્યતીત થઈ ગઈ, પણ કોઈ સ્થિરતાનો ત્યાગ કરી શક્યું નહિ. જોકે વિ-
દ્વાનો સ્ત્રીઓને આહગણો કામ કથી ગયા છે, તે છતાં પણ નવોદા સ્ત્રીમાં
લજ્જાનું પ્રખળ એટલું બધું હોય છે કે, -કામ છલકાઈ જતાં છતાં પણ
તેનાથી બોલી શકાતું નથી.

દાસીની સાથે આવેલા પૃથિરાજને જોતાંજ સંયુક્તાની રામાવલી બાણે
તેને માનદેવાને ઇચ્છા રાખતી હોય તેમ તુરંત ઉભી થઈ ગઈ. અને આભૂષણોનો

અપ્પતેને આવકાર આપવાને જાણે ઉત્કંઠિત થયો હોય તેમ ઉકયો. અને સંયુક્તા પણ સ્તન મંડળના તથા નિતંબ મંડળના ભારને નહિ ગણુકારતાં ત્વરાથી ઉભી થઈ, અબ્યુત્થાનનો સંભ્રમ કામદેવના આવેશ જન્ય પ્રસ્વેદને આચ્છાદિત કરવા લાગ્યો. આનંદાવેશથી પડવા લાગેલાં અશ્રુ મિંદુઓમાં પોતાના પિતા મહાગજ જયચન્દ્રનો ભય નિમિત્તરૂપ થવા લાગ્યો. વીર પૃથિરાજને જ્ઞેતાં સંયુક્તાના મનમાં અનેકાનેક તર્ક થવા લાગ્યા. તેને વિચાર થયો કે, - વિધાતાએ કામદેવને ઉત્પન્ન કર્યા પછી આ જીવન કામદેવને ઉત્પન્ન કરવાની શી જરૂર વિચારી હશે? અને નિહાળનારી યુવતીઓ પૈકી આને સ્વપ્નમાં કઈ યુવતિ નહિ નિહાળતી હોય? આના અભિપ્રાયને જાણ્યા વગર મારા મનમાં કન્યાભાવને ન છાજતા વિકારો ઉત્પન્ન થવાનું શું કારણ હશે? મારું હૃદય આના હાથમાં મને મુકી દેવા ખેચતું હોય, અને રોમાંચ આલિંગન કરવાની ત્વરા કરતાં હોય એમ મને જણાય છે. અને જ્ઞેતાં હું મૂર્છિત જેવી તથા ચિત્રમાં આળખેલા જેવી કેમ થઈ ગઈ છું? કદાચ મારા વિકારોને જાણી લઈ આ મસ્કરી કરશે તો હું શું કહીશ? અવશ્ય કામદેવ સ્ત્રીઓને ગાંડી બનાવી દેછે. મનમાં અનેક વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે, અને સહજવારમાં સવળી મહત્તાનો નાશ કરી નાખે છે. આ પ્રમાણે વિચાર વમળમાં સંયુક્તા ગોથાં ખાતી હતી.

આ તરફ પૃથિરાજ પણ સંયુક્તાના દર્શનથી પોતાનાં નેત્રોને ઉત્તમ સમજતો હતો. સઘળી ઇન્દ્રિયો સંયુક્તાને નિરખવાને નેત્રરૂપ થઈ જાયતો બહુ સાફ એમ ઇચ્છતો હતો, અને સર્વ ઇન્દ્રિયોમાં નેત્રોનેજ ભાગ્યશાળી ગણતો હતો. તેના હૃદયમાં કામદેવે સંયુક્તાને સાથે લઇનજ પ્રવેશ કર્યો. વીર પૃથિરાજનું મન જરાવારમાં સંયુક્તાના ચરણોમાં, ઘડીવાર પછી તેના સાથ-જોમાં, નાભિમંડળમાં, સ્તનમંડળમાં યુખમાં, નેત્રોમાં અને જરાવારમાં દેશપાસમાં ભમતું હતું. પૃથિરાજની રોમાવલી સંયુક્તાનું આલિંગન કરવાને ઉત્કંઠિત થઈ હોય તેમ ઉભી થઈ ગઈ. યુદ્ધ પ્રસંગે હજારો યોદ્ધાઓ એકીવખતે ચઢી આવે તોપણ જેનું શરીર જરાપણ ન કંપતાં દૃઢ થઈને દારૂણ યુદ્ધ કરી મહાપરાક્રમી યોદ્ધાઓનો નાશ કરી નાખવામાં મહાસમર્થ હતું; તેજ પૃથિરાજનું શરીર આ સમય કંપવા લાગ્યું. શ્રીગંગાજીના શીતળ, મંદ અને સુગંધ યુક્ત પવનની મુંદર લહેરો આવતાં છતાં પણ કપોળ ઉપર પ્રસ્વેદનાં મિંદુઓ દેખાવા લાગ્યાં. અને મૂર્છા, મદ તથા આનંદથી ઘેરાયલું પૃથિરાજનું મન સંયુક્તાને જરાવારમાં વિષમય, માદકમય, તથા જરાવારમાં અચ્છાદિત માનવા લાગ્યું. અને સંયુક્તાના આભૂષણોમાં પડતાં પોતાનાં પ્રતિબિંબથી પોતાનાં

જીવનને સફળ માનવા લાગ્યો; તેમજ પોતાની છાતી ઉપરનાં આભૂષણોમાં સંયુક્તાના પ્રતિબિંબને નિરખી આલિંગન સુખની કદપતા દરવા લાગ્યો. અને તેને અનેક વિચાર થવા લાગ્યા, તથા તે એવો તો સંબ્રમમાં પડી ગયો કે, હું ક્યાં આવ્યો છું? આ કોનું મંદિર છે? હું શું કરું છું? શું બોલું છું? શું થવણું કરું છું? શું નિરખું છું? આતે કાણ ઉભેલું છે? આ બધું શું ચઢ રહેલું છે? રાત્રી છે કે દિવસ છે? આ તે ઇન્દ્રગણ છે? કે ખરું છે? હું બન્યું છું કે ઊંચું છું? આ મનં રવમ આવે છે કે ખરેખરં જોઉં છું? આવા અનેકાનેક સંબ્રમમાં તે ડુબી ગયો.

પૃથિરાજ સામે ઘણો સમય ઉભા રહેવાની જરૂર પડી, તે સાથે નેત્ર મિલાપ થતાં નીચું જોતી, અને માથાનો છેડો ખસી જતાં તેને સમો કરવાના નિમિત્તથી પોતાનાં સ્તનમડળ તથા નાભિને દર્શાવતી, પૃથિરાજને પ્રાણાપેણ કરવા તત્પર થયા છતાં પણ દૃષ્ટિ સંપૂર્ણ અપેણ નહિ કરતી, બોલવાની ઉત્કંઠા થતાં પણ લજ્જાના ભરથી નહિ બોલતી, ન બોલતાં છતાં પણ મન સાથે શુભ વાર્તાલાપ કરતી, આંખોના નિમિષથી પણ પૃથિરાજના વિરહની વ્યથાનો અનુભવ કરતી અને હૃદયમાં પૃથિરાજનું પ્રતિબિંબ પડવાનો અટકાવ કરવાથી કંચુકીની ઉપર દ્રેષ ધરાવતી હોય, એવી જણાતી સંયુક્તાને, કૌતુકને લીધે ચપળ થયેલી આંખોની કીલીઓ વડે આડી દૃષ્ટિથી કંચુકીની પાસુ નિરખવા લાગી. અને પછી પૃથિરાજને કહેવા લાગી કે, “મહારાજા પિરાજ! તમારું જોતું જોઈએ તેવું અતિથિ કરી શકવાનો આ સમય નથી. તમારી સરક્ષતા સર્વને પ્રેમવશ્ય કરી નાખે તેવી છે. તમારી કીર્તિ જેમ સુખ્યક લોકનું આકર્ષણ કરે છે, તેમ સર્વના ચિત્તનું આકર્ષણ કરે એવી છે. તમારું રૂપ કંઠોર ચિત્તવાળાને પણ કોમળ ચિત્તવાળાં કરી નાખે તેવું છે; તેમજ તમારી રીતમાત અપરિચિતને પણ જરાવારમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે તેવી છે, માટે અમે વિનંતિ કરીએ છીએ કે, જે કામચં તમે અહિ પહોંચ્યા છો, તે કાર્ય સિદ્ધ કરો.

કંચુકીનાં અનુપમ વચનોથી, અને સંયુક્તાના મદન વિહારથી જાણે સુખાસિંચનને પ્રાપ્ત થયો હોય, તેમ પૃથિરાજ પ્રદુઃખિત થયો. અને સંયુક્તા પોતાના અંગમાં પ્રવેશ કરી ગયેલાં કામદેવનાં આણને અંગો મરડીને કાઢી નાખવા માગતી હોય તેમ પુનઃપુનઃ આગસ મરડવા લાગી, અને પૃથિરાજ ઉપર પડતા પોતાના કટાક્ષોને કંચુકીની નજરથી જાણવા માટે વરન્વાર બેસે લાગવાને એટલી એકદમીના છેડા ભેગા કરવાથી પ્રજ્વળતી સંજા સૂચવતી હોય એવી જણાવા લાગી. વીર પૃથિરાજનું મન પણ સંયુક્તાના નાભિ

રૂપ રૂપમાં હુમી જતું હતું, પણ હુમતાં હુમતાં રોમાવશીરૂપ દોરીનું અવલં-
બન મળવાથી બહાર નિકળી સ્તનમંડળ ઉપર ચડવાના થાકથી થાકી ગયેલું
મુખરૂપ ચંદ્રમંડળમાં વિશ્રામ લેતું હોય એવું જણાતું હતું કામદેવનાં અચલ
બાણોથી વિંધાયેલું પૃથિરાજનું મન ક્યાં નાશી જતું એ વિચારમાં શું થાઈ ગયું
અને તે અંતે ગભરાઈને ઉપરના ભાગમાં સ્તનમંડળરૂપી ઊંચાણ અને ની-
ચેના પ્રદેશમાં નાભિરૂપ ઉંડો દૂધો હોવાથી નાશીને સંતાવા માટે મધ્ય પ્ર-
દેશને સોંધવા લાગ્યું. કામદેવરૂપી અસિથી ઉત્પન્ન થયેલ પરિતાપને શાંત
કરવા નાભિરૂપ દૂધમાં સ્નાન કરવા પડ્યું હોય એમ જણાવા લાગ્યું. નાભિ-
રૂપ દૂધમાં નાભી છતાં પણ શાંતિ ન મળવાથી સાથજોરૂપ કદળી સ્તનને
આલિંગન કરી રહેલું હોય, એમ જણાવા લાગ્યું. અને કદાક્ષરૂપી જનનમાં
દૂસાઈ તેમાંથી બહાર નિકળવા અશક્ત થઈ ગયું હોય એમ જણાવા લાગ્યું.
આવી ઉભયની સ્થિતિ થઈ પડી હતી, તે નિરખી કર્ણુટકી બોલી કે, -‘મહારા-
જા! આ મારી સમીપનું આશ્વાસન કરવા આપ અહિં બિરાજો’ એમ કહી દા-
સીઓને લઈ કર્ણુટકી ત્યાંથી ચાલી નિકળી. એટલે સંયુક્તાએ પ્રસ્વેદના
જળથી ભીંજાએલી અને અંદર પ્રવેશ કરી લીવેલી મનની વૃત્તિ હોય, એવી કસ્તુ-
રીની જોખમી ભભકતી પાનખીડી પૃથિરાજના હાથમાં આપી. હાજરથી તુરંતજ
પોતાના હાથને પૃથિરાજનાં ધૈર્ય સાથે પાછો ખેંચી લીધો. આ પ્રમાણે કા-
મદેવે કળજમાં લીવેલી, પ્રેમે પરતંત્ર કરેલી, ઉત્કંઠાએ ઉતાવળી કરેલી, રો-
માંએ રંક કરેલી, વિવર્ણતાએ વિજાસોમાં વ્યુત્પન્ન કરેલી અને પરીવાએ
પલાળી નાખેલી સંયુક્તા તિરછી દષ્ટિએ પૃથિરાજને નિરખવા લાગી. આ પ્ર-
માણેની સ્થિતિ સંયુક્તાની થતાં અંતે પૃથિરાજ બોલ્યો કે-‘દેવી ! આસન
ઉપર બેસો. તમને ઉભાં થયેલ જો સમય થઈ ગયો છે. થાકી ગયાં હશે.’ તેટલા નં
કર્ણુટકીએ આવી વાતને ઉપાડી લઈને કહ્યું કે, -‘મહારાજ ! એ અત્યંત લજ્જા-
વાન છે. એનો અનુરાગ અને તેની વિરહાતુરતાનું વર્ણન તો મારાથી થઈ
શકતુંજ નથી. શું કહું? કામદેવે એને બહુજ સતાવેલ છે. એમનો સંતાપ
જોઈને સખિયોને તો વારંવાર ગાંધાજીનું સ્મરણ આવે છે. કોઈ કોઈવાર તો
એમની પ્યારી સખીઓ પણ આપનું સ્મરણ આપી આપીને ઓગને વિરહાતુર
કર્યા કરે છે.

પૃથિરાજ—વાહ ! કર્ણુટકી વાહ ! ! ખરેખર તારી નાખેલા મુવર્ણ
સદશ એમનું મુકુમાર શરીરજ એમની વિરહ વ્યથાની પ્રતીતિ આપે છે.

કર્ણુટકી—આપ આ આસન ઉપર બિરાજો. અને સખિ સંયુક્તા !
તમે પણ મહારાજના સમીપ બેસો. છત્તનમાં ઘણી વારથી ઉભાં છો. હવે

કોઈ પણ પ્રકારના નિવેકની આવશ્યકતા નથી. સમયાનુસાર કાર્ય કરો. મહારાજ ! આપ એમનાં મનને સમજાવો. હું તો ઘણા સમયથી એમને સમજાવી રહી છું. આ સમયનું દુઃખ આપજ દૂર કરી શકો તેમ છે. ’ આ પ્રમાણે કહી કણાટકી ત્યાંથી ચાલી ગઈ. અને સંયુક્તા પણ કાંઈ ન બોલતાં તિરછી દટિયી પૃથિરાજના સન્મુખ જોઈ રહી.

કણાટકી અને દારીઓના ગયા પછી ટેટલોક સમય સુધી અંતઃપુરમાં મૌન રહ્યું. સંયુક્તાથી બેસાયું નહિ તેતો તેજ સ્થળે એટલે કે જ્યાં ઉભી હતી ત્યાં નીચી દટિ કરીને ઉભી રહી. બન્ને પ્રેમી વિચારમાં પડી ગયાં. બન્નેના મનમાં હજારો તર્કવિતર્ક થતા લાગ્યા. અને ટેટલોક સમય ગયા પછી પૃથિરાજને પરભવનમાં પ્રવેશ કરવાનો ખટકો થયો; પરંતુ સંયુક્તાને તો ’શું કહું.’ એ વિચાર સુઝાયો નહિ. અંતે પૃથિરાજ પોતેજ સંયુક્તાના સન્મુખ ઉભો રહીને કહેવા લાગ્યો કે—હે પ્યારી ! મારી આંખની કાકી !! મારા હૈયાના હાર !! તારે માટેજ હું આટલું બધું સંકટ વહન કરીને અહિં આવ્યો છું. તે માટે તને કાંઈ વિચાર થતો નથી ? બે ઘડી પર્વત તો હું તારાં નેત્રામાંથી વરસતાં કામદેવનાં બાણોની ઝપટ સહન કરી શક્યો; પરંતુ હવે મને મૂર્છા આવી જશે. એ વિષે તને કાંઈ વિચાર થતો નથી ? મને આ સ્થળે કોણે બોલાવ્યો છે ?

સંયુક્તા—પ્રાણેશ્વર ! આ તન, મન સર્વ આપનેજ સમર્પણ કરેલ છે. તે આપના લક્ષ બહાર નથી. અને મુરજનોની મરજી વિરહ આપનાં રૂપ, ગુણ અને પરાક્રમોપર મોહ પામીને આપ સાથે પ્રીતિ બાંધી છે, તે કેવળ આ ભવ સંસારરૂપી સાગર સુખેથી પાર ઉતરવા માટેજ બાંધી છે. અને પોતાના મનથી તમારાપર ધ્યાન ધરવાવાળાં કોઈ તમારાં, મનુષ્યેજ તમને અહિં બોલાવેલા છે.

પૃથિરાજ—શત્રુના ભવનમાં તમારું મનુષ્ય શી રીતે આવી શકે તેમ છે ?
સંયુક્તા—પ્રેમને લીધેજ.

પૃથિરાજ—ત્યારે એ પ્રેમ મારો અનાદર કેમ કરે છે ?

સંયુક્તા—કંઈક વિધિની આવશ્યકતા છે. કુળવાન કન્યાને માટે આમ થવું ઉચિત નથી. હું કામથી અને પ્રેમથી જીતાઈ ચુકી છું, અને એજ કારણથી હું પરાધીન છું. અશરણ છું.

આ વચન શ્રવણેન્દ્રિય ઉપર આવતાંની સાથેજ વીર પૃથિરાજના હૃદયમાં પ્રેમનો ઉભરો આવી ગયો, અને તે પ્રેમાવેશમાં સંયુક્તા સમીપમાં જઈને હાથ લાંબો કરીને કહેવા લાગ્યો કે—’ચહુઆણુનો હાથ અશરણને શરણ દેવાવાળો છે.’

પ્યારને નજીક આવેલા જેઈ કામના આવેશથી, મુગ્ધત્વથી અને ધક્કાતાં વક્ષઃસ્પર્શને લીધે જયચન્દ્ર રાજની એકની એક પુત્રી, બુન્દાહરિણીની પ્યારી પુત્રી અને સહચરિયોની નેત્ર ડૅમુદી સંયુક્તા ઘણા દિવસેથી જેને સ્વપ્નમાં આલિંગન આપી પોતાના આત્માને સનાથ માનતી હતી, તે આજ પ્રલક્ષ પ્રણેશના હાથનો આશ્રય લઈ તેનો ભુજપિંજરમાં બીડાઈ બંધ મારતા મારથી મુક્ત થઈ. તેના મનમાં રહેલો કામ જાણે પૃથિરાજથી પરા-ભર પામી ગળી જતો હોય, તેમ પ્રસ્વેદ રૂપથી આહાર નિકળવા લાગ્યો. બળી ગયો હોય તેમ નેત્ર માર્ગે ટપકવા લાગ્યો, અને થાકીને વસ્ત્રોની અન્ધિઓને શિથિલ કરવા લાગ્યો,

પૃથિરાજે સંયુક્તાને પોતાના ભુજપિંજરમાં નાખીને તેનાં હૃદયને આશ્રય આપ્યો; છતાં પણ મુગ્ધાનું મુગ્ધત્વ દૂર થયું નહિ. પૃથિરાજે પ્રેમથી સંયુક્તાનું મુખ ઉચું કર્યું; પરંતુ સુમ્મન થતાં લજ્જનયમાન થયેલી સંયુક્તા ત્યાંથી ખસી ગઈ. થોડું બોલવાથી જાણે થાકી ગઈ હોય, તેમ મૌન રહી, અને શિથિલ ભુજઓમાંથી મુક્ત થઈ તે આસનપર બંધ બેઠી. પૃથિરાજ તેની સમીપમાં બેસીને તેને નાના પ્રકારથી સમજાવતો હતો; પરંતુ લજ્જા અને કુલીનતાને લીધે તે કાંઈ પણ બોલી નહિ. પૃથિરાજનો વિનય અને મુગ્ધા સંયુક્તાની લજ્જા જોઈને પાંજરામાં બેઠેલી અટક્યાળી ચતુર મેના તુરત બોલી ઉઠી કે:—

अस्यांकं तदलंकुरु क्षणमिह भ्रूलास्य लक्ष्मीलव ।

क्रीते दास इवापसेवितपदां भोजेकुतः संभ्रमः ॥

મેનાનાં વચ્ચન શ્રવણ કરી સંયુક્તાએ ઉપર જોયું, અને પૃથિરાજ હસ્યો; એટલે સંયુક્તાએ ઘસીને બોલાવીને કહ્યું કે, ‘આ મધુમાલિકાને કેમ આદિ રહેવા દીધી છે ? જા લઈ જા.’ ઘસી મેનનું પિંજરે લઈ આહાર ગઈ, એટલે સંયુક્તાની લાજ પણ કાંઈક ઓછી થઈ હોય તેમ તેણે હિમ્મતભરીને કહ્યું કે:—‘પ્રાણનાથ ! પક્ષી પણ શિક્ષણ આપવાથી બહુજ ચતુર બને છે.’ ‘તમારાં શિક્ષણથી ચતુર બને એમાં તે વળી શી નવાઈ છે ?’ સંયુક્તા ઘસી અને પુનઃ પૃથિરાજે તેને પોતાના હૃદય સાથે લગાડી ચુમન કર્યું. વિવાહ થયા વગર આ શું કરો છો ? વિવાહનાં કાંઈક પણ શિક્ષન ધારણ કરી ગાંધર્વ વિવાહની ક્રિયા કરો; એટલે પછી હું સદાને માટે આપનીજ છું.’ ‘એજ ગાંધર્વ વિવાહ નામનાં લગ્નની ક્રિયા છે. શકુંતલા અને દુષ્યંતને આશ્રમોના નિ-કુંજમાં કોણે ક્રિયા કરાવી હતી.’ પૃથિરાજે દૃઢ થઈને ગાંધર્વ વિવાહ કર્યો. અને સંયુક્તાએ પણ મૌન રહી પતિની ઇચ્છાનું અનુસરણ કર્યું. સ્વયંવર

સ્વયંવરને ઠેકાણે રહ્યા. અને પુષ્પમાળને ઠેકાણે કરમાળ એક બીજના કંઠમાં નાખતામાં આવી. પ્રેમીઓનાં હૃદય મળી ગયાં. અન્તઃપુરમાં અબેક પ્રેમનો સંચાર થયો. અને કામે પણ પોતાનું પરાક્રમ સિદ્ધ કર્યું.

સંયુક્તાનો ગંધર્વ વિવાહ થઈ ગયો. અને ઘણા દિવસથી તપેલો તેનો જીવ પણ શાન્તિને પામ્યો. એટલામાં ભોજનનો સમય થતાં સંયુક્તા પતિને અન્તઃપુરમાં છોડી ભોજનની તૈયારી કરાવવા ભોજનગૃહમાં ગઈ. કર્ણાટકીએ તેને ધન્યવાદ આપીને કહ્યું કે,—‘કેમ બહેન ! હવે કાંઈ મને ઠપકો દેવો છે ?’ સંયુક્તા લજ્જતયમાન થઈ ગઈ. ત્યારપછી દારીઓએ બંધાં ભોજન તૈયાર કરી રાખેલું હતું, ત્યાં પૃથિરાજને બોલાવીને ભોજન કરવા બેસાડ્યો. વર-વધૂ સાથેજ ભોજન કરવા બેઠાં, ત્યારે કર્ણાટકીનાં અનુમોદનથી મુખ્ય દારીએ પૃથિરાજને શ્રીશય આપ્યું, અને બનેલો હસ્તમેળાપ કર્યો. અને પૃથિરાજને તિલક કરી મોતી ચોડી કંકણ હાથે બાંધી દૂર જતી રહી. કર્ણાટકીએ સંયુક્તાની સુંદરીનો છોકો પૃથિરાજના સેલાં સાથે બાંધી દીધો, ત્યારપછી વર-વધૂ સખીઓને હસાવતાં હસાવતાં શયનગૃહમાં ગયાં.

શયનગૃહમાં ચતુર સખીઓએ પ્રથમથીજ ઉપભોગની સર્વ તૈયારી કરી રાખી હતી. વર-વધૂ ત્યાં આવી હિંડોળા ખાટપર બેઠાં અને કેટલાક સમય સુધી વાર્તાલાપ કરી વિદાર લીલામાં પ્રવૃત્ત થયાં. જે પ્રમાણે નવલ-વધૂનું ચિત્ત પ્રસન્ન થાય એવી વાતોથી, એટાથી અને વિદારની લીલાઓથી પૃથિરાજ સુખ દેવા લાગ્યો. ઘણી રાત જતાં સુધી તેમના પ્રેમનો અપૂર્વ અખંડ પ્રવાહ વહ્યા કર્યો અને બ્યારે ચન્દ્રમાની ચાંદની પશ્ચિમ તરફના ઝરખામાંથી આવી સંયુક્તાના પલંગ ઉપર પડી, ત્યારે રતિવિદ્યાસથી શિથિલ થએલાં વર-વધૂ ગંગાના જળ તરંગથી શીતળ થઈ દક્ષિણ તરફના પવનની લેહરોથી નિદ્રાવશ થયાં.

પૃથિરાજ બ્યારે સંધ્યા સમય ક્તોજનો કિલ્લો જોવાને માટે નિકળ્યો હતો, ત્યારે ચલુઆણ સેનાને રાવણ કોટવાળ સાથે દારણુ યુદ્ધ થઈ રહેલું હતું. તે વાયકવર્ગના લક્ષ બહારની વાર્તા નથી. પૃથિરાજ ત્યાંથી ગંગાજીના દિનારાપર ઘોડાને પાણી પાવાને ગયો, અને પછી ત્યાંથી પ્રેમ પ્રસંગમાં નિમગ્ન થઈ ગયો. ત્યારપછી તેને કાંઈ પણ જાણવામાં આવ્યું નહિ, કે સૈનિકોની શી દશા થઈ હશે ? આ તરફ લંગરીરાય રાવણ કોટવાળ સાથે ભયંકર યુદ્ધ કરી રહેલો હતો, જે કિલકિલા નામની તોપથી તેને મારવામાં ન આવ્યો હોત, તો તે સૂધ્યાકાળ થતાં સુધીમાં તો અશ્વ ક્તોજમાં હાહાર મચાવી મુકત. રાવણ કોટવાળ કિલકિલા તોપથી લંગરીરાયનો નાશ

કરી શહેરમાં આવ્યો, અને કનોજના દરવાજા બંધ કરી રાજા જયચન્દ્ર સંકોડને યુદ્ધની વાત નિવેદન કરી. જે સમય પૃથિરાજ અને સંયુક્તાના વચમાં પ્રેમાલય થઇ રહેલો હતો. તેજ વેળાએ મહારાજા જયચન્દ્રે પોતાના સરદારોની સભા ભરી હતી, અને તે સભામાં પૃથિરાજને સમ્મનશીલત આપવાનો ચોક્કસ નિશ્ચય થયો હતો. સ્વયંવર માંડપમાં આવેલા વિદેશી રાજાઓ પણ કે જેને સંયુક્તાની મનમાં આશા હતી, તેઓ સંકોડરાયને પાણી ચડાવતા હતા, અને પ્રભાત થતાં થતાંમાં તો યુદ્ધ કરવાને માટે મોટી સેનાને તૈયાર કરવામાં આવી.

રાવણ કોટવાળ જ્યારે કિલ્લામાં જતો રહ્યો, ત્યારે ચહુઆણાએ પણ યુદ્ધ ભૂમીમાંથી પાછા ફરી પોતાને હિતારે સભા કરી; પરંતુ જ્યારે ત્યાં પૃથિરાજ જોવામાં ન આવ્યો, ત્યારે સમસ્ત સભા વિચારમાં પડી ગઇ, અને કેટલીક ગડબડ થઇ ગઇ. કેટલાકને તો અનિષ્ટની શંકા થઇ, અને કેટલાક સૈનિકો કુતર્ક કરવા લાગ્યા. આ સર્વનો ગભરાટ તથા ગડબડ જોઈ નરવ્યાદ્ર કન્હ ચહુઆણે કહ્યું કે:—‘વીર સરદારો! તમે પૃથિરાજને માટે લડો છો કે ચહુઆણ વંશને માટે લડો છો? પૃથિરાજનાં અનિષ્ટની શંકા કરોજ માં. તેને જરા પણ ભય નથી. તે જ્યાં ગયો હશે, ત્યાં પ્રસન્નતા પૂર્વકજ હશે. માટે તેના સંબંધની જરાપણ ચિંતા ન કરતાં પ્રાતઃકાળનાં યુદ્ધનો પ્રયત્ન કરો. હું તમારો સેનાપતિ થઇશ. અને તમે સઘળા ધર્મમાર્ગે વિચરી મારી સહાયતા કરજો. જ્યારે આપણે કનોજ આબ્યા અને યુદ્ધ થવા માંડ્યું, તો હવે અહિંથી પાછા ફરી જવું એ ઉચિત નથી. કનોજની પૃથિરી આપણને બોલાવતી હશે; માટે હે વીર બન્ધુઓ! પૃથિરાજનું સ્મરણ ન કરતાં આપણા પૂર્વજોના યૌશનું સ્મરણ કરો. અને એવું કરો કે જેથી કિલ્લીની ગાદી તથા ચહુઆણની કીર્તિને શોભાવે.’ કન્હ ચહુઆણનું બાપણ શ્રવણ કરી વીરપુરુષો પ્રસન્ન થયા, અને પ્રભાતે યુદ્ધ કરવાને માટે તૈયાર થયા.

આ તરફ પ્રભાત થતાં પૃથિરાજ જાગૃત થયો. તેણે નિદ્રામાં પડેલી પ્રિયાનું ચુમ્બન કરી તેને જગાડી, અને છાવણીમાં જવાની રજા માગી. કારણકે કુકડાના શબ્દો, દેવળના ઘંટો, રાજદ્વારનાં વાજીરો, શ્રીગંગાજના કિનારે સ્નાન કરવા જતાં લોકોનાં પરભાતિયાં અને ઘંટીના નાદો તેને કાને પડતાં તેની હિંચ ઉડી ગઇ, તેણે તે રાત્રી સંયુક્તાના મહેલમાં ખુશીથી ઘાટી, હિંચની સાથે ચાર પ્રહર અગાઉ જેને ધારતો હતો કે સંયુક્તાથી તો ફરી-રમાં પ્રાણ હોય ત્યાં સુધી એક ડગલું પણ દૂર થવું નહિ, એ વિચારો પણ રાત્રિમાં થયા હોય તેમ આ સમય હવામાં ઉડી ગયા. અને તેનું દિલ હવે

તેના સામંતોમાં લાગ્યું. લંગરીરાય ઉપર છુટેલી કિલકિલા તોપના આવાને તથા હમ્મરો વીરહાકો અને મરતાની દીકીયારીઓ તેણે સાંભળી હતી. જેથી તેણે જાણ્યું હતું કે, કાંઈક મોટી ખરાબી તો અવશ્ય થયેલી, પણ તે કેટલી અને કેવા પ્રકારની તે જાણવાને અધિરોજની ગયો. તેથી તેણે નિદ્રામાંથી જાગૃત થઈ પ્રિયાને નિદ્રામાંથી ઉઘડી છેલ્લું ચુંબન કરી જવાની રજા માગી. 'જવું' એ શબ્દ શ્રવણેન્દ્રિય ઉપર આવતાંની સાથેજ સંયુક્તાનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું, અને તેની આંખોમાંથી અશ્રુનો પ્રવાહ ચાલવા લાગ્યો. એટલે પૃથિરાજે તેને ધિરજ આપી નાના પ્રકારે તેને સમજાવી, આજની રાત્રે પુનઃ ગમે તેમ કરીને પણ તેને મળવાનું વચન આપી સમજાવવા લાગ્યો; પરંતુ સંયુક્તાનું મુખ ઉતરી ગયું, તે પતિના ખોખામાં માથું નાખીને બોલી કે - 'આજ યુદ્ધ તો અવશ્ય થશેજ. અને આપ પણ તેમાં અવશ્ય ભાગ લેશોજ; માટે ઉચિત તો એ છે કે મને પણ સાથેજ લઈ ચાલો.' પૃથિરાજે કહ્યું કે:- 'ખ્યારી ! યુદ્ધમાં તમને સાથે રાખવાં એ હીક કહેવાય નહિ. રાત્રે હું જરૂર તમારે ત્યાં આવીશ. તમે દિલ્હી આવવાની સર્વ તૈયારી કરી રાખજો. હ્યો હવે પ્રસન્ન મનથી મને જવાની રજા આપો. મારા સામંતો મારે માટે નાના-પ્રકારના વિચારણા કરતા હશે. આ ડંકો વાગી રહેલો છે. એથી હું જાણું કે યુદ્ધની તયારી થઈ રહી છે. માટે હવે નિર્ભંગના સમાન અહિજ ઉભા રહેવું મને શોભા આપતું નથી સંયુક્તાએ અશ્રુ લુછીને રજા આપી એટલે પૃથિરાજ નિચે ઉતરી ઘોડાપર સ્વાર થઈ જે રસ્તેથી આવ્યો હતો, તેજ રસ્તેથી જોવા બહાર નિકળ્યો તેવોજ તેને એક સો પદાણુની ટોળીએ દીડો. તે કોણ છે ? શા હેતુથી આ સમય અંતઃપુરમાંથી નિકળ્યો, તે તો તેઓના જાણવામાં આવ્યુંજ નહિ. પણ તે વિદેશી છે અને આ વેળાએ નિકળ્યો, તેમાં કાંઈક પણ શુભ કારણ હોવું જોઈએ, એમ સમજી તે સો પદાણુ પૃથિરાજ ઉપર ધરી આવ્યા. પોતાના ઉપર દુશ્મનનાં માણસો આવે છે, એમ સમજી પૃથિરાજે તેઓ સામે એક બાણ ફેંક્યું. જેથી તેઓનો સરદાર પીરોજખાં પડ્યો. બીજે બાણે જલાલખાં અને ત્રીજે બાણે આલમખાં પડ્યો એમ ત્રણ મુખ્ય સરદારો તો પડ્યા, પણ એટલામાં તો બાકીનાઓએ તેને થેરી લીધો. શત્રુઓ બહુજ સમીપમાં આવી જવાથી તેની કમાન નકામી થઈ પડતાં તેણે પોતાની તીખી તલવાર કાઢી તેઓનો સત્કાર કર્યો, અને એવી તો સદાધથી પટાના ઘા કર્યા કે, તે સો પૈકી એક પણ જીવચન્દ્રને સમાચાર પોહાચાડવા જીવતો રહ્યો નહિ, અને તેઓનાં શબનો દગલો થયો. તે પણ મઈ દાલની લડાઈમાં ગણાયો.

છાવણીમાં વીર પુરુષો યુદ્ધાર્થે તૈયારી કરતા હતા; એટલામાં સૂર્યોદય થતાંની સાથેજ પૃથ્વિરાજ આવવાના સમાચાર આવ્યા. પૃથ્વિરાજને આવેલા જોઈ સર્વેનાં ચિત્ત પ્રસન્ન થયાં અને યુદ્ધાર્થે વિશેષ ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થયો. તે ચન્દના તમ્બૂમાં આવ્યો, અને પોતાના કાકા કન્હ ચઢુઆણુને પગે લાગ્યો. એટલે કન્હે કહ્યું કે, અમે તો તમારી ચિંતા કરીએ છીએ, અને તમે તો વિવાહનાં કંકણ બાંધીને આવ્યા, કહો વધુ ક્યાં છે ?

દોહા.

હથ કંકન શિર તિલકદે, અચ્છિત્ત લગે લિલાર;

કળ્થમાલ તુઝ કંઠ નહિ, કહુ નપ કવન વિચાર.

કન્હ—મહારાજાધિરાજ ! હાથમાં કંકણ અને કપાળમાં નિલક એ માંગલિક ચિહ્નો તો લઈ આવ્યા પણ એ હકીકત શી રીતે બની ? અને કન્યાને પીયરમાં મુકી આવ્યા એનું શું કારણ તે તો કહો ?

પૃથ્વિરાજ—(સર્વ હકીકત કહીને) પૂજ્ય કાકાજી ! આપ પૂછો છો, એ ઠીક છે પરંતુ નીતિ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—

યજ્ઞકાલેષુ ધર્મેષુ, કામ કાલેષુ શોભિતા ।

સર્વથ વલ્લભા બાલા, યુદ્ધકાલે ન શોભિતા ॥

યજ્ઞકાળમાં, ધર્મમાં અને કામ ભોગના સમયે એ પ્રમાણે સર્વ સ્થળે સ્ત્રી શોભે છે; પરંતુ યુદ્ધકાળે સ્ત્રી શોભતી નથી.

કન્હ—તે તમારું કહેવું ખરું છે, પણ તે ક્યારે કે બ્યારે ધેરથી યુદ્ધ કરવા નિકળીએ ત્યારે સાથે ન લેના નીતિશાસ્ત્રમાં કહેવું છે, પણ આપણે તો ગાંધર્વ વિવાહથી કન્યા પરણવાના હેતુથી આવેલા છીએ; છતાં આવી ઉત્તમ પ્રસંગ હાથ આવ્યો ને તમે તે પ્રસંગ હાથથી જવા દીધો એ ઠીક ન કર્યું.

પૃથ્વિરાજ—કાકાજી ! આપનાં વચન સત્ય છે; પરંતુ લગાઈ અવસ્ય થશેજ. જેથી સ્ત્રી સાથે હોય તો બહુ હરકત આવી પડે, એ હેતુથી લાગ્યો નથી. એ કન્યા હવે અન્યને તો વરવાનીજ નથી.

કન્હ—મહારાજા ! આપ કોઈ પણ બાતની ચિંતા કરશો નહિ. બ્યાં સુધી અમારા ધડ ઉપર મસ્તક હશે, ત્યાં સુધી તો અમે તમને દિલ્લીમાં પો-હોઆડી દેશું, ને આપનું સંરક્ષણ કરીશું.

ચાંદપુંડીર—અવસ્ય એમજ સમજાવે, પણ કન્યાને મુકીને જવું, એ તો આપણની કીર્તિને ઝાંખ લગાડનારી વાર્તા છે.

ચન્દને ઉદ્દેશીને પૃથ્વિરાજે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે,—‘ દસોંદી ! કન્યા તો

પોતાના પિયરમાં છે, અને હું આવતી કાલે તેને આણું દેવાનું વચન દઈને આવ્યો છું. ’

‘ જો કન્યા રતનનું હરણ કરવા આવ્યા હતા, તે કન્યાને મુકીને આવ્યા તે બહુજ અયોગ્ય કર્યું; પરંતુ હવે પણ કાંઈ થઈ ગયું નથી. જે થવાનું હતું તે થયું. આજના યુદ્ધમાં ઇશ્વર વિજય આપે તો કાલ અવશ્ય કામ પૂર્ણ થશેજ. જયચન્દ્રની પ્રતિજ્ઞા મિથ્યા થશે, અને કન્યાનું હરણ કરવામાં આવશેજ. ’

‘ એ વાતનો મેં પૂર્ણ નિશ્ચય કરી લીધો છે. માત્ર મારા વીર સરદારોનાં સાહસનીજ આવશ્યકતા છે. ’

‘ સરદારો તો તૈયારજ છે. ’ એમ કહી ચન્દ્રે યુદ્ધાર્થે તૈયાર થવાનું કહ્યું. એટલે વીર પૃથિરાજે તત્કાળ તે વાત પર લક્ષ આપ્યું. અને હમેશના કરતાં વિશેષ ઉત્સાહથી તે દિવસે યુદ્ધમાં આગળ વધ્યો. કનોજના કિલા ઉપરથી કિલકિલા તોપ છુટવા લાગી. અને કન્દચલુઆણુની સરદારી તજે ચલુઆણુ કુળના વીરપુરુષો સંગ્રામ કરવાને માટે છાવણીમાંથી નિકળીને મેદાનમાં આવ્યા.

જયચન્દ્ર પોતાની સેનાનો યોગ્ય પ્રયત્ન કરી શક્યો નહતો, તેથી કનોજની સેના મેદાનમાં જઈ ન શકી. તે કીલ્લામાં રહીનેજ આખો દિવસ ચલુઆણુપર શસ્ત્રોનો મારો ચલાવતી હતી. અને ચલુઆણુએ પણ કિલ્લાને તોડવાની કોશિષ કરીજ નહિ. માત્ર જયચન્દ્રના શસ્ત્રોનો ઉત્તરજ આપતા હતા. જયચન્દ્ર દારણુ યુદ્ધની તૈયારી કરતો હતો. અને ચલુઆણુ કન્યા હરણ કરવાના હેતુથી માત્ર નામનુંજ યુદ્ધ કરતા હતા. ઉભય સેના આ પ્રમાણે આખો દિવસ નમાહું યુદ્ધ કરી રહી હતી; જેથી કોઈ પણ પક્ષને જાણવા જોગ નુકશાન થયું નહિ. સૂર્યનારાયણ પણ ધીમે ધીમે અસ્ત થવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. થોડો દિવસ રહેતાં રહેતાં તો યુદ્ધ અંધ થઈ ગયું; એટલે પૃથિરાજ પોતાની છાવણીમાં આવ્યો. અને સંયુક્તાનું હરણ કરી આવવાને માટે કેટલાક શસ્ત્રીર મિત્ર સરદારો સાથે તેના મહેલમાં જવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો. પ્રભાતે કન્યાને લઈને દિલ્હી જવાનો નિશ્ચય કરી પોતાના મિત્રો સાથે પિહાર ભુવનના તરફ ગયો.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

સંયુક્તા હરણ.

અત્રાંતરે ચ કુલટા કુલ વર્મપાત—

સંજાત પાતકમિવ સ્ફુટલાંચ્છન શ્રીઃ ॥

ગંગાવનાંતરમદીપિયદંશુજાલૈ—

ર્દિક્ લુન્દરી લરન ચંદન વિન્દુ રિન્દુઃ ॥

ચંદન માટે નિમિત્ત થયેલા ચૈત્ર શુકલા પૂર્ણિમાને દિવસે સં-
ધ્યા સમય અણધાર્યું યુદ્ધ શ્રવાને લીધે સ્વયંચર ન થયો. યુદ્ધ-
માંજ આખો દિવસ વ્યતીત થઈ ગયો. અને બ્યારે પૂર્વ દિશાથી
સુંદરીના લલાટમાં ચન્દનનું વિલક કરવાના સમાન ચન્દ્રચિન્મય
જોવામાં આવ્યું, ત્યારે આસપાસ સઘળું શાન્ત હતું. કિંતુ
ગંગા નદીના પ્રવાહનો ધુધાસટ દરથી શ્રવણેન્દ્રિયને આવડ
આપતો હતો. ચક્રાચક્રી સિવાય તમામ ઇવજનુંઓ પૃથ્વી ઉપર પહોંચ
અર્ધ બેસી રહેલાં હતાં. અઘણ સ્વચ્છ હતું. અને ચન્દ્રના તેજસ્વી ચન્દ્ર
વન રૂપેરી રંગનું દ્રષ્ટિગ્રાહ્ય થતું હતું. આ સમય આરસના ગંદાપણે
ગતા એક બગીચાની દિવાલ ઉપરના આરસના કોડામાં એક સ્ત્રી બેસી
શમના ગાદી તરીકે ઉપર લમણે લાથ દમ વિચારમાં નિમગ્ન થઈ બેસી હતી.
તેનાં શરીર ઉપર ઉમટાં ઝોઢાં, કંચુકી અને લેંગો હતો. તે સર્વે ઉમરાના
પુષ્પથી ગુથેલાં હતાં. કંઠમાં મુકતાફળની માળા, હસ્તમાં હીરાજડિત કંઠણ
અને પગમાં રક્ષટિકની સાંકળો હતાં. આ પ્રમાણે શુદ્ધાભિસારિકાના વેપમાં
તે સ્ત્રી પોતાના પ્રાણુતમે ગઈ કાલે આવવાનું વચન આપ્યું હતું, તેનું સ્મરણ
કરતી અને પતિ પધારવાની રાહ નિહાળતી બેસી હતી.

આ તરફ પૃથિરાજ પણ ચન્દ્રોદય થતાં નિહુરસાય કન્દ, જનમ જાદવ,
લાહોરનો સુભો ચન્દ્રમુંડીર, આહલન પરિહાર, સલખ પરમાર, ગોવિંદરાય જે-
હેતોત અને બગવાન હમીરને લઈ પોતાની પ્રિયાને મળવાને માટે અત્યાદ
થઈ ઇવજીથી બહાર નિકળ્યો. તે કન્યાજની પરિણાના માર્ગે સંયુક્તાના વિહાર-
લવનના તરફ આગ્રવા લાગ્યો. તે સમય ચન્દ્રિકાનું ઉપહાસ્ય કરતી રોકીડ પુત્રી
તેના આવવાની રાહ જોતે જોતે અધીરી બની ગઈ હતી. તે વારંવાર ક-
બી થઈને ચહુઆજુરાયના સંકેત માર્ગના તરફ જોતી હતી, અને સમીપમાં
જેઠેલી સખીઓને કહેતી હતી કે,—‘પ્રિય સખી! ચન્દ્રોદય થયો, અને

મુકરર કરેલો સમય પણ વ્યતીત થઈ ગયો, છતાં પ્રાણનાથ ન પધાર્યો ! કદાચિત્ અહિં પધારવાનું સાહસ તેમનાથી અન્યું નહિ હોય ! આખો દિવસ મુદ્ધ થયું છે, જેથી વીરરસમાં માંડે સ્મરણુ જે ભૂલી ગયા હશે તો હું શું કરીશ ? કાલ પ્રભાતે મારા પિતાજી મને તે ત્યાગી કેહરકંઠીરની સાથે પરણાવ્યા વગર રહેશેજ નહિ, જેથી મારે તો કાલે મરવુંજ પડશે. સંયુક્તા પોતાના પિતાના અપરિમીત બળથી ડરતી હતી, અને તેથી તેને નાના પ્રકારના કુતકો થતા હતા, અને તે પ્રત્યેક ક્ષણે ચિંતાથી વ્યાકુલ થઈ જતી હતી. જેથી કર્ણાટકીએ તેને સમજાવીને કહ્યું કે,—‘ બેહેન ! તમે ચિંતા ન કરો. ચલુઆણુરાયનાં વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખો. જે કદાચ દેવલોકની સેના આવી જાય; તોપણ ચલુઆણુ કુળમણિ પોતાનું વચન પાળ્યા વગર રહે તેમ નથી. આ સમય પ્રીતિને જાણવાવાળા જગતમાં એક પૃથિરાજજ છે; માટે ધિરજ ધારણુ કરો. તે ત્વરાથી પધારતા હશેજ. ‘કર્ણાટકી ! તારાં વચન સત્ય છે, મને એકજ રાતના અનુભવથી તેના ઉપર વિશ્વાસ બેસી ગયો છે; પરંતુ માંડે મન અનિદ્રને લીધે ડરે છે. મારી શ્રવણેન્દ્રિયમાં તેના ઘોડાની હણુહણાટીનો શબ્દ આવે છે, અને હૃદય ધડકે છે; તોપણ ચિત્ત માનતું નથી. સખિ ! હવે તો બહુજ વાર લાગી. ’

સંયુક્તા આ પ્રમાણે વિચાર કરી રહેલી હતી, એટલામાં તો પરિખાના ઉપરના વૃક્ષોના સમીપ ઘોડાઓના ડાળલાઓના શબ્દ સાંભળવામાં આવ્યા. ચન્દ્રોદયથી રથાંગનાના સમાન પ્રસન્ન થતી સંયુક્તાએ ઉઠીને માર્ગના તરફ દૃષ્ટિ કરી તો સાત આઠ વીર પુરૂષોની સાથે પોતાના પ્રાણનાથને વિહારભવનના તરફ પધારતા જોયા. જે ચન્દ્રમા હમણાં સુધી તેને દુઃખદાયક જણાતો હતો; તેજ ચન્દ્ર હવે તેને પ્રિય જણાવા લાગ્યો. જે મન મૂર્છિત હતું, તે સ્નેહથી પરિપૂર્ણ થઈને આવેશથી ઉત્સાહમાં આવી ગયું. અને નેત્રો કે જે વિરહાગ્નિથી પ્રજ્વલિત થઈ રહેલાં હતાં, તે પ્યારાનાં દર્શન કરવાને તરસવા લાગ્યાં. દાસીઓ અને કર્ણાટકી તેને તેજ સ્થળે એકલી મુકીને નિચે પધારેલા પ્રાહુણાઓનો સત્કાર કરવા ગઈ. અને એકલી રહી ગયેલી સંયુક્તા બવેખ્યના સુખના આનંદમાં ક્ષણભર લવલીન થઈ ગઈ.

પૃથિરાજ અને તેના સામંતો ઘોડાપરથી ઉતારીને જયચન્દ્રના મેહેલમાં આવ્યા; એટલે દાસીઓએ મસ્તક નમાવી પ્રણામ કર્યો. અને પ્રતિહારના બતાવેલા માર્ગથી પૃથિરાજ પોતાની પ્રિયાને મળવા માટે ગયો. ચન્દ્રથી સંતમ્ભ થયેલી સંયુક્તા પલંગ ઉપરથી ઉઠીને પૃથિરાજને જઈને મળી અને રતિરસમાં લીન થયેલા ચલુઆણુ તેને પોતાની જુગઓમાં લઈ હૃદયથી દયાવી મુ-

અન ક્યું. ‘આપને વિશેષ સમય થયો,’ એમ કહીને સંયુક્તા તેમના ગ-
ળામાં હાથ નાખીને ઉભી રહી. એટલે પૃથિરાજે ક્યું કે,—‘પ્રિયા,’ આન-
વામાં વાર તો થઇ ખરી, પ્રિયા, ‘આ બેઠક અને વિહારભવનમાં આ
આપણો અંતિમ સમાગમ છે. મારા વીર સરદારોની સમ્મતિ એવી છે કે,—
‘તમારે આજે જ મારી સાથે આવવું.’

‘પ્રભાતે હું પુનઃ કેવી રીતે પાછી આવીશ?’

‘પ્યારી ! હવે અહિં પાછા આવવાનું તો બનશે જ નહિ. હવે તો
દિલીના તરફ ચિત્તને લગાડો. અને ચાલો, નિચે મારા સરદારો બેઠેલા છે.
માટે ત્યારથી તૈયાર થાઓ. ચાલો પ્રાણનાથ એમ કહીને સુકુમાર સંયુક્તા
વિહારભવનને અંતિમ પ્રણામ કરી નિચે ઉતરી.

દાસીએએ ભોજનની તૈયારી કરી રાખેલી હતી, તેથી રાજા પોતાના
સામંતોસહ સસરાના ઘરમાં ભોજન કરવા બેઠો. તે સમય પૃથિરાજે
સંયુક્તાને પોતાના સામંતો સાથે ઓળખાણ કરાવ્યું. અને સંયુક્તાએ પણ
વિનય પૂર્વક તે સાથે વાત કરી ત્યારપછી સંયુક્તાએ પૃથિરાજને કહ્યું કે,—
‘પ્રાણનાથ ! હું આવવાને માટે તૈયાર છું. હું આપની સદાને માટે દાસી છું;
પરંતુ આપે મારા પિતાશ્રીના બળનો કાંઈ ખ્યાલ કરેલો છે ? તે બ્યારે સેના
લઈને ચડે છે, તે સમય ગંગા સદૃશ મોટી નદીઓનો જગનો પ્રવાહ પણ
સૂકાઈ જાય છે. લશ્કરના અગ્રભાગનાં માણસો અને જતાવરેને તો પાણી
મળે છે, પણ મધ્યભાગનાં તો કાદવ મળે છે અને છેલ્લા ભાગનાં
તો કાદવ પણ મળે નથી. એટલું મોટું લશ્કર છે તે સામે આપથી
આપનું સંસ્કારુ શી રીતે થઈ શકશે ? તેનો વિચાર કરવાની અત્યાવશ્યકતા છે.

કહન—હું પૃથિરાજ વામાંગી ! એ વાતની તો તમે જરા પણ ચિંતા ન
કરો, જ્યાં સુધી અમારાં ઘડ ઉપર મરતક હશે, શરીરમાં રૂધીર વહેતું હશે,
ત્યાં સુધી તો આપને અને રાજાને જરા પણ આંચ આવવા દેયું નહિ, એ
નક્કી સમજાવે.

સંયુક્તા—આપ આપના બળના અભિમાનમાં આવા અભિમાનયુક્ત વચન
બોલો છો, એ ખરું હશે પરંતુ જે સમય મારા પિતાજી ચડે છે, તે સમય
દશે દિક્ષાળ ડોકવા માંડે છે. શેષનાગ પણ પૃથિવીનો બાર ઝીલી શકતા
નથી. રજની ડમરી જે ચડે છે. તેથી ભગવાન સૂર્ય નારાયણ પણ અંતર્લિત
થઈ જતાં રાત દિવસની ખગર પણ પડતી નથી અને રેણના પગના ઘ-
સારથી મોટા મોટા પર્વતો પણ ઘસાઈને જમીનદોરત થઈ જાય છે. એ
વાતનો ખ્યાલ કરવાની ઘણીજ જરૂર છે. કે જેથી પાછાથી વિમાસવું ન પડે.

ગોવિંદરાય ગેહેલોત-હે પંગાની! (અર્થાત્ પંગ જે જયચન્દ્ર રાજ તેની પુત્રી! એટલે કે અસંખ્ય દળથી જયચન્દ્ર દળ પાંગળાના નામની ઓળખાતો હતો) આપના પિતાનું એટલું મધું મોટું લશ્કર છે તે અમે બાણીએ છીએ, પણ એ એંશીલક્ષ મૃગલાને નિરખીને એક મૃગરાજ કઢી પણ ગભરાઈ જાય એ સંભવીત વાર્તા નથી અમે તો એવા એંશી લક્ષ મૃગલાને નસાડનારા વીર પૃથિરાજ પાસે સો સિંહ છીએ, જેથી તમે જરા પણ ચિંતા ન કરતા દિલ્લી પધારો, અમે અમારા માથાં ઢળે પણ તમને તો દિલ્લી પોહોચતા કરી દેશું, પછી જે થશે તે જોઈ લેવાશે.

સલખ પરમાર-હે જયચન્દ્ર પુત્રી! તમે ચિંતા શામ.ટે કરો છો? તમે ચિંતા કરવાનું કારણ કે પ્રયોજન અમે તો ઠાંધ પણ જોતાજ નથી. જ્યારે શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર રૂકમિણીનું હરણ કરીને નાકા ત્યારે રૂકમિયાને બગદેવજીએ આટકાવી રાખેલો હતો, તેમ અમે પણ તમારા પિતાનાં લશ્કરને અને ખુદ તમારા પીતાને પણ રોડી રાખશું; અને તમને દિલ્લી પોહોચાડી દઈશું, એ નાહી સમજાવે.

સંયુક્તા-શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રનો પ્રસાદ તો ઠાંધ અલોહીકર હતો. તેમજ રૂકમિયા પાસે માત્ર પિત્રજાના જેટલું સૈન્ય પણ ન હતું (ત્યાર પછી જયચન્દ્ર રાજ સાથે યુદ્ધ કરવાની તમે એ કેવા પ્રકારની તૈયારી કરી રાખેલી છે, તે માટે સંયુક્તાએ હાલુવીરાય હમીરને પુછતાં હમીરે તેના પ્રત્યુત્તરમાં આ પ્રમાણે કહ્યું.)

દોહા.

હાહુલીરાય હમીર કહે, શુભ પંગાની વત્ત.

ઈક લડે અલોહીકરલું, હંસાસો મહા હે રાજપૂત.

સંયુક્તા-હાલુવીરાય! તમારે તમારા બળ તથા ઔદ્યેયના ગર્વમાં નરહેવું. મોરા પિતાનું બળ અને દળ અગણીત છે; માટે તમારે તેનો પ્રથમની વિચાર કરી લેવાની જરૂર છે.

અલ્હન પરિવાર-(પૃથિરાજનો માણેજ) મામીજી! તમે માત્ર કુતાના દેડકાંની પેઢે તમારા પિતાનોજ વૈભવ જોએલો છે; પરંતુ તમે વીર પૃથિરાજના પરાક્રમે લગ્ન પૂરેપૂરાં સાંભળ્યાં હોય એમ જણાવું નથી. જેણે સાત વખત તો શાહાશુહીત ઘેરીને પકડીને કેદ કરી દડ લઈને છોડી મુક્યો, તો તે પાસે તમારા પિતા તે શી ગણતીમાં છે?

ચંદ્રપુંડીર-હે કમલજ કુમારી! પૃથિરાજની સેનામાં અમારા જેવા સો શર-વીર સરદારો પ્રસ્તુત છે તેઓમાં આ અકેશ સરદાર આપ એક કોશ ચાલશે

ત્યાં સુધી જ્યયન્દ્રને એંશીલક્ષના દળ સાથે અવશ્ય રોકીયું, એ નક્કી સમજાવે, અને તેથી તમે દિલ્લી સુખપૂર્વક પોહોવો જશો.

જામ જાદવ-રાણીજી ! આપ એ સંબંધની લવણેશ પણ ચિંતા ન કરો. અમારાં મસ્તક જ્યાં સુધી આ ધડપર છે, ત્યાં સુધી તમે ઘોડાપર રહીને પણ એમજ સમજાવે કે હું મેહેત્રમાંજ છું. અદેક વીરને મારીને તમારા પિતાને દિલ્લી આવવું પડશે પણ તે આવવું જ્યાં સુધી અમારાં ધડ ઉપર મસ્તક છે ત્યાં સુધી સહેત્ર નથી, અને તમારો પિતા ત્વરાથી અમારો વિધ્વંસ કરી શકે એવાં તો રાખે પણ ખ્યાલ કરશો નહિ; માટે તમે ને મહારાજ ત્વરાથી દિલ્લી તરફ પધારો. તમે દિલ્લી સુખ પૂર્વક પોહોવો જશો. તમારી ચિંતા તો દિલ્લીના સીનાડનાં પોહોવતાંજ દૂર થઈ જશે.

નિદુરરાય-(સંયુક્તા કાકાની દીકરી જેન થાય છે, માટે તેને કાંઈ પણ ન કહેતાં પૃથિરાજને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે) હે અન્નદાતા ! હવે જેટલો સમય જાય છે, તેટલું દિલ્લીને અને આપને છોડું પડે છે, માટે ત્વરાથી પધારો, વિલંબ કરવાનો આ સમય નથી.

પૃથિરાજ-પ્યારી! મારાં નેત્રોની ડોસુદી!! તમે એ વાતની ચિંતા ન કરો. મારા સરદારો પર મારો પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. હવે ઘણો વખત થઈ ગયો, માટે હવે તો ચાલો તૈયાર થાઓ.

પૃથિરાજ-અને તેના સરદારો તૈયાર થયા. જે સમય લગવાનું ચન્દ્રદેવ આકાશના મધ્ય ભાગમાં પધાર્યા, તે સમય સંયુક્તાએ પોતાની સખીઓને દિલ્લી જોવાવવાનું વચન આપ્યું, કે તુરતજ પૃથિરાજે સંયુક્તાના હાથ પકડી પોતાના ઘોડા ઉપર પોતાની ખીંક પાછળ બેસારી, જેટલો સંયુક્તાએ પોતાના વિહારમવનને અંતીમ પ્રણામ કરી પોતાના સ્વામીની કમરનો આશ્રય લીધો; જેટલેવડુઆણે પણ પોતાના ઘોડા ગંગાછત્રી રેતીમાં ચલાવ્યો. દિશાઓ નિર્ભય હતી. રાત્રિચર પક્ષીઓનો જરા જરા કોલાહલ સાંભળવામાં આવતો હતો. અને શ્રીગંગાછત્રો હોડો હોડો લુધવાટ રાત્રાની જાગંડરતાને વિશેષ ભયંકર બનાવતો હતો. રેતીનો માર્ગ પૂરું થયો, અને ઘોડાઓ પણ પરિણા ઉપરના વૃક્ષોની છાયામાં દેખાતા બંધ થયા. જ્યાં સુધી ઘોડા દેખાતા હતા, ત્યાં સુધી સંયુક્તાની સખીઓ આંખો ફાડી શકીને તેને જોવા કરતી હતી. જેતાં જેતાંમાં તો બધા ઘોડા વિહારમવનની દૃષ્ટિ મર્યાદથી દૂર ગયા. અને સખીઓ સ્નેહથી ગદ્ ગદ્ કંઠ થઈ ગઈ. અને 'પ્રભાતે મહારાજ જ્યયન્દ્ર શું કરશે?' તે ભયથી નાનાપ્રકારે કલ્પાંત કરી અંતે નિદ્રાવશ થઈ ગઈ. અને ચંદુઆશુરાય સંયુક્તાને લઈ રાતોરાત મેઝાણમાં જઈ પહોંચ્યો.

ચહુઆણુની છાવણીમાં જયજયકાર ચાલુ રહ્યો. સરદારો અને સૈનિકો નિશ્ચય કરેલી વાર્તા સિદ્ધ થવાથી પ્રસન્ન થયા. ચન્દે રાણીને આશીર્વાદ આપ્યો. અને રાણીએ પણ પોતાની ઉદારતાથી તેનો સારો સત્કાર કર્યો. કન્હ ચહુઆણુ હવે શીઘ્રતાપૂર્વક દિલ્હીનો માર્ગ લેવાને માટે પૃથિરાજને પ્રેરણા કરી. કહેવાની જરૂર નથી કે, માર્ગમાં પાણીની પેઠે સમય વ્યતીત થઈ ગયો હતો, અને છાવણીમાં આવ્યા બાદ પ્રભાત થવાની રાહ જોવાને પૃથિરાજને અટકવું પડ્યું નહતું. પૃથિરાજ, કન્હ, ચન્દ અને અન્ય સરદારોએ એકત્ર થઈને એ નિશ્ચય કર્યો કે, - અદેક સરદાર જયચન્દ્રને અટકાવી રાખે, અને પૃથિરાજ પાછળ શું થાય છે ? તે બાબતનો વિચાર ન કરતાં દિલ્હીના તરફ ધેડાને મારી મૂકે. શુભ રીતે ચાલ્યા જવું, એ પૃથિરાજને રૂચ્યું નહિ. તેને અભિમાન આવ્યું અને ચંદબાદને ઉદેશીને તે બોલ્યો કે, - 'ચંદ બારોડ.' જયચન્દ્રની કન્યાનું તો હરણુ કર્યું; પરંતુ હવે અહિંથી શુભ રીતે ચાલ્યા જવું એ ચહુઆણુ રજ-પૂતને કલંક લગાડનાર છે, માટે જેવો હું દિલ્હીનો રસ્તો પકડું, તેવો તું કનોજમાં જઈ જયચન્દ્રને તેની કન્યાનાં હરણુની વાત કહે તો બહુ સાફ. પૃથિરાજનું અભિમાન આ સમય ચંદને સાફ ન લાગ્યું. અને તે બોલ્યો કે, - 'મહારાજાધિરાજ ! જે થયું છે તે હીકજ થયું છે; માટે હવે આપ વિલમ્બ ન કરતાં દિલ્હી તરફ જેમ વહેલું જવાય તેમ કરો, અને જયચન્દ્રને કહેવાની જરૂર નથી; કારણકે મહાભારતના યુદ્ધમાં કહ્યું જો કે અતિરથિયો કરતાં પણ બળવાન લડાયેલો હતો, પણ તે બગ ઉપર અભિમાન રાખનાર અને યુદ્ધ પ્રસંગે દયા રાખનાર હોવાથી ભીષ્મપિતામહ તેને અર્દ્ધરથીજ કહેતા હતા; માટે હું આપને વિનવું છું કે, આ સમય અભિમાન કરવાનો નથી. આ સમય તો કાર્ય સાધવાનો છે માટે નાશી છૂટવામાંજ લાભ છે. 'આ રીતે ચન્દે કહ્યા છતાં પણ મહા અભિમાની પૃથિરાજે માન્યું જ નહિ. 'આપણે વિજય સંપાદન કરેલ છે અને આપણો સર્વત્ર જય છે; માટે ગમે તેમ થાય તોપણ તારે તો જવુંજ પડશે.' ચહુઆણુનો અસંત દુરામદ જોઈને ચન્દે નિશ્ચય કરી લીધો કે રાખને અભિમાન થયું છે. જ્યારે મનુષ્યને અભિમાન થાય છે ત્યારે તેનું સત્યાનાશ નિકળવાનો સમય પણ સમીપમાં આવેલો હોય છે. જ્યારે ખરાબ થવાનું હોય છે ત્યારેજ મનુષ્યને અભિમાન આવે છે. અભિમાન રાખ રાવણનું પણ રહ્યું નથી ! ચન્દ આ પ્રમાણે વિચાર કરતો હતો, તેને જોઈને પુનઃ પૃથિરાજે કહ્યું કે, - 'કેમ ચન્દ ! શું વિચાર કર્યો !' ચન્દે કહ્યું કે, - 'મહારાજ ! મારું ઉપહાસ્ય ન કરો. મેં જે કહ્યું તે સત્યજ છે.'

દોહા.

કર્કેર ગર્વ ન કીજિયે, રંક નહૈસિયે કોય;

અજહું નાચ સમુદ્રમેં, ક્યા જાને ક્યા હોય.

પૃથિરાજ સંયુક્તાને પોતાની પાછળ ઘોડા ઉપર બેસારી છાવણીમાંથી નીકળેલા વીર પુરૂષોની સાથે દિલ્હીના તરફ ચાલ્યો. અને ચન્દ આરોટ પણ છાવણી ઉપાડવાની આગ્રા દર્ધ કનોજની સભામાં ગયો. અને તેણે વિનય પૂર્વક જયચન્દ્રને કન્યાના હરણુના સમાચાર કહ્યા; પરંતુ જે પ્રકારે તપેલા તેલમાં જળ પડે તેમ જયચન્દ્રનો ક્રોધ ભડકે લાઇને ઉઠ્યો. જયચન્દ્રે તત્કાળ અતુરગિણી સેનાને ચહુઆણુની પાછળ જવાની આગ્રા આપી. અને ચન્દ આરોટ પોતાના રાજના વચનને પૂર્ણ કરી પાછલે પગે સભામાંથી નિકળી પોતાની છાવણીમાં ગયો.

ચન્દના મુખથી સંયુક્તાનું હરણુ થયાના શોચનીય સમાચાર સાંભળી જયચન્દ્ર ક્રોધથી ભપકી ઉઠ્યો અને 'હરાય છે, હરાય છે, જાય છે, જાય છે, દોડો, દોડો, પકડો, પકડો, મારો, મારો, કન્યાની સાથે ધજત, ધજતની સાથે વીરતા, વીરતાની સાથે સાવચેતી અને સાવચેતી સાથે સર્વસ્વ જાય છે. આ પ્રમાણે કોલાહલ કરતો ઉઠ્યો. જયચન્દ્રને આવેશમાં આવેલ બેઠે સકળ સભા થરથર ધ્રુજવા લાગી. અને તે કાણુજણે શું કરી નાખશે? એમ જણાવા લાગ્યું. જયચન્દ્ર તે સમય જાણે હિરણ્યકશિપુનો વધ કરવા અદ્વાટ-હાસ્ય કરતા નૃસિંહજી સાક્ષાત્ પ્રકટ થયા હોય એવો ભયંકર જણાવા લાગ્યો, અને તેણે સકળસેનાને સજ્જ કરવા સેનાપતિને કહેતાં તુરત સેના તૈયાર થઇ અને સેના તૈયાર થતાં જયચન્દ્ર પોતે ચડ્યો. અને પૃથિરાજની પીઠ પકડી સમીપમાં આવતાં પૃથુના સામંતોએ તેને અટકાવ્યો. અને દા-રણુ યુદ્ધ થયું, પૃથુના શરવીર સામંતોએ જયચન્દ્રના સૈન્યનો ઘાણુ કાઢવા માંડ્યો. પૃથુના સૈન્યના સખ પ્રહારથી ગડોડ સેનાના મનુષ્યોનાં મસ્તકો ટ-પોટપ પડવા લાગ્યાં. રૂધીરનો પ્રવાહ ચાલવા લાગ્યો. મરણુ પામેલા સૈનિકોનાં અંગો, આબૂખણો અને આયુધોથી રણભૂમી વ્યાપ્ત થઈ ગઈ. શબોના પથારીને લીધે રડોડની મોટી સેનાને ચાલવું અશક્ય થઈ પડ્યું, અને પૃથુના શરવીર સામંતના સખ ધસારાથી રડોડ સેનાનો ઉત્સાહ આશાની સાથે નિર્મૂળ થવા લાગ્યો. અને પૃથુનો ઉત્સાહ સંયુક્તાના વિસ્મય સાથે વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો. પૃથુના સામંતો રડોડ સેનાના શરવીરોનું મર્દન કરી તેઓની સ્ત્રીઓનાં કુચ મંડળોને મર્દનના દુઃખથી મુક્ત કરવા લાગ્યા. આવું દારણુ યુદ્ધ ચાલવા લાગ્યું. અને પૃથુ તો સંયુક્તાને લઇને આગળ ચાલતો થયો, અને

જયચન્દ્રની આજ્ઞા થતાં તેના સામંતો મોટી સેના લઈ પૃથિરાજની પાછળ પડ્યા. ગંગાજીના મોટા અને વિશાળ કિનારા ઉપર પૃથિરાજનો ગોવિંદરાય ગહેલોત પોતાની સેના લઈ જયચન્દ્રની સેનાનો સત્કાર કરવા વાટ જોઈનેજ ઉભો હતો. પ્રલયકાળનો સાગર ઉઘલાયો હોય તેના સમાન જયચન્દ્રની સેના તેના સન્મુખ આવી. ગોવિંદરાયે પણ રજપૂતોના ઉત્સાહને વધાર્યો. ઉભય તરફથી અત્યંત ત્રાસજનક યુદ્ધ થયું. હજારો શરવીરો અને હાથી ઘોડા યુદ્ધમાં કપાઈ ગયા. ગોવિંદરાયે અહભૂત પરાક્રમથી કનોજની સેના રોકી રાખી જરા પણ આગળ વધવા દીધી નહિ, અને પોતે જરા પણ પાછો હઠ્યો નહિ. તે સમયનું વર્ણન રાસામાં ચંદ કવિએ આ પ્રમાણે વર્ણવેલું છે.

મુજંગી છંદ.

તવે હાક્કિ ગદહલૌત ગોચંદ રાજં
 હયં છંડિ હૈ જેમ કરિ ચક્ર સાજં
 છગે જુદ્ધ ધારં સુવાહુ સુદ્ધારં
 મનો ક્રકલં તાર તુટંટ કમારં
 ચપે ચમ્પવર વેગ ગોચન્દ રાજં
 મૃગી જેમ મૃગરાજ ધપિ પંચ વાજં

દોહા.

પહર એક અરિવર સુમર, અરિ સિર વુદટૌ સાર;
 ગિનૈ કોન ગોચંદ શિર, જે સ્વગ તુદિય ધાર.

અને જયચન્દ્રના અનેક મુખ્ય સરદારોને મારીને ગોવિંદરાય રણમાં પડ્યો અને રક્ત ભરી નાગી તલવારો લઈને જયચન્દ્રના ઘોડેસ્વારો આગળ વધ્યા. ત્યાં સુધીમાં પૃથિરાજ સંયુક્તાને લઈને ચાર કોસ સુધી પહોંચ્યો હતો. ગોવિંદરાયે આ અહભૂત પરાક્રમ કરી નિમકહલાલ કરી દર્શાવ્યું, પણ લાખોનાં દળ પાસે મુઠીભર માણસોથી કેટલીયાર સુધી ટકાય. જયચન્દ્રનું લશ્કર આગળ વધતાં તેમનો સત્કાર કરવા લાહોરનો સુમો ચંદપુડીર તૈયાર થઈનેજ ઉભો હતો. જયચન્દ્રની સેનાએ તેના ઉપર આક્રમણ કર્યું, એટલે ચંદપુડીરે પણ જયચન્દ્રના લશ્કરની ખરાબી કરવામાં જરા પણ દબાયા રાખી નહિ. પણ કનોજની સેનાએ એવા તો ઉત્સાહથી જોસબર તે સામે ધસારો કર્યો કે તેથી ચંદપુડીરની સેના છિન્ન બિન્ન થઈ ગઈ અને ચંદપુડીરને ત્યાંથી ખસવું પડ્યું, પણ તે બહાદુર હઠતાં હઠતાં તો જયચન્દ્રનાં હજારો માણસો કાપી નાખ્યાં અને અંતે તે પણ પડ્યો. એટલે આતતાઈ

ચહુઆણુ જયચન્દ્રના લશ્કર સામે આવીને ઉભો રહ્યો. આતતાઈ સામે કેહરકંડીર એક હજાર શંખધરથી સામે આવ્યો તેઓનાં મસ્તક ઉપર મોર-પિછ, અંગે ઉઘાડા તથા શંખનો નાદ કરતા તેઓ સન્મુખ આવ્યા અને ધણુંજ દારણુ યુધ્ધ કર્યું. અને આતતાઈના લશ્કરને તથા પૃથિરાજને વિંટાંયેલા સામંતોને પણ વીધી નાખી આરપાર નીકળી ગયા અને પૃથિરાજ તથા સંયુક્તા એક ઘોડાપર સ્વાર હતાં, અને ચહુઆણુની જયપતાકા સમાન સંયુક્તાની ચુંદડીનો પાલવ વાયુમાં ફરફરી રહ્યો હતો. કેહરકંડીર પોતાનાં પ્રાણોને હથેલીમાં રાખીને શત્રુદળમાં જઈ ધુસ્યો અને ચહુઆણુના સમીપ આવતાંની સાથેજ તેણે પોતાની કમાન વરવધુના કંઠમાં બરાવી દીધી, અને એવો વિચાર કર્યો કે જન્મેને ઘોડા સહ જેવી જઈ જયચન્દ્ર પાસે હાજર રહે. કમાન બરાવવાથી વીર પૃથિરાજ ઘેટેમાં ઢળી પડે તેવો તે નિર્ણય નહતો. પૃથિરાજે તો પોતાનો ઘોડો દિશ્વી તરફ મારી મુક્યો. અને કેહરકંડીર જાણે ધસડાતો હોય તેમ તેનો ઘોડો વેગમાં રાખ્યા કરતો હતો. એટલામાં સમય સૂચકતા વાપરી પોતાના શુભાંગી ગાલ ઉપર ઘસાતી કમાનની તાંતને સંયુક્તાએ દાંતથી કસી તોડી નાખી. અને જન્મે છુટાં નીકળી ગયાં. અને કેહરકંડીરનો જોસમાં રહેલો હાથ તરછોડ આઈ ઘોડાની પીઠ સાથે અથડાયો; જો કે કેહરકંડીર પણ મોટા તત્તવારનો ધણી અને પ્રસિદ્ધ વીર હતો. તેના સાથીઓએ પણ એવું તો દારણુ યુધ્ધ કર્યું કે મોટા મોટા શર-વીરનાં હૃદય કંપવા લાગ્યાં. સંયુક્તાના આતુર્યથી કેહરકંડીરને પ્રતીતિ થઈ કે રાહોડ પુત્રીનું હરણ જગાત્કારે થયું નથી; એટલામાં એક સરદારની બરછી તેના ઘોડાને લાગતાં ઘોડો પૃથ્વી પર પડી ગયો, અને પૃથિરાજ સમયહાથ લગતાં સંયુક્તાસહ ત્યાંથી આગળ વધ્યો. કેહરકંડીર જયચન્દ્રને જાહેર મળ્યો, અને તેની પુત્રીનો પૃથિરાજ સાથે પ્રેમછે તે જાહેરકરી જયચન્દ્રનો ધણો તિરસ્કાર કર્યો. જયચન્દ્રને આ વાત સાંભળતાંની સાથે ક્રોધ ચડ્યો. પરંતુ શું કરે! કેહરકંડીરને ખાત્રે ઘોડો આપીને જયચન્દ્રે કિતેજન આપ્યું અને કહ્યું કે- સંયુક્તા પૃથિરાજને ગમે તેટલી ચડાતી હોય પરંતુ મેં તો તમનેજ વાકુદાન દીધું છે. પોતાનાજ ભૂપણ માટે લડવાનું છે એવો નિશ્ચય કરી કેહરકંડીર પુનઃ એક હજાર ત્યાગીઓને લઈને આગળ વધ્યો. પૃથિરાજ આગળ વધ્યા પછી આતતાઈ ચહુઆણુ પુનઃ સામા આવીને કેહરકંડીરને સેનાને આંગળ વધતા અટકાવી દીધી.

ત્રીજા પ્રતિબંધ ઉપર ચૌરંગી ચહુઆણુનો પરાક્રમી પુત્ર આતતાઈ એક મોટી સેના લઈને સામે થવા ઉભો હતો. મહાભારત વાળા શિખંડી-

ના સમાન આતતાષ્ટનું વૃતાંત ચમત્કારીક છે સમામાં એમ લેખ છે કે જ્યારે આતતાષ્ટનો જન્મ થયો ત્યારે આતતાષ્ટ પુત્ર ન હતો પરંતુ પુત્રી હતો. ચૌરંગી ચઢ્યાણને પ્રસૂતી ગૃહમાંથી પુત્રીનો જન્મ થયો એમ કહ્યા છતાં પણ ચઢ્યાણના સમજવામાં આવ્યું કે પુત્ર જન્મ્યો. તેથી તેણે તો શહેરમાં પુત્ર જન્મોત્સવ કરાવ્યો અને માયકોને અયાચક કરી દીધા પુત્રીને પુત્ર સમાન પાળવામાં આવી પરંતુ પુત્રી ક્યાં સુધી પુત્ર તરીકે ગુપ્ત રહી શકે ! અવસ્થા થતાં તેને કન્યાના ચિહ્નો પ્રકટ થવા લાગ્યાં, ત્યારે તો ચૌરંગી ચઢ્યાણ ગભરાયો, અને પોતાના ઉપહાસ્યનો સમય સમીપ આવતાં તેણે કન્યાને મારી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો. અને તે રાત્રે કન્યાને લઈ શ્રીસદાશિવજીના મંદિરમાં ગયો. અને તત્કાલ જોતી કેટલીક સ્તુતિ કરી તે કન્યાનું મસ્તક કાપવાની તૈયારી કરી. બાળાનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુ પ્રવાહ ચાલવા લાગ્યો. દેવાધિદેવ શ્રી સદાશિવજીને દયા આવતાં, શ્રીશંકરે પ્રત્યક્ષ દર્શન આપી ચૌરંગી ચઢ્યાણને કહ્યું કે, ‘હે વીર પુરુષ ! સાહસ ન કર્ય. જેને તું મારે છે તેને એકવાર તું જોવો ખરો કે તે પુત્ર છે કે પુત્રી ? એમ કહી શ્રીશંકર અંતર્ધ્યાન થતાં ચઢ્યાણ જોવો જોય છે તો તેને પુત્ર જોવામાં આવતાં તે ધણોજ આશ્ચર્ય પામ્યો, અને તે પુત્રને લઈને પોતાને ઘેર આવ્યો. આતતાષ્ટ ચઢ્યાણ પૃથિરાજનો માનનીય સામંત ગણાતો હતો. તે કેહરકંઠીરની સાથે યુદ્ધ કરવામાં યોગ્ય હતો. એ બંનેનું એક બીજના હાથથી સંયુક્તાના પ્રસંગમાં મરણ થયું. લોકોમાં પ્રથમથીજ ભવિષ્ય કહેવાતું હતું અને એ ભવિષ્યેજ આજે તેમને એક બીજ સાથે આ યુદ્ધમાં પ્રેરિત કર્યા હતા.

મોરપિચ્છથી લાજ ઢાંકનારા અને હિમવાનમાં રહેનારા એક હજાર ત્યાગીઓની સાથે કેહરકંઠીર આતતાષ્ટની સામે થયો. બંને શૂરવીર અને રણમતુર હતા. પોતાની સ્ત્રીનું હરણ થયું છે, એ અભિમાનને લીધે કેહરકંઠીરને વીરસંકેતપત્ર થયો. અને આતતાષ્ટ પૃથિરાજ ઉપરના અનન્ય પ્રેમથી રણમાં પ્રેરિત થયો હતો. દેવતાઓને જોવા યોગ્ય તેઓએ તુમુલ્લ યુદ્ધ કર્યું. તેઓના સન્મુખ હજારો મનુષ્ય રણક્ષેત્રમાં પડી ગયાં અને આંતે આતતાષ્ટનાં ખડ્ગથી કેહરકંઠીરનું અને કેહરકંઠીરની તલવારથી આતતાષ્ટનું મસ્તક સાથેજ પૃથિવી ઉપર પડ્યાં. તેનાં ઘડો કેટલોક સમય સુધી મતવાલા હાથીના સમાન રણભૂમીમાં ધૂમી શાંત થઈ ગયાં, અને તેણે ઉભય તરફનાં અશ્વખંડ મનુષ્યોનો ધાણ કાઢી નાખ્યો.

આ બંને શૂરવીરો ઘણી આશ્ચર્ય જનક રીતે લડ્યા, તેમાં કેહરકં-

હીર ત્યાગીના વેપમાં જયચન્દ્રની સેવામાં કેમ ગ્યાઓ હતો, તે વિષે ચંદ-
બારોડને પુછતાં જોજે કેહરકંઠીરના સંબંધમાં નિચે પ્રમાણે ખુલાસો કર્યો હતો.

કેહેરકંઠીર પરમાર રજપૂત હતો. તે સમય પરમાર રજપૂત બહુજ
બળવાન હતા; એટલુંજ નહિ, પરંતુ બાટ લોકો સાધારણ રીતિથી કેહેર કે-
' પૃથિવીપતિ પરમાર, પૃથિવી પરમારાંતળી ' બીજા રજપૂતોએ તો આજ્ઞાએ
દાન આપેલ છે; પરંતુ પરમાર રજપૂતોએ તો રજપૂતોનેજ પૃથિવી દાનમાં
દીધી હતી જેમકે:—

દિયો દિહી તુંવરાં, વર્હ પદ્મન ચાકરાં;
દિયો સન્મર ચૌહાન, કનવજ વેહ રાહુડાં,
પહિહારા મરદેજ, સમમદો સિંધુ તટ,
દિયો સોરઠ જાદવાં, દિયો વકિલ્લન ભાગવટ,
કચ્છધરા દીની ચારનાં, પદાં પુરવ ભાવહી,
વાનિગવો નૃપતિ વાંટીધરા, ગિરિજાપતિ માલા મૂઢી.

તુંવરને દિહી, આવડને પાટણ, ચહુઆણને સંભર (અજમેર) રાકે-
ડને કનોજ, પરિહારને મારવાડ, સમા અને બઢીને સિંધુકાંડો, બઢિવાને (ચૂના
સમા) સોરઠ, દક્ષિણ છ ભાગમાં, ચારણોને કચ્છ અને બાટોને પૂર્વ એ
રીતે પૃથિવી વેચીને રાજાએ શ્રી સદાશિવજીના નામની હાથમાં ગાળા લીધી.

અર્થાત—મુખ્ય પરમાર રાજાએ આ પ્રકારે પૃથક્ પૃથક્ રાજવંશીઓને
પૃથિવી આપીને પોતે શ્રી સદાશિવજીનું ધ્યાન કરવા માટે ત્યાગ લીધો હતો.
તેઓ હજાર બાઇઓ હતા, અને તે સઘળા ત્યાગી હતા. એવી દંતકથા છે
કે—જ્યારે તેઓ વનમાં જપ, તપ-આદિ કરતા હતા, ત્યારે તેઓના સન્મુખ
ગાયને રાક્ષસે મારી નાખી. પરમારો કે જે બ્રહ્મણ અને ગાયના પ્રતિપાલક
તેઓને આ બાનવ જોઈ ધણો ખેદ થયો. અને તેથી તે બધા બગી બસમ
થવાને તૈયાર થયા. ત્યારે દેવર્ષિ નારદજીએ પ્રકટ થઈને તેઓને
કહ્યું કે,—પારાતીર્યમાં દેહનો ત્યાગ કરો. કેહરકંઠીરે કહ્યું કે, એવો અવસર
મ્યાંથી મળે ? ત્યારે નારદજીએ કહ્યું કે,—જયચન્દ્રની કન્યાના સ્વયંવરમાં એવો
અવસર હાથ લાગશે. તે કન્યા તનારી સ્ત્રી કેહેવાશે; પરંતુ તેને પૃથિરાજ
લઈ જશે. ત્યારે તમે ત્યાગી છતાં પણ તમોને તે ઉપર ક્રોધ આવશે. અને
દરજી યુદ્ધ થયા પછી તમે બધા માર્યા જશો. તેથી તે સર્વ સંયુક્તાના સ્વ-
યંવરમાં ત્યાગીના વેપથી આવેલા હતા.

આ પ્રમાણે કેહરકંઠીર અને આતતાઈ પડતાં જયચન્દ્રનું લશ્કર આગળ

ધસ્યું. હવે સાંજ પડવા આવી હતી, અને સામે હમીરકાડો ઉભો હતો. જયચન્દ્રે હાશીરાજને બોલાવી હમીરના સન્મુખ કયો. સૂર્યનારાયણ અસ્ત પામતાં પામતાં તો હમીર રણમાં પડ્યો. અને રાત્રિ થવાથી કમંધવજ-જયચન્દ્રની સેનાએ ત્યાંજ પડાવ નાખ્યો. પ્રભાત થતાં કનોજની સેના આગળ વધી. એમ ત્રણ દિવસ સુધી દારણ યુદ્ધ ચાલ્યું, તેમાં જયચન્દ્રનાં સામે માણસો કામ આવી ગયાં, અને પૃથિરાજનાં માણસોમાંથી પણ કેટલાંક કામ આવી ગયાં, અને ઓગણપચાસ મોટા હોદ્દારો પણ ખપી ગયા. પૃથિરાજના સામંતો ઓગણપચાસ સ્થાનોપર પોતાના સરદાર અને સેના સાથે તૈયાર થઇને ઉભા હતા. તેઓ એક પછી એક જયચન્દ્રને રોકતા હતા, પરંતુ મોટી સેના લઇને ચડેલો રોકોડ તેઓને મારીને આગળ વધતો જતો હતો; છતાં પૃથિરાજ તો હાથ ન આવ્યો. પછી પૃથિરાજના હરિસિંહ કનક વડગુજ્જર અને પૃથિરાજને પ્રિય નિદુરરાય-આદિ મોઢાઓ એક પછી એક મોટી બહાદુરી કરી જયચન્દ્રનાં અસંખ્ય માણસોને મારી નાંખી પડ્યા. એટલે કંઈ નરબ્યાધ ઉઠ્યો. તે બપોર પહેરીને તૈયાર થાય છે; એટલામાં તો જયચન્દ્રનું લશ્કર બેટાબેટ થઈ ગયું, એટલે તેનો ઘોડાવાળો સધન આગળ ધસ્યો. સધને તો ફેર વાળ્યો. અને એક ધડી સુધી જયચન્દ્રનાં લશ્કરને રોકી રાખી આખરે તે પડ્યો; એટલે તેનું ધડ લડવા લાગ્યું. આ પ્રમાણે લડતાં લડતાં જયચન્દ્રનું સૈન્ય દિલ્હીની સમીપ આવી પહોંચ્યું, ત્યારે જયચન્દ્રે પોતાના સરદારોને કઠોર વચનથી ઉત્તેજિત કર્યા, અને જ્યારે દિલ્હી માત્ર એક મજલ દૂર હતી, તે સમય તેની સેના પૃથિરાજની સમીપ આવી પોહોંચી. તેથી કંઈ ચલુઆણ તુરત તેના સન્મુખ આવી પોહોંચ્યો. પૃથિરાજનાં ચરિત્રમાં કંઈનું વીરત્વ ધણે સ્થળે વર્ણવેલું છે. હવે અહિં તેનું અંતિમ યુદ્ધ થયું, અને તે રણમાં મર્યો ગયો. ચન્દ બાટે તો કંઈનું પરાક્રમ લખવામાં જરા પણ ન્યૂનતા રાખી નથી; પરંતુ આ પ્રસંગમાં તેના રાવતાના શૌર્યનું એટલું અધિકવર્ણન કરેલું છે કે જે વાચકવર્ગના માનવામાં પણ ન આવે. કહે છે કે જ્યારે કંઈ, જયચન્દ્રની સેનાના એક હજાર મીર તથા બીજું એક લાખ લશ્કર કાપીને વીરગતિને પ્રાપ્ત થયો, ત્યારે તેના સધન નામના રાવતને શૌર્ય ચડ્યું. કંઈના ઘોડાએ, કંઈનાં ધડે અને તેના ઘોડાવાળાનાં ધડે રોકોડ સેનામાં ત્રાસ વર્તોવી મૂક્યો. સધન વીરરસમાં મત્ત થઈ ગયો, અને અસાધારણ પરાક્રમ કરીને માર્યો ગયો, ત્યારે તેનાં અંગ લડવા લાગ્યાં. ચન્દ બાટે રાસામાં લખેલું છે કે,—

છપ્પય.

હય કટ્ટત મયો મોમ, મોમ મયો પેન પલદ્યો;
 પય કટ્ટત કર લરયો, કર હું સવ સેન સમટયો.
 કર કટ્ટત શિરલરયો, શિરહુ તન તનપટ તુહો;
 શિરતુહત ધર લરયો, ધરહુ સમ્મુલ્લ હુય કહો.
 ધર ફટ ફટ કવિ ચન્દકહ, રોમ રોમ લગ્ગો લરન;
 સુર અસુર નાદ જય જય કરે, ધન્ય ધન્ય સમ્મન મરન.

ભાવાર્થ—ધોડો પડાયાથી સધન જમીન ઉપર પગે લડ્યો, તેના પગ કપાયાથી હાથ લડવા માંડ્યા, હાથ કપાયાથી માથું લડવા માંડ્યું, અને મસ્તકના કટકા થઈ જતાં ધડ લડવા માંડ્યું અને ધડ શટતાં ફેવાડે ફેવાડું લડવા લાગ્યું. જે નિરખી દેવ અને દાનવો જ્યજ્યકાર કહી સધનના મરણને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા.

સધનનો પણ અંત આવી ગયો, અને જ્યજ્યન્દ્ર આગળ વધ્યો અને પૃથિરાજનો પણ એકે સામંત શેષ ન રહ્યો. સારે પૃથિરાજે પોતાના ભાગીજના સામું જોયું. એટલે તે ઉઠ્યો. એ પૃથિરાજનો બાણેજ એક વખત હજમત કરાવીને ઉઠ્યો, સારે તેના માથામાં પૃથિરાજે ટપલી મારી; એટલે તો તેણે પૃથિરાજ સામેજ તલવાર ખેંચી; એટલે પૃથિરાજે તેને શાંત કરવા કહ્યું કે:—‘એમાં ગુસ્સે શા માટે થાય છે? શત્રુઓનાં મસ્તક તો રાજાનાં છે અને ધડ એઓનાં છે; માટે જે અમે રીઝીએ તો મસ્તક ઉપર પાધડી બંધાવીએ છીએ, અને સમય આવે એજ માથાં તમે અમને આપો છો.’ આવાં પૃથિરાજનાં વચનથી તે સમય તેનો બાણેજ શાન્ત થઈ ગયો, પણ આ સમયે વિલમ્બનો સમય ન હતો, તો પણ આલ્હન પરિહારે પોતાના મામાને કહ્યું કે:—‘મામા મસ્તકજ તમારાં છે એમ સમજશો માં, આ ધડ પણ તમારાંજ છે.’ પૃથિરાજ તેના કહેવાના આશયને સમજી ગયો. અને જોડ્યો કે તે સમયની વાત તો ઉપહાસની હતી, અને આ તો યુદ્ધની વાત છે. આલ્હન પરિહારે તુરત તલવારથી પોતાનું મસ્તક કાપી મામાના હાથમાં દબાવે કહ્યું કે,—મામા ! હું તમને માફ મસ્તક કાપીને આપું છું, જ્યાં સુધી મસ્તક અધર રહેશે; એટલે કે જમીન ઉપર મૂકશે નહિ ત્યાં સુધી માફ ધડ જ્યજ્યન્દ્ર સાથે લડશે. રૂધીરથી ખરડાયેલું અને ફાટેલી ફૂર આંખોવાળું મસ્તક સોંપીને કમંધ રાક્ષસના સમાન રોહડના સામે થયો. આલ્હનનું ધડ યુદ્ધ કરવા લાગ્યું અને ચઢુઆણુ આગળ વધ્યો; એટલામાં સંયુક્તાને કે જેને

માટે વીરપુરોની આહૂતી અપાતી હતી તેને તરસ લાગી. મનુષ્ય પાણી લઈને આવ્યું, એટલે તેણે કહ્યું કે પાણી લ્યો, ત્યારે સંયુક્તાએ પૃથિરાજને કહ્યું કે તમારા હાથમાં મૃતમસ્તક છે માટે પાણી નહિ પીજો. પૃથિરાજના બાણેને મસ્તક આપતી વેળાએ પૃથુને કહ્યું હતું કે મામા ! દિલ્લી પોહોઆ પહેલાં જો માથું જમીન ઉપર નહિ મૂકા, તો હું તમોને દિલ્લી પોહોઆડી દઈશ, પણ સંયુક્તા શાપિત સ્ત્રી હતી તેથી એમ બનેજ કેમ ? જો તેના વિવાહમાં તેના પતિ તથા પિતાના પક્ષમાં થોડાક માણસો શેષ રહી જાય તો પૃથિવીનો ભાર પૂરો ઉતરે નહિ, એમ હોવાથી સંયુક્તાએ પાણી પીવા ના પાડી. પૃથિરાજે ઘણું સમજાવીને કહ્યું કે એ શખનું માથું નથી, એનું ઘડ હતું લડે છે, પણ બધું વ્યર્થ. સ્ત્રીના હઠને કાણુ પોહોચી શકે. બાવી મિથ્યા થાયજ નહિ. જેથી પ્રેમમાં મત્ત થયેલા પૃથિરાજે પોતાના બાણેનું મસ્તક પૃથિવી ઉપર મુકી હાથ ધોધ સંયુક્તાને પાણી પાડ્યું. અને આ તરફ જોતું પૃથિરાજે મસ્તક નિચે મુક્યું, કે ત્યાં આલ્હન પરિહાર પડ્યો. આલ્હન પડતાં જયચન્દ્રનું સૈન્ય આગળ વધ્યું, અને ભેટાભેટો થતાં તો લા-ખનસી વાઘેનો, તુંવર પહાડ અને વિંજરાજ-આદિએ કનોજની સેનાને આગળ વધતી અટકાવી. અને અંતે તેઓ પણ કામ આવી ગયા. અને જયચન્દ્રની અસહારણ દોડ છતાં પણ પૃથિરાજ સંયુક્તાને લઈને મહાદુઃખે દિલ્લીના ગઢમાં પ્રવેશ કરી ગયો. તેની સાથે હાહુલીરાય, ચંદભાટ અને રામગુરુ પુરોહિત એ ત્રણ જણાજ બચ્યા. બાકી બધા કામ આવી ગયા.

સંયુક્તાના સ્વયંવરમાં દિલ્લીથી ચંદની સાથે અગ્યાર હજાર મનુષ્યની સેના ગઈ હતી; પરંતુ તેઓમાંથી કેવળ ચાર પાંચ મનુષ્યજ પાછા ફરીને દિલ્લીમાં આવ્યા હતા. જયચન્દ્રને પણ ઘણુંજ નુકશાન થયું હતું અને તેના હજારો વીર યોદ્ધાઓ માર્યા ગયા. અને પૃથિરાજ હાથ ન આવવાથી જય-ચન્દ્રને બહુજ શોક થયો, અને દિલ્લીની સમીપ આવી પોહોચતાં તેણે પૃથિરાજની પાછળ ઘોડા ઉપર ખેડેલી સંયુક્તાને જોઈ, એટલે તે બોલ્યો કે, 'ચારેરે ! મેં યશ કર્યો તેમાં ધીને બદલે રૂધીરની આહૂતીઓ અપાઈ અને રાજા પુલને લીધે મારું સુખ, કીર્તિ અને લાજ હોમાઈ ગયાં તેને હજી એટલું બધું સાહસ હતું કે દિલ્લીને ઘેરો ઘાલી પૃથિરાજ સાથે યુદ્ધ કરે, પણ હવે પુત્રી પરના સ્વાભાવિક પ્રેમથી દિલ્લીને ઘેરો ઘાલી યુદ્ધ કરવું તેને ચોખ્ખું જણાયું નહિ. તેનું હૃદય દયાથી પરિપૂર્ણ થઈ ગયું અને પૃથિરાજનું સાહસ જોઈ મન પ્રસન્ન થયું અને તેણે વિચાર કર્યો કે, 'ભારતવર્ષના કોઈ પણ રાજા પુરુષથી ન બની શકે એવું પરાક્રમ ચહુઆણું કર્યું એ પણ

એક સ્વયંવર જીતવાના સમાન થયું છે.' એ વિચાર કરી તેણે પૃથિરાજને તેની આખર, યૌવન અને દિલ્હી શહેર દાયગામાં આપી ઘેર જઈ ઇંદ્ર એમ કહી જતી વખતે શ્રીકંઠ બારોડને બોલાવીને કહેતો ગયો કે 'ભાટ! હવે તમે દિલ્હીમાં જાઓ. અને સંયુક્તાને બહુજ ધામધૂમથી પૃથિરાજ સાથે પરણાવો, અને હું તો અહિંથીજ પાછો જઈ છું' એમ કહી જયચન્દ્ર કનોજ ગયો. અને શ્રીકંઠે સભામાં જઈ પૃથિરાજનાં સાહસનું વર્ણન કરી રાડોડરાયની ઈચ્છા પ્રકટ કરી; એટલે ચાહુઆણની સભા પ્રસન્ન થઈ, અને સંયુક્તાને ધામધૂમથી પરણાવી. સર્વ કોઈ યુદ્ધની વાત ભૂલી ગયાં, અને ભાટ લોકો કહેવા લાગ્યા કે—

કાવિત.

પ્રેમહિમેં પરતીત, રસરીત પ્રેમહિમેં,
પ્રેમહિમેં રાજ રીત, હારજીત જંગહે,
પ્રેમહિમેં હાવ ભાવ, સહિત સમૂહ પ્રેમ,
પ્રેમહિમેં રાગરંગ, ઝમંગ અનંગહે.
પ્રેમહિમેં ધ્યાતા ધ્યેય જ્ઞાતા જ્ઞેય પ્રેમહિમેં,
પ્રેમહિમેં જોગ ભોગ, પંચ ભૂત અંગહે,
પ્રેમકો પ્રકાશ દોતો કર્ત્તાકી કરામત,
જહાં દેલો તહાં એક પ્રેમકો પ્રસંગહે.

પૃથિરાજ અને સંયુક્તાનો વિવાહ કરી શ્રીકંઠ ભાટે જયચન્દ્ર રાડોડના તરફથી પેહેરામણી આપી, અને પોતે રાજકુલની શોભા પ્રમાણે ત્યાંથી પાછો કનોજ ગયો. હજારો વીરપુરુષો મરી ગયા હતા; પરંતુ વિવાહની ધામધૂમમાં તેઓનું સ્મરણ કોઈએ પણ કર્યું નહિ, અને સ્મરણ ન કરવાનો તે સમય પણ હતો. પ્રિય વાચકવર્ગ! એ સમયમાં રજપૂતો રણમાં મરણ પામતા, તે માટે શોક કરવામાં આવતો નહતો.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

સુખભોગ.

ગૌરવાદપિ ન જાતુ મંત્રિણાં,
દર્શનં પ્રક્રાત કાંક્ષતં દદૌ ।
સદગચાક્ષ વિચરાચલંબિના,
કેવલેન ચરણેન કલ્પતિસ્મ ॥

(રઘુ)

૬૧. મી, શંગારી અને વિલાસી મનુષ્ય ગમે તેવો બળવાન હોય, છતાં પણ નાશ પામે, તો તેમાં શું આશ્ચર્ય છે? પૃથિરાજ કામ, શંગાર અને વિલાસ એ ત્રણેમાં પરિપૂર્ણ હતો. સંયુક્તા સમાન વિલાસવતી અને કળા પ્રવીણ નવવ પ્રાપ્ત થતાં ઉપરના ત્રણે ગુણુની ઉત્તરોત્તર અધીકતા થઇ ગઇ, અને કામ ભોગ ભોગવવા એજ જીવનનું સાર્થક છે, એમ તેણે માન્યું. પૃથિરાજ અને સંયુક્તા અતઠર્થ સુખનો લ્હાવો લેતાં હતાં, કેટલાક દિવસો વ્યતીત થયા પછી સંયુક્તાના વિવાહોત્સવ પ્રસંગે ઉભાણીઓ થવા લાગી. અને તે સાથે જંગલમાં શિકારની ગમતો પણ કરવામાં આવતી હતી. ભાવો બળવાન હોવાથી એક દિવસે શિકારની શોધ કરનારાઓએ એક ગુફામાં સિંહ જેવું કાંઇક જોઇ તેનો પૂર્ણ તપાસ કર્યા પછી રાખને તેના ખજર આપતાં શિકારનો શોખીન રાજા તુરત શિકાર કરવા ચઢ્યો. અને તે ગુફાની પાસે જઈ સિંહ સદૃશ જણાતા પ્રાણીને બહાર કાઢવાના અનેક પ્રયત્નો કર્યા પણ તે બધા નિષ્ફળ જવાથી અંતે સાહસી પૃથિરાજે અનુચરોને કહી અર્ધ સળંગેલાં લાકડાંઓ ગુફામાં નખાવી ધૂમાડો કરાવ્યો. એ ધૂમાડો કરાવવામાં તેનો એ હેતુ હતો કે, ધૂમાડાથી અકળાઇને સિંહ બહાર આવશે; એ-લે હું તુરત તેનો શિકાર કરીશ, પણ તે તેવું સમજવું ખોટું હતું, કારણ કે એ સિંહ ન હતો, એતો સિંહસદૃશ કોધાયમાન મહર્ષિ દુર્વાસાનો ચક્ર-અથા નામનો શિષ્ય સિંહનું આખું ચર્મ ઓઢી તપશ્ચર્યા કરતો હતો. જેથી જાનને રથજો જાન-આદિ સર્વ અવયવો બરાબર દેખાતા હતા. તેથી શિકાર શોધનારાઓએ ખૂલ કરી હતી; પરંતુ તેમાં કોઇનું ડહાપણ ચાલતું નથી, હરિ ઇચ્છા બળવાન હોવાથી તે પ્રભાણેજ બને છે. મનુષ્યનું ધારવું કાંઈ

પણ થતું નથી. ધૂમાડાથી અકબાઈને આંખો ચોળતા ચોળતા કોંધાનિષ્ઠ
અએલા મહર્ષિ ગુશમાંથી બહાર આવ્યા, અને સિંહ ચર્મ દૂર કરી સન્મુ-
ખ ઉભેલા પૃથિરાજને કહેવા લાગ્યા કે, અરે નરાધમ ! આ તે શું કશું ?
તારી બુદ્ધિ કેમ બદ્ધ થઈ મધ ? તું કેમ છેક ગર્વાધ થઈ ગયો છે ? તેં મારી
તપશ્ચર્યામાં કેમ ભંગ કર્યો ? હું અનાથ તપસ્વી કોઈ પણ પ્રાણીને દુઃખ ન
દેતાં એકાંત ગુફામાં બેસી તપશ્ચર્યા કરતો હતો, કે જે મારાં તપોબળનો
દશાંસ ભાગ તો તને સારે ધેર બેઠે મળ્યા કરતો હતો; છતાંપણ તેં વગર વિચારે
પૂર્ણ તપાસ કર્યા વગર મારી તપશ્ચર્યાનો ભંગ કર્યો, તો તે ઉપરથી સ્પષ્ટએ નજ
સમજાય છે કે, હવે તારા ઉપર 'વ' અનુકૂળ નથી. સર્પની ચડતી અને પડતી
આલીજ આવે છે. તારું પુણ્ય પૂર્ણ થઈ રહેલું છે. હવે તું તારા પાપનું 'શ'ન
ભોગવ. હું તારા આ કૃત્યથી તને શાપ આપું છું કે, તારા હાથમાંથી હસ્તી-
નાપુરનું રાજ જશે. તારા નૈભવનો એક વર્ષમાં અંત આવશે. અને તારા
દુસ્મનોજ તારી આંખો ફાડી નાખી તને આંધળો કરી કેદ કરશે. મહર્ષિના
આવાં અત્યુચ્ચ વચન શ્રવણેન્દ્રિય ઉપર આવતાંની સાથેજ પૃથિરાજ એકદમ
ધોડા ઉપરથી નીચે ઉતરીને મહર્ષિને પગે પડ્યો, અને શરણુ આવસો છું,
માટે ક્ષમા કરો. એમ કહી માફ માગતાં પૃથિરાજે કહ્યું કે, આ કૃત્ય મેં
જાણી જોઈને શુદ્ધબુદ્ધિથી કશું નથી, પરંતુ અંજલ્યપણે થઈ ગયું છે,
માટે શાપ નિવારણ કરવો જોઈએ. પૃથિરાજનાં આ વચન શ્રવણ કરી
મહર્ષિ ચક્ષુઃશ્રવાએ કહ્યું કે 'શાપનું નિવારણ તો થશેજ નહિ, પરંતુ તે
અંજલ્યપણાથી આ કૃત્ય કરેલું છે તો તને સૂચના આપું છું કે, હવે તારે
જે તારું સાર્થક કરવું હોય તે કરી લે. શાપનો અમલ બાર માસ પછી થશે.

મહર્ષિનાં શાપ થયા પછી પૃથિરાજ વિષય સુખમાં અત્યંત લીન થઈ
ગયો. અને અહર્નિશ સંયુક્તાની સાથે આનન્દ કરવા લાગ્યો. મહાપ્રતાપી
પાંડુકુળજૂવણ મહારાજ પરીક્ષિતને મહર્ષિએ માત્ર સાત દિવસનીજ અવધી
શાપમાં આપી હતી, તેમાં તે વિચારવંત મહારાજએ શ્રી ભાગીરથીને તટે
શ્રી શુક્રમુનિના મુખાર્ચિંદથી શ્રીમદ્ ભાગવતની સમાહ શ્રવણ કરી દેહનું
સાર્થક કર્યું હતું; પરંતુ પૃથિરાજને એક વર્ષની અવધિ મળેલી હતી છતાં
પણ તેણે દેહનું સાર્થક કર્યું નહિ, કારણ કે પૃથિરાજના મનોવિકાર હજી
શાન્ત થયા ન હતા, તેણે તો પોતાના જીવનમાં માત્ર શૃંગાર અને વીરરસ-
નોજ સ્વાદ આપ્યો હતો. ધર્મ શું છે ? દેહનું કલ્યાણ શાથી થાય છે ?
વૈરાગ્ય કોને કહે છે ? તેનો તો તેને સ્વપ્ને પણ વિચાર થયો ન હતો. તે
તો સતિસુખનેજ આ જન્મનું સાર્થક અને મોક્ષદાતા સમજતો હતો. તેથી

તે મહાર્ષિનો શાપ શ્રવણ કરી તે દિવસથી બધું રાજકાજ તથા શિક્ષ-
રની ગમતનો પરિત્યાગ કરી માત્ર રતિસુખમાંજ પોતાનો કાળ ક્રમણ કરતો
હતો. સંયુક્તા તેને અનુકૂળ તથા કામચતુર હતી. જામે રતિસેવણ અને
વિલાસી હતાં. સંયુક્તાના આબ્યા પછી પૃથિરાજની બીજી રાણીઓનાં માન
હતરી ગયાં હતાં, તેમજ કષ્ટ સાધ્ય વસ્તુ ઉપર મોહ વિશેષ રહે છે. તેથી
પૃથિરાજ કોઈ દિવસે પણ અન્ય રાણીઓને સાં નજતાં હમેશાં રાત અને
દિવસ સંયુક્તાનાજ મહેલમાં રહેવા લાગ્યો. આખી રાત્ર સંયુક્તાના મહેલમાં
રમત ગમ્મતમાં કાઢી પ્રભાત થતાં સ્નાન કરી વસ્ત્રાલંકાર સજ્જ કચેરીમાં
જઈ અધિકારી વર્ગની સલામ લઈ અગલના કામ માટે હુકમ આપી પાછો
પુરત અંતઃપુરમાં દાખલ થઈ જતો. તેને કચેરીમાં પણ વિશેષ વખત ખેસવું
ગમતું નહિ. આ પ્રમાણે હમેશાં એક વખત કચેરીમાં આવી જતો. આવો
સંયુક્તાએ પોતાનામાં લુપ્થ કરી મૂક્યો હતો; છતાંપણ પૃથિરાજ કચેરીમાં
જતો, અને તેટલો સમય પોતાનાથી દૂર રહે તો તે વાત સંયુક્તાને રૂચી
નહિ. સંયુક્તા નાવિકાભેદ, બાણભોગ અને સુરતભોગ-આદિમાં બહુજ
ચતુર હતી. અને તેમજ ચન્દ્રકળા સ્થાન, અષ્ટવિધ, આલિંગન, સપ્તવિધ,
ચુષ્મન, પંચભાવ, અષ્ટાદશહાવ, અને પદ્મકલ્પવિહાર-આદિ કોકશાસ્ત્રના
કેદોમાં તે ઘણીજ પ્રવીણ હતી; એટલુંજ નહિ પણ નૃસિંહ અને સંગી-
તમાં તો તે એકી હતી. આવા આવા સંયુક્તાના અનેક ગુણોથી તેણે
વીર પૃથિરાજને એવો તો પોતાના વશ્ય કરી લીધો કે, થોડા દિવસ પછી
કચેરી થવી પણ બંધ થઈ ગઈ. સંયુક્તાનું સર્વ મનડાળ પણ સર્વ બાજતમાં
અનુકૂળ હતું અને સેવકજન પણ તેના રતિકાર્યમાં સહાયક થતાં રઘુવંશના
કામીનાયક અગ્નિવર્ણના સમાન પૃથિરાજ પણ અંતઃપુરની પાળેલા પોપટ
સમાન સંયુક્તાથી તેની છાયા જેટલો પણ દૂર જતો નહિ. સંયુક્તાએ
પોતાના પિયરમાંથી જે સાતસો દાસીઓ આવેલી હતી તેના સાત ભાગ
કરેલા હતા. એટલે કે સોસો દાસીની સાત ચોકડી તેણે રાખી હતી. અને
પૃથિરાજ તો સંયુક્તાને વશ્ય એવો થઈ ગયો હતો કે, તેણે રાજકાજ
કરવાનું તથા પ્રધાનોને મળવાનું છોડી આપ્યું હતું, પોતાના માથા ઉપર
ધોરી જેવો પ્રબળ પરાક્રમી અને સાહસી શત્રુ ગાળ રહેતો હતો પણ તેને
જરા વિચાર થતો નહતો. ધોરીની નાનાપ્રકારની ખટપટને માટે પ્રધાન
મંડળનું વારંવાર આવવું થતાં તેઓને દોઢીએથીજ પાછા વાળી મૂકવાની
ગોઠવણ સંયુક્તાએ કરી રાખી હતી. અને જેમ જેમ વખત જતો ગયો
તેમ તેમ પૃથિરાજ સંયુક્તાના પ્રેમમાં મત્ત થતો ગયો. પૃથિરાજે અંતપુર-

માંથી બહાર નિકળવુંજ બંધ કરી દીધું. રાજનાં દર્શન બંધ થવાથી સામંતો અને પ્રધાન દોઢીએ જઈ દાસીદારા સલામ કહેવરાવતા હતા, એટલે પેડેથી ચોકીવાળી બીજીને બીજી ત્રીજીને એમ ક્રમવાર સાતમીવાળી આવીને રાજને જાહેર કરતી. અને વખતે અગત્યના કામસરની પ્રધાનની અરજ પણ દાસીદારા રાજને થતાં તેનો પ્રત્યુત્તર આપવામાં પણ ફેટલોક સમય પૂથિરાજનો જતો હતો. તે વાત સંયુક્તાને ન રચતાં તેણે પ્રથમની ચોકીવાળી દાસીએને ખારોખાર જવાજ દઈ દેવાનો હુકમ કર્યો હતો. નાનાપ્રકારનાં આસવાનાં પાન, અને સાંગધિદ્ર કમોદીપક પદાર્થોનાં સેવનથી વીર પૂથિરાજ એવો તો સંયુક્તામાં લુબ્ધ બની ગયો કે તેને સૂર્ય ક્યારે ઊગે છે અને ક્યારે આથમે છે ? તેની પણ ખબર પડતી નહિ. રાજ્યનું શું થશે ? શાહમુદ્દીન ભારતવર્ષ સેવા ટાંપીજ રહેલો છે. રજપૂતોમાં સંપ નથી, તેઓ આપસ આપસમાં લડી નિર્મળ બની ગયા છે, આવા સમયમાં હું કેવી સ્થિતિમાં સપડાઈ ગયો છું તેનું પૂથિરાજને જરાપણ જ્ઞાન નહતું. આમ યથાથી રાજ્યમાં અંધાધુંધી થવા લાગી. છ માસ સુધી તો રાજના ડરથી પ્રધાન મંડળ અને પ્રધાન મંડળના ડરથી રૈયત નિયમસર ચાલતી હતી, પણ હવે તે મર્યાદાનો ભંગ થયો. કોઈ કોઈની શેઠ રાખે તેમ નહતું. પૂથિરાજ જેવો પ્રબળ પરાક્રમી જગદ વિખ્યાત નર પાણેલા પોપટના સમાન સ્થિતિમાં આવી પડતાં પ્રધાન મંડળે પણ જેના હાથમાં તેના મોંમાં એમ રાજ્યની મહેસૂલ ઓછાં કરી જવા માંડી. રૈયત ઉપર ત્રાસ થવા લાગ્યો. લુચ્ચા, લંદગાઓ, ચોર અને જુગારીનો દોર એકદમ વૃદ્ધિ પામ્યો. તેઓ યથેચ્છ વિચરવા લાગ્યા. કોણ કોને કહે. મહા અંધાધુંધી દિલ્હીમાં થઈ રહી. લશ્કરનાં મનુષ્યોને નિયમીત પગાર ન મળવાથી તેઓ પણ કંટાળીને નોકરી છોડીને ચાલતા થયા, પરંતુ હજી રૈયત શામધર્મી હતી. શાહમુદ્દીન ધોરી તો સમય મળતાં આગળજ વધતો આવતો હતો. તેથી રૈયતના કેટલાક સભ્ય ગૃહસ્થોએ પોતા તરફથી રાજને અરજ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, પણ તે અરજ રાજને પોહોચાડી શકે તેવું સાધન નહતું, એ કામ જો રાજ્યનાં જીનાં માણસો ધારે તો કદાચ થઈ શકે તેમ સંભવ હોવાથી રાજ્યતા જીનાં માણસો કોણ કોણ છે, તે જાખતનો વિચાર કરતાં જણાયું કે. ચામુંડરાય દાહુલીરાય હમીર, ચંદ ખારોટ અને રામચંદ્ર પુરોહિત એ ચાર અવશેષ રહ્યા હતા. તેમાં ચામુંડરાય તો કેડમાં હતો, ક્યમાપ તેને કહી શકે તેવો હતો, તે તો રાજના હાથથીજ મરણને શરણ થયેલો હતો. અને નાનાપ્રકારની નાની મોટી લગાઈમાં કેટલાક માર્યા ગયા હતા. ચંદ ખારોટ રાજને અત્યંત ભોગા-

સકલ નિરખી તેને વિશેષ પાડવાના કારણરૂપ થવાને નારાજ હતો. પ્રજાના અને વૃદ્ધરાજકીય મનુષ્યોના આગ્રહથી ચંદ બાટ અને હાલુલીરાય રાજના સમીપ અરજ કરવાને જવા માટે તૈયાર થયા. તે સમય જો કે ચંદે સ્પષ્ટ કહ્યું હતું કે, હાલ એવી સ્થિતિમાં રાજ આવી પડ્યો છે કે, આપણી અરજ-થી કાંઈ પણ શુકરવાર થનાર નથી, તોપણ રૈયતાના દુરાગ્રહથી તેને પરાણે જવાની ફરજ પડી હતી. રાજને સમસ્યાથી સમજાવવાને માટે ચંદ બારોડે નિચે પ્રમાણેની દ્વિઅર્થી કવિતા બનાવી હતી. અને તે કવિતાને એક પાનડાં ઉપર લખી રાજને પોહોચાડવા દાસીને આપી, ચંદે ચિઠ્ઠીમાં લખ્યું હતું કે-

‘તું ગોરી પરરત્તિયં ।

અહ તાઘર ગોરીતલ્લિયં ॥

‘તું તો ગોરી-ઝી સાથે રતિસુખમાં પડેલો છે, પણ તારી પૃથિવીને ગોરી-સાહબુદ્દીન તાકે છે,’ આ પ્રમાણે લખી ચંદ બારોડે તે પત્રિકા રાજને પોહોચાડવા માટે પેહેલી ચોકીની મુખ્ય દાસીને આપી. તે દાસી કાંઈ રા-જની ન હતી, તે તો સંયુક્તાની હતી. તેથી કમવાર એટલે કે એક પછી એક એમ સાતમી દોઢીવાળી અંતઃપુરપાલિકા દાસીએ પૃથિરાજની નજર ચૂકાવી તે પત્રિકા સંયુક્તાને આપી. એટલે તે વાંચતાની સાથેજ સંયુક્તા ક્રોધિષ્ઠ થઈ ગઈ. અને છંછેડાયેલી કાળી નાગણુના સમાન ઉપ્પુ નિશ્વાસ નાખવા લાગી, અને મનમાં ને મનમાં બળવા લાગી કે, ‘અમે આ પ્રમાણે રતિસુખ ભોગવીએ છીએ, તેમાં વળી કામદેવનો શત્રુ ચિંતા ઉત્પન્ન કરનાર પત્રિકા લખવાવાળો કોણ છે?’ એમ મનમાંજ કહી પૃથિરાજની નજર ચૂકાવી અર્થાત્ પૃથિરાજ તે ચિઠ્ઠી ન જોઈ શકે તેમ સંયુક્તાએ ચિઠ્ઠી ઢાડી નાંખી. અને દાસીઓને આજ્ઞા કરી કે તેઓનું અપમાન કરી તેને છડીના પ્રહારથી મારીને અદિથી કાઢી મૂકા. સંયુક્તાનો દુક્રમ થતાંની સાથેજ દાસીઓ તો સ્વયંની છડીઓ લઈને દોડી, તેઓને દોડતી આવતી જોઈને ચંદ તથા હાલુલીરાય બન્ને તેના બેઠને સમજી ગયા. અને તેઓએ નાસવા માંડ્યું. પણ એટલામાં તો દાસીઓએ જઈને રાજના સ્તંભરૂપ ચંદ અને હાલુલી-રાયને એક એક બે બે પ્રહાર પણ કરી લીધા. તે સમય જો હાલુલીરાય અને ચંદ સામા થયા હોત, તો તે સાતસોને યમસદનમાંજ મોકલીજ આપત, પણ તેઓએ રજપૂત ધર્મ સંભાળી અબળા ઉપર હાથ ઉઠાવ્યોજ નહિ. ચંદ અને હાલુલીરાય નાસતાં નાસતાં દરવાજા પાસે પોહોચ્યા, એટલે હાલુલીરાયે દરવાજાનાં બન્ને દાર બેઝી લીધાં, અને પીઠ ઉપર લઈ ચંદને પણ પોતાની સમીપમાં લઈ લીધા. ચંદ અને હાલુલીરાય બન્ને નાસે છે,

પીઠ ઉપર દરવાજાનાં કમાડ છે, અને તે ઉપર દાસીઓ છડીથી પ્રહાર કરી રહી છે, એ દેખાવ તે સમય ખરેખર દિલ્લીમાં જોવાલાયક થઈ રહ્યો હતો, અને તેજ બનાવે એતે દિલ્લીનું રાજ્ય પાપમાલ કરી સહારે માટે ચરનોના હાથમાં સોંપ્યું એમ કહેવામાં જરાપણ બૂલ નથી. પોતાની દાસીઓ આગાને પૂરેપૂરો અમલ કરે છે કે નહિ, તે જોવા માટે સંયુક્તા એક બારીમાં જઈને ઉભતાં તેનાથી જરા વાર પણ છેટો ન રહી શકનાર પૃથિરાજ પણ પોતાની પ્રિયાના સમીપમાં જઈને ઉભો. સંયુક્તા પોતાની આગાને અમલ કરતી દાસીને જોઈને હસી; એટલે તેને જોઈને પૃથિરાજ પણ હસ્યો. પૃથિરાજ આ બનાવ જોઈ દલગીર ન થતાં હલ્લોટો હસ્યો, એથી બગતામાં ધીની આહૂતી આપવા જેવું થયું. એટલે કે દાસીઓએ અપમાન કર્યું તેથી તો હાહુલીરાય બળી ગયો હતો, તેમાં પૃથિરાજના હસવાથી ધીની આહૂતી આપવા જેવો પ્રકાર થયો, અને હાહુલીરાયનો મગજ ફરી ગયો. ચંદ તો મનમાંજ સમજી શાંત રહ્યો; પરંતુ હાહુલીરાયનાં આખા શરીરમાંથી અગ્નિની જ્વાળા નિકળવા લાગી, અને હાહુલીરાય આવેશથી બોલ્યો કે—‘રાજની ખુદ વિપરીત થઈ ગઈ છે, અને તેથી તેનો વિનાશકાળ હવે સમીપ આવેલો છે. જો તેમ ન હોય તો તે આપણું અપમાન થતું જોઈને કદી પણ હશે નહિ; માટે હવે જો હું શુદ્ધ ક્ષત્રી પુત્ર હોઈશ ને રજપૂતાણીનેજ જો ધાળ્યો હોઈશ, તો તો હવે પૃથિરાજને સંયુક્તા સાથે વિશેષ વખત સુખ ભોગવવા નહિ દઈ. હવે દિલ્લી અને સંયુક્તા બન્ને પૈક્ય દશાને પ્રાપ્ત થયાં એમજ સમજજો. અરે ચંદબારોટ ! જો તારે મારી સાથે આવવા વિચાર હોય તો દિલ્લીનું અન્નજળ હરામ કરી મરી સાથે ચાલ. હવે વિલંબ ન કર્ય.

ચંદ—હાહુલીરાય ! આપ સરખા રાજ્યના સ્તાંભરૂપ ગણ્યતા આર્ય-વીરના મુખમાં આવા શબ્દો સોભા આપતા નથી. પૃથિરાજ, જો કે આપણું અપમાન થતું જોઈને હસ્યો હતો, તો પણ તેમાં તેનો હોય નથી, તે કામથી પસંધીન હતો, સંયુક્તાના પ્રેમ પાસમાં સપડાયલો હતો, અને ગમે તેમ હોય તો પણ આપણને તે રાજ છે, આજે તે હસ્યો તો કાલે તેને તે વાતનો ખ્યાલ થતાં અવશ્ય પશ્ચાત્તપ થયા વગર રહેશે નહિ, માટે સહસ કરવું છોડી આપો, હાલ તમોને પણ કોઈથી ભાન રહ્યું નથી, પણ બ્યારે તે તમારો ક્રોધ કાળે કરી શાન્ત થશે, બ્યારે તમને પણ તમારા હાલના વિચારો માટે ખેદ થયા વગર રહેશે નહિ.

હાહુલીરાય—ચંદ ! તું તો ભાટ છે, જેથી આવાં દાવરનાં વચન બોલે છે. હવે ઠેકાણે આવવાની આશા આકાશ કુસુમવત છે, એ વખત

હવે જતો રહ્યો; કારણ કે રાજાને હવે પોતાના હિતાહિતની પણ ખબર નથી, તેતો સંયુક્તા પાછળ પ્રેમ થેલો બની ગયો છે, બપણ આવી રીતે કામાંધ થવાનું વિપરીત ક્ષણ તેને પ્રાપ્ત થવાનું છે, એ નહીં સમજાવે. મેં તો નિશ્ચય કરી રાખ્યો છે કે, તે સંયુક્તા નથી, પરંતુ ભારતવર્ષમાંથી આવે-રાજ્યની મૂર્તિમંત વિયોગતા છે; માટે હવે સાંઝે થવાની આશા નિર્રથક છે.

ચંદ—આ બધી બાબતનો વિચાર હાલ કરવાનો આ સમય નથી. તેણે આપણની જે પ્રથમ કદર બુઝેલી છે, હાડ લઘાવેલાં છે, અને જેને માટે આપણે પણ સમય આવે પ્રાણ આપવા તત્પર થયેલા હતા, તે બધી બાબતનો જરા વિચાર કરો, સાહસ ન કરો, સાહસ કરવાથી ઉજ્જેનાધિપતિ મહારાજ બતુંહરને પણ અપરિમીત પશ્ચાતાપ થયો હતો, તેમ તમોને પણ તમારાં કૃત્યથી તમારા જીવનમાં કદિ પણ નહિ થયેલો એવો પશ્ચાતાપ થયા વગર રહેશેજ નહિ. તમારે શામવર્મ તરફ જોવાનું છે. તમારું કે માંડે ધાણું કામ આવનાર નથી, દૈવે જે ધાણું હશે તેજ થશે. બાવી પામે કે છતું પણ ડહાપણ ચાલતું નથી, માટે મારી તો એ સંમતિ છે કે, આ કામનું કદિ પણ ન ધોવાય એવું કલંક તમારે લેવું જોઈતું નથી.

હાહુલીરાય—ચંદ ! આપણને પ્રથમ રાજાએ હાડ લઘાવેલાં તે તમારું કહેતું અક્ષરસઃ ખરું છે, પણ તે સમયે આપણે પણ મસ્તક હાથમાં લઈ પ્રાણની કે કુટુંબની જરાપણ દરકાર ન રાખતાં લાખો દુશ્મનોના વચમાં લડી વિજય અપાવેલ છે, અને હજુ પણ હું આવું કૃત્ય કદિ પણ કરત નહિ. રાજ્યનું અને રાજાનું હિત જાળવવું એ આપણું અગત્યનું કર્તવ્ય કર્મ છે એ હું સારી રીતે જાણું છું; પરંતુ આપણી દાસીઓ દ્વારા થતી દુર્દશા જોઈને રાજા હસ્યો, તે મને બહુજ માઠું લાગ્યું છે, અને તેથી મારા હૃદયમાં ક્રોધરૂપી અગ્નિ પ્રજ્વલિત થઈ રહેલો છે. ને જ્યારે હું તેને પાયમાલ કરીશ, ત્યારેજ તે મારો ક્રોધરૂપી અગ્નિ શાન્ત થશે. જે રાજા આપણા બાહુબળ ઉપર પોતાનું રાજ્ય અને કીર્તિ સમજતો હતો, તેજ હવે આપણને આવા દુઃકષ્ટ વિણતા સમજે, તો તેવાની પાસે રહેવું એ રહેવાને પણ ધિક્કાર છે. માટે મારો તો દૃઢ નિશ્ચય છે કે હવે આ દેહે તો દિલ્હીમાં રહી પૃથિરાજની નોકરી કરવી નથી. જેથી હું તો અવશ્ય ગિજની ગયા વગર રહીશજ નહિ.

ચંદ—આ બધું તમો ક્રોધાવેશથીજ બોલો છો, હજુ પણ મારાં વચનોનો વિચાર કરો. હજુ હાથમાં બાજી છે. હજુ કાંઈ બગડી ગયું નથી, પરંતુ જો હાથમાંથી બાજી જતી રહી, તો બહુજ ભુંડું કહેવાશે. અને તમોને

તમારાં કૃતનો પશ્ચાતાપ થશે ! તમારા પ્રત્યે લોકો પણ તિરસ્કારની નજરે નિહાળી તમેને દેશુદ્રોહી કહેશે, માટે આ કામમાં હું તો અનુમોદન આપતોજ નથી. અરે ! હજુ જરા વિચાર કરો. માતૃભૂમિ માટે જરા સમજો. કોપને શાન્ત કરો. છેક અધિચારી ન થાઓ. માતૃભૂમિને વૈષવ્ય સ્પર્હસ્તે ન આપો, તો સારું છે. પછી તમારી મરજી.

હાહુલીરાય—તું તો ભાટ છે, જેથી કાયરના સરખાં વચન બોલે છે. તમારે લો માત્ર જીહ્વામાંજ ચરાતન રહેલું છે. તમારા શરીરમાં ચરાતન નથી. માટે તમે ખુશીથી અહિં પડ્યા પડ્યા સડ્યા કરો. દાસીઓના હુંકારા તુંકારા સહીને છડીઓના માર ખાધા કરો. મારાથી તો આ વાત સહન થઈ શકનારજ નથી, અને હું અહિં રહી આવી સ્થિતિમાં જીવન પણ માગનાર નથી. મેં તો મારા મનમાં ચોક્કસ નિશ્ચય કરી લીધો છે કે—જ્યાં સુધી સંયુક્તાનો ચૂડો ભંગાવ્યો નથી, ત્યાં સુધી દિલ્હીનું પાણી હરામ છે. ચન્દે તેને ઘણી રીતે સમજાવ્યો, પણ તે એકનો બે થયોજ નહિ. સારપછી તેને રામગુરુ પુરોહિતે પણ બહુ સમજાવ્યો; પરંતુ અપમાનથી ઉત્પન્ન થયેલો તેનો ક્રોધ શાન્ત થયોજ નહિ. તેણે કહ્યું કે—હ ચન્દ! પ્રજાને માટે રાજ્ય છે; પણ રાજ્યને માટે પ્રજા નથી. જે પ્રજાનું ન્યાયપૂર્વક પાલન કરે છે, તેજ રાજ્ય રાજ્ય કરવાને યોગ્ય છે. પ્રજાના તરફથી આપણે દરિયાદ લઈને ગયા તો કેવા તિરસ્કારને પામ્યા ? તેનો તો જરા વિચાર કરો. મેં તો મારા મનમાં ચોક્કસ નિશ્ચય કરી લીધો છે કે, આજ રાત્રે દિલ્હીમાં રહીશ નહિ. હું તો અહિંથી જઈને શત્રુને મળીશ. પ્રજાના કલ્યાણાર્થે રાજાનો શત્રુ થઈશ, અને અપમાનનું અવશ્ય પૈર લઈશ. રાજા રાણીને માટે જે યુદ્ધ થયું હતું, તેમાં ખાધેલા મારા શરીર ઉપરના ધા હજુ સુધી રૂઝાયા ન હતા, તેમાં રાણીએ હુણુ નાખ્યું; માટે હવે તેના રાજ્યમાં રહેવું એ અન્યાય છે. ચન્દ અને રા ગુરુ પુરોહિત સમજાવી સમજાવીને થાક્યા, પરંતુ હાહુલીરાયે માન્યુંજ નહિ તે તો પોતાનો ઘોડો લઈને ગજનીના તરફ વિદાય થયો, અને દિલ્હીના મનુષ્યોને વિશેષ ચિન્તા ઉત્પન્ન થઈ.

દિલ્હીની અવનતિનો પ્રારંભ થઈ ચૂક્યો; જે કે ન્યારથી પૃથિરાજ સંયુક્તાના પ્રેમપાસમાં સપડાઈને કચેરી કરતો નહતો; સારથીજ દિલ્હી ઝમાડાળ થઈ રહેલું હતું. અને તેમાં હાહુલીરાય હમીર જેવો પ્રમુખ સામંત ઉપર મુજબની ઉમ્મ પ્રતિજ્ઞા કરી નાથી ગયો, સારથી લોકોમાં નાના પ્રકારની વાતો થવા લાગી. કેટલાક તો પૃથિરાજના રાજ્ય વિષેની ચિંતામાં પડ્યા. અને કેટલાકે તો તેના જીવનની પણ આશા છોદી દીધી, પણ કોની માએ

સત્રાશેર સૂઠ ખાધી હોય કે તે હાહુલીરાયની ઉગ્ર પ્રતિજ્ઞાની વાર્તા રાજાને જાણને કહી શકે. સંયુક્તાના સખ બદોબસ્ત પાસે સર્વ નિરૂપાય હતા. રાજ્યના ઉપયોગી સરદારો તો સંયુક્તાના ભોગમાં રાઠોડાધિપતિ જયચન્દ્ર સાથેની લગ્નમાં કામ આવી ગયા હતા, બાકી જે આંગળીનાં વેઠા ઉપર ગણી શકાય તેવા હતા, તેવાઓ દિલ્હીની દુર્દશા જોવાનો પોતાને સમય ન આવે એવું ધારી વાનપ્રસ્થાશ્રમ ધારણ કરી અરણ્યમાં ચાલી નિકળ્યા. અને શહેરના લોકો દિલ્હીની સ્થાપનાના સમયમાં જ્યોતિષીનાં વચનનું સ્મરણ કરવા લાગ્યા. અને કેટલાક લુચ્ચા, ચોર-આદિ બદમાસો એમ પણ કહેવા લાગ્યા કે, 'જો પાંચ, દશ કે પંદર વર્ષમાં એકાદ બેવાર રાજ્યની ઉલટપાલટ ન થાય તો પછી અમો અમારું જીવન શી રીતે ગાળી શકીએ? ગૃહસ્થોનાં તો કલેજાં ધડકવા લાગ્યાં, તેઓને તો રાત્રે નિદ્રા પણ હરામ જેવી થઈ પડી, અને તેઓ તો ધન, માલ અને ધરખારનો ત્યાગ કરી પોતપોતાની સ્ત્રીઓને લઈને બહાર નાસવા લાગ્યા. બ્રાહ્મણો અને મન્દિરોના પુજારીઓ અનુકાન કરવા લાગ્યા. કોઈ કોઈ તો શત્રુના વિધ્વંશનો મંત્ર જપવા લાગ્યા. કોઈ પણ મનુષ્ય દેશ અને પ્રજાની સ્થિતિનું વર્ણન રાજાને કહી શકે તેવો નહતો. જ્યારે રાજાના માનીતા ચંદ બારોટનું અપમાન થયું, તો બીજાની શી તાકાત છે? કે તે રાજાની પાસે જઈ પણ શકે. સર્વ કોઈ બનનાર હશે, તે બનશે એમ કહી કહીને પોતપોતાના કામમાં તત્પર થયાં.

પૃથિરાજને આ સ્થિતિ કહેવામાં અસમર્થ થયેલો ચન્દ, સમરસિંહ પાસે ગયો, અને તેણે ત્યાં જઈને રાજાની બેદરકારીની અને રાજ્યની અવ્યવસ્થાનો એવો તો કર્ણભાજનક ચિતાર આપ્યો કે, રાણો સમરસિંહ તે અવણુ કરી બહુજ બેદ પામ્યો. ચંદબારોટે સમરસિંહને દિલ્હી પધારવા માટે પ્રાર્થના કરતાં રાણાજીએ કહ્યું કે, ચન્દ! તમે જ્યો, અને હું તેર-હજાર વીણી કાઢેલા રજપૂતોને સાથે લેઈને દિલ્હીનું સંરક્ષણ કરવા માટે આવું છું. અને જે પ્રકારે હાહુલીરાય ચાલ્યો ગયો તેમ બીજો કોઈ દિલ્હીમાંથી જવા ન પામે, તેનો બંદોબસ્ત રાખજો, અને મને વખતોવખત રાજ્યના સમાચાર આપતા રહેજો. આ પ્રમાણે સમરસિંહરાણાએ ચન્દબારોટને કહીને તેને પ્રમુખ કરી દિલ્હી મોકલ્યો.

હાહુલીરાય ગજની જઈ પોહોચ્યો. અને શાહબુદ્દીનધોરીને સલામ કરી દિલ્હીપર આક્રમણ કરવાને સમજાવ્યો; પરંતુ શાહબુદ્દીનને તો વીરપૃથિરાજના ધા વીતેલા હતા, તેથી તે એકદમ પોતાના પ્રજા પરાક્રમી શત્રુના મનુષ્યના બોલવા ઉપર વિશ્વાસ શી રીતે રાખી શકે? શાહને વિચારવમ-

જમાં ગોથાં ખાતો જોઈ હાહુલીરાય મોઢ્યો કે, જહાંપનાંડ ! આ સમય વિચાર કરવા જોવો નથી. આપને સાત વખત બાંધીને છોડી દીધા છે, એટલે આપ તેના નામથી દહેશત ખાઓછો; પરંતુ હવે તે સમય નથી. આપ જાણતાજ હશે કે પોતાના રાજ્યના સ્તાંભરૂપ વિચક્ષણ પ્રધાન કમ-માસને તો પૃથિરાજ પોતેજ પોતાને હાથે મારી નાખ્યો છે. મહા બળવાન ચામુંડરાયને હાથે ખેડી નાખી છે, જેથી તેણે તો હાથમાં લોહું પકડવાની સખ્ત પ્રતિજ્ઞા કરી છે. સંજમરાય મહોબાની લગ્નમાં કામ આવી ગયેલા છે. અને કન્હ, લંગરીરાય, ચંદપુંડિર, જમજનદવ, ગોવિંદરાવ ગહેલોત અને આતતાઈ ચહુઆણુ—આદિ વીરનરો કનોજની લગ્નમાં કામ આવી ગયા છે. બાકી હું, ચંદબારોટ અને રામગુરુ પુરોહિત એ ત્રણ અવશેષ રહેલા છીએ. તેમાં હું તો આપની હજુરમાં આવ્યોહું. બાકી બે બાટ ને બ્રાહ્મણથી તો શું થવાનું છે, તે તો પોતે પણ માગે ને બીજાને પણ મગાવે. લગ્ન કરવાનું કામ તેઓનું નથી; બાટ હવે ત્વરાથી તત્પર થાઓ. વિલમ્બ ન કરો. માત્ર દિલ્હી સુધી પહોંચવાનીજ હવે તો વાર છે. આ પ્રમાણે સર્વ હકીકત કહ્યા છતાં પણ જેના સખ્ત સપાટા શાહને લાગ્યા હતા, અને જેના બા હજુ પુરેપુરા રૂબરૂ નહતા, એવા શાહે પોતાના ગુપ્ત ખાતમીદારોદ્વારા ખાત્રી કરીને પછીથી દિલ્હી ઉપર ચડાઈ કરવાનો ચોક્કસ નિશ્ચય કર્યો. એટલે તો પૃથિરાજનું વૈર લેવાને તત્પર થઈ રહેલા હાહુલીરાયને પુનઃ શાહને રજપૂત રાજ્યોની કુસંપને લીધે થયેલી નિર્બળ સ્થિતિ, એક બીજામાં થયેલું પ્રબળ વૈર અને વીર પૃથિરાજની વિખ્યાસકિત—આદિનું વર્ણન કર્યું અને ઇલું કે, દિલ્હી જીતવાનો આ સમય છે; બાટ આ સમય હાથથી જવા નદેવો જોઈતો નથી. શાહ તો એવા અવસરની બાટ જોતોજ હતો. હાહુલીરાયનાં વચનથી અને ખાતમીદારો દ્વારા ખબર થતાં ચોક્કસ ખાત્રી થવાથી શાહે એક મોટી સેનાને એકત્ર કરી, હાહુલીરાયને સાથે રાખી રજપૂતો સાથે યુદ્ધ કરવાની રીતિથી મુસલમાન સિપાઈઓને સારી રીતે જાણીતા કર્યા. વખતને વ્યર્થ જવા આપે તેવો શાહયુદ્ધનન હતો. પૃથિરાજના કુટેલાં માણસોને પોતાના વશમાં રાખી ગ્રીષ્મ હજાર ધર્માંધ મુસલમાનો કે જેઓ હિન્દુઓને મારવામાં આતુર હતા અને હિન્દુઓને મારવામાંજ ધર્મ સમજતા હતા, તથા ત્રણ વખત બંદગી કરનારા હતા એવા કનુની સિપાઈઓને સાથે લઈને શાહે મજનીનો લાગ કર્યો. શાહે એવું તો ઉત્તમ પ્રયત્ન કરેલો હતો કે,—તે જેમ જેમ કૂચ કરતો ગયો, તેમ તેમ તેને દિલ્હીની તરફના સમાચાર મળતા ગયા. જે જે સમાચાર દિલ્હી તરફના

પોતાને મળતા હતા, તે તે સમાચાર પોતે સંધ્યા સમય હાહુલીસમને ઠલી તેની સમંતિ લેતો હતો. અને પોતાના મનનું ખરાખર સમાધાન થયા પછીજ લશ્કરને આગળ ફર્ય કરવાની આજ્ઞા આપતો હતો; પરંતુ તે કપટથી ખુણ કરતો હતો.

શાહખુદીન ધોરી મોટી સેના લઇને આવે છે, એ સમાચાર દિલ્હી, કનોજ અને રજપૂતાનામાં પોહોચતાં સર્વ લોકો પરસ્પર કહેવા લાગ્યા કે- 'હવે આર્ય રાજાઓનું રાજ્ય સદાને માટે ચાલ્યું જશે.' દેશમાં સર્વત્ર તેજ ચર્ચા થવા લાગી. ઠગ અને લૂટારાઓ પ્રજા ઉપર અન્યાય કરવા લાગ્યા. અન્યાયનું જોર વૃદ્ધિ પામતાં થોડાજ દિવસમાં શહેરમાંથી અદ્ધ વસ્તી તો જતી રહી. આટલો બધો ઉત્પાત થયા છતાં પણ પૃથિરાજને તેના કંઈ પણ સમાચાર થયા નહતા. તે તો કેવળ સંયુક્તાની પ્રીતિ, આસવનાં પાન, ધાતુપુષ્ટ ભોજન અને કામવૃદ્ધિના ઉપચારોમાંજ લીન રહેતો હતો. સ્ત્રિયો વગર કોઈપણ પુરુષ તેના મુખને પણ જોવા પામતો નહતો. પૃથિરાજ વિષય લંપટ થઈ જવાથી તેને રાત કે દિવસનું પણ જ્ઞાન નથી. હાહુલીરાયનું અપમાન થવાથી તે તો દિલ્હીનો નાશ કરાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરી ગઈ હતી. દિલ્હીમાં તીર કે જલવાર ઉપાડે એવું કોઈ પણ માણસ નથી. અને શાહખુદીન ધોરી ચડી આવે છે, એ વાતના સમાચાર વીર પૃથિરાજના ખનેવી ચિતોડાધિપાત મહા પરાક્રમી રાણા સમરસિંહને થતાં તે તેર હજાર રજપૂતાની સેના લઈ પૃથિરાજની મદદે દિલ્હીમાં આવ્યો, પરંતુ દિલ્હીમાં તો એવું અંધેર ચાલતું હતું કે 'શેઠ આવ્યા તો નાખો વખારે' તેના જેવો ઘાટ થયો. કોનાં ધડ ઉપર એ માથાં હોય કે તે પૃથિરાજને ખબર આપે. અને સંયુક્તાથી જરાવાર પણ જૂદો પાડે. સમરસિંહ તો દિલ્હીના બહાર પોતાના તંબુ નાખીને પડ્યો હતો. સમરસિંહ રાણા કેટલાક દિવસ સુધી એમને એમ બહાર તંબુ નાખીને પડી રહ્યો, પણ કોઈની પૃથિરાજને એ તવવાની હિમ્મત ચાલીજ નહિ. પૃથિરાજ જેવા જગદ્ વિખ્યાત વીરની આવી શોચનીય સ્થિતિ જોઈને રાણાને અત્યંત શોચ થયો, અને તેણે વિચાર કર્યો કે, અહોહો ! પરમાત્માની કેવી વિચિત્ર ગતિ છે ? કે જે પૃથિરાજે બાળ સૂર્યના સમાન તુર્કેડી તિમિરનો ઘણીવાર પરાજય કરેલો, અને જે પૃથિરાજ બળ અને બુદ્ધિમાં પ્રજાસા કરવા યોગ્ય, નીતિમાં કુશળ, અને નારીઓમાં પણ નીતિપૂર્વક વર્તવાવાળો હતો. તે પૃથિરાજની દેવે આજ આવી ગતિ બનાવી દીધી. ખરું છે કે વિનાશકાલે વિપરીત બુદ્ધિ : જે રાજાએ વિધાની વૃદ્ધિ કરી નથી અને જે રાજાએ જ્ઞાનરૂપી

મરુગ દ્વારા કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મૃગયા, દૂત અને નારી સેવન-
આદિ કુકર્મોની સેનાને ચિત્તથી નસાડી નથી, અને સત્ય, સૌર્ય વીર્ય, દાતા-
રૂપણું તથા કૃપાળુંપણું રાખ્યું નથી, તે અવશ્ય ત્વરાથી પોતાનોજ નાશ કરે છે.

આ પ્રમાણેના વિચારો સમરસિંહ રાણાના મનમંદિરમાં થઈ રહેલા
હતા, એટલામાં ચંદ બરદાઈ આવ્યો; એટલે સમરસિંહરાવળે તેનું યથાથો-
અ સન્માન કર્યું, અને ચંદે નિચે પ્રમાણે આશીર્વાદ આપ્યો.

પદ્મરી છન્દ.

ચીતોર રાહ કાઠમ્મ કાનિ, સુમ્માન પાટ પગ અચલ દીન ।

મેરુ ગિરિસરિસ ચીતોર માની, કિરનાલ તેજ બઢ્ઢેસુમાન ॥

જયચંદ સમહ જિન યુદ્ધ કાનિ, માનો કિઝરગજનુ મોર પંન ।

કલંકિયાં રાઈ કેદારરાય, કવિ દેત વિરદ મન ઝમઙ્ગઃચાય ॥

પાપિયાંરાહ પ્રાગબટ સમાન, કપ્પન દરિદ્ર કરતાર જાન ।

હિત્યાર રાહ કાસી અમઙ્ગ, યદુઆનરાહ ગઙ્ગા ઉતઙ્ગ ॥

સુલતાન મલન બન્ધન સમોષ, હિન્દૂ ન રાહ ટાલન દોષ ।

ઝજૈન રાહ બન્ધન સમત્થ, આચાર રાહ જુષ્ટ રહપત્થ ॥

મીમઙ્ગ રાહ મંજન સુખેત, જસલજોધવલ રાજિંદ જૈત ।

રિન થમ્મરાહ સિર ઝળ્લકીન, અઙ્ગુ આરાહ ગઢ લેહ દીન ॥

ઉત્થાપરાય થાપન સમત્થ, સૌપન સરીર પૃથિરાજ સત્થ ।

દક્ષની સાહ મંજન અલગ્ગ, ચન્દેરિ લિદ્ધ કિય નામ જગ્ગ ॥

આ પ્રમાણે પ્રશંસા કરી ચંદે કહ્યું કે, - ' મહારાજા રાણા સાહેબ ! ' તમારો સાળો મૃગિરાજ તો આપના પધારવાની વાતને જાણ્યો તો પણ નથી; માટે હવે કંઈપણ યુક્તિ આપ કૃપા કરીને કરો કે તેના કાન ઉઘડે. પ્રજા નાશી જાય છે, અને દિલ્હીનું સર્વસ્વ લૂટાઈ જાય છે; માટે આપ સત્વર તેને મળો, નહિ તો શાહ ઓચિંતો આવી છાપો મારશે, અને શરવીર ચ-હુઆણુ વિષયાસક્ત હાથીના સમાન પકડાઈ જશે. સમરસિંહે એક ચિઠ્ઠી લખી પોતાના પોપટને આપી, કે તે પોપટ જઈને પૃથિરાજના ખોળામાં નાખે. રાજ્ય ઘરમાં રહેલો પોપટ ધણીજ ચતુર હોતો; તેથી તે સમરસિંહની આ-પેલી ચિઠ્ઠી લઈને સંયુક્તાના મહેલમાં ગયો. તે સમય રાજા રાણી જળકીડ કરી રહેલાં હતાં. તેથી તે પોપટ થોડીવાર ઝરખા ઉપર બેઠો. ત્યાર પછી જ્યારે રાણી જળ વિહારથી તૃપ્ત થઈને બાહર નિકળી, અને વસ્ત્રાભૂષણ-આદિ બદ-લવા લાગી, ત્યારે તે ચતુર પોપટ સમરસિંહજીની આપેલી પત્રિકા પૃથિરાજને

આપી. રાણી દૂર હતી એટલામાં તો પૃથિરાજે ચીઠ્ઠી વાંચી લીધી. વિષય ભોગ પછી જે વૈરાગ્ય આવે છે, તે વૈરાગ્ય આ વખતે પૃથિરાજને આવેલો હતો; એટલામાં તે ચીઠ્ઠીમાં લખેલાં સમરસિંહજીનાં તીવ્રવચનોને વાંચીને તેને ભોગ ઉપર તિરસ્કાર છુટ્યો. સંયુક્તા પણ મુખના ભાવને જાણી મધ કે હવે આહું અવળું સમજાવી શકાય તેમ નથી તેથી સમયાનુસાર વચન બોલી કે,—જીવનહાર ! શું છે ? કેમ ઉદાસ જણાઓ છો ? ચીઠ્ઠીમાં કાંઈ ખરાબ ખબર તો નથી, આજ જે ત્રણ દીવસ થયા. સમરસિંહજી પધારેલ છે, પરંતુ મને કોઈએ પણ સમાચાર ન આપ્યા, કેવું અધેર ચાલે છે ? ’ રાજા ક્રોધયમાન થઈ ગયો. સિંહનું બાળક ગમે તે રીતે રોકી રાખવામાં આવે તો પણ મેઘની ગર્જના શ્રવણ થતાંની સાથેજ તે ક્રોધિત થઈ જાય છે, તેમાં કાંઈ પણ નવાઈ નથી. રાજા વચ્ચે પેહેરી તુરતજ બહાર નિકળ્યો, અને મહા ધામધૂમથી ઉત્સાહ પૂર્વક સમરસિંહજીના સન્મુખ ગયો. સમરસિંહજીએ તેને મળીને કેટલોક ઠપકો આપ્યો, પણ પૃથિરાજ વિનયપૂર્વક તે સાંભળી રહ્યો, અને ત્યાર પછી તે બંને વીરોએ શાહના સામે યુદ્ધ કરવાની તૈયારીનો આરંભ કર્યો. દિલ્લીમાં સમરસિંહજીનું પધારવું એ એક મહોત્સવ થઈ પડ્યો હતો; કારણ કે તેમનાજ પધારવાથી આજે બાર મહિને લોકોને પોતાના ધણીનાં દર્શનનો અલબ્યલાભ પ્રાપ્ત થયો હતો. પૃથિરાજ તથા સમરસિંહજી કચેરીમાં સાથે બેઠેલા નિરખી પ્રજાના આનંદની સીમા ન રહી,

રાજાની અવ્યવસ્થા, મુખ્ય મુખ્ય મનુષ્યોનું દિલ્લીમાંથી ચાલ્યું જવું અને શાહની ચડાઈ—આદિનું વૃત્તાંત શ્રવણ કરી સંયુક્તાને પણ ધણોજ પશ્ચાત્તાપ થયો. તેને પણ પોતાની અત્યાસક્તિને લીધે લજ્જા અને રાજ્યની દુર્દશાને માટે શોક થયો. થનાર ભાવિ મનુષ્યને બય દેખાડે છે, તે પ્રમાણેજ સંયુક્તાનું મન સતિ થવા તરફજ પ્રેરિત થવા લાગ્યું. રમ્ય પદાર્થો તેને અરમ્ય જણાવા લાગ્યા. તે રાત્રે પતિને મળ્યા છતાં પણ ઉદાસ રહેતી હતી. જો કે વીર પૃથિરાજ તેને પ્રસન્ન રાખવા માટે નાના પ્રકારનાં ચત્ત કરતો હતો; પરંતુ તે તો ચહુઆણુને રાજ્ય સંરક્ષણ માટે સમરસિંહજી સાથે રહીને શ્રમ કરવાનુંજ કહ્યા કરતી હતી. એક વખત મહારાણી ધમ્મનકુમારીની પાસે પણ સંયુક્તાએ રૂદ્ધ કરીને કહ્યું હતું કે—‘મોટી બહેન ! મારો વાંક નથી. રાજ્યની વ્યવસ્થા બરાબર રાખવામાં આપણે શું સમજીએ ? મેં તેમને અંતઃપુરમાં રોકી રાખ્યા નહતા. હું તો પુનઃ પુનઃ તેમને કહ્યા કરતી કે, તમે દરબારમાં પધારો, પરંતુ જે જનનાર છે, તે શી રીતે મટે ? હું તેના ઉપર અને તે મારા ઉપર એટલા બધા મોહિત થઈ ગયા હતા કે, અમોને

રાત દિવસનું પણ જાન નહતું. હાય ! હવે શું થશે ? શું હુંજ દિલ્હીની દુ-
ર્દશાનું કારણ થઈ ? મહારાણી ઇન્દિરાપ્રકાશને તેને નાનાપ્રકારે સમજાવી,
પરંતુ તેને જરા પણ ધિરજ ન મળી, તેનું મન શાંત થયું નહિ. તે જ્યારે
જ્યારે પૂછિરાજને મળતી ત્યારે ત્યારે 'યુદ્ધ માટે શું બંદોબસ્ત કર્યો ?'
એજ પૂછ્યા કરતી હતી. રાણી સંયુક્તાને અપરિમિત ખેદ થયો, પરંતુ તે
સર્વ હવે 'રાંડ્યા પછીના ડહાપણ' જેવું હતું. જાહ તો મોટી સેના લઈ
આમળ વધતો આસ્થોજ આવતો હતો.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

મહાયુદ્ધ-દિલીપતન.

આપસમેં ફૂટે કબૂ, કાહુકો મહો નહોત.

ચિ

તોડાધિપતિ મહારાણા શ્રી સમરસિંહજીની સાથે રહીને વીર પૃથિરાજે ભારતવર્ષના સમસ્ત રાજાઓને સહાયતા આપવા માટે વિનંતિ પત્ર મોકલ્યા. રજપૂતસ્તાન, મેવાડ, મારવાડ, કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્ર સાથે ગુજરાત-આદિના રાજા પોતપોતાની સેના

લઈને દિલીમાં આવ્યા. હિન્દુઓનું અગણિત સૈન્ય દિલીમાં એકત્ર થયું, પરંતુ તેમાં ખરેખરા શૂરવીરોની તો ન્યૂનતાજ હતી. આપસ આપસનાં યુદ્ધોમાં શૂરવીરો કામ આવી ગયા હતા, અને મુસલમાનોના સામે યુદ્ધ કરવાને માટે જે સેના અવશેષ રહી હતી, તે માત્ર નામનીજ હતી, એટલે કે તે યુદ્ધમાં પરાક્રમ દર્શાવી શકે તેવા નહતી, માત્ર હથિયાર પકડીને ઝોડાંરૂપે ઉભી રહેનારાજ યોદ્ધાઓ હતા. આ પ્રમાણે કેવળ શૂરવીરોનીજ ખોટ હતી, એમ નહતું પરંતુ યુદ્ધના માતા રથિયોની અને રાજનીતિને જાણવાવાળા પંડિતોની પણ ખોટ હતી. મિથ્યા વાર્તાલાપ કરનારા અને લોકડાની તલવારે રણમાં ધુમ્યાનો યશ લેવાની આકાંક્ષાવાળા રાજાઓ અને યોદ્ધાઓ પૃથિરાજના વાવઠા તળે એકત્ર થયા હતા. તે આવેલા રાજાઓ અને યોદ્ધાઓને છેક નિર્માલ્ય જોઈને મહારાણા સમરસિંહજી મનમાંને મનમાં દિલગીર થયા, પરંતુ કોઈની પાસે પોતાના મનનો ભેદ પ્રકટ કર્યોજ નહિ. તે તો મનમાં સમજીજ ગયા કે, હવે ભારતવર્ષમાં મ્હેંઓનો અધિકાર થશે એમ વિચાર કરી હૃષ્ય નિઃશ્વાસ મૂક્યો. અને તેણે પોતાના કલ્યાણકુવરને યુદ્ધમાં સામેલ કર્યો. અને પૃથિરાજ સમસ્ત રાજાઓને લઈને કાગર નદીના કિનારા સુધી શાહ સામે યુદ્ધ કરવાને આગળ વધ્યો, જ્યારે પૃથિરાજે યુદ્ધમાં જવા માટે સંયુક્તા પાસે વિદાયગીરી માગી, ત્યારે સંયુક્તા મનમાં બહુજ દુઃખ પામી, તેને મનમાં ચોકસ નિશ્ચય થઈ ગયો હતો કે, હવે રાજા યુદ્ધમાં વિજય મેળવીને પાછો આવશે નહિ. સંયુક્તાને ખિન્ન જોઈને પૃથિરાજે પોતાને રાત્રે જે સ્વપ્ન આવ્યું હતું, તે સંયુક્તાને કહી દેખાડ્યું કે, -પ્યારી! આજ રાત્રે

હું ભર જીવમાં હતો, તે સમય એક સ્વપ્નમાન રંભાએ અચાનક આવી-
ને મારો હાથ પકડ્યો. અને પછી તેણે તારા ઉપર ધસારો કર્યો. એટલે
તું તેના પંજામાંથી મુક્ત થવાને પરિશ્રમ કરી રહી હતી, એટલામાં તો
એક જખરો મદોન્મત બચંકર હાથી મારા ઉપર પડ્યો; એટલામાં તો
મારી ઉધ હડી ગઈ ! રંભા ને હાથી કાણુ જાણે ક્યાં જતાં રહ્યાં ! મારી
છાતી ધડકવા લાગી. અને મારા મુખમાંથી “હરહર” એ શબ્દોનો ઉચ્ચાર
થયો. આનું શું પરીણામ આવશે તેતો ધ્રુવ જાણે. કારણકે ધ્રુવની મ-
હનમતિ છે. તેના ધરતી કાઠને ગમ પડતી નથી. પૃથિરાજનાં આ વચનો
શ્રવણ કરી સંયુક્તા બોલી કે, મારા પ્રાણેશનો વિનય થાઓ. તેને યશ
પ્રાપ્ત થાઓ. અહો ચહુઆણ કુળબાણ ! કીર્તિ અને સુખનો જેટલો સ્વાદ
આપે અનુભવ્યો છે, તેટલો બીજો કાણુ અનુભવી શકે તેમ છે? મરણ એ
તો નકીજ છે અને તે કેવળ મનુષ્યને માટેજ છે એમ નથી, એતો દેવ-
તાઓ માટે પણ નિર્માણ થઈ ચુક્યું છે. જીનું વસ્ત્ર ત્યજી દેવાનું સર્વને મન
થાય છે, તેમ જાણે દેહ ત્યાગવાનું જીવને પણ મન થાય છે, પરંતુ ઈ-
જ્જત ભર જે મરણ થાય તે મરણ નથી પણ અમરપાણુંજ છે. આપ
સ્વપ્નના વિચારના પરિત્યાગ કરો. અને અનરવણુ તરફ જાને પોજો.
આપ આપની તીખી સમશેરથી શત્રુઓને કાપી નાખો, અને હું તો પર-
લોકમાં પણ આપનીજ અર્ધાગના થઈને રહીશ.

રાજાએ સ્વપ્નની વાત બાટ તથા ગુરને કહેતાં ગુરએ સ્વપ્નના નિ-
વારણુ માટે મંત્ર લખી આપ્યો. તે રાજાએ પોતાના મુકુટમાં રાખ્યો. દુધના
બે હજાર ઘડાથી સૂર્ય અને ચન્દ્રને તૃપ્ત કર્યા. દશે દિક્ષાગને દશ પાકા-
ઓનું બળિદાન આમ્રવામાં આવ્યું અને નૈવેદ્ય પણ કરવામાં આવ્યા. ગમે
તે રીતે બળિદાન-આદિ કરવામાં આવે, પણ તેથી બલિષ્ઠને કાંઈ ટાંખી
શકતુંજ નથી. જો મનુષ્યથી બલિષ્ઠને ફરવી શકાય તેમ હોત તો નજ,
શ્રી સમચન્દ્રજી અને પાંડવોને દુઃખ સહન કરવા સમયજ આવત નહિ.

अवश्यं भावि भावानां प्रतिकारो भवेद्यदि ।

प्रतिकर्तुं नन्निर्न नल राम युधिष्ठिराः ॥

જે સમય શાહજુદીન ધોરી સામે થવાંતી કેવા પ્રકારની યોજના કરવી
તે માટે વિચાર કરવા બ્યારે મોઢાઓ એકત્ર થયા, તે વેળાએ પૃથિરાજ
તો તેઓને વિચાર કરતા પડતા મૂકીને પોતાની પ્રાણપ્યારી સંયુક્તાને પો-
તાનો વિચાર જણાવવા ગયો, અને તે સમયે સંયુક્તાએ જે પ્રત્યુત્તર આ-
પેલો છે, તે ખચિત જાણુવા જોગ છે:—

‘શ્રીના વિચાર ઉપર આજ કાલના તરણો લક્ષ આપતા નથી. તેઓ જે એમજ સમજે છે કે શ્રીની સંમતિ તે કોણજ લીધો. દુનિયાની સમજનાં એમ છે કે, શ્રીની ખુદ પાનીએ છે’ તેથી જો તેના મુખ કમળમાંથી સત્ય વાણી નિકળે છે તો પણ તે તરફ કોઈ લક્ષ આપતું નથી. પણ શ્રી વગર તે દુનિયાં શું છે ? અર્થાત્ કાંઈ પણ નથી, કારણ કે શ્રીસદા-શિવજીના અગ્નિ સાથે અમે સંકીર્ણ રહીએ છીએ. ચોર પણ અમે છીએ અને પવિત્રમાં પવિત્ર પણ અમે શ્રીઓજ છીએ, અમારામાં સદ્ગુણ તથા દુર્ગુણ અને જ્ઞાન તથા અજ્ઞાન સર્વનો સમાવેશ છે. બણેલો યોગિપવેતા શાસ્ત્રદારથી ગ્રહોની ગતિ અને માર્ગનું ગણિત કરી શકે છે, પણ તે શ્રીઓનાં શાસ્ત્રથી તો કેવળ અજ્ઞાન છે. આ વાર્તા કાંઈ આધુનિક સમયની નથી, તે તો પ્રાચીન કાળથીજ ચાલી આવે છે. શ્રીઓના શાસ્ત્રના પારને કોઈ પણ પામ્યો નથી અને પામનાર પણ નથીજ. જેથી છેવટે નિરૂપાય થઈને એમ કહે છે કે શ્રીઓમાં ડહાપણજ નથી, પણ પુરૂષોએ નહી સમજવાનું છે કે તેમનાં દુઃખ અને સુખમાં શ્રીજ તેની ખરેખરી ભાગીદાર છે. આપ સૂર્યના મહેલ તરફ પધારો જો, ત્યારે પણ અમે તમારાથી દૂર રહેતીજ નથી. કુમા અને તુષાનાં પણ અને પુરુષીયા તનારી સાથે જાગ લઈએ છીએ. શ્રીઓ સરોવર છે અને પુરૂષ તે સરોવરના હસ છે. અમારી છાત્રીથી જો તમે અજાણ થાઓ, તો પછી કહો કે તમારામાં શી તાકાત છે ?”

લશ્કર એકત્ર થયા પછી અને છેલ્લાં દારણુ યુદ્ધમાં ભારતવર્ષનો પરાજય થયો, તે યુદ્ધ સમયે સંયુક્તાએ પોતાના પ્રાણેશ વીર પૃથિરાજને યુદ્ધ સમયે યોગ્ય એવાં કવચ અને હથિયાર-આદિ બાંધવા માંડ્યાં. તે વખતે તે કવચોની કડિયોને શોધવા લાગી પણ તે કડિયોજ તેને હાથ લાગી નહિ. કુધાતુરને જેમ સુવર્ણનો કટકો મળે છે, અને તે જેમ તેના સામું નિહાળી રહે છે, તેમ ચઢુઆણુના મુખ તરફ જોતી સંયુક્તા ચિત્રમાં આગ્રખેલાના સદ્રશ સ્તંભ બની ગઈ. યુદ્ધમાં જવાનાં નગારાંનો નાદ ચઢુઆણુને કાને પડ્યો, પણ તે નાદ સંયુક્તાને મરણાવસરનાં નગારાંના નાદ જેવો લાગ્યો. ‘દિલીના મોદાઓની સરદારી સેવા માટે ન્યારે પૃથિરાજે રજા માગી, ત્યારે સંયુક્તાએ પ્રતિજ્ઞા કરી કે હવેથી મારો આધાર માત્ર જળ ઉપરજ રહેશે. અને તે પુનઃ મનમાં બોલી કે આપનું દર્શન હવે મને સૂર્યના મહેલમાં થશે, પણ હવે દિલીનાં થશે નહિ. એમ બોલી મૌન્ય થઈ ગઈ. ત્યાર પછી પૃથિરાજ મહારાણી ધનકુમારીની રજા સેવા જતાં મહારાણીએ કહ્યું કે—હે પ્રાણુ-નાથ ! આપને હું અહિંથી વિદાયગીરી આપું છું; પરંતુ આપ નહી સમ-

જાને કે અપ્સરાઓનાં સમીપમાં આપ પોહોચશો, તે પેહેલાંજ હું આપની સેવામાં આવી પોહોંચીશ.' રાજા ખિન્નચિત્ત થઈને રણવાસમાંથી નિકળ્યો, અને મહા ધામધૂમથી રણ દુંદુભી વગડાવતા રજપૂતો સૈન્યસહ ઘનુના સન્મુખ જવાને માટે દિલીપી ઉપડ્યા.

પૃથિરાજના ચોસઠ સરદારોમાંથી કેવળ ત્રણ સરદારોજ આજ તેની સાથે હતા. ત્રણમાં એક ચન્દ ખારોટ, બીજો રામગુર પુરોહિત અને ત્રીજો ચામુંડરાય હતો. શાહની સામે યુદ્ધ કરવાને માટે જ્યારે બળવાન ચામુંડરાયને બંધી-ખાનામાંથી બોલાવવામાં આવ્યો, ત્યારે ચામુંડરાયે, મહારાણા સમરસિંહજી પાસે આવીને કહ્યું કે, - 'રાજન્ ! હાથમાં લોટું પકડવાના મેં સોગન ખાધા છે, તો હવે હું યુદ્ધમાં સાથે આવીશ તો લેથી શું ફાયદો થવાનો છે, અને બંધીખાનામાં રહીશ તો શું નુકશાન થવાનું છે ?' આવાં તેનાં વચન શ્રવણ કરી તેના બળના જ્ઞાતા મહા વિચક્ષણ રાણા સમરસિંહજીએ તેને કહ્યું કે, - 'આ સમય ગદ્ ગુજરી વાતને પાછી તાજી કરવાનો વખત નથી. તમારે તો સમસ્ત ભારતવર્ષને માટે યુદ્ધમાં આવવું એજ યોગ્ય છે; માટે તમારે તો મારી સાથે આવવુંજ પડશે.' ચામુંડરાયે કહ્યું કે, - 'હું કેવળ લોહા વગરનુંજ ધનુષ લાઈશ. એમ કહી તે બળવાન ચામુંડરાય યુદ્ધમાં સંયુક્ત થયો; તો પણ 'પોતાની સાથે કોઈપણ નથી' એવો વિચાર કરી પૃથિરાજ દિલગીર થયો. અને પ્રથમનાં સંહારક યુદ્ધને માટે પશ્ચાતાપ કરવા લાગ્યો. તેનું સઘળું સાહસ જતું રહ્યું; અને ઉદાસ ચિત્તથી આગળ થઈ દૂર કરી દાગર નદીના કિનારે ઉપર મુકામ કર્યો.

શાહ પણ યુદ્ધાર્થે તૈયાર થઈનેજ ઉભો હતો. પેહેલે દિવસે યુદ્ધનો આરંભ થયો, અને ગુજરાતના ઇલદૂર્ગ વાળા પડિદાર રાજાએ મહાભારી પરાક્રમ કર્યું. મુસલમાનો તેના પરાક્રમપણાને ધણીજ મુશ્કેલીથી રોકી-શક્યા હતા; છતાં પણ યોગ્ય સહાયતા ન મળવાથી પડિદાર રાજા સૂર્યાસ્ત થતાં થતાં તો રણભૂમીમાં માર્યો ગયો. અને મુસલમાનો વિજયના વાજાં વગડાવતા વગડાવતા પોતાની છાવણીમાં ગયા. રાત્રે મહારાણા સમરસિંહજીએ તથા પૃથિરાજે મળીને પોતાનાં મનુષ્યોની ગણના કરી, તો અરધો અરધ માણસ એહું જણાયું. બીજે દિવસે સમરસિંહજીએ પોતે રણાધિપત્ય લીધું, અને આખી રાત્રી જુદા જુદા રજપૂત રાજાઓને બોલાવી બોલાવીને યુદ્ધાર્થે મથા-યોગ્ય સૂચનાઓ આપી. પૃથિરાજે આયોના વિજયાર્થે દેવીને બળદાનદેવાનો વિચાર કરી ચન્દ ખારોટને પાસેના ગામનાં શ્રી કાલિકાજીના મંદિરમાં મોકલ્યો, ત્યાંથી તે પાછો આવ્યોજ નહીં. પૃથિરાજ રાસાના અગ્રભાગમાં

તેનું કારણ લખેલું છે કે, ચન્દ બળીદાન દેવાને માટે દેવીના મંદિરમાં ગયો; પરંતુ મંદિરમાં જતાંની સાથેજ મંદિરનાં દ્વાર બંધ થઇ ગયાં. ચંદે મંદિરમાંને મંદિરમાંજ પૃથિરાજ રાસો લખવા માંડ્યો, અને જ્યારે તે પુસ્તક લખાઇને પૂર્ણ થઇ ગયું, ત્યારે દેવીનાં મંદિરનાં દ્વાર ઉઘડ્યાં. આ વાર્તાને આજના વાચકો સહ માનશે નહીં. અસ્તુ ગમે તે હો; પરંતુ ચન્દ પાછો ન ફર્યો તે વાર્તા તો સત્યજ છે. બીજે દિવસે માહારાણા સમરસિંહજીએ રણભૂમીને ગળવી મૂકી. અને ગંધ્યાદન થતાં થતાં તો હજારો મુસલમાનો તેની સેના આગળ કપાઇ ગયા; પરંતુ હિંદુઓની દુર્દશા થનાર હતી, તેને મિથ્યા કોણ કરી શકે તેમ હતું? હાહુલીરાયે એક યુક્તિ બતાવી, તેનો આશ્રય લઇને તાતારખાં તેની સામે ગયો, અને એકજ બાલાથી રાણાના હૃદયને ધાયલ દેયું. પૃથિરાજનો ભાણેજ દહ્યાણકુવર પોતાના પિતા સમરસિંહજીની પાસે અમ્માડીમાં બેઠો હતો. બાળ કલ્યાણકુવરે પોતાના પિતાશ્રીનું પૈર લેવાને માટે એકજ તીર મારી તાતારખાંને તેની અમ્માડીમાંથી પાડી નાંખ્યો, એટલામાં તો રૂધીર વહેવાને લીધે સમરસિંહજી પણ મૂચ્છા પામી પડી ગયા, અને એકજનુની મુસલમાને પિતાને પકડી રાખેલા કુવર દહ્યાણસિંહનું મસ્તક કાપી નાખ્યું. હિંદુસેનામાં હાહાકાર થઇ રહ્યો. રાણો અને લેનો કુવર બંને માર્યા ગયા. સમરસિંહના સંબંધમાં મહાકવિ ચંદે રાસામાં આ પ્રમાણે વર્ણન કરેલું છે. 'લશ્કરમાં રાણો યુલિસિસ' સદૃશ હતો, એવું બાટવું વર્ણન છે. યુદ્ધમાં બહાદુર, ઠંડા મીઝજનો તથા ચતુર, મંત્રમાં દીર્ઘદર્શી, ડહો તથા વસ્તા,' સર્વ સમયે શુદ્ધ મનનો, અને સખ્ય હતો. પોતાના સરદારોને અતિ પ્રિય અને ચઢુઆણના સામંતો તરફથી પણ પુષ્કળ માન પામતો હતો. લશ્કર જ્યારે ઉપડતું ત્યારે શકુન અપશકુનનો ખુલાસો કરવામાં કોઇ પણ શકુનદર્શી અથવા તો બાટ એનાથી ચડતોજ નહિ. રણક્ષેત્રમાં લશ્કરની દુકડીઓને યુદ્ધનાં પોશાક પેહેરાવી તૈયાર કરવામાં એનાથી કોઇ પણ ઉત્તમ ન હતો. એના ઘોડાને એનાથી ઉત્તમ રીતે કોઇ પણ ચલાવી શકતોજ નહિ; તેમ એનું તીર કામઠું પણ એનાથી સરસ રીતે કોઇ પણ વાપરી શકતુંજ નહિ. શુદ્ધ પ્રસંગે જ્યારે જ્યારે સમય પ્રાપ્ત થતો, ત્યારે ત્યારે મુખ્યત્વે સરદારો તેનાજ મુકામે આવતા અને તેનાં અપૂર્વ વફૂતથી

૧ હમિર કૃત 'હલિયડ નામનું કાવ્ય કે જેની વાર્તા શ્રીરામાયણ સાથે મળતી આવે છે. તેમાં કહેવા પ્રમાણે આ પુરુષ ટૂંકાનાં યુદ્ધ સમય ત્રીસ દેશનો એક નામાંકિત વીર હતો. એજ કવિનાં રચેલાં 'ચાડીસી' નામના કાવ્યમાં આ પુરુષ નાં આશ્ચર્યકારક પરાક્રમોનું આખેદુળ વર્ણન આપેલું છે.

આનંદ પામતા હતા, અને તે દ્વારા તેઓને યુદ્ધવિધાનું ઉત્તમ પ્રકારનું શિક્ષણ મળતું હતું. ચંદ બાટ કળસ કરે છે કે, રાજ્યનીતિમાં તો તે એકોએ હતો; કારણકે તેના આપેલા દાખલાજ ધમ્મા ખરા ચંદે રાસામાં લખેલા છે. નીતિ વિષે તથા એકચીઓની વર્તણૂકના નિયમો બાબત તથા પ્રધાન કેવા પસંદ કરવા, તે બાબત તથા દૈવિક અને લૌકિક તેનાં પણ મુખ્યત્વે આર્ય રાજ્યોના ધર્મ બાબત તેણે જે જે ઉત્તમોત્તમ ફલીલો આપી છે, તે સર્વ રાસામાં ચિત્તોડાધિપતિ ચતુર રાણાના મુખનીજ છે.

સમરસિંહજી અને તેના કુંવર બંને વીરગતિને પામવાથી પૃથિરાજ બહુજ દિલગીર થયો, અને સેના પણ રણબૂમિથી નિવૃત્ત મઠ. હવે વિજયની આશા જતી રહી. જે મનુષ્યો અવશેષ રહેલાં હતાં, તેને પૃથિરાજે કેસરીઆ વાધા પેહેરાની પોતે પણ મરણીઓ-કેસરીઓ રજપૂત બન્યો. ચામુંડરાય તેની સામે હાથીના ઉપર બેઠો નહિ. ત્રિજે દિવસે પ્રભાતે 'હરહર મહાદેવ' બોલતા રજપૂતો મારવું યા મરવું એવા એકસ નિશ્ચય ઉપર આવી જઈને રણબૂમીમાં ગયા. શાહાપુદીન ધોરી તથા હાહુલીરાય સેનાના સંમુખ આવ્યા. હાહુલીરાયને સંમુખ ગિહાળીને પૃથિરાજને ક્રોધ ભપકી ઉઠ્યો, અને તેને તેણે કઠોર વચન પ્રહાર કરીને પોતાની સામે બોલાવ્યો. તે સમય બળવાન ચામુંડરાયે, પૃથિરાજને અટકાવ્યો; પરંતુ આ સમય પૃથિરાજ કોઈની પણ દરકાર કરે કે સાંભળે તેવી સ્થિતિમાં નહતો. પૃથિરાજે તો તુરત ચંદના પુત્રને હાહુલીરાયની સેના ઉપર સપ્ત વ્રસારો કરવાની આજ્ઞા આપી, અને ચામુંડરાયને કહ્યું કે, 'ચામુંડરાય ! તમારે એકજ તીરનો ઉપયોગ કરવાનો છે, તે એક તીરનો ઉપયોગ દુષ્ટ નીચ હાહુલીરાયના ઉપર કરી તે નરાધમ દેશદ્રોહીને મારી દટિથી દૂર કરો ! ચામુંડરાયે કહ્યું કે, 'મહારાજ ! શાહના ઉપર મને એક તીરનો ઉપયોગ કરવાની આજ્ઞા આપો. ઇશ્વર કરશે તો માફ બાણ પણ સરળ થશે, અને આપોના ઉપર લટકી રહેલું નાશકારક વાદળ મારા એકજ તીરથી ઉતરી જશે. હાહુલીરાય અંતે હિંદુ છે, આપણોજ માણસ છે, અને જય થશે, તો આપનેજ યશ મળશે; મારે આ સમય દેવનો પરિભ્રમ કરો. માફ બાલા વગરનું તીર પણ જેને ભાગશે, તેનાં તો અવશ્ય પ્રાણજ ભેશે, એ આપ નહીં સમજાવો. અને આ ખરેખરા અણીના સમયે મને શાહનેજ મારવાની આજ્ઞા આપો. દુરામદનો ભાગ કરો. આ પ્રમાણે ચામુંડરાયે પણ સમજાવ્યા હતાં પણ બાવી બળવાન હોવાથી પૃથિરાજ એકનો બે થયોજ નહિ; અર્થાત્ તે સમજ્યોજ નહિ; કારણ કે તે દેવથી મરાધ ગયો હતો, તેથી તેણે તો ચામુંડરાયને હાહુલીરાયના ઉપર

જ તીર ફેંકવાનો આગ્રહ કર્યો; એટલે વીર ચામુન્ડરાયે પણ સન્મુખ વચનને માન્ય કરી હાહુશીરાયના ઉપર તીર ફેંક્યું. તે તીરમાં ભોખંડ ન હતું છતાં પણ તેણે હાહુશીરાયનાં પ્રાણ લીધાં. અને ખીજી પળે શાહે તીર મારી ચામુન્ડરાયને તેના મિત્રની પાછળજ મોકલ્યો. રણભૂમિમાંથી હાહુશીરાય અને ચામુન્ડરાયનું નામ જતું રહ્યું. લડાઈ બહુજ બયંકર થઈ, અને રત્નપૂતોએ પૃથિરાજના સન્મુખ મહાબયંકર પરાક્રમ કરી રૂધીરની નદી વહેવડાવી. એક મુસલમાન સરદારે પોતાની ઘોડી આગળ વધારી પૃથિરાજના હાથોની સુંઢ કાપી નાખી; એટલામાં તો એક બહાદૂર રત્નપૂતે શાહના હાથોને મારી નાખ્યો; એટલે બન્ને રાજા પગેપાળા રણમાં ધૂમવા લાગ્યા. તેઓએ વાહનની પણ ઇચ્છા ન કરી, અને તે સમય પણ સવારી માટેનો ન હતો. બન્નેની એનાનાં માથુસો ઘટી ગયાં હતાં. સારાસારા લડાયાઓ યુદ્ધભૂમિમાં માર્યા ગયા હતા. રત્નપૂતોની હાલત કેવળ બયાનક થઈ રહી હતી; છતાં પણ તે રણમત્ત થઈ ગયા હતા, અને મુસલમાનો જયનું અવલોકન કર હતા, અને વીર પુરૂષો તો વિમાનોપર ચડીચડીને અપ્સરાઓને ત્યાં જવ આતુર થઈ રહેલા હતા. આ સમય ચન્દનો પુત્ર પૃથિરાજની સેવામાં પૃથિરાજ વીરરસમાં નિમગ્ન થઈ રહેલો હતો, તે તો નિશાન માંડ્યા કાન પર્યંત ધનુષની કમાન ખેંચીને શત્રુના ઉપર બાણની વૃષ્ટિ કરી હતો; એટલામાં શાહને સમીપમાં આવેલો જોઈને ચંદના પુત્રે પૃથિરાજ કહ્યું કે,—મહારાજ ! શાહ આપના સન્મુખ આવેલો છે, માટે હવે એના ઉપર નીશાન માંડી તીર મારો. આપણું પ્રતાપી બાણ વ્યર્થ જશે નહિ. અને શ્રીમાતાજીના પ્રતાપથી આર્યનું કૃપનું વહાણ બચી જશે ! નાના બારોટનાં વચનને શ્રવણ કરી પૃથિરાજે શાહના સન્મુખ જોયું, અને બાં આપેલું અગ્નિની શિખા સદૃશ ચક્રચક્રનું તીર કમાન ઉપર ચમક્યું. પા ઉપર ખસી જઈને ચન્દના પુત્રે પુનઃ શાહના સામી આંગળી કરી; એટલે પૃથિરાજ પોતાના શત્રુના ઉપર લક્ષ બાંધી પૂર્ણ ક્રોધથી કમાન ખેંચી; પરંતુ શાહન મોટાં આયુષે અને આર્યોનાં હૃતબાગ્યે કમાન બાગી ગઈ, અને તીર હાથમ રહી ગયું, અને તાંત તથા કમાન ટૂટીને નિચે પડી ગયાં. પૃથિરાજ આ બનાવથી સ્તબ્ધ બની ચિત્રમાં આગખેડાના સદૃશ ઉભો રહ્યો; એટલામાં ચંદના પુત્રે અશ્વસોસ કરી કપાળમાં હાથ મારી કહ્યું કે:—

દુહો.

દિનં પલટ્યો પલટી ઘડી, પલટી હૃદય કવાન :

પિથ્થલ ! પહી પારલું, દિન પલટ્યો ચૌશન ॥

વીર પૃથિરાજ નિરાશ થઈ ગયો, અને તેણે દેવની કૂર દૃષ્ટિ પોતાના સન્મુખ ઉભેલી જોઈ, અને તે મનમાં ને મનમાં ખેદ કરતો ખોદ્યો કે, માણસ માત્રના મદની અવધી છે. અર્જુનનો સર્વત્ર જય થતો હતો, અને તેને ગાંડીવ ધનુષે કદિ પણ નિરાશ ક્યો ન હતો, છતાં પણ બીસોના સામે ગાંડીવનું કાંઈ પણ આદ્યું નહિ. અને મહાભારતના દારણ યુદ્ધમાં વીરહાક વગડાવનાર પાર્થને ગુજરાતના બીસોએ લૂંટી લીધો, ત્યારે મારા જેવાને આ રીતે અને તો તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ? મારી ચડતી કળા હવે ક્ષીણ થતી જાય છે. મારા પ્રતાપનો સૂર્ય પશ્ચિમ સમુદ્રમાં પૃથિવીના ઉપર નિસ્તેજ થઈ આસ્થ થઈ રહ્યો છે, તો હવે શોક કરવાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી ! ! આ પૃથિવી કોઈની પણ અધ નથી, અને યવાની પણ નથી, તો પછી મારી શી રીતે અધ શકે તેમ છે ? શ્રીરામચન્દ્રજી, રાવણ અને પાંડવો સદૃશ પણ પૃથિવીનો પરિત્યાગ કરીને આસ્થા ગયા છે, તો તું પૃથિરાજ ! શામાટે શોક કરે છે ? ક્ષત્રિયો માટે આ સર્વોત્તમ પ્રસંગ છે. તારા વીર મિત્રો તારા સન્મુખજ શરીરનો ત્યાગ કરી સ્વર્ગનાં પગથીયાં ઉપર ચડી ગયા છે, તો હવે તારે પાછળ રહેવું ઉચિત નથી. તેં તારું કર્તવ્ય કર્યું છે, અને જીવનના સાર્યકરૂપ ભોમ ભોગવવામાં ન્યૂનતા રાખી નથી. ધર્માચરણમાં તું નિષ્ફળ થયો છે; માટે તારે પોતાના જીવનની આ રણયત્રમાં આહૂતિ આપવી એજ ઉત્તમ ધર્મ છે. ક્ષત્રિયોને તો વીર શય્યામાં શયન કરવાના સમાન એક પણ ખીજું સુખ નથી, અને શત્રુઓને હસાવવાના સરખી ક્ષત્રિયોની અધમાવસ્થા પણ ખીજી એકે નથી; માટે ભાગેલી કમાનનો શોક ન કરતાં સૂર્ય ભોકને બેઢીને તેનાથી પાર જવાનો માર્ગ મહણ કર ! પૃથિરાજને આ પ્રમાણે વિચાર કરી કાળની જીહવાના સમાન તલવાર કે જે પોતાની કમરે લટકતી હતી, તે મ્યાનમાંથી કાઢી, અને ક્રોધ પામેલ પ્રિયલક્ષ્મી સિંહના સમાન શત્રુઓનાં ક્ષેત્રજીઓને બચબીત કરી નાખે, એવો સિંહનાદ કરી પોતાનો પગ આગળ વધાર્યો. અને સૈરંધ્રી જાણીને કૈયોકિય બીમની સોડમાં બરાયો હતો, તેમ સુસલમાન ભોકોને પણ જેવું જોઈએ તેવુંજ પૃથિરાજ તરફથી માન મળ્યું. યુદ્ધ પ્રથમના સદૃશજ પુનઃ દારણ આદ્યું, પણ અંત આવ્યો નહિ. ભગવાન સૂર્યનારાયણ આ બચકર લડાઈથી કંટાળી, પોતાના બકતોનું દુઃખ નિહાળી કષ્ટ પામી પશ્ચિમ દિશા તરફથી લાલચોળ મોઢું કરીને આસ્થા ગયા; પૃથિવી ઉપર અધિકારની સત્તા પ્રમળ થવા લાગી. પક્ષીઓ પોતપોતાના માળામાં જવા લાગ્યાં. તારાઓ એક પછી એક પોતાનું સુખ દર્શાવવા લાગ્યા. કમળનાં પુષ્પ ખીડાઈ ગયાં.

લડનારાઓથી એક બીજાનું મુખ જોઇ શકાતું નહતું, જેથી પગથોડે પોતાનો તેનું પણ કોઇને જ્ઞાન નહતું; એટલામાં તો ચંદ્રોદય થતાં પ્રકાશ થયો; પરંતુ યુદ્ધ કરવાનું સામર્થ્ય ઉભયપક્ષમાં આ સમય નહતું, તેથી તેઓ પોતા-પોતાની છાવણીમાં પાછા ગયા. રાત્રી અજવાળી હતી. તેથી જમીન ઉપર તે વખતે મહા ભયંકર દેખાવ દૃષ્ટિએ પડતો હતો. મોટા મેદાન ઉપર હજારો શરવીરો વિકાળ મુખવાળા મુએલા પડ્યા હતા. ધાયસો ચીસાચીસ પાડી રહ્યા હતા. લોહીની તો નદી ચાલી રહી હતી. આ સમય સર્વત્ર શાંત હતું. લશ્કરમાંથી કોઈ પણ મોટો અવાજ આવતો નહતો. એટલાં બધાં માણસો જો કે એકએકનો પ્રાણુ સેવાને એકત્ર થયાં હતાં, તેઓ આ રાત્રિના ભયંકર દેખાવથી ડરીને, મોત તેઓની પાસેજ ફર્યા કરતું હતું, તેથી બીહીને તથા આવી શાંત રાત્રીના સમયે અવાજ કરવાથી રાત્રીના દેવોને કદાપિ ઉપદ્રવ થાય, તો તે યોગ્ય ન કહેવાય, એમ ધારીને સર્વે મૌન્ય રહેલા હતા. માત્ર કંસારી જોડ્યા કરતી હતી. તથા શિયાળવાંઓ બૂમાબૂમ પાડી રહેલાં હતાં. રજપૂત લશ્કરમાં મહાભારતની વાત થઇ રહી હતી, તેમાં પણ મૂખ્યત્વે કરીને બીમનાં ભયંકર પરાક્રમેની વાત સાંભળવાથી વીર પૃથિરાજનું લોહી ઉકળી આવ્યું હતું. પ્રભાત થતાં યુદ્ધ શરૂ થયું અને કાપણી કરનારા એ-હુતો દાતરડાંવડે જેમ અનાજ કાપેછે, તે પ્રમાણે પૃથિરાજની તલવારથી યવનો કપાવા લાગ્યા, અને બહાદૂર રજપૂતો પણ પૃથિરાજને દારણુ યુદ્ધ કરતો નિરખી તેઓ પણ મરણીઆ થઇને યુદ્ધ કરી રહેલા હતા, અને એવો લો બાણનો મારો ચલાવ્યો કે, યવન સિપાઇઓની હાર તુટતાં તેઓ આશ્ચર્ય પામી ઉભા રહ્યા, અને આગળ વધવાની તેઓમાં હિમ્મતજ રહી નહિ. શાહે તેઓની હિમ્મત જાગૃત કરવાને ધણી મહેનત કરી તેઓને સમજાવ્યા પણ રજપૂતોના સમ્પત સપાટાથી સુસલામાનોને એવી તો દહેશત ભરાઇ ગઇ અને તે એવા તો વિસ્મિત થઇ ગયા કે, આટલાં થોડા રજપૂત સૈન્યની આ હિમ્મત શી ? આ તેનું પરાક્રમ શું ? ! એમ વિચાર કરતા જડભરત સદશ ઉભાજ રહ્યા, અને પછી શાહના સમ્પત હુકમથી યવન સૈન્યે પુનઃ ધસારો કર્યો, પણ તે તેનો પરિશ્રમ પૃથિરાજે ત્વરાથી વ્યર્થ કરી નાખ્યો. વીર પૃથિરાજે યવનોને ધસારો કરતા નિરખી આવેશથી આગળ વધી ધણાકને કાપી નાખ્યા. પૃથિરાજે તે સમય પોતાનાં લશ્કર સાથે બહુરૂપી અથવા ભૂત હોય તે પ્રમાણે યુદ્ધમાં ચારેકોર દેખાવ આપવા માંડ્યો; તે મનમાં સંમજી ગયો હતો કે, શાહ જે ઉમેદથી આવેસો છે, તે સિદ્ધ કર્યા વગર આ સમય પાછો જવાનો નથી, એવી પૃથિરાજને આ સમય પૂરું

પ્રતીતિ થઇ ગઇ હતી. તેથી પૃથિરાજે મારવું યા મરવું એવો દૃઢ નિશ્ચય કરીને એવું તો યુદ્ધ કર્યું કે, યવનસેના પૃથિરાજના ધસારા સામે ટકી શકી નહિ. પૃથિરાજની સમરોરના સપાટામાં જે આવ્યું, તેના તો એજ કટકા થવા માંડ્યા. પૃથિરાજમાં તે સમય દયાનો જરા પણ અંશ જણાતો નહતો. મુસલમાનો પણ અસ્લાહ અકબરની ખુમ પાડી દારણુ યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા, તેમજ આર્યવીરો પણ 'હરહર મહાદેવ' નો પોકાર કરી આવેશથી લડતા હતા. તે સમય ધણોજ ભયંકર હતો. ઉભય ભસ્કરના મારો, કાપો, પકડો, ખાંધો આ અવાજથી રણભૂમી ગાળી રહી હતી, અને તેનો પડછદો પડતો હતો. પાછળથી મરતાં અને ધાયલ થતાં માણસો રક્ત કરતાં હતાં, તથા દરદને લીધે ચીસાચીસ પાડતાં હતાં, તે આ મોટા અવાજમાં ધીમું ધીમું સંભળાતું હતું. તે સમય પવાતું પણ સખ્ત તોડાન હતું તેને લીધે જાડોના હાલવાથી પણ ધણો અવાજ થતો હતો. વનમાં જાડની ડાળીઓ ભાંગી પડતી તેના કડાકા અવલેન્દ્રિય ઉપર આવતા હતા. સુદાં પાદડાં ચારે તરફ ઉડતાં હતાં તેનો ખડખડાટ થઇ રહ્યો હતો, અને ધૂળ, પાંદડાં તથા ખીજ હઠકી વસ્તુઓ વંદોગિયામાં ધસડાઇને ઉપર જતી હતી, તેથી હવા સધળી કચરાથી પૂર્ણ થઇ ગઇ હતી. ત્યાં વિવેકબુદ્ધિવાળા મનુષ્યો કે જેઓને ખરૂંમોટું સમજવાની શક્તિ ધ્રુવે બહેલી છે, જેઓની વચ્ચે કેટલી કે તરેહનો સંબંધ રહેતો છે, તથા જેઓએ એકબીજાને પોતાના ભાઈઓ જેવા ગણવા બેઠાં, એવો જગત્ કર્તોનો નિયમ છે, એવાં મનુષ્યો એક એકનો જીવ બેજાને દરણુ યુદ્ધ કરી રહેલા હતા, તેઓ સઘળામાં જાણે ભૂત ભરાયું હોય એમ જણાતું હતું. તેઓના મનમાં એક મોટું તોડાન થઈ રહ્યું હતું, અને સઘળા સારા ગુણો તથા વૃત્તિઓ દબાઈ જઈને તેઓને સ્થળે માણસના ધણામાં ધણા દુષ્ટ તથા નાશકારક વિકારો પ્રમાણ થઇ ગયા હતા. તેઓમાંથી હમણાં મનુષ્યત્વપણું કોણ જાણે ક્યાં પત્તાયન કરી મળ્યું હતું? દરિયામાં ભારે તોડાનની વખતે જેમ મોટા પહાડ જેવા મોજા અગ્રગાય છે, અથવા તો જેમ આકાશમાં જેસવાળા પવનથી ઘસડાતાં એ વાદળાં સામસામા આવી મળેછે, તેમ પૃથિરાજ અને શાહનું એ-એ અકે-ફતે ભેટી રહેલું હતું. તેઓ હેઠ સમીપમાં આવી ગયેલા હોવાથી તીરકામાં કેવળ નકામાં થઈ પડ્યાં હતાં તેઓ ભાલા, તરવાર અને વખતે ખંજર તથા કટાર-વિગરે ઢુંકા હથિયારોથી લડતા હતા. અકેફના ઉપર દયા લાવીને પ્રાણુ ઉગારવાના જાણે તેઓએ પોતાના ઇષ્ટદેવના સોગન ખાધા હોય એમ જણાતું હતું. મારવું અને મરવું એજ વાત મનમાં રાખીને તેઓ દારણુ યુદ્ધ કરી રહેલા

હતા. 'અસ્લાહ અકબર' એક તરફથી તે 'હર હર મહાદેવ' બીજી તરફથી
 ચારવાર સંભળાતા હતા, તરવાર અને બાલા-આદિના ખડખડાટ આડે કાને
 ઠાંઈ પણ સંભળાતું નહતું. સેંકડો માણસો ધાસની પેડે કંપાઈ જતાં હતાં
 તે કરતાં પણ વિશેષ માણસો ધાયજ થઈને પડતાં હતાં તેઓ તેમના સોળ-
 તીના પગ તળે હુંદાઈ જતાં હતાં અને તેઓ પડ્યાં પડ્યાં બરાડા પાડી
 રહેલાં હતાં. આ પ્રમાણે મારામારી તથા કાપાકાપી તથા કલાક સુધી ચાલી,
 પણ બેમાંથી કોઈએ પાછી પાની કરી નહિ. રણભૂમિમાં લોહીની નીકો
 વહેતી હતી. કેટલેક સ્થળે તો રૂધિરનાં ખાખોચીયાં બરાઈ ગયાં હતાં. સામ-
 સામાં બેય લશ્કર વાઘ અથવા વરનાં ટોળાંની પેડે ગુસ્સાથી તથા કૂરપ-
 જુાથી લડતાં હતાં. ઉભય તરફનાં મરી ગયેલાં માણસો નિરનિરાળે સ્થળે
 નિરનિરાળી રીતે જમીનના ઉપર પડેલાં હતાં. કેટલાકનાં મ્હોં વીકાસેલાં
 હતાં, કેટલાકની આંખો ઉઘાડીજ રહી ગઈ હતી. કેટલાકની મુખાકૃતિ
 તેમના મરણ સમયના સંકટને લીધે વિકાળ થઈ ગયલી હતી, કેટલાકનાં
 અવયવો કપાઈને છોટે પડ્યાં હતાં અને કેટલાકનાં તો મસ્તક વગરનાં ધડ
 રજાગનાં હતાં, તેજ સ્થિતિમાં ધાયજ થમલા મનુષ્યો જમીન ઉપર ટળવળતા
 હતા. તેઓની ચાકરી કરનાર કોઈ પણ નહતું. એટલે તે બિચારા પોકેપોક
 મૂકીને રહન કરતા હતા, અને આવી દુઃખદાયક અવસ્થામાંથી પરમકૃપાળુ
 પરમેશ્વર તેઓને ત્વરાથી આ પાર કે પેલે પાર લાવે, એ માટે તેઓ પોતા-
 પોતાના છાંટદેવની સ્તુતિ કરતા હતા. કેટલાક આવી પોતાની અધમાવસ્થા
 થઈ પડનાં પોતાનાં માખાપનું સ્મરણ કરતા હતા. યુદ્ધ કરવામાં શૌર્ય લાવ-
 વાને ઉભય તરફથી રણવાદિત્રો વાગી રહેલાં હતાં. પુનઃ મુસલમાનોએ
 ધસારો કર્યો, પણ પૃથિરાજ એવો બાયલો નહતો કે, તે તેના સપ્ત ધસારથી
 એકદમ હારી જાય. રજપૂતોએ ઘણીજ ધીરજથી લડાઈ કરી મુસલમાનોને
 પાછા હાલવ્યા. રજપૂતોના ઘોડાઓ હણુહણુટી કરી રહેલા હતા, અને
 તેઓમાં પુનઃ બરાઈ ગયું હતું, તથા ઘણો શોરબકાર થઈ રહેતો હતો.
 મુસલમાનો પણ પાછા ન હતાં હિંદુઓની હારને તોડવા પુષ્કળ પરિશ્રમ
 કરી રહેલા હતા. તેઓએ પુનઃ ધણુજ જોરથી ધસારો કર્યો, પણ આર્ય-
 વીરો એક પત્થરના કોટની પેડે ઉભા રહ્યા હતા. તેઓને બેદીને મુસલ-
 માનોથી પાર જવાયુંજ નહિ. તીરથી વાઝા છતાંય અયું. તલવારનો ચમ-
 કાટ થઈ રહ્યો, અને તેઓ જ્યારે એક એકની સાથે અથડાતી, ત્યારે નિયુ-
 તના સદૃશ અમહારા થતા હતા. બાલા લશ્કરમાં ઉછળતા હતા, અને પ્રત્યેક
 સ્થળે કેટલાક નિર્ભંગી મનુષ્યો પૃથિવ ઉપર પડતા હતા. લડાઈની મડખડાટ,

મરતાં માણસોની ગીસ તથા લાયકો રગદોળાઈ જતા હતા, અને તેઓ ખૂબ પાડવા હતા. તેથી તે જગ્યા ખરેખર બપંકર જણાતી હતી. યુદ્ધ દારણુ થઈ રહેલું હતું. આકાશમાં ગીધ, સગડી અને કાગડો ધણુ આનંદમાં ઉડતા હતા, અને યોડીવાર પછી એક મોટી ઉન્નણી તેઓને મળશે, એવી તેઓને પૂર્ણ પ્રતીતિ હતી. લોહીની નદી ત્યાં વહેવા લાગી. યુદ્ધાઓની વીર-હાકથી રણભૂમી ગાજી રહેલી હતી. રજપૂતો પ્રથમ જોડે નિરાશ બધા જણાતા હતા; તો પણ આ પ્રસંગે તેઓએ સિંહ સદૃશ પરાક્રમ કર્યું. તેઓએ પોતાના નામનું સાર્થક કર્યું. સરમાં વીર પૃથિરાજનું પરાક્રમ વિશેષ દૃષ્ટિ-ગોચર થતું હતું. પૃથિરાજને મારવા તથા પકડવાને માટે યવન સરદારોએ ધણુ ધણુ યત્નો કર્યાં, પણ તે બધાં વ્યર્થ ગયાં. અને તે બધાએ પૃથિ-રાજની સમશેરને શરણુ થઈ પોતાના જીવ ખોયા. પૃથિરાજ તો જાણે પોતાનું શરીર અમર હોય, તેમ તે આગળ રહીનેજ યુદ્ધ કરતો હતો. તેના ઉપર તીરની દારણુ દૃષ્ટિ થઈ રહી હતી; છતાં તે શી રીતે જીવતો રહ્યો ? એજ આશ્ચર્યકારક હતું સર્વ કોઈ પૃથિરાજનું અપરિમીત પરાક્રમ જોઈ ચક્ષિત થઈ જતા હતા; દારણુ કે તેની બહાદૂરી ખરેખર જોવા લાયક હતી તેનો અવતાર જાણે આ યુદ્ધ માટેજ ખાસ થયો હોય એમ જણાતું હતું. તેના શરીરમાં રાક્ષસે પ્રવેશ કર્યો હોય; એટલું તેનામાં બળ દેખાતું હતું તે યવન સૈન્યનો નિઃશંકપણે સંહાર કરી રહેલો હતો. તેના શરીરમાં ધણુએક ધા નાખ્યા હતા, પણ તેને તેના જુસ્સાના આવેશમાં કાંઈ પણ જણાતું નહતું. મરવુંજ એવા ચોક્કસ નિશ્ચય ઉપર આવી જઈને તે લડતો હતો. આ પ્રમાણે પૃથિરાજને દારણુ પરાક્રમ કરતો જોઈને તેના લશ્કરને પણ ધણું શ્રદ્ધા મડ્યું હતું, અને તેઓ પણ મરણીઆ થઈને કતલ કર્યા જતા હતા. મુસ-લમાન સિપાઈઓએ પ્રથમ એવું ધાર્યું ન હતું કે, હિંદુઓ આટલી બધી બહા-દૂરીથી લડશે, તેઓ તો સહેલથીજ વિજય સંપાદન કરવાનું ધારતા હતા. તેઓ હિંદુઓનો આગ્રહ અને પૃથિરાજનું અસલ્ય પરાક્રમ નિરખી ધણુ ના-ઉત્તેજ અને જરા ના હિમ્મત થઈ ગયા; એટલે શાહજુદીન, પૃથિરાજના સન્નુખ આબ્યો. ઉભય વચ્ચે મહા બપંકર યુદ્ધનો અને કાપાકાપીનો સં-ગ્રામ આરંભ. મુસલમાનોનો ધર્મ સંબંધી જુસ્સો ઉભરાઈ આવ્યો, અને શાહે એવો તો સખ ધસારો કર્યો કે, આર્યજૂની પડતી થવાને લીધે યવ-નોની ભારે તકવારોથી રજપૂતો અચકચરા થઈને રણભૂમીમાં ટપોટપ પડવા લાગ્યા, અને ર મુસલમાનો તેના ઉપર પગ મુકી મુકીને આગળ વધવા લાગ્યા. પૃથિરાજ અને તેના સાથીઓની તકવાર આંદુ યવનના બળે

કટકા કરી રહી હતી. રજપૂતો બણાજ ધામલ થઇ ગયા હતા; છતાં પણ તે ખેડુત જેમ ધાસ કાપે તેમ શત્રુસેનામાં તલવાર ફેરવી રહ્યા હતા; પરંતુ આજા પાસે યોડાનું કેટલું મળ આમે ? અંતે સર્વ રજપૂતો કપાઇ ગયા. હવે પૃથિરાજે જમની આશા છોડી દીધી. પૃથિરાજનાં પાંસળાં કપાયાં હતાં, તેમાંથી રૂધિર વહેવાથી તે અશક્ત થઇ ગયો હતો. આખરે ચહુઆણુ વંશનો કુળદિપક, વિશ્વાસીઓનો શિરોમણી, હિંદવાણુને રંડપો આપનાર, દુનિયાણી-ઓનો કામ અને દિલ્લીનું અનુપમ જૂવણુ પૃથિરાજ ચહુઆણુ એક મુસલમાન સરદારના હાથથી કપાઇ ગયો; એટલે યોડીજ વારમાં તેના શરીરમાંથી તેનો અમર વસનાર ઉડી ગયો, અને સર્વ શક્તિમાન ઇશ્વરના હજુર જઇને ઉભો રહ્યો. આ પ્રમાણે ભારતવર્ષના છેલ્લા આર્યરાજા મહા વીર પૃથિરાજ ચહુઆણુનો અંત આવ્યો. આ પ્રમાણે પાંડુકુળજૂવણુ મહારાજ યુધિષ્ઠિર જેવા સત્યપ્રતિષ્ઠ મહારાજાને સ્થળે જેને રાજ્યાભિષેક થયો હતો, અને જેના વડે હસ્તિનાપુરની ગાદી શોભાવમાન હતી, તે વીરપૃથિરાજ માર્યો ગયો, અને તે સાથે ભારતવર્ષનું રજપૂત રાજ્ય પણ ડૂબી ગયું, તે પુનઃ પાછું ડેકાણે આવ્યુંજ નહિ. તેના મરણ પછી ભારતવર્ષ રંડાયો, અને તે પારકા દેશના યજ્ઞતોના હાથમાં ગયો. તેના ઉપર પરદેશી જંગલી લોકોનો જુલમ થવા લાગ્યો. અહ્લાહદોન ખુની અને ઔરંગઝેબ સદૃશ ધર્મધ પાદશાહ-ઓએ ભારતવર્ષની ખરાબી કરવામાં જરા કચ્ચાશ રાખી નથી. તેઓએ લૂટવામાં પણ જરા ન્યૂનતા રાખી નથી. દેશમાં નાના નાના ખંડિયા રાજાઓ થઇ ગયા. એ પ્રમાણે ભારતવર્ષની છેક અખમાવસ્થા થઇ ગઇ. હિંદનું રજપૂત રાજ્ય આ પ્રમાણે સદાને માટે લય પામ્યું. ભારતવર્ષના મહિમાનો સમય પૂર્ણ થઇ ગયો. પૃથિરાજના સમયની અને હાલની હિંદની સ્થિતિમાં કણે ફર પડી ગયો, અને સાંપ્રતકાળમાં નામદાર બ્રિટીશ સરકારના રૂડા રાજ્યતંત્રતજે આખો હિંદ આવી ગયો. તે પરમ કૃપાળુ ઇશ્વરની ઇચ્છાથી નામદાર બ્રિટીશ સરકારના ન્યાયી રાજ્યતંત્રતજે પુનઃ હિંદ પ્રાચીન સ્થિતિમાં આવશે. પૃથિરાજનાં મરણ પછી વિજયથી પ્રસન્ન થયેલા મુસલમાનો સૂર્યાસ્ત થતાં થતાં તે રણજૂમીમાંથી નિવૃત્ત થયા. વાચકવર્ગ ! આ ચરિત્રનો નાયક અને આર્યો-વર્તનો અંતિમ રજપૂત રાજા પૃથિરાજ ચહુઆણુ મહાકીર્તિની સાથે રણજૂ-મીમાં માર્યો ગયો.*

દિલી, અજમેર, ગુજરાત અને રજપુસ્થાન અને ઢુંકામાં કહિએ તો હિંદના બણા ભાગોમાંથી પૃથિરાજના આમંત્રણને માન પામીને આવેલા

રજપૂત રાજાઓ મરણ પામવાથી મવનોને દિલી ઉપર આક્રમણ કરવાની સુગમતા થઇ પડી. દિલી ત્રિચારાજ જેવું થઇ રહેલું હતું. તેમાં માત્ર સ્ત્રિઓજ અવશેષ રહી હતી. તેઓ પણ વીરનારી કે વીરમાતા ન હતી; કેમકે તેઓને મહાસંહારના સમાચાર થતાં તેઓ પોતપોતાના પતિઓની ચરણ પાદુકા લઇ શ્રી મુનાજીના વિશાળ કિનારા ઉપર ચંદનની ચિતાઓમાં બેસી બેસીને પતિને મળવા માટે ક્યારનીએ સ્વર્ગમાં પોહોતી ગઈ હતી. પૃથ્વિરાજની રાણીઓની ચિતાઓ પાછળ હળરા ચિતાઓ ખડકાઈ હતી. જ્યારે શાહ દિલીના ઉપર આક્રમણ કરીને આવ્યો, ત્યારે પણ ચિતાઓનો આછોઆછો અગ્નિ અને મિશ્રગંધી ધૂપ ચાલતો હતો. મુસલમાનોએ તે ચિતાઓનું અપમાન કરી દિલી ઉપર હલો કર્યો. એટલામાં દહિમી રાણીના પેટથી ઉત્પન્ન થયેલો વીર પૃથ્વિરાજનો પાટવી પુત્ર અને ચામુંડરાયનો બાણેજ રેણુશીકુમાર થોડી સેના સાથે લઇને શાહના સામે થયો. તે મુસલમાનોને હાથે કપાઈ જઈ પિતાને ધન્યવાદ અપાવી, દિલીનું રાજ્ય ન વારસ કરી ગયો.

આ સમય દિલીમાં સર્વત્ર હાહાકાર થઇ રહ્યો. દિલીવાસી કમનસીબ અને રંડાયલાં દિલીના ઉપર નજર કરી ધણા બેરથી રડ્યા. તેઓ બોલ્યા કે, અરે ! ભારતવર્ષ ! અરે અમારી જન્મ ભૂમી ! રે માતૃભૂમી ! ! તારા ઉપર કેવી મોટી આફત આવી પડી છે ? તારાં બાળકોને મવનોએ મારી નાખ્યા. તારા ભત્તારનો પણ એ દુષ્ટ લોકોએ પ્રાણ લીધો. અરે અમારી મા ! તેં અમને ઉછેરી મોટા કીધા, તેં અમને શરૂ આપ્યું, અને જ્યારે તારા ઉછેરીને મોટા કરેલા છોકરાઓ કપાઈ ગયા, ત્યારે તારો લાડ લડાવનાર ધણી પણ મરણ પામ્યો. અને તને દુષ્ટ રંડાપો આપ્યો, છતાં તું શામાટે પોક મૂકીને રડતી નથી ? તારું હૃદય શું વજ્ર સરખું થઇ ગયું છે ? કે તને રૂદન આવતું નથી ? શું તારી મરણ પુનર્લભ કરવાની થઇ છે ? શું આ દુષ્ટ મ્લેચ્છ તુરકઓનો પાદશાહ કે જેના હુકમથી તારું નસંતાન થયું, તથા તને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું, તે ખુની ઘોઝારા ઘેરીશાહને વરવાનો તું વિચાર રાખે છે ? રે દુષ્ટ ! રે અંડગ ! તું અમારી માતાજી નથી, અમો કદિપણ સાવકા બાપના હાથ તને રહેવાના નથી, અને તને પણ ધડીબર વિશ્રામ થવા દેવાના નથી. તું કેમ બોલતી નથી ? હાય હાયરે હિંદુ ધર્મ ! હાયહાયરે આર્યરાજ ! તમારા બંનેનો આજ અંત આવ્યો. દેવ સવળા નિદ્રાવશ થઇ ગયા. તેઓ પોતાનુંજ સંરક્ષણ કરી શકે તેમ નથી, તો આપણું તે શું દરિદ્ર્ય મારનાર છે ? અરે ! શ્રી સમચન્દ્ર, હરિશ્ચન્દ્ર, નળ અને યુધિષ્ઠરાદિ મહાવીરો ક્યાં ગયા ? તેઓ પોતાની સંતતિની વહારે કેમ આવતા નથી ? આ પ્રમાણે દિલીમાં થઇ રહેલું હતું.

પ્રથિરાજ પડતાં યવન સૈન્ય દિલ્લી ઉપર આવતાં દિલ્લીમાં હાહાકાર થઇ રહેલો હતો. દ્રવ્યવાનને દ્રવ્યની અને અમલદારને અમલની, ટુંકર થયા લાગી. જેઓનાં સગાં પહાલાં અને મિત્રો રણજૂમીમાં માર્યા ગયા હતા, તેઓના દુઃખની તો કાંઈ સીમાજ ન રહી. કેટલાંક વૃદ્ધ માઆપો પુત્ર વગરનાં થઇ ગયાં. કેટલાંક બાળકો પિતાવગરનાં નિરાશ્રીત થઇ ગયાં. કેટલીક તરણુ સ્ત્રીઓને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું. દિલ્લીમાં સર્વત્ર રમરા થઇ રહી. મોટા મોટા મહેલા અને નાનાં ઝુંપડાં-આદિમાં સર્વત્ર દુઃખ તથા શોકના શબ્દ થતા સંભળાતા હતા. ત્યાં આવીને યવનોએ લૂટ ચલાવી. અનેક દ્રવ્યવાનોને દરિદ્ર કરી દીધા. સ્ત્રી, ધન અને યુવાન તથા રૂપવાન મનુષ્ય તેની લૂટની મુખ્ય વસ્તુઓ હતી. ત્રણુ ચાર દિવસ સુધી કૂર અને નિરંકુશ સિપાઇઓએ નગરમાં લૂટમાર મચાવી દીધી. સારપછી શહબુદીનઘોરીએ રાજ્યનો બંદોબસ્ત કર્યો. દિલ્લી લેવાથી રજપૂત રાજ્યનો કે હિન્દનો અધિકાર હળુ તેના હાથમાં આવ્યો નહતો. શાહની દૃષ્ટિ કનોજના ઉપર હતી. તેણે વિશેષ સમય ન જવા દેતાં કનોજ ઉપર હલ્લો કરવાને માટે દિલ્લીનો બંદોબસ્ત કર્યો. શાહની આજ્ઞાનુસાર મુસલમાન સિપાઇઓએ સ્ત્રી, સેવક, કપડાં, ધન તથા જવાહિર લઈ ત્યાંથી કૂચ કરી અને શાહે પણ એક યવન સરદારને દિલ્લીમાં નિમી ત્યાંથી મળતી તરફ જવાની તૈયારી કરી, અને જે નગર પાંડવોના સમયથી સૌભાગ્ય ભોગવતું હતું, તે આજ યવનોથી દક્ષિત અને મથિત થઈ નિસ્તેજ થઇ રહ્યું છે.

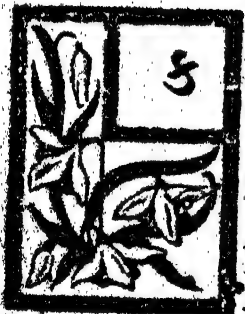
પ્રકરણ ૨૦ મું.

ચંદ્રખારોટ.

કવિત.

પૃથિકો ચારોટ ચન્દ, સુસ્વદુઃસ્વ મયો સામિલ;
 માથી મહનામી, એક રંગી જસો ચારૈહ.
 વિયોગ ન સહ્યો જીને, મૌત કિયો સ્વસ્થ આગે;
 દુશ્મન મરાયો રાજા, હાથ રંગ હજારૈહ;
 ગયો જો ઘની વિદેશે, વિમ્મદ્ધકો સમો આયો.
 રાજકે ચારોટ સોતો, મૂમિપર ખારૈહ.
 કહતૈઁ કવિ જૈમલ; સુણો રાજા રાજસિંહ;
 ઘનીકો નિમક સ્વાયો, ઘર બૈઠે ધિકારૈહ.

(જૈમલ.)

વિ કુળભૂષણ મહાકવિત્રી કાલિદાસના સમાન બાપાના પ્ર-
 થમ કવિ ચન્દ્રખારોટનું જીવનચરિત્ર પણ અધારામાં જ રહેલું
 છે, તેનું વિશેષ વર્ણન લખવાની આ સ્થળે આશ્ચર્યકતા નથી;
 પરંતુ એટલું તો નિઃસંદેહ છે કે, ચન્દ્રકવિ પૃથિરાજ ચહુ-
 આણના સમયમાં જ હતો. તેના કરતાં વિશેષ જાણવાની
 આકાંક્ષા જે વાચકવર્ગની હશે, તો તેની આકાંક્ષા સફળ નહિ થાય;
 છતાં પણ તેનું કાંઈક વર્ણન આ પ્રકરણમાં લખવામાં આવેલ છે, જેથી
 જરાપણ મનનું સમાધાન થયા વગર રહેશે નહિ.

મહાકવિ ચન્દે પૃથિરાજરાસો લખેલ છે, અને તેમાં પણ મહાભારતના
 સમાન એકલાખ છન્દ અને કવિત છે; પરંતુ ચન્દના ગ્રંથમાં એવી કવિતા
 જણી જોડી છે કે, જેના ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકાય.

ખંદીજન અને માગધ-આદિ પ્રાચીન જાતિઓમાંથી મધ્યકાળમાં ભારત,
 આરણ અને ખારોટ વિજેરે થયા, અને તે પછી ખીજ પણ તેઓની જા-
 તિઓ અને મતભેદ થતા ગયા. જાતિઓના સમ્બન્ધમાં જેવા પ્રકારની જિ-
 ન્નતા થઈ છે, તેવી જ આ જાતિના સમ્બન્ધમાં પણ બન્યું હશે ? એમ

અનુમાન થઈ શકેછે. રાજના યશોગાન કરવાવાળા ભાટ લોકો પ્રથમ રાજ-સભામાં ઘણુંજ માન પામતા હતા. પાછળથી બંદીજનો અને તેમાં એટલો અંતર પડી ગયો કે, બંદીજનો કરતાં ભાટ વિશેષ બિચારા કહેવાયા. બંદીજનોના સમયમાં રાજકવિ ઘણું કરીને વિદ્વાન બાહ્યશો હતા, અને પાછળના સમ-યમાં એ બંને પદ ભાટોથી ભરાઈ ગયાં. પૃથિરાજ ચહુઆણુના સમયમાં ભાટજ રાજકવિની પદ્ધતિ ભોગવતા હતા. ચન્દ કવિ પૃથિરાજનો બંદીજન નહિ, પરંતુ ચહુઆણુ વંશનો રાજકવિ હતો. પૃથિરાજ રાસો લખવાથી ચન્દને મહાકવિની ઉપમા પ્રાપ્ત કરીછે; પરંતુ દુર્ભાગ્યને લીધે સાંપ્રતકાળમાં એ કવિતાનો આદર નથી. ચન્દની કવિતા રજપૂતસ્થાનમાં બહુજ આદરણીય છે. વર્તમાનકાળમાં જે પૃથિરાજ રાસાનું પુસ્તક વિદ્યમાન છે, તેમાં પાછળથી ભાટ લોકોએ ઘણી ખરી ન્યૂનાધિક્તા કરી દીધીછે. અને પ્રત લખનારા લ-હીઆઓએ પણ અવશ્ય પોતાની યુદ્ધયાનુસાર તેમાં ફેરફાર કરી દીધો છે. આવા આવા ફેરફારોથી અન્ય અશુદ્ધ થઈ ગયો છે ઉદાહરણ તરીકે વિદ્વાન કે જેની ખાસ નિમનોક રાસાના સંશોધન માટેજ હતી, તેણે સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે, વર્તમાન રાસામાં જે વાર્તા છે તે વિશ્વાસ યોગ્ય નથી. પૃથિરાજની જન્મ કુંડસીની ગણનાથી પ્રભાસ સિદ્ધ થાય છે કે તે મિથ્યા અને બનાવટીકે; એટલુંજ નહિ; પરંતુ જે રાણા સમરસિંહને પૃથિરાજના સમાનજ સ્થાન રાસામાં મળેલું છે, તે સમરસિંહજી પૃથિરાજના પછી એક સો વર્ષે ચિત્તોડની ગાદી ઉપર આવ્યા હતા. આ વાર્તા એક શિષ્ટા લેખથી કે જેમાં રાણાની વંશાવળી લખી હતી તે ઉપરથી સિદ્ધ થયેલ છે. ચન્દ કવિ પૃથિરાજ ચહુઆણુનો બાળ મિત્ર, તેનો માનનીય કવિ, અને શરવીર સામંત હતો, અને તેણે પૃથિરાજ રાસા નામનું એક પુસ્તક બનાવ્યું છે, એ તો નિઃસંશય છે; પરંતુ તે કાવ્ય બાજુએ એમોને મળી શકતું નથી, અને જો એવું કહીએ કે તે અન્ય છે, તો એટલું પણ નિઃસંશય છે કે તેમાં ઘણાજ ભારી તફાવત પડી ગયોછે. અસ્તુ ગમે તે હો; પરંતુ ચન્દ કવિ મહાભારી કવિ હતો, એમાં તો કોઈથી પણ ના કહી શકાય તેમ નથી.

ચંદભાટ જેવો કવિ હતો, તેવોજ શરવીર હતો. તે પૃથિરાજ ચહુઆણુની સાથે પ્રત્યેક યુદ્ધમાં રહેતો હતો. અને ઘણે સ્થળે તેણે પરાક્રમ કરી રાજને પ્રસન્ન કર્યો હતો. કનોજ અને ગુજરાત-આદિના રાજ્યોમાં તેનું ઘણુંજ સન્માન હતું. કનોજાધિપતિ રાડોડરાય જયચન્દ્રે એક રાજના સમાન તેનું સન્માન કરેલું હતું. વાયકવર્ગ, એ વાર્તા પ્રેમપ્રસંગ નામના સોળમા પ્રકરણમાં વાંચી ગયેલ છે, જેથી આ સ્થળે પિષ્ટપેશણ કરવાની આવશ્યકતા

ત્રી. આ અતિમ મહાયુદ્ધમાં તે પેતાના પુત્રને પૃથિરાજના પાસે રાખીને
ખોતે બગિદાન દેવાને માટે ગયો, ત્યાં દેવીના મંદિરનાં દાર ગંધ થઇ જવાથી
તેણે મંદિરમાં બેઠે બેઠે પૃથિરાજ રાસાનું પુસ્તક લખવા માંડ્યું. પૃથિરાજ-
રાસાનું પુસ્તક પૂણું થતાંની સાથેજ દેવીના મંદિરનાં આરણ્ય ઉદ્ધર્યાં, ત્યારે
દિશ્વીમાં તો ખેદાન ખેદાન થઇ ગયું હતું. ચંદને તો ત્યારે જાણે યુગજ
બદલાઇ ગયો હોય એમ જણાયું. ચંદને કોઇ પણ વીર દૃષ્ટિએ પડ્યોજ
નહિ, અને પૃથિરાજને શાહ કેદ કરીને ગળની લઇ ગયો છે, એવા તેને
સમાચાર મળ્યા. બાળભિવતી આવી શોચનિય સ્થિતિ થઇ પડવાના દુઃખજનક
સમાચાર અવલેન્દ્રિય ઉપર આવતાંની સાથેજ તેના હૃદયમંદિરમાં રત્નેકનો
આવેશ ઉભરાઇ આવ્યો, અને તેણે ત્વરાથી રાજની સદાયતાર્ય ગજનીનો
માર્ગ લીધો.

મહાયુદ્ધના અંતમાં વીર પૃથિરાજ ચલુઆણુ માર્યો ગયો હતો, એમ
અંગ્રેજ ઇતિહાસકો લખે છે, અને તે વિશેષ વિશ્વાસનીય વાતો છે; કારણકે
પૃથિરાજ જેવો જગદ્વિખ્યાત વીરપુરુષ લુદ્ધથી પરાંગમુખ થાય, અને
શત્રુના હાથમાં સપડાઇને પણ જીવતો રહે એ સંભવતુંજ નથી દંતકથાઓમાં
અને પેતાના પાદશાહોની કીર્તિ ગાવામાં મસ્ત બનેલા મુસલમાન ઐતિહા-
સિકોએ પૃથિરાજને કેદ કરવાની વાત લખી છે; એટલે અમે પણ તેનો
સ્વિકાર કરીએ છીએ. ટોડ સાહેબ લખે છે કે, પૃથિરાજને કેદ પકડીને લાંતે
ત્યાંજ કતલ કરી નાખ્યો હતો, અને તેની પ્યારી સંયુક્તાએ તે સાથે સહ-
ગમન કર્યું હતું. બીજા પક્ષવાળા લખી ગયા છે કે, પૃથિરાજને કેદ કરી તેને
આંધળો કર્યો હતો, અને સોમણની બેડી પહેરાવી ગજની લઇ ગયા હતા.
જ્યાં શહયુદ્ધન, ક્ષીર પૃથિરાજ અને ચંદમારોટ એકજ ઠેકાણે મરણ પામ્યા
હતા આ પ્રમાણે બે પ્રકારની વાતો લખનારાઓ લખી ગયા છે; પરંતુ એ-
ટલું તો નક્કીજ છે કે, તે વખતે પૃથિરાજની હાર થઇ હતી, અને તે મરાયો
હતો. જે સમયે પૃથિરાજના ઉપર ધસારો કરી તેને પકડવાનાં આ યે, ત્યારે
પૃથિરાજે કંઈ કે મેં શહયુદ્ધાતને સાથ વખત પકડી દંડ લખી છેડી દીધો
છે, અને આ સમયના અવિખ્યના મને પ્રથમથીજ સમાચાર મળેલા છે, તથા
હવે મરો વિનાશ કાળ પણ આવી ચૂક્યો છે. પણ તમારી-ચવતોની આવી
હિચકારી વર્તણૂક જોઇ તમારા પ્રત્યે મને તિરસ્કાર છુટે છે ! ત્યારે તાતારખાંએ
પૃથિરાજને કંઈ કે, તું મૂર્ખ કે શાહ સાત વખત હાથ આવ્યા છતાં તેં તેને
જવા દીધો, જે માર્યો હોત તો તારી આવી દશા થાત નહિ. તેં શાહને જીવતો
જવા દીધો તો આઠમી વાર તેને પકડ્યોજે, માટે હવે બોલવું નહાયુ છે. ગમે તે હોય,

એ કાંઈ ચોક્કસ કહી શકાતું નથી. આપણે તો જેવ વાતને માન્ય રાખીશું. પાછળથી ઘણે દિવસે ચંદ્ર ગજની ગયો ત્યાં પોતાની વાકંચ્યાતરીથી શાહની કૃપા મેળવી, અને સમગ્ર વિચારી અરજ કરી પૃથિરાજને એક વખત મળવાની પરવાનગી મેળવી. પૃથિરાજ આંખે તો દેખતો ન હતો, પણ ચોપીદારો દ્વારા ચંદ્ર તને મળવા આવેલ છે, એ શબ્દ સાંભળતાં પૃથિરાજ એટલે તો પ્રદુહિલિત થયો કે, તે આજપર્યંત જે સો મણની બેડીથી દબાયેલો પડ્યો હતો, તે મિત્રના આવાગમનના શુભ સમાચાર શ્રવણ કરી એકદમ ઉભો થયો, અને ચંદ્રને બાથ બીડીને મળ્યો, તથા સુખ દુઃખની વાતો કરી. પ્રેમનું જગ અસીમ છે, જેથી સો મણની બેડી છતાં પૃથિરાજ ઉઠ્યો, એમાં બરા પણ આશ્ચર્ય નથી; પરંતુ પણ ચાર મણનું મનુષ્ય સો મણની બેડી ઉપાડી ઉઠે, એ કાવ્યનો પણ ચમત્કાર છે, કે કાંઈ બીજું છે ? આ ખખર શાહને થતાં તેણે આવો જાગવાનું આંધળો છે, તે કાંઈ દિવસ પણ તુકશાન કયાં વગર રહેશે નહિ, એવા વિચાર કરી ખીછ પચાસ મણની બેડી નાખવા હુકમ કર્યો. ચંદ્રને આ વાતની ખખર પડતાં તેણે વિચાર કર્યો કે, હું મિત્રને સુખનું કારણ ન થઈ પડતાં ઉલટું દુઃખનું કારણ કારણ થઈ પડ્યો. આ વિચાર કરી તેણે પાદશાહને અરજ કરી કે:-‘પુત્રાવિંદ ! હું અત્રે આવી મારા રાજનું દુઃખ ઝોલું કરવા જે વિચાર રાખતો હતો, તે વિચાર તો મારો કાણ જાણે ક્યાં વહેતા પૂરમાં તણાઈ ગયો, અને ઉલટું મારા આવવાથી મારા રાજને દુઃખ થયું, એ વ્યાજખી નથી. એ આંધળો હવે આપને શું કરી શકનાર છે ? એને હવે છુટ્ટા રાખવામાં કાંઈ હરકત નથી. એ છુટ્ટા હશે તો વખતો વખત આપને અપૂર્ણ ગમત કરી બતાવી ઘણાજ આનંદ આપશે. તે આંધળો છતાં પણ શબ્દોથી એનું બાણ મારી શકે છે કે, તે સો સો મણના સાત લોખંડના તવા વીંધીને તેનું બાણ આરપાર નિકળી જાય છે ! આ પ્રમાણે વાત કરી શાહની પણ ઘણી પ્રશંસા કરી, અને પૃથિરાજની કળા તથા બળનું વર્ણન કરી પૃથિરાજને કેવળ મુક્ત કરાવ્યો. બાવી જાગવાનું હોવાથી શાહમુદીતને ગમત જોવા ઇચ્છા થઈ ત્યારે ચંદ્રે કહ્યું કે,-‘હાલ તે દુર્ભાગ છે; મારે એને પ્રથમ પૈશ્વિક ખોરાકની અમત્ય છે એટલે શાહે તેને ભોજનાદિનો બદોબસ્ત કરાવી દીધો; એટલે તો વીર પૃથિરાજ થોડા રોજમાં તૈયાર થઈ ગયો. પૃથિરાજ જ્યારે તૈયાર થઈ ગયો, ત્યારે ચંદ્રે તેની સાથે શાહના પ્રાણ લેવાની વિચારણા કરી રાખી. શાહને પૃથિરાજનો શબ્દ વેધિત તમાસો જોવા મારે ચંદ્રે અરજ કરી; એટલે શાહે સભામાં સો સો મણના સાત તવા બંધાવ્યા, અને એક ઉત્તમ કમાન

આપી પૃથિરાજને હોમો કરવામાં આવ્યો. જે સમય શાહે તેને કેદ કર્યો હતો, તેજ સમય તેની આંખો ફેડી નાખી હતી, એ વાત વિસરી જવાની નથી. મુસલમાન અમીરોની સભા બરાણી અને શાહ ગાદી ઉપર બેઠો; એટલે ચંદે કહ્યું કે, 'જહાંપનાહ ! આપ તમા ઉપર કાંકરી મારો, જેથી તમામાં શમ્દ થાય, શમ્દના ઉપરજ મારો રાગ તીર મારશે. એ ઉપરથી શાહ તમા ઉપર કાંકરી મારી બોલ્યો કે 'વાહ પીથલ વાહ ! એટલે ચંદે પોતાની સંગત પ્રમણે પૃથિરાજને સાવધાન કરી જમીનનો માપ કરી કહ્યું કે—

દુહો.

ચાર બંસ ચોવીસ ગજ, અંગુલ અષ્ટ પ્રમાણ;

પુતે પર સુલતાન હે, મત ચૂકે ચહુઆન.

આ દોહાથી સુલતાન આટલો બોલ્યો બેઠો છે તેવું સૂચન કરી, પોતાનું પૈર પૂર્ણ કરવા ઉશ્કેરાઈ રહેલા રાગનો ઉત્સાહ વધારવા વળી ચંદે કહ્યું કે—

છંપય.

હહી વાળ ચહુઆન, રામ રાવન ડથપ્યો;

હહી વાળ ચહુઆન, કાળ શિર અરજુન કપ્યો;

હહી વાળ ચહુઆન, શંકર ત્રિપુરાસુર સંધ્યો,

હહી વાળ ચહુઆન બ્રમર લટમન કર વેંધ્યો;

સો વાન આજ તો કર ચઢ્યો, ચંદ વિરદ સચ્ચોચવે;

ચહુઆન રાન સંભર ધની, મત ચૂકે મોટે તવે.

ભાવાર્થ—ચાર વાંસ, ચોવીસ ગજ અને આઠ આંગળની બાંધાએ સુલતાન છે, તેને હું ચહુઆણ ચૂકાને માં.

એજ બાણથી શ્રી રામચન્દ્રજીએ રાવણને માર્યો, એજ બાણે મહામા-
રતમાં અર્જુનને કણવું માર્યું કાપ્યું. એજ બાણે શ્રી સદાશિવજીએ ત્રિપુરાસુરને
માર્યો, અને એજ બાણે લક્ષ્મણે બ્રમરને વીધ્યો. એ બાણ બાજ તારે
હાથે ચડ્યું છે; માટે હે સંભરના ધણી ચહુઆણ રાગ ! મોટે તવે—શાહ-
પુત્રીન ઘેરીને ચૂકાને માં.

ખાદશાહે તો તમામાં કાંકરી મારી, તમાં વિધવા પૃથિરાજને આજા કરી;
એટલે તો વીર પૃથિરાજે તુરત કાન સુધી કમાન બેચી શમ્દના ઉપર લક્ષ
નાખી તીર માર્યું, તે તીર શાહપુત્રીનના કપાળમાં જડવે માર્યું તીર વાગતાંની
સાથે મસ્તકના ટુકડા થઈ ગયા અને તે શિકારની માફક ગાદી ઉપર બે
પડ્યો. સભામાં તાસ વર્તાઈ રહ્યો. અને હાહાકાર થઈ રહ્યો. ગજગ ! ગજગ !

જુલમ કયો, સેતાન ને જુલમ કયો, એમ કહીને અમીરો તો પોતપોતાની બેઠક ઉપર સ્તબ્ધ બની ગયા, અને ચંદે ખંજર ખેચીને પૃથિરાજને અને પૃથિરાજે ચંદને મારી નાખ્યો. એ કાફર પણ આસપાસમાં કપાઈને મરણ પામ્યા. મુબાનઅલ્લા ! બહુજ જુલમ થઈ ગયો. એમ બોલતા બેલતા અમીરો તો ચકિતજ થઈ ગયા, અને બન્ને પવિત્ર હિંદુઓએ એક બીજાને મારીને યોગ્ય કાર્ય કર્યું.

ચંદ કવિએ પોતાને જે યોગ્ય કાર્ય કરવાનું હતું તે કર્યું. તેણે હિંદ-વાણનું વૈર લીધું, અને પોતાના સ્વામીને યવનોને હાથે મરણ પ્રસંગ ન આવે, એવું ફરતર કર્મ પણ કર્યું ચંદની વાણી અત્યંત મનોહર અને તે સમયના ઇતિહાસ-આદિના વિચારોથી પૂર્ણ છે. ચંદ કવિને દેવીનું વરદાન હતું. સર્વ સ્થળે તેને 'વરદાઇ' કહીનેજ મોલાવવામાં આવતો હતો. મહાકવિ ચંદે પૃથિરાજ રાસામાં દેવીના પ્રભાવથી કેટલુંએક ભવિષ્ય કહેલું છે. એવા વિચારથી ધણાં મનુષ્યો ચંદ કવિનાં કહેલાં ભવિષ્યને વાંચવા આતુર હોય છે. વાચકવર્ગની તે ઇચ્છા પણ અતૃપ્ત ન થાય, તે કારણથી અત્ર તે દાખલ કરવામાં આવેલ છે. સમરસિંહજીને માન આપવા મયેજા વીર પૃથિરાજની સેનામાં વસદિવાનો એવો તો ભારી શ્રેષ્ઠ થયો કે, તેથી દરબારના ચોકની જમીન કાઢી મોઢી શિલા ઉથલી પડી, અને તેમાંથી શ્રી સદાશિવજીનો ગણ વિરભદ્ર કે જેણે સતિના બળી મરવાથી દક્ષ પ્રજાપતિનો યજ્ઞ વિધ્વસ કરી નાખ્યો હતો. અને તે કાર્ય કરવા બદલ શ્રીસદાશિવજી પાસેથી નિદ્રા માગી લીધી હતી, તે જાગીને બહાર નિકળી આવ્યો. શ્રીમહાદેવજીએ તેને ઊંચ બક્ષી હતી, અને તેને કંઈ હતું કે જે તને નિદ્રામાંથી જાગૃત કરશે તેનું રાજ્ય જશે, જેથી વિરભદ્રનો શાપ પૃથિરાજને લાગ્યો. મહાકવિ ચંદે તે વખતનું કેટલુંક ભવિષ્ય વિરભદ્રે કહેલું છે એમ કહીને કવિતારૂપે વણવેલું છે, તે નિચે પ્રમાણે છે.

રંગ રાગ બાગન થદ્યં, ઘન ઘોર સોર પ્રગદ્ય ।

સુની અલસ બીર સ જગ્ગયં, સિર પલટ કંધિય પગ્ગયં ॥

લંબી અસી ગજ સજ્જયં, પચાસ ચોડિય ગજ્જયં ।

દસ ગજ સુ દલ પરમાનયં, તિહિ ગુફા સ્તુહિ અમાનયં ॥

રુદ્રાક્ષ મુદ્રા ધારયં, મુલ્લ શંભુ શંભુ ઉચારયં ।

કર સ્વડગ સ્વપ્પર રાસયં, મુલ્લ શંભુ શંભુ માસયં ॥

પૃથિરાજ કીન પ્રણામયં, બોલ્યો ન બીર સ તામયં ।

તહાં દેલ રાવલ સમરસી, હંદયો ન આસન રણવંસી ॥

પૂછત ચંદ સુ વસિયં, કહો હોનહાર સ કથિયં ।

વહ હોનહાર સ હોય હે, દિહી ન થિરતા સોય હે ॥
 પુન મ્હેચ્છ દલ બલ જોર હે, અર શહર દિહિય તોરહે ।
 પૃથિરાજ સુદ્ધ ન જાતિહે, રણ સમય રાવલ બીતહે ॥
 ચામંડરાય ગુરુ રામહી, કટ પરહિ મારય કામહી ।
 પૃથિરાજ બંવહિ પાવહી, સ્વટ માસ વિપત વિહાવહી ॥
 નૃપ શાહ ચંદ રુ તોનયં, રહે એક ઠોર સુ લીનયં ।
 ગોરી સુ દિહી આનયં, પુનિ બરત હિંદુસથાનયં ॥
 તિહિ દુર્ગ દેવલ માજયં, અતિ આનરથ્ય સ સાજયં ।
 વરતે સ વરસાં દોયસે, તા પીછ ચકતા આવસે ॥
 હિંદવાન દંડ મરાવહી, નૃપ ઘર ઘરહિ ધિય વ્યાવહી ।
 દસ્ખનાદ સું દલ આવહી, તિહિ તખત દિહિ ન પાવહી ॥
 તા પીછ ટોપી આવહી, વહુ ફલમ કલમ ચલાવહી ।
 નારી સુ રાજા વજસી, હિંદૂ તુરક સબ મજસી ॥
 હહ તખત દિહિય આવહી, નૃપ ઘર ઘરહિ સુખ પાવહિ ।
 વહ ધર્મરાજ જનાવહી, પ્રતિપાલ ન્યાય કહાવહી ॥
 જવ ન્યાય વંધન છૂટસી, તવ આપ પેટા ફૂટસી ।
 મિલિ બલક કાબુલ થટ્યં તીજો સ મૂપત મહિયં ॥
 વિદ્વશં દિહિ પાટયં, રહિ વરસ સ્વટ પરનાટયં ।
 સીસાંદ દિહિ આવહી, શિર રાણ છવ ધરાવહી ॥
 પેંતશિ વરપ પ્રમાનહી, મોગવે હિંદુસથાનહી ।
 અજમેર પીર સ જગ્ગહી, પુનિ તખત દિહિય મંગહી ॥
 તુંવર સ દિહિય ઘેરહી, પુનિ આગ દિહિય ફેરહી ।
 રાઠોડ દિહિ આવહી, ફિર ધર્મ નીત ચલાવહી ॥

ભાવાર્થ—રંગરંગના મોટા ઘોર અવાજે થયા, જે અવળ કરી અ-
 સખ વીર બગી ઉઠ્યો, અને એક શિક્ષા ઉથલી પડી. તે શિક્ષા એસી ગજ
 સાંખી, પચાસ ગજ પોલોળી અને દસ ગજના દળની હતી. એ ગુશ ખુલ્લાં
 તેમાંથી એક વીર નીકળ્યો. તેણે રૂદ્રાક્ષની માળાઓ પેહેરેલી હતી. હાથમાં
 ખડ્ગ અને ખમ્પર ધારેલાં હતાં અને મુખેથી શંભુ શંભુ ઉચ્ચારણ કરતો
 હતો, વીર પૃથિરાજ ચઢ્યાણે તેને પ્રણામ કર્યા, પણ તે વીર કાંઈ પણ
 બોલ્યો નહિ. ચિતોડનો રાણો સમરસિંહ કે જે શ્રી સદાશીવજીનો અવતાર
 હતો તેને જાણે તે વીર પગે પડ્યો. એ દે તેને પૂછ્યા માંડ્યું કે હવે તું
 અવિધમાં થનાર છે ? ત્યારે તે વીરે કહ્યું કે, બનવાકાળ છે તેનો અનેજ

મય છે. દિલ્લી હવે સ્થિર રહેશે નહિ. મ્હેચ્છના દાનનું જોર થશે અને તે દિલ્લી શહેર તોડશે. પૃથ્વિરાજનો યુદ્ધમાં પરાજય થશે, અને રાવળ સમરસિંહજી યુદ્ધમાં કામ આવી જશે. બળવાન દેવી ભક્ત ચામુંડરાય અને રામચુર પુરોહિત ભારતમાં કપાઈ જશે. પૃથ્વિરાજ કેદ પકડાઈ જઈ છ માસ પર્વત કષ્ટ ભોગવશે. પછી પૃથ્વિરાજ, શાહમુદીનગોરી અને ચંદ બારોટ એ ત્રણે એકબીજા સ્થળે રહેશે. ગોરીઓ જમાવ કરી હિંદુસ્તાનમાં ફેલાશે. તેઓ દિલ્લાઓ અને દેવાલયો ભાંગી નાંખી મહા અનર્થ કરશે. આ પ્રમાણે બસો વર્ષ સુધી ચાલ્યા પછી ચક્રતા-મુગલ આવશે. તેઓ હિંદુઓને દંડશે, અને ઘેરઘેરથી રાજાઓની દીકરીઓને પરણશે. ત્યાર પછી દક્ષિણ તરફથી સૈન્ય આવશે; પરંતુ તેને તખ્ત મળશે નહિ. તે પછી ટોપી આવશે. તે નાના પ્રકારના ધ્વજ અને કલમ ચલાવશે. સ્ત્રી રાગ કહેવાશે, અને હિંદુ તથા તુરક બંધા ભાગી જશે તે પણ દિલ્લીના તખ્ત ઉપર બેસશે. અને રાજાઓ ઘેર ઘેર સુખ પામશે. તેઓ ધર્મરાજ જમાવશે. અને ન્યાયના પ્રતિષ્ઠા કહેવાશે, જ્યારે ન્યાયનું બંધન છુટશે ત્યારે ટોપીઓમાં પણ માંહેમાંહે ટ થશે. બહુ અને કાચુકવાળો તથા એક ત્રીજો ભટ્ટી રાજા મળીને દિલ્લીને તોડશે. તે છ વર્ષ રહેશે. ત્યાર પછી સીસોદિયા-ઉદેપુરવાળા આવશે. અને રાજાજી હવે ધરાવશે. તે પાંત્રીસ વર્ષ ભોગવશે. પછી અજમેરના પીર જાગશે, અને તે દિલ્લીનું તખ્ત મળશે. ત્યાર પછી તુંવર દિલ્લીને ઘેરશે. અને પુનઃ દિલ્લીમાં પોતાની આણુ ફેરવશે. ત્યાર પછી રોડોડ દિલ્લી આવશે, અને તે ફરીથી ધર્મ નીતિ ચલાવશે !

દુહો.

વૈરમદ્ધકે વચન સુણ, લગ્યો સોચ ચહુઆણ ।

મહાવીર દઢ ગ્યાનકો, બોલ્યો તબ બલવાન ॥

ત્રોટક છંદ.

નૃપ શોચ ન કીજિયે કાહુનકો, યુગતે જન મન્ય સુખં દુઃખકો ।

વસુધા કિનકે ઘર નાંહિ રહી, પુનિ કેતિક વાર ડથલ ગઈ ॥

નૃપ વેનનકી ન મંઈ ધરનો, કર વાસ વિસંમ રહી કરની ।

મુરરાજ જેસે ન હુઈ ડનકી, ઘર નાંહરહી હરનાંકુસકી ॥

બલકી ન હુઈ જિન ઝગ્ય કિયે, તિન વામન વાંધ પતાવ વિયે ।

ધરતા ધન મંઈ માનકી, થિર વાસ કરે ન રહી ડનકી ॥

ત્રિપુરાજ વિસંમ જાલધરસે, ડનકે ઘરહુંસે ગઈ નિકસે ।

पृथुराजवतार भई हरके, धिर नाहि रही उनही घरके ॥
 दुजराम बडे न हुइ उनकी, फिरमात चलाइय बामनकी ।
 हटराम फरस्त इकील करी, वसुधा न रही सु उथल परी ॥
 पत मोर बंध्यो शिर रावणको, जिन ध्यान किजो हे सदाशिवको ।
 तिन सु तजि प्रीत खरी विसही, रघुनाथ लही अपनी सु कही ॥
 प्रभु तीनहि लोक उपावनके, रघुराम तिसे न हुई उनके ।
 दुरजोवन जोध बडे जबरे, तिनसें अरजुन संग्राम भरे ॥
 कलु भारथ क्षोन अठार कटे, उनके घरहुसे गइ विछूटे ।
 रनखेत मरंत लरंत अती, तिनको बल भक्ष करे धरती ।
 रनखेत विचार लरे जबही, रजवटको नीर रहे त-ही ॥

दुहो.

वीरभद्र कहि ए कथा, बैठ गयो इहि ठान ।
 फेर शिला शिरपर धरी, लगो हेत शिव ध्यान ॥

भावार्थ—जोवां वीरभद्रनां वयन श्रवणु करी वीर पृथिराज शोच्य
 करवा लाज्यो. ते निदागो महावीर ज्यो. के, हे राज ! कोष पणु पातना
 शोच्य करवोण नहि. पृथिवी कोषने पणु घेर रही नथी, अने रहेवानी पणु
 नथी. तेतो केटवीकवार उथली गछ छे. ते राजवेननी थछ नहि. निश्व-
 भरना हाथमां पणु रही नहि. सुरराज छन्द जेवानी पणु न थछ. महा
 अणवान् राक्षसराज हिरण्याक्षने घेर पणु न रही. अणिराज के जेणे यम
 क्यो तेनी पणु थछ नहि, तेने तो कट्टो वामन अगमने आंधीने पाता-
 णमां भूज्यो. अन्धताना घेर पणु स्थिर रही नहि. त्रिपुरासुर अने जल-
 धरने घेरथी पणु आली गछ. श्रीसदाशिवज्जो अवतार पृथुराज थया तेने
 घेरथी पणु आली गछ. अणराजने लां पणु न रही. परशुराम के जेणे आ-
 लखोना हुकम अलाज्यो अने ओकवीशवार नक्षत्रा पृथिवीने करी; तोपणु
 तेना हाथमांथी पणु उथली गछ. श्रीआसुतोप अगवान् श्रीसदाशिवज्जु
 ध्यान करी राक्षसेन्द्र रावणु माये मोड आंध्यो, तो तेनी प्रीतने पणु तोडीने
 आसती थछ; ओटले श्रीरामचन्द्रज्जो लहने पोतानी करी. ओ श्रीरामचन्द्रज्जो
 साक्षात् तण्य दौकना सरजनहार हता हतां तेनी पणु पृथिवी थछ नहि.
 हुसोधन महाअणवान् थे. हो थयो तेनी साथे पांडुपुत्र महा पराक्रमी नरना
 अवतारभूत अर्जुने महासंग्राम करी अठार अक्षोहिणी सेनानो विध्वंस
 क्यो, तेने घेरथी पणु पृथिवी आली गछ. रघुभीमां तेने मटे जे लडी

મરેછે તેનો એજ પૃથિવી ભક્ષ કરેછે. અને યુદ્ધભૂમીમાં જે વિચારપૂર્વક લડે છે, તેના રજપૂતપણાનું પાણી રહી જાય છે. બાકી તો સર્વ મિથ્યા છે. આ પ્રમાણે કહીને પુનઃ વીરભદ્ર એજ સ્થળે ખેસી ગયો. અને મસ્તક ઉપર શિલા બાંધીને શ્રીસદાશિવજીનું ધ્યાન કરવા લાગ્યો.

પૃથિરાજ ચહુઆણુંજેવો વીર હતો તેવોજ ચંદ મહાકવિ હતો. વીર પૃથિરાજ ચહુઆણુંને જેટલું માન તેનાં શૌર્યનિમિત્ત મળેછે; એટલું નહિ પણ તે કરતાં વિશેષ માન ચંદને કવિ તરીકે આજપર્યંત મળેછે. ભાષાના કવિયોમાં ચન્દ્ર પેહેલો નંબર ભોગવેછે. અને એજ કવિશ્રેણીમાંના એક કવિએ પ્રાચીન કવિયોના ગુણની મણુના કરતી વેળાએ કયેલું છે કે:—

દુહો.

ચન્દ છન્દ પદ સૂરકે. કવિત્ત કેશવદાસ ।

ચૌપાઈ તુલસીદાસકી, દુહા બિહારીદાસ ॥

પૃથિરાજ રાસાઉપર રજપૂતસ્થાનના રાજાઓનો ધણોજ વિશ્વાસ છે. તેટલો આદર મહાભારતના મહાત્મ્ય અને મહાભારતના સમાન થાયછે મનુષ્યોમાં આજ પણ એવી કહેવત પ્રચલીત છેકે જ્યાં રાસો વાંચવામાં આવે ત્યાં અવસ્ય લગાઇ થયાવગર રહેજ નહિ. ‘રાજસ્થાન’ નામના ઇતિહાસના પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ લેખક ટાડસાહેબે ચંદ અને રાસાના નિમિત્તે પોતાના પુસ્તકમાં જે ઠાંત્ર લખેલું છે, તેનો અનુવાદ નિચે લખવામાં આવેલ છે.

પૃથિરાજનું યુદ્ધ અને તેની સાથે સંબંધ રાખવાવાળાં વર્ણુન તથા તેના સંબંધનાં અનેક સામર્થ્યવાન રાજ્યસંસ્થાન, વંશાવલી, ઇત્યાદિને લીધે મહાકવિ ચન્દનો અંથ એક અમૂલ્ય ઇતિહાસ તથા જગદ્વર્ણુનનો સ્મારક છે. અને તેથી વિશેષ સામાજિક વ્યવહાર અને માનસિક ઉન્નતિનો અપૂર્વ ભંડાર પણ એ ગ્રંથમાંથી પ્રાપ્ત થઇ શકેછે.

મહાકવિ ચન્દની કીર્તિ આજ પણ જેવીને તેવીજ અમર છે. અને વીરપૃથિરાજનું શૌર્ય પણ તેનાજ આશ્રયથી ગવાય છે. કવિના આશ્રય વગર મહા બળવાન રાજા પણ પામરના સદૃશ જગતમાં ભૂલાઇ જાયછે. વીરપૃથિરાજ અને મહા કવિ ચન્દનો આ મહિમા વીરરસના ભોગીને વીર, અને શૃંગારના ભોગીને શૃંગાર તથા ઇતિહાસના પ્રેમીઓને ભરતંબંડનો પ્રાચીન ઇતિહાસ છે, એજ એનાં લેખનો રમણીય રસપ્રદ હેતુ અને ભારતનો વિજય છે !!

પ્રકરણ ૨૧ મું.

પરિશિષ્ટ.

[મહારાજ વીર પૃથિરાજના સમ્બન્ધમાં ઐતિહાસિક સમ્મતિ]

થિરાજ ચહુઆણુ ભારતવર્ષનો એક અંતિમ અને મૂખ્ય આર્યરાજ હતો. તેનો તોવ પ્રભાવ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં પ્રસરી ગયો હતો, અને દિલ્હિનું સિંહાસન મુસલમાનોના અધિારમાં આવ્યા પહેલાં પૃથિરાજે સમસ્ત આય રાજ્યોમાં શ્રદ્ધ પદ પ્રાપ્ત કરેલું હતું.

મહાકવિ ચન્દ પ્રસંગ.

મહાકવિ ચન્દે લખ્યું છે કે, ' જ્યારે દિલ્હિપતિ તુંવર અનંગપાળ, કામધેવજની સાથે યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થયો, ત્યારે અજમેરપતિ સોમેશ્વર ચહુઆણે તેની યથાયોગ્ય સહાયતા કરી હતી. એ કારણથી દિલ્હિપતિએ પોતાની નાની કન્યા કમળા, સોમેશ્વર ચહુઆણુને પરણાવી હતી એજ સોમેશ્વરનાં વીર્યથી અને કમળાદેવીના ગર્ભથી જગદ્ વિખ્યાત નર પૃથિરાજ ચહુઆણુનો જન્મ થયો હતો. અનંગપાળની મોટી કન્યા સુંદરીને કનોજપતિ વિજયપાળ રાઠોડ સાથે પરણાવી હતી; એજ સુંદરીના ગર્ભથી કનોજપતિ રાઠોડરાય જયચંદ્રનો જન્મ થયો હતો.' .

ચન્દ કવિના પૃથિરાજરાસા ઉપરથી કેટલીક વાતો જાણવામાં આવે છે કે, - પૃથિરાજનો પિતામહ-દાદો કે જેનું નામ આનંદમેવજી, તેના પરદાદાનું નામ જયસિંહ અને વૃદ્ધદાદાનું નામ આનો ચહુઆણુ હતું. વિક્રમ સંવત ૧૧૧૫ માં વીર પૃથિરાજનો જન્મ થયો.

દુહો.

एकादशसै पंच वह, विक्रम साक अनंद;

तिथिरिपु पुरजय हरनकों, मे पृथिराज नरिंद.

અર્થાત્ વિક્રમ સંવત ૧૧૧૫ માં શત્રુઓનાં શહેરો અને કીર્તિને હરના માટે પૃથિરાજ રાજાનો જન્મ થયો.

આ શિવાય ખીજા પદ્ધતી છંદમાં પૃથિરાજની જન્મપત્રિકા વિષયમાં ચન્દ કવિએ આ પ્રમાણે લખ્યું છે કે,-

પદ્ધતી છંદ.

દશાર વૈદિ સોમેશરાય, લીને હજાર જોતિગ બુલાય;
કહો જન્મ કર્મ બાલક વિનોદ, શુભ લગન મહૂરત સુનત મોદ.
સમ્બત્ત્વ દ્વિકદશ પંચઅંગ, વૈશાખ માસ પત્ત્વ કૃષ્ણ લગ્ન;
ગુરુ સિદ્ધિ જોગ ચિત્રા નલ્લત્ર, ગરનામ કરણ સિસુ પરમ હિત્ત.
કલા પ્રકાશ દ્વિક વરિય રાત, પલ તાસ અંસ ત્રય બાલજાત;
ગુરુ બુદ્ધ શુક્ર પરિ દસો થાન, અષ્ટમે વાર શનિ ફલ વિધાન.
પંચ દ્વિથાન પરિ સોમ ભોમ, ગ્વારમે રાહુ બલ કરન હોમ;
વારમે સૂર સો કરત રંગ, અન મૈન માર્ક તિન કરે ભંગ.
પૃથિરાજ નામ બલ હરે છત્ર, દિલ્લિય તલ્લત મંદે સુછત્ર;
ચાલીસ તીન તિન વર્ષ સાત, કલિપદ્મિન્દ્ર ઉદ્ધાર કાજ.

સોમેશ્વર ચહુઆણે દરબારમાં બેસી જ્યોતિષીયોને સંમુખ બોલાવીને તેઓને પૂછ્યું કે, - બાળકનો જન્મ, કર્મ અને શુભ લગ્ન કહો, કે જે શ્રવણ કરવાથી મને આનંદ થાય. સંવત્ ૧૧૧૫ વૈશાખ માસ, કૃષ્ણપક્ષ, ગુરુવાર, સિદ્ધિયોગ, ચિત્રાનક્ષત્ર અને શિશુ-બાળકને પરમ હિતકારી ગર કરણ-એક દંડ ૩૦ પળ ૩ અંશ બ્યારે રત્તિ રહી ત્યારે પ્રભાતકાળમાં બાળકે જન્મ લિધો. એના દશમા સ્થાનમાં બૃહસ્પતિ, બુધ અને શુક્ર અને આઠમા સ્થાનમાં શનિ છે. પાંચમા અને ખીજામાં સોમ અને મંગળ અગ્યારમા સ્થાનમાં દુષ્ટાના નાશ માટે રાહુ, અને બારમે સૂર્ય છે. જેથી આ બાળક નાના રંગોમાં દુરંત અને શત્રુઓનો નાશ કરવામાં સમર્થ થશે. આત્મું નામ પૃથિરાજ થશે. એ દિલ્લીના સિલ્હાસન ઉપર બેસશે. આ કલિયુગમાં ૪૩ વર્ષ પર્વત આ બાળક પૃથિવીના ઉદ્ધાર કાર્યમાં લાગ્યો રહેશે; અર્થાત્ ૪૩ વર્ષ સુધી જીવશે. અને કલિયુગમાં પૃથિવીનો ઉદ્ધાર કરવાવાળો ઇન્દ્રનો અવતાર થશે. ચન્દ કવિની વર્ણવેલી જન્મપત્રીથી પૃથિરાજનો જન્મકાળ વિક્રમ સંવત્ ૧૧૧૫ અને ઇ. સ. ૧૦૫૮ માં સાબીત થાય છે.

બાલ્યાવસ્થાથીજ તેના શૌર્યનો પરિચય થતો હતો. દરબારમાં બોળા બીમદેવના ભત્રીજા પ્રતાપસિંહ ચાલુક્યે અયોગ્યતા કરી હતી. એથી કૃષ્ણ-કન્દ ચહુઆણે નેને મારી નાખ્યો, તેથી પૃથિરાજ પોતાના કાકા-ઉપર અત્યંત નારાજ થયો. અને તેથી તેણે રાજસભામાં પોતાના કાકાને આખ્યો આવી રાખવાની આજ્ઞા આપી હતી.

પૃથિરાજે રાજ્ય થવા પહેલાંજ નાદરજાય અને મેવાતિયેનો પરજય કર્યો હતો. અને તે સિવાય શાહપુટીન ધેરીના મોકલેલા હુસેનખાન સાથે તેને ધોર યુદ્ધ થયું હતું. એ યુદ્ધમાં શાહપુટીનનો પરજય થયો અને હુસેનખાન માર્યો ગયો. એક દિવસ મૃગયા વખતે શાહપુટીને પૃથિરાજપર તેના અસાવધાનપણામાં આક્રમણ કર્યું, તે સમય ચહુઆણ પીરની સાથે ઘણું સैन्य ન હતું; છતાં પણ પૃથિરાજે ઘણાંજ પરાક્રમથી ધેરીનો પરજય કર્યો હતો.

‘ગુજરાતનો ભોળો ભીમદેવ મદા અહંકારી હતો. પૃથિરાજે તેનો અહંકાર હટાવ્યો. અને ઇચ્છનકુમારીની સાથે પૃથિરાજનો વિવાહ થયો.’

‘પૃથિરાજ સાથે મુગલોએ યુદ્ધારંભ કર્યો, તેમાં પૃથિરાજે પોતાનું અનહદ પરાક્રમ દર્શાવ્યું હતું. ચન્દપુંડીરની દાદિમી નામની એક પરમશૂર વતી કન્યા હતી. પૃથિરાજે તેનું પાણિયાદણ કર્યું. કયમાપ, ચન્દસેનીપુંડીર અને ચામુંડરાય એ ત્રણે જણ દાદિમીના બાઈ અને દિલ્લીશરતા સરદાર હતા. પૃથિરાજના નાના અનંગપાળને એ કન્યા સિવાય બીજી પુત્ર સંતાન નહતી, તેથી અનંગપાળે પોતાના દૈદિવ પૃથિરાજનાં પરકન, બુદ્ધિ અને ગુણથી મુગ્ધ થઈને તેનેજ દિલ્લીનું રાજ્ય સમપેણ કરી પોતે બ્રિટિશરમણાં આપ્યો ગયો.

કવિત્ત.

एकादश संवत्तह, अष्ट अग्गहति तीस भांन;
प्रथमसु ऋतु हेमंत, सुद्ध मगमिर सु मास गनि.
सेत पण पंचमिय, सकल वाप्पर गुरु पूरन;
सुदि मगसिद सम इंद्र, जेग सिद्धहि सिध चूरन.
पहुं अनंगपाल अप्पिबपहुमि, पुत्रिय पुत्र पाविय मन,
छंदयो सुमोह सुख तन तरुनि, पति बघी सजे सरन.

ભાવાર્થ—સંવત ૧૧૩૮ હેમંત રતુના પ્રારંભમાં માર્ગશીર્ષ શુક્લ પંચમીને ગુરુવારે મૃગશિરના ચદ્ર અને સિદ્ધિયોગ વખતે અનંગપાળે પુત્રીના પુત્રને શુદ્ધ મનથી પોતાનું રાજ્ય આપ્યું, અને પોતે શરીર અને સ્ત્રીના મોહ તથા સુખ વગેરેનો પરિત્યાગ કરી બ્રિટિશરનું શરણ લીધું.

ચન્દ ભાટે પૃથિરાજરાસામાં વળી એમ પણ લખ્યું છે કે—

અરિલ.

ग्यारहसे अठतीसा भांन, भे दिहि नृपरा चहुभांन;
विक्रम बिंन सक बंधी सूरं तपै राज पृथिराज करूं.

વિક્રમ સંવત ૧૧૩૮માં પૃથિરાજ રાજ્ય થયો. તે વિક્રમ વગર પણ શક ચલાવવા યોગ્ય છે; અર્થાત્ વિક્રમ જેવો પરાક્રમી છે. તેનું રાજ્ય ખુબ ફર તપનું હતું; અર્થાત્ તેની આજ્ઞાનો કોઈ પણ ભંગ કરી શકતું નહતું.

. અનંગપાળને દિલ્હી છોડી બદિહાશ્રમમાં ગયેલો શ્રવણ કરી શાહમુદ્દિન ઘેરીએ મહા પ્રયત્ન વેગથી દિલ્હીના ઉપર હલ્લો કર્યો. માથે ભાટે આ વાર્તા પૃથિરાજને કહી. હિંદુ અને મુસલમાનોને ઘેર યુદ્ધ થયું. શાહમુદ્દિન હારીને ફેદ થયો અને પછી તે યોગ્ય દંડ આપીને છુટી ગયો ત્યાર પછી પૃથિરાજે પદ્માવતિનું પાણી ગૃહણ કર્યું. આ સમય ચંદેલનો પરિમાલ રાજા ધણોજ પ્રાજા થઈ ગયો હતો.

‘દિલ્હીપતિ સાથે તેને યુદ્ધ થયું. આલ્હો અને ઉદ્દલ નામના બે સરદારોએ પરમાલ રાજાનો પક્ષ કર્યો, પણ અંતે તેઓ પૃથિરાજથી પરાજય પામ્યા. ત્યાર પછી પૃથિરાજની બેન પૃથ્વીની સાથે ચિત્તોડપતિ મહારાણા સમરસિંહજીનો નિર્વાહ થયો.

‘દિલ્હીપતિને ખટુવનમાંથી ધણુંજ દ્રવ્ય મળ્યું. માટી ખોદીને તે દ્રવ્ય કાઢતી વેળાએજ શાહમુદ્દિન તેના ઉપર હલ્લો કર્યો હતો; પરંતુ આસમયે પણ તે પ્રથમની પેઠેજ પૃથિરાજના હથમાં કેદ પકડાયો હતો, તે પાછો પુષ્કળ દ્રવ્ય દંડમાં આપીને છુટી ગયો.’

‘દેગીરીની રાજ્યકન્યા શશિવતા પોતાને મળે એ આકાંક્ષાથી કનોજ-પતિ જયચંદ્ર દેવગિરિ ગયો હતો; પરંતુ તે રાજ્યકન્યાને તો પૃથિરાજ હારી લાગ્યો. તેથી પૃથિરાજ સાથે જયચંદ્રને યુદ્ધ થયું. જયચંદ્રે મોટી સેના લઈને દેવગિરિને ઘેરો બાંધ્યો. હતો; પરંતુ અંતે તે પૃથિરાજના બળવાન સેનાપતિ ચામુંડરાયથી પરાજય પામ્યો હતો.’

ચામુંડરાય દેવગિરિને છૂટીને પાછો ફર્યો. તેના આગળ પછી દિલ્હીપતિ રેવા તટમાં લાચિયોના શિકાર મટે ગયો, ત્યાં તેને લાહરના સુખા ચંદપુડીરનો એક પત્ર મળ્યો. અને તેમાં લખ્યું હતું કે શાહમુદ્દિન ઘેરીનો સેનાપતિ તતરખાં દિલ્હીપર આક્રમણ કરવાને તૈયાર છે. આ સમાચાર થતાં દિલ્હીશરે ત્રણ ન કરતાં સેનાસહ પગપાળના તરફ કૂચ કરી. માર્ગમાં સમાચાર થયા કે ચંદપુડીરે સેના લઈને ગંજનીપતિને રોક્યો; પરંતુ તે તેનાથી રોકાયો નહિ એટલે દિલ્હીશરે ત્વરાથી યુદ્ધભૂમીમાં આવીને શાહમુદ્દિનને આગળ વધતો અટકાવ્યો. આ જુદામાં હાલ તરફના મોટા મોટા સરદારો માર્યા ગયા. અંતે શાહમુદ્દિન પરાજય પામ્યો અને કેદ થયો. ગંજનીપતિ ઘેરી શાહમુદ્દિન એક માસને પણ દિવસ સુધી કેદમાં રહીને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપી મુક્ત થયો.’

આ તરફ બદ્રિકાશ્રમમાં અનંગપાળને સમાચાર થયા કે, તેની પ્તારી પ્રભુ પૃથિરાજથી પીડા પામેછે; તેથી આ સમય તેને પોતાનેજ ઝોડે કે અનંગપાળનેજ રાજ્યભાર લેવો યોગ્ય છે. આ વાર્તા શ્રવણ કરી માલવ-રાજમહિપાલ પ્રથમ તો સોમેશ્વરની રાજધાની સંભર અને પછી દિલ્લીપર હસ્તો કરવાને અગ્રેસર થયો; પરંતુ સોમેશ્વરે તેનો સારી રીતે પરાજય કર્યો. આ તરફ અનંગપાળના પક્ષવાળા કેટલાંક મનુષ્યોએ બદ્રિકાશ્રમમાં આવી વૃદ્ધ અનંગપાળને દિલ્લીનું રાજ્ય લેવા અનુમોદન આપ્યું. એઓના કહેવાથી અનંગપાળે પૃથિરાજને પોતાના મંત્રીદ્વારા કહેવરાવ્યું કે,—‘કાંતો તમે રાજ્ય છોડી આપો, નહિતો બદ્રિકાશ્રમમાં મારી પાસે આવી સમન્વિત કરો.’

પૃથિરાજે પોતાના વૃદ્ધ નાનાની વાત ઉપર લક્ષ આપ્યુંજ નહિ; એટલે વૃદ્ધ અનંગપાળ સેના લઈને યુદ્ધ કરવા આવ્યો. ગજનીના સુલતાને પણ સેનાસહ આવીને અનંગપાળનો પક્ષ કર્યો; છતાં પણ પૃથિરાજ અળા-યમાન ન થયો. યુદ્ધભૂમિમાં નાનાની સાથે સાક્ષાત્ કર્યો. પૃથિરાજનો પ્રિય મંત્રી કેમાસ અનંગપાળના હાથીને મારીને વૃદ્ધ રાજાને કેદ કરી લાવ્યો. સુલતાન તેનું સંરક્ષણ કરવા જતો હતો, તેને ચામુંડરાયે કેદ કરી લીધો. પૃથિરાજે નાનાનો ઘણોજ આદર સત્કાર કર્યો, અને શાહાબુદ્દીન આ સમયે પણ પુષ્કળ દ્રવ્ય આપીને છૂટી ગયો. વૃદ્ધ અનંગપાળની આ સમયે પણ રાજ્યની ઈચ્છા ગર્ભ નહિ, તેથી તે એક વર્ષ કરતાં પણ વિશેષ વખત દિલ્લીમાં રહી પૃથિરાજના વ્યવહારથી પ્રસન્ન થઈ પછી પાછો બદ્રિકાશ્રમમાં ગયો.

‘ગજનીપતિ વારંવાર અપમાન પામવાથી બહુજ ક્રોધમાં આવી, આ સમય મોટી એકા લઈ ધવર નદીને કિનારે ઉપસ્થિત થયો; પરંતુ આ સમય પણ શાહને પ્રથમના જેવુંજ રાજ પ્રાપ્ત થયું.’

ત્યારપછી પૃથિરાજ કર્ણાટક ગયો. ત્યાંથી તે કેલહન—કર્ણાટકી નામની એક નાયકાને સાથે લઈને સંવત્ ૧૧૪૧માં દિલ્લી પાછો આવ્યો.

કનોજપતિ જયચન્દ્ર પ્રથમથીજ પૃથિરાજનો શત્રુ હતો. હવે તે સુલ-તાન શાહબુદ્દીન સાથે મળી જઈને પૃથિરાજ સાથે પૂરેપૂરી શત્રુતા કરવા લાગ્યો, અને એજ કારણને લીધે પીપાબુદ્ધ થયું. તે પછી દિલ્લીપતિએ ઇન્દ્રાવતી નામની એક સુંદરીનું પાણિગ્રહણ કર્યું. પૃથિરાજ કેટલાક દિવસ તે સાથે ભોજવિલાસ કરી શિકાર કરવા ગયો, તે સમયે પણ સુલતાને તેના ઉપર ધસારો કર્યો. આ સમય દિલ્લીના બીજા સેનાપતિ જૈતરાવે પરાક્રમસહ સુલતાનનો પરાજય કર્યો, ત્યારપછી પૃથિરાજે કાંગડાના ગિરીદુર્ગપર આધિકાર કરી હંસાવતીનું પાણિગ્રહણ કર્યું.

ગુજર્જરેશ્વર ભોળા બીમદેવની સાથે અજમેરપતિ સોમેશ્વરને ઘણા દિ. વસથી વિદેશ આણના હતો. ગુજરાતના પતિ ભોળા બીમે ગુપ્ત ભાવથી સોમેશ્વરને મારી નાખ્યો. તે પછી સુલતાન શાહામુદીને વળી દિલ્લી ઉપર હુલ્લો કર્યો. ખદ્દુ વનમાં ઉભાય તરફથી યુદ્ધ થયું. આ સમયે પણ મંત્રીવર કેમાસના પ્રભાવથી વિક્રમ સંવત ૧૧૪૦માં શાહામુદીનધોરીનો પરાજય થયો.

કવિત્ત.

ચારહસેં ચાલીસ, ચૈત વદિ સસ્સિય દૂજો;
ચલ્યો સાહ સાહાબ, આનિ પંજાબહ પૂજ્યો.
લકૂલતીન અસવાર, તીન સહસ મદમત્તહ;
ચલ્યો સાહ વર કૂચ, કઢિય જુગનિધર બત્તહ.
સામંત સૂર ચિકને ઝબર, કાયર કંપે કલહ સુનિ;
કેમાસ મંત્રિ મત્રહ દિયો, ઢિગ બેઠે ચામુંહ પુનિ.

ભાવાર્થ—સંવત ૧૧૪૦ ચૈત્ર વદ ૨ને સોમવારને રોજ શાહામુદીન ચડીને પંજાબ આવી પોહ્યા. તે સાથે ત્રણ લાખ સ્વાર અને ત્રણ હજાર મદોન્મત્ત હાથી હતા. તે દરફૂચ મેલાણ કરતો જુગિનપુર—દિલ્લી તરફ મ-ર્યો આવતો હતો, તે શ્રવણ કરી ચોદાઓનાં અને શરાઓનાં મન પ્રકુ-ક્ષિત થયાં અને કાયરો કંપવા લાગ્યા. કયમાપ મંત્રિયે શાહ સામે થવા પૃથિરાજને સંમતિ આપી, તે સમય ચામુંડરાય પાસે બેઠો હતો.

ગજનીપતિનો પરાજય કરી પૃથિરાજે પિતૃહત્યાનો ખદ્દો લેવાને માટે ગુજરાતના ઉપર ચડાઈ કરી. ગુજરાતનો ચાલુક્યરાજ ભોળો બીમ પણ ધ-ણીજ મોટી સેના લઈ દિલ્લીશ્વરના સામે થયો; પરંતુ પૃથિરાજથી પરાજય પામી ત્વરાથી મરણને શરણ થયો.

બ્યારે પૃથિરાજ દિલ્લી અને અજમેર બન્નેનો અધીશ્વર થયો, ત્યારે એક દિવસ દિલ્લીમાં તેને એવા સમાચાર થયા કે, કનોજપતિ જયચન્દ્રરાઠો-ડની કન્યા સંયુક્તાએ પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે, પૃથિરાજ વગર ખીજા કોઈના પણ કંઠમાં વરમાળા નાખીશજ નહિ. આ તરફ જયચન્દ્રે પણ પોતાની કન્યાનો વિચાર કરવા માટે સ્વયંવર કર્યો હતો. જો કે પૃથિરાજ જયચન્દ્રનો મહાભારી શત્રુ હતો; તોપણ તેની કન્યાની ઇચ્છા પૂણ કરવા માટે પૃથિરાજ કનોજ ગયો હતો. પૃથિરાજ ચોડાએક વિશ્વાસુ લોકોને નગરથી બહાર રાખી સંયુક્તાની બરાબર ઇચ્છા જાણવા માટે ગુપ્ત વેપથી કનોજના રાજગૃહમાં ગયો હતો, અને અતિ ગુપ્ત ભાવથી સંયુક્તાને જોઈને તેણે બાધી લીધું કે,

જયચન્દ્રની કન્યા વાસ્તવિક રીતે સર્વ પ્રકારે યોગ્ય છે, અને મારાગર ખીન્ન કોઈને પણ ચાહતી નથી. તે પછી મેવાડપતિ સમરસિંહનું યુદ્ધ થયું.

પ્રથમ સંયુક્તાને મેળવવા માટે અને પછી સમરસિંહજીની સાથે રહીને જયચન્દ્રનું અભિમાન કિતારવાને માટે પૃથિરાજ યત્ન કરવા લાગ્યો.

સંવત ૧૧૫૦ માં પૃથિરાજે પોતાના પ્રિય મંત્રી કૈમાસને માર્યો, અને સંવત ૧૧૫૧ માં પૃથિરાજે સંયુક્તાનું હરણ કરવાને માટે મોટા સમારંભથી કનોજ તરફ પ્રયાણ કર્યું.

સંવત સુગ્રાહસે પચાસ, આષાઢ સુક્લ દશમી નિવાસ;

ચામુંડરાય ગજરાજ કાજ, વૈરી સમસ્યો પૃથિરાજ રાજ.

માદૌ સુક્લ દશમી પ્રમાન, કૈમાસ રાસ કૃત હત્યૌ બાન.

દ્વાદસી તાસુ ગવાનિ મીન, સામંત સૂર પારનૈ કીન.

ભાવાર્થ:—સંવત ૧૧૫૦ ના આષાઢ માસની શુક્લ પક્ષની દશમને દિવસે ચામુંડરાયને પાટ હાથીને મારવા માટે પોતાનો શત્રુ ગણિ પૃથિરાજે હાથમાં બેડી નાખી ફેદ કર્યો અને બાદરવા સુદ ૧૨ ને દિવસે કૈમાસને પોતે માર્યો. આ પ્રમાણે ચન્દ્ર કવિએ અહિં ૧૧૫૦ ની સાલમાં માસનો વધ લખ્યો છે, તેજ ચન્દ્ર કવિએ પૃથિરાજ રાસના કનોજના યુદ્ધ પ્રસંગમાં સંવત ૧૧૫૧ ની સાલમાં કૈમાસ હાજર હતો એમ પણ લખેલું છે. ગમે તે હો; પરંતુ પૃથિરાજના હાથથી નિચક્ષણ પ્રધાન કૈમાસ માર્યો ગયો એ તો નિઃસંશય છે. કનોજપતિ જયચન્દ્ર સાથે પૃથિરાજને દ્વંદ્વ યુદ્ધ થયું. અન્તે દિલ્લીપતિ, કનોજપતિનો પરાજય કરી તેની પરમસુંદરી કન્યા સંયુક્તાને લઈ પોતાની રાજધાની તરફ પાછો ફર્યો.

દુહો.

ગ્યારહસે પુકાવને, ચૈત તીજ રવિવાર;

કનવજ દેલન કારણે, ચલ્યો સુ સંભરિવાર.

ભાવાર્થ:—સંવત ૧૧૫૧ ના ચૈત્ર વદ ૩ ને રવિવારે કનોજ જોવા માટે સંભરિવાર—પૃથિરાજ ગયો હતો.

આ અપમાન જયચન્દ્રના હૃદયમાં કાંટાના સમાન ખુંચવા લાગ્યું, તેનું હૃદય ભેદાઈ ગયું. અને તેથી તેણે પૃથિરાજનો પરાજય કરવા માટે ગજનીપતિના આશ્રય લીધો, અને તે સમય જયચન્દ્રની સહાયતાથી સુલતાન અસંત ઉલ્લાહમાં આવીને મુનઃ દિલી ઉપર હક્ક કરવાને આગ્યો. આ વખત પ્રથમ યુદ્ધમાં ધીરપુંડીની/ધીરતાથી સુલતાનનો પરાજય થયો હતો; છતાં પણ

શાહનો ઉત્સાહ ઘટ્યો નહિ, અને જયચન્દ્રે પુષ્કળ દ્રવ્ય અને સેનાથી સુલતાનની સહાયતા કરી. અને આ સમયે પણ હજારો મુસલમાનોની સેના લઈ ધનુર ક્ષેત્રમાં આવ્યો; એટલે વીર પૃથિરાજ પણ પોતાના મુખ્ય મુખ્ય સામંતોને લઈને રણભૂમીમાં આવી ઉભો રહ્યો, તથા પૃથિરાજનો અનેવી સમરસિંહ પણ તેની સહાયતા માટે આવેલ હતો. આ પ્રકારે ઉભય સેના રણભૂમીમાં એકત્ર થઈ. સંવત ૧૧૫૮ ના શ્રાવણ માસમાં શનિવાર અને કંઈ સંક્રાંતિમાં યુદ્ધનો આરંભ થયો.

શાકસુ વિક્રમ સત્ત સિવ, મઠ અગ્ર પંચાસ;

શનિશ્વર સંક્રાંત કૃક, શ્રાવણ અદ્વો માસ.

શ્રાવણ માવસ શુભ દિવસ, ઉમૈ ઘટિ ઝડિપત;

પ્રથમ રોસ દુન દીન દલ, મિલન સુખર રનરત.

ભાવાર્થ:—વિક્રમ સંવત ૧૧૫૮ શનિશ્વર કંઈ સંક્રાંતિનો શ્રાવણ માસ અર્ધ પુરો થતાં અમાવાસ્યાને દિવસે એ ઘડી સૂર્ય ઉગ્યો, ત્યારે ઉભય દીન-હિંદુ અને મુસલમાન યોદ્ધાઓના રંગ લાલ થયા.

આ યુદ્ધમાં પણ પ્રથમ પૃથિરાજનોજ જય થયો હતો; પરંતુ હિંદુ-ઓમાં કુસંપ હોવાથી અંતે શાહામુદ્દીન જીત્યો. અને રાણો સમરસિંહ સ્વ-દેશ અને સ્વજાતિને માટે રણભૂમીમાં માર્યો ગયો, અને પૃથિરાજને કેદ કરી ગજની મોકલવામાં આવ્યો. આ સમય કેદી પૃથિરાજને આંધળો કરી નાખ્યો હતો. ચન્દ કવિ પોતાના સ્વામીને મળવાના હેતુથી અનેક કષ્ટ સહન કરી ગજનીમાં આવ્યો, અને પોતાની બુદ્ધિ બચાવવા પ્રભાતે ગજનીના આધીન કર્મનો સ્વીકાર કર્યો. ત્યાર પછી એક દિવસ કેદખાનામાં પૃથિરાજને મળ્યો. સુલતાને ચન્દ કવિના મુખથી પૃથિરાજની અપૂર્વ ધનુષ વિધીને સાંભળી એક દિવસ તે જોવાની ઇચ્છા કરી. આ સુયોગમાં આંધળા પૃથિરાજે સુલતાનના અવરતું લક્ષ્ય કરી શબ્દ વેધી બાણ માર્યું. તેજ બાણના આઘાતથી સુલતાનનો પ્રાણ વાયુ શરીરમાંથી બહાર નિકળી ગયો. સુલતાનના અનુચરોએ પૃથિરાજ અને કવિ ચન્દને તુરતજ મારો નાખ્યા. જે સમય પૃથિરાજ કેદ પકડાયો, તે સમય તેનો પુત્ર રાવનેમિ—રાવણસિંહ દિલ્હીના સિંહાસન ઉપર બેઠો; પરંતુ તે પણ ઘણા દિવસ રાજ્ય લક્ષ્મીનો ભોગ કરી શક્યો નહિ, અને તુરતજ મુસલમાનોને હાથે માર્યો ગયો, તે દિવસથી દિલ્હીનું રાજ્ય મુસલમાનોના હાથમાં ગયું.

૧ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં પુનમીઆ મહીનાનો પ્રચાર છે, એટલે કે પુનમને દીવસે મહિનો પૂર્ણ થયો ગણે છે, જેથી અમાસે અર્ધ મહીનો કહેલ છે.

મહાકવિ ચુન્દે 'પૃથિરાજ રાસા' નામના સુવૃત્ત કાવ્યમાં^૧ પૃથિરાજના સંબંધમાં જે લખ્યું છે તેનુંજ અતિ સંક્ષેપ વર્ણન અહિં લખવામાં આવ્યું છે. રાજસ્થાનના પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસ લેખક ટાડ સાહેબ અને વર્તમાન પાશ્ચિમાત્ય અને દેશી અનેક ઇતિહાસકારોએજ ચન્દ કવિની કવિતાને યથાર્થ ઇતિહાસ કહીને ગ્રહણ કરેલ છે.

અમે પણ કબુલ કરાએ છીએ કે, હિન્દી સાહિત્ય ચન્દ કવિનો પૃથિરાજ રાસો, સર્વોત્તમ મહાકાવ્ય હોવાને લીધે માનનીય છે; પરંતુ એ નથી કહી શકતા કે, ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં એની કેવી પ્રતિષ્ઠા થશે, નાનાપ્રકારનાં અનેક કારણોથી અમે પૃથિરાજરાસાનાં અધિકાંશ વૃત્તાંતને પ્રમાણિત નાણુતા નથી.

પ્રથમ પૃથિરાજ અને સમરસિંહના સમયની જે શિલા લીપિ પ્રાપ્ત થઈ છે, તેની સાથે ચન્દ કવિનું કથન મળતું નથી.

બીજું. પૃથિરાજના સમયમાં તેના કોઈ સભાસદ કવિદ્વારા સંસ્કૃત ભાષામાં 'પૃથિરાજ વિજય' નામનું એક કાવ્ય લખાયલું છે. એમાં પૃથિરાજના સંબંધની જે વાર્તા લખેલી છે, તે સાથે પણ ચન્દ કવિનું કોઈ પણ વર્ણન મળતું નથી.

ત્રીજું. પૃથિરાજના સમયવાળા મુસદ્દામાન ઐતિહાસિકોએ પૃથિરાજના સંબંધમાં જે લખેલું છે, તે સાથે પણ પૃથિરાજ રાસાનું વર્ણન મળતું નથી.

હવે જોવાનું એ છે કે, શિલા લીપિ-આદિ સામયિક ગ્રંથોમાં પૃથિરાજનો કેવો પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે.

પૃથિરાજનો ઐતિહાસિક પરિચય.

પૃથિરાજનો શહે અણ્ણરાજ અને બાપ સોમેશ્વર હતો. સોમેશ્વરે સંવત ૧૨૨૬ સન ૧૨૬૯ ના શાગણ માસની કૃષ્ણપક્ષની ત્રીજ સુધી રાજ્ય કર્યું. અને એજ વર્ષમાં પૃથિરાજ સિંહાસન ઉપર બેઠો હતો.^૨ તેના મુખ્ય મંત્રીનું નામ દાદમ્બવામ અને મુખ્ય રાજભાટનું નામ પૃથિવી ભાટ હતું.^૩ સિંહાસને બેઠા પછી તુરંતજ પૃથિરાજે અનેક દેશ જીતીને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી હતી. હિજરી સન ૫૭૨ ને ઇ. સ. ૧૧૭૫ માં શાહમુદ્દીન ધોરીએ મુલતાનપર અધિકાર કર્યો. એજ સમયથી તેના હૃદયમાં ભારત જીતવાની ઇચ્છા બળવાન થઈ. હિજરી સન ૫૭૪ ઇ. સ. ૧૧૭૮ માં તે ઉઝ્બેક અને

૧ આ મહાકાવ્ય પ્રાયઃ લાખ કવિતથી પૂર્ણ છે આ પ્રકારનું મહાકાવ્ય હિન્દી ભાષામાં બીજું એક પણ નથી. એ મહાકાવ્યમાં ૭૦ પ્રસ્તાવ વર્ણવેલ છે.

૨ મેવાડના મૈતાવગઢના મહેલમાં લખેલી શિલા લીપીથી જાણવામાં આવે છે.

૩ આ વાર્તા પૃથિરાજ વિજય નામના ગ્રંથમાં છે.

સુલતાન થઈ મુઘલરાની રાજધાનીના નાહરવારા—અણહિવાડ પાટણના તરફ વધ્યો. અને મુઘલરાજ તથા ભોળા ભીમદેવ સાથે તેને ઘેર યુદ્ધ થયું. ઘેરાના આક્રમણથી સ્વદેશ ગૌરવની રક્ષાને માટે પૃથ્વીરાજે સેના મોકલી મુઘલરાજની પતિની સહાયતા કરી હતી. આ યુદ્ધમાં શાહમુદીન પરાજય પામી પોતાના દેશમાં આલ્થો ગયો હતો. આ સમાચાર શ્રવણ કરી દિલ્લીપતયે મુઘલરાજ રાજદૂતને યથેષ્ટ ઉપહાર—ધનામ આપ્યું હતું, તે પછી શાહમુદીને ખુશ્શાનપર અધિકાર કર્યો, અને તેના પુરસ્કારમાં તે સુલતાન મુઘલરાજીને અને તેનો ભાઈ શમસુદીન સુલતાન આમુદીન નામથી વિભૂષિત થયો. દિલ્લી સન ૫૭૭ ઇ. સ. ૧૧૮૧ માં મુઘલરાજીને મુલબાન મહમુદના ખાનદાન મલિક ખુસરો પાસેથી લાહોર લેવાનો યત્ન કર્યો. એ સમય સંવત ૧૨૩૯ માં પૃથ્વીરાજે ચંદેલરાજ પરમહિંદેવને પરાસ્ત કરી તેનું રાજ્ય લઈ લીધું. એજ વર્ષ દિલ્લી સન ૫૭૮ માં મુઘલરાજીને પોતાની સેના દેવગના સામે લાગ્યો હતો. અને તેના અંતર્ગત ઘણાં નગર અને ગામોપર અધિકાર કરીને આલ્થો ગયો હતો.

દિલ્લી સન ૫૭૯ ઇ. સ. ૧૧૮૩ માં સુલતાન મુઘલરાજીને પાછો દિંદુસ્તાનના તરફ વધ્યો. જમ્મૂરાજ ચક્રદેવે નાનાપ્રકારની ભેટોસહ પોતાના ભાઈ શમદેવને સુલતાન પાસે મોકલીને કહેવરાવ્યું કે, આ સમય ખુસરોના રાજ્ય ઉપર અધિકાર કરવાની વિશેષ સુગમતા છે ! સુલતાને રાજદૂતનું સન્માન કર્યું, અને એજ વર્ષમાં તેણે પેશાવર અને સુલતાન તાબામાં લઈ લીધાં, તથા મલિક ખુસરોના હાથમાંથી લાહોરને પણ લઈને પોતાના રાજ સાથે જોડી દીધું; પરંતુ તે આ સમયે પણ લાહોર ઉપર અધિકાર કરી શક્યો નહિ. તેની ચારે તરફના ગામ અને નગરો ઉપર હુમલો કરતો અને લૂટતો તે પોતાના નગર તરફ આલ્થો ગયો. અંતે રાજ ચક્રદેવના અનુરોધથી તેણે પાછા આવી છિન્નમિત્ત થઈ મયેક્ષા શ્યાલકોટના કિલ્લાને છોડી લીધો, અને તે કિલ્લાને સમસવીને ત્યાં હુસેનખાનને રાખીને આલ્થો ગયો. તે પછી મલિકખુસરો દિંદુસ્તાની સેના અને ગઝરગઢની

૧ મદનપુરની શિલા ત્રિજિર્મી એના સંબંધમાં લેખ છે કે:-

શ્લોક.

શ્રી ચાહ નાન બંધેન, પૃથ્વીરાજ મુમુજા

પરમહિ નરેન્દ્રસ્ય, દશો યમુદવાસ્યતે ॥

કર્મો રાત્તસ્ય પૌત્રેન, શ્રી સોમેશ્વર સુનુરા ।

જે જાક મુક્તિ દેસોયં, પૃથ્વીરાજેન સુમિત્ર ॥

સહાયતાથી પુનઃ શ્યાલકોટના કિલ્લાના હાર ઉપર ઉપસ્થિત થયો; પરંતુ ચઢદેવની સેનાએ આવીને હુસેનને સહાયતા આપી, તેથી ખુસરોને વિજય મળ્યો નહિ. તે સમય પણ લાહોર મલિકખુસરોના અધિકારમાં હતું; પરંતુ મહમૂદી વંશનો ગૌરવરૂપી સૂર્ય પ્રાયઃ અસ્ત થઈ ગયો હતો. હિન્દી સન ૫૮૨ ઈ. સ. ૧૧૮૪ માં સુલતાન મુઝ્ઝુદ્દીને સિંધુ નદી ઉતરી પંજાબ ઉપર હુમલો કર્યો.

આ સમય ચઢદેવનું મરણ થયું, અને તેનો પુત્ર વિજયદેવ જન્મ્યો. અધિપતિ થયો. વિજયદેવનો પુત્ર નસિંહદેવ મોટી સેના લઈ પિતૃસ્થાને કિનારે સુલતાનને જઈ મળ્યો. મલિકખુસરોએ પીળે ઉપાય ન વિચારતાં સુલતાન સાથે સંધિની ગોઠવણ કરી અને સુલતાન સાથે મળી જવાના અભિપ્રાયથી લાહોરથી બાહાર આવ્યો. સુલતાને પણ તુરતજ તેને કેદ કરી લીધો. તેની સાથેજ લાહોર અને ખુસરોના તાબાનો પંચનદ પ્રદેશ મળનીપતિના અધિકારમાં થયો. સુલતાને દુર્ગપતિ અલીકરીમખાને લાહોર ઉપર નીમ્યો, અને મૌલાના સરાજદીન ધમિતહાજ, સુલતાનના તાબાની હિંદુસ્તાનની સેનાનો કાજી નિમાયો.

આ બનાવ બન્યા પછી કેટલેક દિવસે કનોજપતિ વિજયચન્દ્રના પુત્ર જયચન્દ્રની સભ્યે પ્રથિરાજને ઘોર યુદ્ધ થયું. અને આ યુદ્ધમાં અજમેરપતિ વિજય પામી 'પરમ ભદ્રારક મહારાજપ્રિરાજ'ની ઉપમાથી વિભૂષિત થયો.

હિન્દી સન ૫૮૭ ઈ. સ. ૧૧૮૨ માં સુલતાન મુઝ્ઝુદ્દીને તાબા હિન્દા-ભાટિન્ડાના કિલ્લા ઉપર અધિકાર કર્યો. અને કાજી જ્યાકહાનને તેનું સંરક્ષણ કરવા નિમ્ણ્યો. જ્યાકહાને આઠ માસ સુધી તે કિલ્લાનું સંરક્ષણ કર્યું. આ તરફ પ્રથિરાજ એ લાખ સ્વાર અને ત્રણ હજાર નિપાટી સમેત ભાટિન્ડાનો ઉદ્ધાર કરવા માટે તથા સુલતાનના મિત્ર જન્મ્યૂરાજ વિજયદેવને દંડ દેવાને ગયો. સુલતાન મુઝ્ઝુદ્દીને પણ લગભગ લાખ સેના લઈ "તરાધનગઢમાં" પ્રથિરાજના સન્મુખ થયો. જયચન્દ્ર, વિજયદેવ આદિ કેટલાક રાજાઓ વગર હિંદુસ્તાનમાં અનેક રાજાઓ પ્રથિરાજની પક્ષે આવ્યા હતા. હુસેનના આ મહાયુદ્ધમાં પ્રથિરાજનો ભાઈ દિલીપતિ જોવિંદરાય^૨ હાથી ઉપર ચડીને

૧ સમસ્ત રાજવંશી સમલકૃત પરમ પદારક મહારાજપ્રિરાજ પરમેશ્વર પ્રથિરાજ દેવરાજ્યે તત્ત્વ તસ્મિન્ કાલે સંવત્ ૧૨૪૪.

૨ જોવિંદરાયનું નામ જન્મ્યૂરાજ કયા, તાજુલમઆસિર, તખલાત અકબરી વગર તુલ્કુલ્ક દરિયા-આદિ ગ્રન્થોમાં ખાંડરાયલખેલ છે; પરંતુ ચીનહાજીએ સ્પષ્ટ રીતે જોવિંદરાય નામ લખ્યું છે. દરિયાના મતથી ખાંડરાય દિલ્લીના

અગ્રેસર થઈ સેનાને ચલાવતો હતો. સુલતાને સર્વથી પેહેલાં તેનાજ રણ-હસ્તી ઉપર ધસારો કર્યો. અને બરછીથી ગોવિંદરાયના બે દાંત ખાડી નાખ્યા; પરંતુ મહાવીર ગોવિંદરાયે તુરત કવચથી આત્મરક્ષા કરી મહા પરાક્રમથી સુલતાનપર ધસારો કર્યો. સંધાન વ્યથે ન ગયું. સુલતાન સખ્ત પ્રહારથી અ-ધૈર્ય થઈ ગયો. તેને ગોવિંદરાય ઘોડા ઉપરથી નિચે નાખી દેવા વિચાર કરતો હતો; એટલામાં એક સીપાઈએ સુલતાનને ઝોળખી તુરત સુલતાનને રણ-ભૂમીથી બહાર લઈ ગયો. મુસલમાન સેનાએ પીડ બતાવી, અને આર્યવીરોના જયધ્વનિથી દિશાઓ ગાળી ઉઠી.

ભાગી છૂટેલ ધોરીના અમીર અને ઉમરાવો પ્રથમ તો સુલતાનને ન જોવાથી બહુજ દુઃખ પામ્યા. અને એક સિપાઈદાર સુલતાનને પામી સવને ધિરજ પ્રાપ્ત થઈ. સુલતાનના પ્રાણ સંરક્ષણના સમાચાર શ્રવણ કરી બીજી પણ ભાગેલી સેના ત્યાં આવીને એકત્ર થઈ.

પ્રથમના સમાન જ્યાઉદ્દીન કાજી તુલાકીના હાથમાં તખ્તસિંહના કિ-લ્લાનો અધિકાર સોંપી ધોરી ગજની ગયો.

પૃથિરાજ તખ્ત સિંહના સમીપ પહોંચ્યો. અને ધોર યુદ્ધ થયું. ખાર માસથી પણ વિશેષ સમય સુધી મુસલમાનોએ એ કિલ્લાનું સંરક્ષણ કર્યું હતું. સુલતાન પાસે ખખર આવ્યા કે, હવે તખ્ત સિંહનું રક્ષણ થઈ શકશે નહિ, અને તે તરત પૃથિરાજના અધિકારમાં જશે.

કનોજ પતિ જયચન્દ્ર, પૃથિરાજના વિજયની વાર્તા શ્રવણ કરી અત્યંત દુઃખ પામ્યો હતો. દર્પને દલન કરનાર પૃથિરાજને કયા પ્રકારે નિચું જોવ-રાવું, એજ વિચારમાં તે વ્યાકુલ થઈ રહ્યો હતો. તેણે તુરતજ સુલતાન મુઠ-જુદ્દીનની પાસે દૂત મોકલી ખખર આપ્યા કે, ‘હું યથાશક્તિ સુલતાનને મદદ આપીશ. પૃથિરાજને નીચું જોવરાવવા માટેજ તે ધન, બળ સમસ્ત સમર્પણ કરવાને તૈયાર છે. જયચન્દ્રના સમાન જમ્યૂપતિ જયદેવે પણ સુલતાનનો પક્ષ કર્યો હતો.

પ્રથમના પરાજયનો બદલો લેવા માટે અને ધરના શત્રુ હિંદુ રાજ-

રાજનો સિપહસાહાર હતો, ફરિસ્તાનો લેખ માનનીય છે; કેમકે તે સમય પૃ-થિરાજજ દિલ્લી અને અજમેરનો અધીશ્વર હતો. યાદ સાહેબે તેને પૃથિરાજનો સેનાપતિ અને સાળો ચામુંદરાય કહેલ છે. અને બીજા ઇતિહાસમાં તેને પૃથિ-રાજનો ભાઈ કહેલ છે. તળકાને નાસિરીમાં લખે છે કે:-પૃથિરાજે રાજધર થયા પછી કદાચ પોતાના ભાઈ ગોવિંદરાયનેજ મુખ્ય સેનાપતિ બતાવી દિલ્લીનો સાસનભાર અર્પણ કર્યો હોય, તો તે સંભવે છે.

ઓનો આશ્રય મળવાથી સુલતાને અત્યંત ઉત્સાહથી ભારતમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. તેની સાથે એકલાખ ને વીશ હજાર ચતુર અને બચકર સશસ્ત્રે ધારણ કરવાવાળા યોદ્ધાઓ હતા. તેઓના આવવાના પેહેલાંજ પૃથિરાજે તખ્તર દિંદના કિલ્લા ઉપર અધિકાર કરી તરાધન પાસે પોતાનો મુકામ રાખ્યો હતો. તેની સાથે લગભગ એક લાખ રજપૂત અને અશ્વગાન સેના હતી.

ત્યારપછી કુશ્મીરના અન્તર્ગત પુણ્ય જળવાળી સરસ્વતીને કિનારે એ સેનાનો ભેટો થયો. આ સમય સુલતાને ચારે તરફથી ધસારો કરવાની ગોઠવણ કરી હતી. ચારે તરફથી ચતુરતિરન્દાજ અસ્વારોએ હલ્લો કર્યો. જયચન્દ્રની સેના અને જમ્મૂ રાજકુમાર નરસિંહદેવની સેના પણ સુલતાનની સેનામાં આવ્યાન મળી; એટલે તો જાણે ટોચ પાડવાના મહાયુદ્ધનો પ્રારંભ થયો. આ સમય ભાગ્યલક્ષ્મી મુસલમાનોપર પ્રસન્ન થઇ. યુદ્ધને દિવસે બહુજ સવારે જે સમય સર્વ સેના પ્રાતઃકૃત્ય કરી રહી હતી, તે સમય અકસ્માત સુલતાને પૃથિરાજ પર હલ્લો કર્યો. ગૃહ વૈરતાથી હીજરી સન ૫૮૯ ઈ. સ. ૧૧૯૩ માં મહાવીર પૃથિરાજ સુલતાનની પરાજય પામ્યો. તેના જમણા હાથ સ્વરૂપ મહાવીર ગોવિંદરાયે આ યુદ્ધમાં પોતાનાં પ્રાણ આપ્યાં. સુલતાન તે પડેલ ભગદંત મહાવીરને સારી રીતે ઓળખતો હતો.

પૃથિરાજ હાથી ઉપર બેસીને દારણુ યુદ્ધ કરી રહેલો હતો. ગોવિંદરાયનું પડવું અને પોતાનો પરાજય જાણી તે ધોડા ઉપર ચડીને ભાગ્યો. તે સરસ્વતીને કિનારે શત્રુના હાથમાં કેદી અને પછી મુસલમાનોના હાથથી માર્યો ગયો, અને તે સાથેજ પૃથિરાજની રાજધાની અજમેર, શિવાલિકપ્રદેશ હામી, સરસ્વતી આદિ નગર સુલતાન મુઘળુદ્દીનના કબજામાં આવ્યાં. જ્યારે સુલતાન મુઘળુદ્દીને આવીને અજમેર કબજે કર્યું, ત્યારે પૃથિરાજના છોકરાએ સુલતાનનું ઉપરીપાછું કબુલ કર્યું, અને તેજ દારણુથી તે સુલતાનદ્વારા રાજપદને પામ્યો. ત્યારપછી ઘેરી, કુતબુદ્દીનને સર્વ સત્તા આપી ગજની આલ્યો ગયો; પરંતુ તે સમયે પણ દિલ્હી મુસલમાનોના અધિકારમાં આવેલ ન હતી.^૧ બીજે વર્ષ હિજરી સન ૫૮૯ ઈ. સ. ૧૧૯૪માં કુતબુદ્દીને દિલ્લી નગર ઉપર અધિકાર કર્યો.

૧ દિલ્હી પ્રાંતના અતાતિ સારખલ ગ્રામસ્થ ૧૩૮૪ સંવત્માં ખોદેલા કુવાની શિલામાં દેખાછે કે--

શ્લોક.

ઠિલ્હિકા કા પુરી તન્ન તોમરે રસ્તિ નિર્મિતા ।

તોમરાવન્ (યસ્યા રાજ્યં નિહત કંદકમ્ ॥

મતાન્તરમાં સુલતાન મુહમ્મદીન અજમેરમાં પૃથિરાજના પુત્રને માદીએ બેસાડી દિલ્લી આવ્યો. તે સમય દિલ્લી ખાંડરાયની એક જાતિના અધિકારમાં હતું. તેણે પણ શાહનું ઉપરીપણું માન્ય રાખ્યું. તેથી સુલતાન તેને ઠાંઠ પણ ન કહેતાં ગજની ચાલ્યો ગયો. એજ વખતમાં કુતબુદ્દીને સાંભળ્યું કે, નાહરવાડનો રાજા-ગુર્જરાજ ધણીજ મોટી જાટ સેના લઈ હાંસી ઉપર હલ્લો કરાવે આવ્યો છે એ સાંભળતાંજ જરા પણ વિલંબ ન કરતાં તે હાંસી તરફ વળ્યો. નાહરવાડની સેનાએ કુતબના આવતાંની સાથેજ પીક દેખાડી, એટલે કુતબ દિલ્લી આવ્યો, અને સાર પછી કુતબુદ્દીને દિલ્લીમાંજ પોતાને રહેવા માટે મહેલ બનાવ્યો. સારપછી થોડોક કાળ ત્રીયા પછી પૃથિરાજના ભાઈ હમ્મીરરાજે રણુસ્તાંભજમાં અધિકાર કરી પિતૃરાજનો ઉદ્ધાર કરવાની ગોઠવણ કરી. એ કારણથી અજમેરપતિ પૃથિરાજના કુવર સાથે તેને યુદ્ધ થયું. કુતબુદ્દીન અજમેર રાજની વિપદ વાર્તા શ્રવણ કરી તેની સહાયતા માટે મોટી સેના લઈને અજમેરમાં આવ્યો. મુસલમાન સેના આવતાંની સાથેજ હમીર પર્વતની ગુફામાં જઈને સતાઈ ગયો. આ તરફ કુતબુદ્દીનની ગેરહાજરીમાં દિલ્લીના ચહુઆણુ રાજે મોટી સેના એકત્ર કરી સ્વાધીનતાની વાત કરી અને પછી માર્ગમાં કુતબુદ્દીન સાથે તેને યુદ્ધ થયું; પરંતુ ચહુઆણુરાજ મુસલમાનોના હાથથી પરાજય પામી મરણ પામ્યો. તેનું મસ્તક દિલ્લીમાં ફેરવવામાં આવ્યું, અને તેની સાથેજ દિલ્લીના હિંદુ રાજાવનો પણ અંત આવી ગયો.

ઉપરોક્ત ઐતિહાસિક અન્યો સિવાય પૃથિરાજના સંબંધમાં બીજી પણ કેટલીક જાણવા જેગ હકીકત નિચે પ્રમાણે છે:—

પૃથિરાજે અકોડી નામના સ્થાનમાં પરમાલદેવને અને પેંવા નામના સ્થાનમાં જયચન્દ્રનો પરાજય કર્યો હતો. તેણે દિલ્લીને ચારે તરફ હલ્લા બાંધ્યા હતા. સોની, સંભરગઢ તથા ચનાગપર અધિકાર કરી કેટલોક સમય ત્યાં વાસ કર્યો હતો. તે શાહાબુદ્દીન બોરીથો પરાજય પામી ખેરાગઢમાં કેદ પકડાયો હતો. મહા આશ્ચર્યની વાતો છે કે, પૃથિરાજના સંબંધમાં જે મુદ્રા મળેલ છે, તેની એક તરફ પૃથિરાજ અને બીજી તરફ તેને જીતનાર મુઘ-

ચાહમાના નૃપીશ્વકુ: પ્રજા પાલન તત્પરા: ।

અથ પ્રતાપ દહન દાધાર કુલ કાનન: ॥

મ્લેચ્છ સહાયદીનસ્તાં બલેન જગૃહે પુરીક્ ।

આ શ્લોકથી જાણવામાં આવે છે કે કેવળ ચહુઆણુ પ્રાંતીય પૃથિરાજનિહિત દિલ્લી નગરી શાહાબુદ્દીનના અધિકારમાં થઈ.

જુદીન મુહમ્મદ ગિનશામ લખેલ છે. કદાચિત એમ અન્યું હોય કે, પૃથ્વી-રાજના પુત્રે ધોરીનું ઉપરીપાણું સ્વીકાર કર્યા પછી જે મુદ્રાનો પ્રચાર કર્યો હોય, તેમાં આ પ્રકારે નામ કોતરવું હોય.

હવે ચન્દ કવિનું વર્ણન ઉપર કહેલાં વર્ણન સાથે મેળવી જોવાથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, તેમાં ઘણી વાર્તા મળતી આવતી નથી. ચન્દ કવિ અને મિ. ટાડ સાહેબે ચિત્તોડપતિ સમરસિંહને પૃથ્વીરાજનો બનેલી લખ્યો છે; પરંતુ એ સંભવતું નથી. આજના પર્વત ઉપર અચળેશ્વરજીના મંદિરની પાસેના સંન્યાસી મઠમાં રાણા સમરસિંહજીની જે શિલા પ્રસ્તાપ છે, તે વાંચવાથી જાણવામાં આવે છે કે, સંવત ૧૭૮૨ ઇ. સ. ૧૮૮૫ માં સમરસિંહજીનું શરતો હતો^૧ આવાં અનેક કારણોથી ચંદકવિની યુક્તિ વિશ્વાસ યોગ્ય નથી. તેણે પૃથ્વીરાજની યોડી ઘણી વાર્તાનો અંથ જોઈ પોતાના રસો બનાવ્યો હશે. એ કારણથી વચમાં વચમાં પૃથ્વીરાજનાં યથાર્થ જીવનની વાર્તા પણ મળી આવે છે. ચંદ કવિએ એક સ્થાનમાં લખ્યું છે કે—

સોરેસૈ સત્તોતરે, વિક્રમ શાક બદીત ।

દિલ્હી ઘર ચિત્તોડપતિ, લલામાં બલજીત ॥

ભાવાર્થ:—સંવત ૧૮૭૭ ઇ. સ. ૧૮૨૧ માં ચિત્તોડપતિએ દિલ્હીના ઉપર હક્કો કર્યો. આ ઉક્તિદ્વારા પણ તેના અન્યની આધુનિકતા જણાઈ આવેછે. ટાડસાહેબે લખેલું છે કે, મેવાડપતિ અમરસિંહ પોતાના રાજ્યકાળમાં ઇ. સ. ૧૫૮૭-૧૬૨૨ સુધીમાં પૃથ્વીરાજ રાસાનો સંગ્રહ કર્યો હતો. ચંદ કવિનો અંથ આ સમયમાં સારી રીત વિકૃત થઈ ગયોછે. એજ કારણથી ચન્દ કવિના અન્યથી યથાર્થ ઐતિહાસિક તત્ત્વ નિકળતું અસંભવ થઈ ગયેલછે.

કેટલાકનું કહેવું એવું છે કે,—‘પૃથ્વીરાજ રાસો’ પૃથ્વીરાજ ચઢુઆણના સમયમાં લખાયેલ નથી. અને ચંદનામે કોઈ કવિ થયેલ નથી. પૃથ્વીરાજ રાસાને માટે કેટલાકોએ લખ્યું છે કે,—‘રાસો એ જાહન પ્રસિદ્ધ હિંદીકાવ્ય હોવાથી ઘણા લોકો ચંદ વરદાઈ, પૃથ્વીરાજ ચઢુઆણના કવિનું બનાવેલું માને છે. અને પૃથ્વીરાજનો ઇતિહાસ જન્મથી મરણ પર્વત વર્ણન કરેલ છે, તે અસંભવ નથી; પરંતુ ચંદના પછી સો વર્ષે જોડુ બનાવેલ છે, બનાવવાવાળો રજપૂત સ્થાનનો કોઈ ભાટ હશે, જેણે એ કાવ્યથી પોતાની માતિની મહત્તા દર્શાવીછે. ભાટલોકો હિંદુસ્તાનના બીજા પ્રદેશોમાંથી ચઢુઆણ સાથે રજપૂત સ્થાનમાં આવ્યો હતા, જેથી આ દેશના કવિઓમાં ચઢુઆણની સમાન

૧ પ્રાચીન લેખમળતા પેહેલા કાગળા ૪૭ મા પૃષ્ઠમાં લેખ છે કે, ચિત્તોડગઢથી મળેલી શિલા કવિથી જાણવામાં આવે છે કે સમરસિંહનો પિતા રાવજી સિંહજી સંવત ૧૮૨૪ સન ૧૮૬૭ માં રાજ કરતો હતો.

પ્રતિષ્ઠા દર્શાવવા માટે એ કાવ્ય બેદલાના ચલુઆણુના ધનના કોષ ભણેલ માટે શરવીર પૃથિરાજના પક્ષના જીજ્ઞાસાના આધારથી બતાવેલ છે. એ અન્ય વિક્રમ સંવત ૧૬૪૦ થી ૧૬૭૦ સુધીમાં બનેલો છે, એમ કહે છે.

ગમે તે હો પણ છેલ્લી લગાઈનો સંવત રાસામાં ૧૧૫૮ છે અને સં- શોધકો તથા મુસલમાન અંચકારો સંવત ૧૦૪૮-૪૯ કહે છે, જેમાં ૯૦-૯૧ વર્ષનો અંતર આવે છે. જે માટે પણ કેટલાક વિદ્વાનોનું કહેવું એવા પ્રકારનું છે કે, થોડા સૈકા ઉપર વિક્રમના જે સંવત ચાલતા હતા. જેમાં એક ભાટ લોકોનો સંવત અને બીજા જ્યોતિષીઓનો સંવત કહેવાતો હતો. આ બે સંવતમાં ૯૦-૯૧ વર્ષનું અંતર હોવાનું કારણ વિક્રમના સંવતના પાંચ મરણ સમયે સંવત તે કોષ કહી શક્યું નથી; એટલે કે ભાટ કોષે વિક્રમનો જન્મ સંવત લીધો હોય, અને જ્યોતિષીઓએ વિક્રમનો મરણ સં- વત લીધો હોય, અને તે સાથે વિક્રમનું આશુખ્ય ૯૦-૯૧ વર્ષનું હોય, તો તે તે ૯૦-૯૧ વર્ષનો અંતર સંભવે છે. ગમે તે હો, પણ પાછળથી ભાટ લો કોનો સંવત બંધ પડ્યો, અને જ્યોતિષીઓનો સંવત તો ચાલે છે. આ બુ- લાસો પૂર્ણ રીતે વિશ્વામનીય છે, એમાં કોમથી ના કહી શકાય તેમ નથી. આવા પ્રકારના ગુચવાડા દરેક રાજ્યના ઇતિહાસોમાં છે. ગમે તે હો, પણ પૃથિરાજનો સમય નિચે મુજબ તો નિઃસંશય રીતે પુરવાર થાય છે.

પૃથિરાજનો જન્મ સંવત ૧૧૧૫ માં થયો. અને અનાંગપાળે સંવત ૧૧૩૮ માં એટલે કે પૃથિરાજની ૨૩ વર્ષની ઉમરે દિલ્હીનું રાજ પૃથિરાજ આપ્યું. પૃથિરાજની ૨૫ વર્ષની ઉમરે એટલે કે સંવત ૧૧૪૦ માં કયમા પત્નું યુદ્ધ વણવેલું છે. અને સંવત ૧૧૫૨ માં એટલે કે પૃથિરાજની છત્રીસ વર્ષની ઉમરે પૃથિરાજનું કનોજ જવું થયું હતું. અને સંવત ૧૧૫૮ માં એટલે કે પૃથિરાજની ત્રેતાલીસ વર્ષની ઉમરે અંતિમ લગાઈ થઈ હતી અ ઉપર જે સંવતના આંકડા દર્શાવ્યા છે, તે રાસામાં લખેલા ભાટના સંવત આંકડા છે તેમાં ૯૦-૯૧ મેળવવાથી બધો ગુચવાડો નિકળી જાય છે, અં- શંકાનું કારણ રહેતું નથી; કારણ કે જ્યારે ચંદ સાથે પૃથિરાજ કનોજ ગયે છે, ત્યારે જયચન્દ્રે ચન્દ્રને પૃથિરાજ વિષે પૂછતાં ચન્દે પૃથિરાજને છત્રીસ વર્ષને વણવેલ છે. અને જન્મકુંડળી ઉપરથી પણ પૃથિરાજની ત્રેતાલીસ વર્ષ આ- સ્થા પુરવાર થાય છે. અને મે. ટાડ સાહેબે છેલ્લી લગાઈનો નકી કરેલ સંવત ૧૨૪૮ ઇ. સ. ૧૧૯૨ અને મુસલમાનોનો હિજરી સન ૫૮૮ ૦ રાખર મળી આવે છે, એમાં જરા પણ શંકા રહેતી નથી.

